GRGA NOVAK

PROŠLOST DALMACIJE

Knjiga prva - Od najstarijih vremena do Kandijskog rata, Split, Marjan tisak, 2004.
Knjiga druga - Od Kandijskog rata do Rapalskog ugovora, Split, Marjan tisak, 2004.

SADRŽAJ:

I.PRETHISTORIJA I STARI VIJEK

1.DALMACIJA U NEOLITU

Kada i otkud su došli prvi stanovnici na istoènu obalu Jadranskog mora, kojoj su rasi pripadali, kojim su jezikom govorili, sve su to pitanja, na koja ne možemo dati nikakav odgovor, jednostavno zato, što onima prvima stanovnicima nema nikakva traga. U starije kameno doba bilo je možda èovjeèjih naselja i na ovim obalama, kao što ih je bilo po ostalim krajevima Balkanskog poluotoka i u krajevima između Save i Drave, ali ona nisu ostavila nikakav, pa ni najmanji trag. Prvi i sigurni ostaci èovjeka na dalmatinskom primorju su iz neolitskog doba. Tada, negdje u 5. ili 6. tisuæljeæu pr. Kr. ili još ranije, živio je èovjek po cijeloj ovoj obali i njenu zaleđu. S divnih brežuljaka i humaka, nad krasnim uvalama, na primorju i otocima, i s visokih planina divio se on neizmjernoj puèini Jadrana, uživao u ljepotama njegovih tišina, zore i sumraka, mjeseènih noæi i punih sunèanih dana. On je gledao sve strahote jadranskih oluja, gromove i grmljavinu koja se lomi i prolama kroz gudure i odbija od plavog i surog stijenja njegovih obala. More je vuklo i privlaèilo èovjeka neolitika i on je ostao privezan uza nj, trajno, kroz tisuæljeæa.

Ostaci èovjeka ovoga doba našli su se po cijelom istoènom primorju Jadranskog mora i na svim, pa i najudaljenijim otocima. Te ostatke stavljamo u veliko razdoblje između 6000. i 2000. g. pr. Kr., tj. do vremena kad je neolit potpuno zamijenilo metalno doba. U prostoru, koji je obuhvaæala austrijska Dalmacija i koji mi, kad o Dalmaciji govorimo imamo pred oèima, našlo se ostataka mlađeg kamenog doba na mjestima: Potravlje (Kukljica), Zaton (Šibenik), Grabovac (Imotski), Neretvanski kraj, Brstilova špilja kod Kuèišæa kraj Omiša, Tradan kod Šibenika, Vrlika, Solin, Podstrana, Gardun, Sitno, Kuèišæe, Donji Dolac, Ogorje, Srinjine, Biokovo (Brela), Rogoznica, Dubci (Zadvarje, Prosjek), Žeževica Donja, Bajagiæ, Dugopolje, Gjeversko polje, Brist (Bristske stine), Gizdavac, Geverše, Ostrovica, Bribir, Piramantovci, Krapanj, Nin, Zadar. Svi veæi, a i mnogi manji otoci istoène obale Jadrana bili su naseljeni u neolitu, kao: Uljan, Kornat, Braè (Humac Donji, Škrip, Nerežišæa, Jama Kopaèina, Sv. Ilija kraj Humca), Korèula (Žrnovo), Vis, pa èak i Svetac i najudaljeniji Palagruža. Prema nađenim ostacima ovoga doba najjaèe je u neolitu bio naseljen otok Hvar, kojega su nalazišta vrlo brojna (špilje: Markova, Grapèeva, Hahanova, Jakovljeva, Prosperova, Sv. Nedjelja, Pokrivenik, Antunova kosa, Skalezije, Brusje i dr.).

Nema sumnje, uzmemo li u obzir ovakvu rasprostranjenost neolitskih nalaza, da je èovjek u neolitu bio naseljen po cijelom podruèju o kom mi govorimo i po cijeloj istoènoj obali Jadranskog mora. Naši nalazi prilikom iskapanja iz špiljama na otocima Hvaru, Visu, Svecu 1935-1940. god. ne samo što omoguæuju uvid u cjelokupni život toga neolitika u doba od 3000-2000. g. pr. Kr., nego otkrivaju da je na Jadranskom moru, i to na njegovoj istoènoj obali u to vrijeme postojala jedna razmjerno visoka kultura kojoj su se odrazi osjeæali duboko u Bosni, prelazili Balkanski poluotok, dopirali duboko u Donje Podunavlje, i èak u podruèju Pruta, Dnjestra, Buga i Dnjepra, a s druge strane stajala je ta kultura u uskoj vezi s onom na obalama Egejskoga mora, prethodila kretskoj Kamareskulturi i vrlo vjerojatno bila u vezi s onom istoènih obala Sredozemnog mora. Istodobno postojala je trgovaèka veza između istoènih i zapadnih obala ovog mora, kao i između njih i Sicilije i okolnih joj krajeva. Što napose istièe nalazište u Grapèevoj špilji na Hvaru, jest spiralna, obojena keramika visoke kvalitete, kakva se uopæe nije našla na Jadranu, i koja svojom krasnom ornamentikom, svojim luksuznim oblicima, ide među najljepše produkte neolitske kulture. Pored keramike, našlo se mnogo predmeta: oruđa i oružja iz kremena i raznog drugog tvrdog kamenja, nakita, ostataka pojedinih riba i životinja, kosti, školjaka i dr. Od ostataka,

nađenih u Grapèevoj špilji na Hvaru, možemo u glavnim crtama rekonstruirati život èovjeka na dalmatinskom primorju između 3000. i 2.000. g. pr. Kr., jer nema nikakve sumnje, da tako visoko kulturan èovjek nije živio samo na Hvaru, nego da je to isto bilo i na Visu i Korèuli, Braèu, Pelješcu, kao i na cijelom dalmatinskom primorju. Spomenuta mjesta su ona, na kojima se našlo ostataka neolitskog èovjeka, dok je bez svake sumnje bilo još daleko više naselja kojima se tragovi još nisu našli, ili onih koja su nestala a da nisu ostavila nikakva traga. Kod najveæeg dijela tih mjesta ne može se ništa drugo kazati nego samo konstatirati, da je tu doista bio èovjek u mlađe kameno doba. Drugaèije je to na Hvaru koji sam cijeli istražio. Od jednog do drugog, od zapadnog do istoènog rta ovog otoka našlo se ne samo tragova neolitske kulture, nego i mnogo ostataka naselja. Tragovi tih naselja, na otvorenom, gotovo su svi nestali, ali su ih zaklonile i zadržale špilje i peæine koje su služile možda neko vrijeme za skloništa, neke za stanovanje, a neke su od njih bile posveæene kultu.
Pored obiènog i prostog oruđa i oružja iz raznog tvrdog kamena ili izrađenih kostiju, upotrebljavali su neolitici dalmatinskih otoka fino kamenje za nakit. Zeleni kamen i bazalt, izrađeni i izbrušeni, kitili su prsa neolitske ljepotice. Isto tako kitili su se neolitici i brušenim i izrađenim kostima. Pored kostiju za obiènu i prostu upotrebu, izrađivao je i brusio primorski neolitik razne kosti i za šivaæe igle, od kosti je djelao igle za pravljenje mreža i razne pribadaèe, èesto s izvanredno lijepo oblikovanim glavicama.
Mnogobrojna prosta keramika, nađena u špiljama u neolitskim slojevima, pokazuje da je neolitik uvelike kuhao i znao priređivati ne samo kuhano meso, nego i razno povræe. Velike hrpe kuæica od morskih puževa, golema kolièina raznih školjaka, nađenih u špiljama koje su visoko nad morem, pokazuju nam, da se neolitik uveliko hranio morskim proizvodima: školjkama, puževima i ribama.
Pored ribarenja bavio se primorac mlađe kamene dobi uvelike lovom. Kosti jelena, divlje svinje, zeca, nađene u velikim kolièinama, pokazuju nam kako je neolitik po tada gustim šumama lov lovio.
Stanovnik Dalmacije u mlađe kameno doba bio je i ribar i lovac i pastir, ali je i u poljodjelstvu veæ bio lijepo napredovao.
Nije moguæe utvrditi da li je ovaj stanovnik istoène obale jadranske doveo sa sobom, kad se naselio, veæ pripitomljene domaæe životinje koje su mu davale mlijeko i možda služile za obrađivanje polja. Govedo, koza, ovca, možda i magarac, bili su mu drugovi i hranitelji. Kosti i rogovi tih domaæih životinja našle su se u velikoj množini u Grapèevoj špilji na Hvaru, cijele i prelomljene, iz kojih je on isisao moždinu da ih kasnije upotrijebi za noževe, šila i igle, da ih katkad izbrusi, da se njima kao i kostima divljih životinja služi u lovu i ribarenju i za domaæu upotrebu.
Osobitu pažnju zaslužuje neolitska keramika donjih slojeva Grapèeve špilje na Hvaru koje sam na stotine komada našao. Pored mnogobrojne proste keramike, istièu se posude s raznim uresima koje idu u red tzv. prutaste keramike, s ornamentima koji nas upuæuju na široki prostor od Malte i Sicilije na jugu do duboko u Njemaèku, Ugarsku, Rumunjsku i Rusiju. Ima i po koja posuda sa tzv. vrpèastom ornamentikom, ima posuđa raznih stilova, ali, što je najvažnije, ima mnogo keramike koja nas u sitnice upuæuje u trgovaèke veze s dalekim krajevima u Europi i na Sredozemnom moru: u prvom redu sa Sicilijom (Stentinello) na jugu, jugoistoèno-alpskim krajevima (Ljubljana) na sjeveru, s unutrašnjim balkanskim krajevima (Butmir kod Sarajeva i Vinèa kod Beograda), a neke i na krajeve Južne Njemaèke. Sliènost, a katkada upravo identiènost dokazuje da ne može biti nikakve sumnje o postojanju odnosa između ovih krajeva i zemalja na Jadranu, bilo to izravnim ili neizravnim putem.

Ali, ma koliko bili zanimljivi ti odnosi i nalazi, zaostaju daleko iza onih obojene keramike koju smo našli u Grapèevoj špilji na Hvaru, u najdonjim slojevima. Mnogobrojnost raznih posuda, finoæa u izradbi i ljepota ornamentike mnogo nadvisuje sve ono što su dosadašnja nalazišta u tom pogledu dala. Od ovako obojenih posuda našli su se fragmenti koji pripadaju vrèevima, kupama, pliticama, zdjelicama, amforama, ali ponajviše prevladavaju prekrasne zdjele savršenih oblika, neke od tek par milimetara debljine, izvanrednog ukusa i ljepote. Prevladavaju ove boje: crvena, crna, naranèasta, žuta, sivozelena, siva i kestenjasta. Najveæi dio posuda olièen je crno, a na to su uneseni ornamenti u crvenoj boji; mnogo njih je olièeno crno, a onda su između urezanih crta unesene široke crvene pruge. Na nekim je posudama na crnom unesena pruga crveno ili sivo obojena, obrubljena urezanim rubom koji je bijelo ispunjen. Neke su posude olièene tamnosivo, a prostor unutar urezanih ornamenata crno. Katkada je temeljno olièenje kestenjaste boje, a ornamenti iste boje, ali blijeđi. Drugu grupu èine posuđe kojima je temeljna boja crvena, naranèasta ili kestenjasta, a na njoj su ornamenti u nešto blijeđoj crvenoj, kestenjastoj, bijeloj, sivoj ili žutoj boji. Istièu se trihomni fragmenti jedne velike vaze, crveno obojene, sa spiralnim prugama u žutoj boji, obrubljenoj zelenkasto-sivkastom, tanjom prugom, potpuno istog oblika, istih boja, pa èak i poređaja boja kao na nekim nađenim u Sesklosu, na Egejskom moru, u zalivu Volo.
Temeljni tip ornamentike hvarske obojene keramike je spirala i meandar, a pored toga nazubasta linija, paralelno ili u pravcu viseæi poredane pruge, rombi, s ispunjenim rombiæem u sredini, kuke, ruèke, pasji skokovi, jezièci, šahovsko polje i drugo. Najèešæe su ukusne zdjele crno, kestenjasto ili tamnosmeđe olièene, s karmin-crvenim rubom.
Usporedimo li tu hvarsku obojenu keramiku s onom nađenom na drugim mjestima Europe, Azije i Afrike, opažamo da od hvarske obojene keramike jedan dio moramo dovesti u vezu s keramikom iz Crne Vode i drugih bugarskih mjesta i nalazišta, zatim s onom u Cucuteni u Rumunjskoj, sa Sesklosom u zalivu Volo u Tesaliji, s Paleokastrom na Kreti, a možda i s Egiptom, dok se drugi, glavni dio, ne da dovesti u vezu ni s jednim drugim nalazištem; on je svakako domaæi, naèinjen na otoku Hvaru ili na susjednom kopnu.
Na osnovu tih slènosti i veza možemo odrediti, da je, prema današnjem stanju nauke, cvala ova lijepa kultura na Jadranskom moru, u 3. tisuæljeæu pr. Kr., dakle između 3000. i 2000. godine. Veliki kulturni sloj Grapèeve špilje na Hvaru trajao je bez sumnje nekoliko stotina godina, što se dade utvrditi iz njegovih veza s ostalim nalazištima. A kako nije moguæe da je jedino na Hvaru ova kultura cvala, sasvim je ispravan naš zakljuèak da je ta kultura bila raširena i po obalama istoènoga Jadrana i na nekim njegovim otocima. Na to nas upuæuju i nalazi ma koliko skromni, nađeni na krajnjem sjeveru Jadrana.
Nema sumnje da ljudi, koji su upotrebljavali spomenutu luksuznu keramiku, nisu stanovali u špiljama, nego su im one služile u sasvim druge svrhe. Stanovnik istoènoga Jadrana, koji je na poèetku neolita živio po špiljama, ostavljao ih je malo pomalo tako da možemo skoro sa sigurnošæu kazati da u doba velikog kulturnog sloja Grapèeve špilje, kojoj gornji dijelovi pripadaju eneolitu, on više ne živi po špiljama; sad je njegov dom bunja, tj. kuæa, sagrađena od velikih koncentrièno složenih kamenih blokova i ploèa. Tih "kuæica", od kojih su neke veæ velike kuæe, nalazimo po cijelom primorju i na svim otocima i mnoge od njih još i danas služe za privremeno stanovanje u poljima ili za sklonište stoci. Mnogo je od njih kasnije sagrađeno, neke èak i u novije doba, ali neke, bez sumnje dopiru u neolit, kako nam to pokazuju ostaci jedne takve "kuæice" u uvali "Skalezije" na Hvaru, gdje se, unutar koncentrièno složenih blokova kamenja. našlo neolitsko oružje. Èuvena Atrejeva grobnica kraj Mikene nije drugo nego takva "bunja", složena od savršeno tesanih kamenih blokova.

Grapèeva špilja, špilja u uvali Pokrivenik na sjevernoj strani Hvara, i tolike druge, bile su svetišta, posveæena kultu praotaca, dok su mnoge tadašnje špilje bile i dalje stanovi, neke trajni, a neke samo privremeni. Od svih tih svetišta bilo je ono u Grapèevoj špilji svakako jedno od najveæih, ako ne i najveæe na istoènoj obali Jadrana kroz nekoliko stoljeæa. Sa svih strana, vjerojatno sa svih okolnih otoka, a možda i sa susjednog kopna, dolazili su u odreðene dane neolitici da u ovom svetištu prinesu svoje žrtve; tada je svaki prema svojoj moguænosti. pored ostalog, donosio, u obiènim posudama, ili skupocjenim vazama, krasnim pliticama, ili lijepim vrèevima, sjajno obojenim i ornamentiranim, vino ili ulje, žito ili kruh. Na oltaru, možda baš na onom prelomljenom stalagmitu u sredini velike špilje, ostavljali su to predcima u èast, dok su se istodobno prinosile i krvne žrtve, blagovalo meso žrtvovane divljaèi i stoke. A kad su se ceremonije završile, ostajao je u špilji veliki sveæenik, pridijeljen kultu predaka i èuvar njihova svetišta.
Postavile su se teorije da je i prugasta i meandrospiralna keramika, pa i obojena, iz središnje Europe krenula prema jugoistoènoj strani i istoènom Balkanu, pa doprla duboko sve u Egejsko more. Prema tim teorijama je i kultura Sesklos-Dimini na Egejskom moru došla tim putem. Nalazi na Hvaru mijenjaju sasvim tu teoriju i pokazuju, da je na Jadranskom moru, na njegovoj istoènoj obali, postojala jedna visoka neolitska, odnosno eneolitska kultura, koja je stajala u vezi sa zemljama na Sredozemnom moru, s onima na Balkanu, Dunavu, Alpama, sa susjednim Apeninskim poluotokom i Sicilijom, ali istodobno ovdje stvorila svoje plodove, razvila ih i usavršila do zamjerne visine. Sa obala Sredozemnoga mora, a ne obratno, širio se val ljudskog napretka, predstavljen obojenom keramikom koja je puna života, ljepote i sunca.
Mnogobrojne rude, od kojih je napravljeno oružje i oruðe neolitskog stanovništva primorskih krajeva, a kojih nema u prirodi u ovim krajevima, oèit je znak importa bilo kopnenim bilo morskim putem. Meðutim, ornamenti, napose oni bojadisane keramike, pokazuju da je import dolazio i s jedne i s druge strane. Nema sumnje, da je veæ u eneolitu plovidba bila veæ lijepo razvijena, što nam dokazuje u prvom redu slika laðe, urezane na jednoj glinenoj ploèi posude koju smo našli na Hvaru. Ta laða pokazuje da je primorskom neolitièaru poznato manevriranje jedrima i upotreba kormila.
U unutrašnjosti zemlje nalazi se druga velika stanica mlaðeg neolitskog doba Butmir, daleko poznat sa svoje spiralne keramike i svojih velikih radionica savršena kamena oružja i oruða, a osobito sa svoje glinene plastike.
Iz ovih je tvornica kamena roba išla po cijeloj sjeverozapadnoj èesti Balkanskog poluotoka. Utjecaj Butmira išao je duboko u unutrašnjost, a nekoliko fragmenata, naðenih u Grapèevoj špilji, èisto butmirskog tipa, pokazuje povezanost između današnje središnje Bosne i dalmatinskih otoka. Postoje i druga neolitska nalazišta. Pojedinaèna nalazišta, kojih se otkrilo dosta, samo su dokaz da je u mlaðe kameno doba èovjek živio u svim našim krajevima. Da li je on tamo dostigao neki viši stupanj kulture, kao èovjek na Hvaru i u Butmiru, zasada nam nije poznato. Meðutim, Hvar i Butmir idu u ona rijetka naselja koja otkrivaju da je i u neolitu u Europi, a napose u južnoj i jugoistoènoj, èovjek živio na lijepom stupnju kulture, koja se doduše ne može usporediti s onom Egipta i Mezopotamije, ali je sama po sebi lijepa i visoka. Veza između naših krajeva neolita i Sredozemnog mora, veza sa Crnim morem i sa središnjom Europom, utvrðena je bez svake sumnje. Ako slojeve Grapèeve špilje datiramo sa 3000-2000. g. pr. Kr., a one Butmira sa 2000-1800., to je meðunarodna povezanost naših krajeva u ovo doba daleko veæa, nego što æe biti između 2000. i 1000. g. pr. Kr., tj. visoka neolitska kultura naših krajeva pada zajedno s njenim velikim meðunarodnim prometom, dok se u vrijeme bronèane kulture ovi krajevi ogranièuju na vezu

s kopnom, a veza s morem opada. Kraj neolita nazivamo eneolit, tj. doba kad èovjek još uvijek živi u mlaðe kameno doba, ali pored oružja i oruða od kamena upotrebljava nakit, a i neko oruðe od bakra. .Još uvijek je veza s kulturnim orijentom stalna, jer se bakar dobiva s istoka, po svoj prilici veæ u gotovom nakitu ili u predmetima. Međutim, kolièina bakrenih predmeta vrlo je mala, prevladava kamen.

Bakreno doba u Dalmaciji

Èisto bakrenog doba nije uopæe bilo, iako su neki nauèenjaci smatrali potrebnim, da se doba od pojave bakra do pojave bronca naziva bakreno doba. Bakreni su predmeti, sve do otkriæa bronce, bili uvijek u nerazmjerno maloj kolièini naprama kamenim i glinenim predmetima i zbog svoje mekoæe nije bakar uopæe mogao imati neku veliku ulogu. Bakar nije bio nigdje materijal koji je prevladavao, pa ni u krajevima u kojima se on u obilju nalazio. Tim je manju važnost imao on u Dalmaciji, u kojoj bakrene rude u prirodi nema, i bakar se morao uvoziti.

U Dalmaciju je došao bakar iz zemalja Istoènog Sredozemnoga mora, gdje je veæ u 4. tisuæljeæu bio poznat, i gdje su, u Egiptu, veæ u prvoj treæini èetvrtog tisuæljeæa pr. Kr. egipatske žene bojadisale kosu malahitom, tj. zelenim oksidom bakrene kovine. Sve do XII dinastije nije u Egiptu bila poznata mješavina bakra sa cinkom, pa tako sva golema egipatska kultura do toga vremena (do oko 2000. g. pr. Kr.), dakle i ona piramida i mastaba, pada u Egiptu u eneolitsko doba. Jedan centar bakrene produkcije nalazio se veæ u 4. tisuæljeæu na visoravni, koja se pruža od Aleksandrette na Sredozemnom moru do armenskog Taurusa, odakle je širio svoje produkte i svoj utjecaj na zapad, istok, sjever i jug: u Troju, Egipat, Susu, Anau (u Turkestanu), gdje se, u Susi, našlo bakrenih predmeta, koji su stariji od egipatskih. Kad se u 3. tisuæljeæu razvila trgovina po Sredozemnom moru, došlo je tim, morskim putem, poznavanje bakra i u Dalmaciju. Istina je, jedini bakreni predmet koji možemo datirati, narukvica (armilla) koju smo našli u Grapèevoj špilji na Hvaru. Nju stavljamo oko 2000. g. pr. Kr., ali je, nema sumnje, davno prije toga bakar bio poznat u dalmatinskom primorju.

Bakrenih se predmeta, koje je teško datirati, našlo u ostaloj Dalmaciji vrlo malo, i to ne unutar slojeva kao u Grapèevoj špilji, nego osamljeno. Istina, nisu ni Bosna ni hrvatski krajevi između Save i Drave, naroèito obilni bakrenim predmetima, ali ih se tamo našlo ipak razmjerno mnogo više. Tome je uzrok taj, što je Dalmacija primala bakar morskim putem, dok su drugi naši krajevi primali bakrene predmete i veæ pripremljenu bakrenu rudu i iz srednjoeuropskih rudnika, kad je tamošnje stanovništvo, upoznavši uvezene bakrene predmete i nauèivši kako se do bakra dolazi, poèelo iskorišæivati svoje rudnike. Međutim, to je bilo u kasnijem odsjeku ovog vremena, dok su starija nalazišta bakrenih predmeta primala bakar izvana, tj. iz krajeva izvan Europe (Bobota, Grièa, Kutjevo, Mikleuš, Orolik, Tešanj, Laktaši, Maèkovac, Nemila, Orašje, Travnik). Možda su predmeti naðeni u ovim našim nalazištima izraðeni na ovom podruèju, ali je neobraðeni bakar iz kojeg su izraðeni uvezen. To su klinovi i sjekire, katkad masivno salivene iz otvorenih kalupa i onda okivanjem izraðeni. Poslije ovog pn•og doba, kad se bakar uvozio u Europu, poèeo se i u Srednjoj Europi dobivati sirovi bakar. Tada je nastao jaèi uvoz bakrenih predmeta i neobraðenog bakra kopnenim putem u naše krajeve. U Dalmaciji su nalazišta bakrenih predmeta: Vrlièka okolica (pola nadžaka), Muæ (jedna plosnata sjekira), Vinjani (kotar Imotski), Grabovac (kotar Imotski), Èvrljevo i otoci Braè i Hvar, Slivno (Podosoje), Dugopolje, Rogoznica (Omiška). Osim toga nalazi se u splitskom arheološkom muzeju jedna široka svedena sjekira, a u zbirci D. Savo u Splitu 3 nadžaka i 1 zavojita uska sjekira, za koje se bakrene predmete ne zna na kojem su se mjestu Dalmacije našli.

Ako usporedimo ove rijetke nalaze bakrenih predmeta u Dalmaciji sa obiljem neolitskih naselja, vidimo da ih je vrlo malo. Ipak nema sumnje da je u Dalmaciji bilo kudikamo više naselja ovoga eneolitskog vremena i da je i preko dalmatinske obale dolazio import bakra sa Istoka u Srednju Europu i zapadni dio Balkanskog poluotoka. Dolina rijeke Neretve, kasnije toliko važan put sa obale u unutrašnjost, bila je bez sumnje i u ovo doba iskorištena, upravo onako kako je to bila i dolina Vardara i Morave za Srednji Balkan i Podunavlje.
Pored bakrenih predmeta karakteristièna je za posljednje razdoblje eneolita pojava nakita iz školjke spondylus koja je dolazila s obala Crnoga mora. Međutim, mi smo našli nekoliko primjeraka spondylusa u naslagama Grapèeve špilje na Hvaru, pa je, prema tome, i Jadransko more dolazilo u obzir u pogledu uvoza ove školjke na Balkan i u Podunavlje. I ako je za slavonske krajeve Crno more vjerojatnije, ne može se iskljuèiti ni Jadransko, odakle su vodili rijeèni putevi i na sjever i na istok.
Dalmacija u bronèano doba
Oko 2000. pr. Kr. proširila se bronca u Europu. Pronađena u Iranu, donesena u Sinear i Egipat, ova je nova ruda, mješavina bakra i kositra, donosila onu prednost koja je bakru manjkala, èvrstoæu. Polovinom 15. stoljeæa pr. Kr. bronca je veæ dobro poznata u Grèkoj i na Egejskom moru. Tu ona dominira sve do 7. stoljeæa, i cijelo je homersko doba u ovoj kulturi, mada je tada i željezo veæ upotrebljavano.
U bronèano doba udaraju, pored svih lokalnih razlika, u oèi neki kulturni okruzi, i tu možemo uoèiti: egejski okrug, zapadni (Italija, Španjolska, Francuska, Engleska), srednjoeuropski i istoènoeuropski. Od ovih se okruga upravo odvaja onaj Egejskoga mora, gdje se u to doba diže kultura do vrlo visokog stupnja: na Kreti, na susjednim otocima i na obalama Egejskog mora.
Prodiruæi, bez sumnje, s ovih obala u unutrašnjost Europe, putovima, koje su obilježavali: more, rijeke i gorski prijelazi išlo je poznavanje bronce i bronèane kulture prema sjeveru, zapadu i istoku, utrtim putovima, i doprlo najkasnije do Skandinavije, gdje je onda najdulje i potrajalo. Pojavu bronce na Egejskom moru možemo odrediti sa godinom 2200. pr. Kr., u hrvatskim krajevima oko 2000. g. pr. Kr., dok je u srednjoj Europi upoznata bronca oko 1800, po nekima tek oko 1000. g. pr. Kr. Bronèano doba razvijalo se i unutar spomenutih okruga u raznim zemljama razlièito, primalo poseban razvoj na Pirinejskom poluotoku, na Apeninskom, u Velikoj Britaniji itd.
Hrvatski krajevi u ovo doba dolaze u uži dodir ne samo sa Srednjom Europom i Balkanom, nego naroèito sa Italijom. Sudeæi po nalazima pojedinih bronèanih predmeta, Dalmacija je u bronèano doba slabo naseljena, pravih bronèanodobnih naselja nema mnogo, dok su neka postojala i kasnije, u željezno doba, uz velik inventar bronèanih predmeta starijega tipa.
Bronèani predmeti koje .možemo uvrstiti u ovo doba našli su se u Dalmaciji na mjestima: Grabovac (Imotski), Èvrljevo (Ogorje), na Mosoru (povrh Žrnovnice), Kozina (Vrgorac), Banja (Vrgorac), Sitno, Žeževica, Podgrade (Dolac), Kuèišæe, Dugopolje, Vrpolje kod Èaèvine, Vuèevica, Rogoznica, Vojniæ, Orahovišæe, Katuni, Privaæe (Muæ), pa na otoku Hvaru (mnoga nalazišta u okolici grada Hvara: Vrotca, Vira, Spile, Motohit i dr.), na otoku Braèu (Vièja luka, Krug, Rat kraj Bobovišæa i Ložišæa), na otoku Visu (Komiža i dr.), na otoku Ugljanu (Novalja), na otoku Korèuli (Blato). U splitskom se muzeju nalazi nekoliko lijepih bronèanih keltova, za koje ne znamo toèno gdje su se u Dalmaciji našli.
Dalmacija ovoga vremena zaostaje za ostalim hrvatskim krajevima gdje je pravljenje bronèanih predmeta lijepo razvijeno. U Dalmaciji je sada sve uvoz, unesen u nju, skoro uvijek morskim putem, iz Italije ili iz zemalja oko Egejskoga mora.

Ne može se sumnjati da je i sada, preko Dalmacije, prolazila trgovaèka roba u njeno zalede, i obratno, iz Bosne neretvanskom dolinom na more. Ovo je doba velikih moreplovaca Egeokreæana, koji na svojim lađama obilaze po cijelom Sredozemnom moru, iduæi putevima kojima su u Dalmaciju i Jadran donijeli poznavanje bakra i bronce. Kroz Jadransko more išle su još u neolitu egeokretske lađe da preuzmu jantar koji je dolazio s obala Sjevernog i Baltièkog mora Labom u današnju Èešku, pa preko Dunava u istoène Alpe, a onda na Jadransko more. Tim su istim putem odnosili jantar i dovozili u zamjenu drugu robu egeokretske lađe i u bronèano doba. Jesu li i stanovnici Istoène Jadranske obale svojim lađama i u ovo doba obilazili Sredozemno more, kako su to bez sumnje èinili u neolitu, ne možemo nièim potkrijepiti, jer nam nedostaje onakav dokaz, kakav nam je za neolit dala slika jedne lađe urezana na jednoj glinenoj posudi, što smo je otkopali u neolitskim slojevima Grapèeve špilje. Plovidba u mlađe kameno doba išla je uz obalu, pa su lađe, koje su iz zemalja istoènog Sredozemnog mora išle po jantar u sjeverni Jadran, svakako prolazile uz dalmatinsku obalu, a otoci su im bili najbolji putokaz, onako, kako su otoci Egejskog mora služili za plovidbu između južnog dijela Balkanskog poluotoka i Male Azije. Samo se po sebi razumije da su te lađe morale èesto pristati u razne luke, bilo za oluje, bilo zbog vode ili hrane. Tako je dalmatinska obala bila tranzitno podruèje za trgovinu jantarom još u neolitu, što se nastavilo u bronèano doba, kad inaèe kultura ove obale ne samo nije bila više na onako visokom stupnju kao u neolitu, nego vrlo primitivna.

Željezno doba

Oko godine 1000. upoznaše stanovnici Dalmacije željezo, koje je k njima dolazilo morskim putem, iz Grèke, a možda i iz Italije, kako nam to svjedoèe bronèane fibule toga doba èisto italskog tipa, nađene u velikom broju u Gorici kod Posušja, na dalmatinsko-hercegovaèkoj granici. Ovom razdoblju pripadaju nalazišta: Rogoznica (Omiš), Podgrađe (Dolac), Dugopolje, Kuèišæe, Podstranje (Imotski), Grabovac, Bobovišæa, Ložišæa, otok Vis, otok Hvar, otok Korèula, Vrhpolje (kod Èaèvine), Imotski, Zagradina kod Imotskoga, Prahulje (kod Nina), Vojniæ, Nin, Bokanjac, Èvrljevo (Ogorje), Banja. U ovim se nalazištima našli predmeti, koji nas upuæuju, veæinom, na starije željezno doba (Hallstatt), dok su nalazišta kasnijeg doba (latenskog): Zasiok, Dugopolje, Podstranje (Irnotski), Grabovac. U nalazištima Podgrađe (Dolac), Kuèišæe (Omiš) i Rogoznica (Klobuk, Omiš) našlo se predmeta i starijeg i mlađeg željeznog doba.

2.STANOVNICI DALMACIJE U 2. I 1. TISUÆLJEÆU

Iliri, Kelti i Grci

U bronèano i u željezno doba stanuje u Dalmaciji isti narod koji je možda veæ u poèetku bronèanog doba došao sa sjevera ili sjeveroistoka na Balkanski poluotok i na Jadranske obale u doba velike seobe Indoeuropejaca. Tim Indoeuropljanima pripadala su razna plemena koja su Grci, a onda Rimljani nazivali èesto skupnim imenom Iliri. Ta su plemena bila jezièno srodna, ali ne i jedinstvena. Mnogobrojne gomile (gromile) koje se nalaze, osobito po brjegovima Bosne, Hercegovine i Dalmacije, u pojedinostima razlièite, pripadaju oèito plemenima koja su imala slièan nazor na prekogrobni život i slièan posmrtni obred. U novoj domovini udaljenost i gorja su ih razdvojila i odijelila, i oni su otada živjeli i razvijali se u posebnim prilikama, èesto vrlo razliènim, i dok su se negdje uzdigli do visokog stupnja kulture, kao u Bosni, na Glasincu, u Dalmaciji su tek primali ono što im se izvana donosilo. Zbog toga su nalazi bronèanog i željeznog doba u Dalmaciji uglavnom oskudni, a koliko ih ima jaèih i veæih, oni bez sumnje pripadaju gornjem sloju stanovništva koji je kupovao od putujuæih trgovaca donešenu robu ili od naprednijih srodnih plemena ili od drugih stranih.

Utvrđeno je da je cijela sjeveroistoèna Italija pod jakim utjecajem "ilirske kulture", kojoj pripada cijeli kraj od Halstatta na sjeveru, pa do Makedonije na jugu. Kultura Villanove donesena je od tih "Ilira" u Italiju. Kultura Este je bez svake sumnje ilirska.
Prema tome su s obje strane Jadrana, sve do dolaska Kelta u alpske i hrvatske krajeve, nastavala plemena koje oznaèujemo imenom Iliri. Lingvistika i arheologija to utvrđuju. Tom narodu pripadahu i stanovnici Dalmacije u 2. i 1. tisuæljeæu pr. Kr.
Kako su pojedina plemena bila razmještena po dalmatinskoj obali i otocima, poznato nam je tek za 4. stoljeæe, kad ih, između 338. i 335. g. pr. Kr. opisuje Pseudo-Skilaks u svom "Periplusu". Tada su od rijeke Mirne u Istri do Krke u Dalmaciji i na svim otocima pred tom obalom nastavali Liburni. "Poslije Liburna dolazi narod Ilira, i Iliri stanuju do Haonije, koja se nalazi nasuprot Kerkyri, Alkinojevu otoku". Pseudo-Skilaks dijeli Ilire u: Hierastamne na jugu Krke, Hylle, koji su nastavali na poluotoku Hyllis, tj. između Šibenskog i Kaštelanskog zaljeva, Buline, koji su bili njima na istoku do rijeke Nesta (Cetine). Njima na istoku i jugoistoku, uz more, do Narona (Neretve) nastavahu Manijci. Do Manijaca, u unutrašnjosti bili su Autarijati. Od Boke kotorske na jug življahu Enhelejci.
Grèke prièe dovode maloazijske Henete u Jadransko more, vode po njemu Argonaute, i unose ga u svoju mitologiju. Vjerojatno je da su i Fenièani, koji su naslijedili brodarsko znanje Egeokreæana, zalazili u ove krajeve, na putu u sjeverni Jadran gdje je zapoèinjao veæ spomenuti jantarski put koji je preko Alpa vodio na Sjeverno more.
Još u doba mikenske kulture dolazila je grèka roba u sjeverne krajeve Jadrana koju su prenosili ili Grci sami ili Fenièani, što je utvrđeno nalazima u Novilari i Nesakciju, a i drugdje. Da se na tom putu lađe svraæahu i na dalmatinsku obalu, o tom nema sumnje.
Od 7. stoljeæa dalje možemo bez svake sumnje utvrditi trgovinu i trgovaèke veze između grèkih zemalja i dalmatinske obale. Vjerojatno je da je morskim putem i ušæem Neretve dolazio uvoz grèkog oružja (kacige, koljenice) na Glasinac, iako bi to moglo biti i kopnenim. Grèka kaciga, nađena u Ararevoj gromili na Glasincu, ide u 6. st. pr. Kr. U Dalmaciji je otkopana jedna grèka vaza arhajskoga stila iz 7. st. pr. Kr. Grèke, korintske kacige i koljenice, otkopane u Vièjoj luci, blizu Bobovišæa na Braèu, iz 5. su st. pr. Kr. Vjerojatno je veæ u to vrijeme postojalo manje grèko naselje na ušæu Neretve gdje se preuzimala roba pristigla iz grèkih krajeva i utovarivala se ona koja se u zamjenu davala.
U to doba velike grèke kolonizacije istoènoga i zapadnoga podruèja Sredozemnoga mora, od 8. do 6. stoljeæa, kad s kolonizacijom ide usporedo i trgovina, i to velika trgovina, koja struji iz matere zemlje sredinom Sredozemnog mora, Jadransko je more po strani, i u nj zalaze grèke lađe i grèki trgovci, ali još ne osnivaju svoje kolonije.
Razmještaj "ilirskih plemena" uzduž Jadranske obale i u unutrašnjosti Dalmacije poremetila je provala Kelta. Kelti, koji su bili preplavili cijelu zapadnu Europu, a krajem 5. st. pr. Kr. prešli u Italiju i istoènoalpske zemlje, sve do Dunava, zapoèeše oko godine 300. nove pohode i širenje s jedne strane u Italiju, a s druge u Podunavlje i na Balkan. Tada oni prodiru duboko u ugarsku nizinu, u Posavinu i Podravinu, Liku i Krbavu i dolinama rijeka prodiru na Balkan. Prodiruæi prema jugu, dopriješe do Neretve, gdje potisnuše Ardijejce, koji prijeđoše na lijevu obalu Neretve i potisnuše Autarijate. Međutim Kelti napadoše i Autarijate, koji se onda iseliše na južnu Moravu i Taru.
Jedan dio Kelta ostade tada u krajevima između Save, Drave i mora i u krajevima oko Une i Vrbasa, pa pomalo i do Neretve, gdje se u zapadnim stranama stopiše s ilirskim plemenima Japuda u tolikoj mjeri da je ovdje nastala ilirsko-keltska mješavina, koja u Strabonovo doba (tj. u doba Augustovo) izgleda kao jedinstven narod. Isto su tako, i ako u manjoj mjeri, i Delmati ilirsko-keltski mješanci. Ti Kelti doniješe sa sobom latensku kulturu (La Tene II) koja

se duboko ukorijenila u Posavini i Podravini i oko savskih pritoka, ponešto u Bosni i Hercegovini, a prodire i u Dalmaciju. Pred keltskim pritiskom Ardijejci koji su, kako smo vidjeli, potisnuli Autarijate i prešli na lijevu obalu Neretve, spustiše se dolinom Neretve na more i potisnuše ili pokoriše Manijce.
Oko današnjeg Županjca, a ondašnjeg Delminija, nastavahu ilirskokeltski Delmati, za koje doznajemo prvi put 189. godine, kad ih je pokorio ardijejsko-ilirski kralj Pleurat.
Veæ prije toga u 3. stoljeæu prodriješe Delmati do obale, pokoriše ili potisnuše Buline, i ustališe se u primorju od Trogira (Tragurion) do ušæa Cetine, dok istodobno zadržaše svoj prijašnji posjed u unutrašnjosti s glavnim gradom Delminijem.
U posljednjim godinama 5. st. pr. Kr. zbile su se na Sredozemnom moru vrlo velike promjene: najveæa grèka država, Atena, koja se poèetkom ovoga stoljeæa bila uspela do velevlasti, bila je slomljena od drugih grèkih država pod vodstvom Sparte.
U to vrijeme međusobnog grèkog obraèunavanja i rušenja dotadašnje atenske prevlasti javljaju se ponovno dva stara neprijatelja grèkoga svijeta: Perzija na istoku i Kartaga na zapadu. Sada je ponovno na zapadnom Mediteranu uskrslo pitanje tko æe postati gospodar Sicilije i s njom Tirenskoga mora, Grci ili Kartažani, Indoeuropejci ili Semiti.
U ratu koji je zapoèeo 409. godine između Kartažana s jedne, a Sirakuze i grèkih gradova s druge strane, kad je veæ izgledalo da æe Grci podleæi, nametne se u Sirakuzi dvadesetpetgodišnji Dionizije; prisvoji vojnu i civilnu diktaturu i prisili svoje sugrađane na borbu za obranu domovine. Kad je u napornoj borbi Dionizije uspio i najveæi dio otoka sebi pokorio, krene on na stvaranje sirakuškog imperija. Tirensko more trebalo je da bude sirakuško, ulaz u to more, Mesinski tjesnac, u njegovim rukama. U tu svrhu osvoji on južni dio Italije, i osnova uporišta na italskom kopnu, Elbi i Sardiniji. Međutim je kod Dionizija sazrela i druga imperijalistièka misao: stvaranje sirakuškog imperija na Jadranskom moru. Tad se upravo rušila etrušèanska prevlast nad italskim plemenima na sjevernom dijelu zapadne obale Jadrana. Pošto je stekao prijatelje na istoènoj obali Jonskoga i južnoga dijela Jadranskog mora, Dionizije zahvati odmah u samu sredinu Jadrana, i oko 390. g. pr. Kr. zaposjedne otok Issu, današnji Vis, odakle je mogao najlakše i najsigurnije uspješno braniti i svoje lađe koje su plovile Jadranom i svoje novo kolonijalno carstvo na njemu. Po svoj prilici na mjestu gdje je još od neolitskih vremena postojalo predindoeuropsko naselje podiže on novi utvrđeni grad. U tom novom gradu postavi Dionizije svog eparha s flotom trijera da upravlja imperijem na Jadranu i da ga èuva. Na visokom Humu (585 m), koji dominira èitavim otokom i odakle se širi pogled sve do italske obale na zapadu, a do Kotora na jugu, Zadra na sjeveru, preko Braèa i Hvara do Splita i makarskog primorja, Neretve, Pelješca, Korèule i Mljeta - stajala je budna straža i obavješæivala Dionizijevog eparha u Issi o kretanju lađa po Jadranu da u eventualnoj potrebi krene sa spremnim i brzim trijerama u pomoæ novim kolonijama, prijateljima i saveznicima i sirakuškim i sicilskim trgovcima, napadnutim od gusara ili od starosjedilaca.
Nekako istodobno s osnivanjem kolonije na otoku Issi osnovao je Dionizije, ga nazivaju Stariji, na zapadnoj obali Jadrana, na njegovu najistaknutijem ,mjestu koloniju Ankon, kasniju Anconu, i njoj na jugu koloniju Numanu. ima na sjeveru, u podruèju Padova ušæa, dobio je on u svoje ruke Adriju i uveo u nju sirakuške koloniste. Tim je naèinom Dionizije Stariji imao u svom rukama tri važne toèke na istoènoj italskoj obali, iz kojih je onda stupio u m promet s okolnim stanovništvom, u prvom redu s Venetima.
Da proširi zonu svog utjecaja, Dionizije je godine 385/4. pr. Kr. pomogao nekim stanovnicima s otoka Parosa u Egejskom moru da se nasele na otok Pharos na Jadranskom moru.
Prvi otpor protiv prodiranja s mora

Parani su, dakle, s pomoæu Dionizija Sirakuškoga u vezi sa stvaranjem njegova kolonijalnog carstva i pod njegovom zaštitom osnovali svoju koloniju na otoku Pharosu i to su novo naselje odmah i utvrdili.
Starosjedioci na Pharosu, koji u prvi mah nisu prijeèili grèkim kolonistima da se na njihov otok nasele, možda zbog nemoguænosti da se opru Dionizijevoj vojsci koja ih je uvela, a možda su oni spoèetka i pristali na to naseljenje, poèeše se malo poslije toga buniti protiv stranaca. Iz svog utvrđenog položaja gledali su oni nerado kako se diže i utvrđuje grèki grad i, kad je njihovo neraspoloženje prema strancima došlo do vrhunca, pozvaše svoje suplemenike Ilire sa suprotne obale, između Cetine i Neretve, da im pomognu protjerati Grke. Iliri se odazvaše pozivu, i na stotinama malih lađa dođe ih 10.000 u pomoæ hvarskim starosjediocima. Oni napadoše Grke, neke poubijaše, neke zarobiše, a grad im opsjednu. Bilo je to 384. g. pr. Kr.
U toj nevolji hvarski Grci dojaviše Dionizijevu namjesniku, eparhu na Issi, da su ih napali i opkolili Iliri. Odmah krenuše Dionizijeve trijere iz Isse, napadoše male ilirske brodice, potapajuæi ih i zarobljujuæi bez velike muke. Diodor nam pripovijeda da je u tom sukobu poginulo 5000 Ilira, a da su ih Grci zarobili 2000.
Bio je to prvi otpor domaæeg stanovništva protiv stranaca što nam je povijest zabilježila. Otada do danas vodila se neprestana borba između domaæeg elementa i raznih prodiranja s mora. To je srž cijele dalmatinske povijesti kroz vjekove i tisuæljeæa. Bilo je vremena kad se strani element, dolazeæi s mora, uspio ustaliti, ali ga onda domaæi malo po malo, ali stalnim pritiskom, uspio potisnuti i asimilirati.
Pobjeda na Pharosu i kod njega, uèvrstila je Dionizijev ugled i moæ na Jadranu.
Nasljednik Dionizija Starijega, koji je 367. umro, njegov sin Dionizije Mlađi nije nastavio vladu u duhu svog oca. Spoèetka je Dionizije Mlađi zadržao kolonijalno carstvo što mu ga je otac ostavio, ali je veæ rano nestalo onog straha koji je njegov otac bio ulio gusarima, pa su se neka plemena na južnom Jadranu i Otranskim vratima dala na gusarenje u tolikoj mjeri da se trgovci nisu usuđivali ploviti u Jadransko more. Uzalud je on osnovao u Apuliji dva grada da osigura plovidbu, uzalud je njegov vojskovođa Filistes krstario sa sirakuškom flotom po Jadranu; unutrašnji nemiri u Sirakuzi i na Siciliji srušiše njegovo carstvo.
Isejska država i Samostalni Pharos
U doba raspadanja sirakuškog carstva, osamostališe se Issa i Pharos. Bilo je to oko 350. godine pr. Kr.
Kroz 40 godina od svoga osnutka Issa se pod vlašæu Sirakuze i glavni grad njena kolonijalnoga posjeda ne samo obogatila, nego su njeni stanovnici dobro upoznali i prilike na Jadranu i jezik i obièaje Ilira i ostalih starosjedilaca na istoènoj njegovoj obali. Sada je Issa na svoju ruku, na zgodnim položajima naselila svoje građane da može s jedne strane dati novih zemalja svom poljoprivrednom stanovništvu, a s druge lakše trgovati s domorocima. Ta su mjesta bila: Tragurion, današnji Trogir, Epetion, kod današnjeg Stobreèa i Salon, kasnija Salona, današnji Solin, na kopnu, i jedno naselje kod Lumbarde na otoku Korèuli. Neka od tih naselja Issa je prva osnovala, a neka, kao u Salon, koja su vjerojatno i prije postojala, uselila svoje stanovništvo i sebi ih pokorila.
Tako se polovinom i krajem 4. st. stvara na Jadranskom moru jedna kulturna država s grèkim elementom kao vladajuæim, sa središtem u Issi, na otoku Visu. Ta država, koja od sada pa sve do 231. g. pr. Kr. ne zavisi ni o kome, postaje 231. g. saveznik Rima, i ostaje i dalje kao njegov saveznik nezavisna. Punih 300 godina postojala je na našem moru slobodna i nezavisna issejska država koja je, uz Pharos do njegove propasti 219. g. pr. Kr., a onda sama, bila èvrsta i neprekidna veza između kulturnoga grèkog svijeta na Mediteranu i naših obala.

Slobodna republika, sa svojim ustavom, znala se održati i u najteže doba kakvo je bilo onda kad su Iliri svom snagom napadali na nju da ju poput ostalih grèkih gradova na svojoj obali i otocima pokore, a i kasnije u toliko prilika i neprilika.
Kao i Issa, tražio je i samostalni Pharos mjesta za svoju ekspanziju na dalmatinskom kopnu kamo æe moæi sa sigurnošæu prodavati robu koja je dolazila iz Grèke. U tom nastojanju sukobio se on s Jadassincima (Zadranima) i njihovim saveznicima. Saèuvao nam se natpis, naðen na Hvaru, koji govori o pobjedi Pharana nad Jadassincima, tj. stanovnicima Jadasse, kasnije Jadere (Zadra). U tom natpisu posveæuju Pharani "oružje zaplijenjeno od Jadasinaca i njihovih saveznika" nekom svome božanstvu. Jadasinci i njihovi saveznici bili su Liburni koji su se oprli prodiranju Pharana u njihovo podruèje, isto onako kako su se hvarski Iliri odmah u poèetku oprli njihovoj kolonizaciji na Hvaru. Vjerojatno je da su Pharani, poslije pobjede nad Liburnima, podigli svoja uporišta na liburnijskom tlu, možda Asseriju (Podgraðe) i Varvariju (Bribir), kojih su bedemi navlas slièno onima kojima je bio utvrðen Pharos i kula "Tor" koja se diže nad Jelsom na Hvaru. Međutim, to kolonizatorsko nastojanje Pharosa nije uhvatilo dublje korijenje, i osim spomenutog sukoba s Jadasincima, ne nalazimo mu kasnije nikakva spomena ni traga.
Osim Pharosa podigoše Grci na istom otoku drugo svoje naselje, na mjestu današnjega grada Hvara, koje se bez sumnje zvalo Dimos, kako nam to pokazuju mnogobrojni novci ove samostalne grèke kolonije.
Na dalmatinskom kopnu bio je u 4. st. u kraju između Šibenika i Trogira grad Herakleia s lijepom lukom, vjerojatno današnja Rogoznica, a na Neretvi, nedaleko njena ušæa, jedno trgovaèko naselje kome ne znamo imena.
Kad je u polovici 4. st. pr. Kr. Pseudo-Skilaks pisao svoj "Periplus", nalazili su se na dalmatinskoj obali i otocima grèki gradovi koje on takvima naziva: Issa, Pharos i Herakleia. Pored toga su veæ tada postojali Dimos na Hvaru i jedno grèko naselje na Neretvi. U 3. st. cvatu uz spomenute gradove issejske faktorije: Tragurion (Trogir), Epetion (Stobreè), Salon (Solin) i jedno manje naselje kod Lumbarde na Korèuli.
U l. st. pr. Kr. postoji na otoku Korèuli grad Kerkyra. Kad je ona osnovana i gdje se toèno nalazila, ne znamo.
Veæ smo spomenuli kako je Issa osnovala na otoku Korèuli svoje naselje na mjestu današnje Lumbarde. Pseudo-Skilaks spominje u svom "Periplusu" i otok Korèulu i naziva ga imenom kojim se i kasnije zvao: Kerkyra Melaine, ali on ne spominje na njemu nikakva grèkog grada, i izrièito spominje na otocima samo dva grèka grada Pharos i Issu. Kada je osnovan grad na ovom otoku, koji Strabon spominje i kaže da su ga osnovali Knidijci, ne znamo. Možda je on identièan s onim naseljem kraj Lumbarde.
Grèke kolonije Issa i Pharos brzo su procvale. Uređene poput slobodnih grèkih "polisa" imale su svoj ustav, a u stalnoj vezi s maticom zemljom išle su u korak s njenim napretkom i razvojem njene kulture. Potpuno slobodne od polovice 4. st. pr. Kr. kovale su svoje novce, a mnogobrojni naðeni natpisi i skulpture svjedoèe o visokom stanju njihova politièkog i duhovnog života.
Preko 120 godina issejska država (od 350. do 231. g. pr. Kr.), kojoj je glavni grad bio Issa (današnji Vis na otoku Visu), nasljednica sirakuške vlasti na srednjem Jadranu, svojim brojnim laðama, svojom organiziranom vojnom snagom i svojim bogatstvom, ulivala je poštovanje okolnim barbarima. I isejske naseobine i sama Issa i slobodni grèki gradovi Pharos, Dimos i Herakleia, razvijali se kroz to vrijeme nesmetano, njihova je trgovina cvala, njihove veze s ostalim grèkim svijetom na Mediteranu bijahu vrlo žive.

Mnoštvo novca iz grèkih gradova cijelog Mediterana, nađenih na Hvaru i Visu, pokazuje živu trgovinu s tim krajevima u to vrijeme.

3.ILIRSKA DRŽAVA

Gospodstvo Ilira na Jadranu i prvi sukob s Rimom

Oko polovine 3. st. pr. Kr. ilirsko pleme Ardijejci, kojemu je središte bilo u današnjem makarskom i neretvanskom primorju, uspjelo je oko sebe okupiti nekoliko ilirskih plemena na istoènoj obali Jadrana i u njenu zaleđu. Nova ilirska država javlja se sada u konceptu balkanskih država, miješa se u komplicirane grèke prilike i sklapa saveze u prvom redu s Makedonijom. Osobito se istièe ilirski kralj Agron koji je do 231. g. pr. Kr. uspio spraviti pod svoju vlast gotovo sve grèke kolonije na istoènoj obali Jadrana, u prvom redu Pharos, Hvar. On posjedne i Issu, ali mu ne uspije zauzeti je. Njegova se država sada protezala od Krke na sjeveru do Epira na jugu, obuhvaæala je dakle cijelu istoènu obalu Jadrana od Krke do južne granice današnje Albanije, osim gradova Apolonija i Epidamna.
Kad je Rim postao u 4. st. gospodar istoène obale Apeninskog poluotoka, od Padske doline pa sve dalje na jug, i tim i zapadne obale Jadrana, bio je silom geografijskog položaja uvuèen u sferu pitanja i interesa na ovome moru. Te su geografijske prilike nalagale Rimu da postane gospodar i ovoga mora, do tada u vlasti Ilira.
Poslije smrti ilirskoga kralja Agrona (230. g. pr. Kr.), nastavi njegovu politiku njegova udovica Teuta. Njena vojska napadne Epir, zauzme mu glavni grad Foinike i prisili Epir da sklopi savez s Ilirima. Sad je Teuta htjela uzeti i preostale grèke gradove unutar svoga podruèja: Issu, koju je nastavila podsjedati, Epidamnos - današnji Draè, Apoloniju - kod Valone, i Korkiru - Krf. Tako se na zapadnom dijelu Balkana stvarala sve jaèa ilirska država koja obuhvaæaše istoènu obalu Jadrana od Krke do Epira. U takvim prilikama, osjeæajuæi se potpuno gospodari Jadrana, ilirski su gusari, koji su i prije po Jadranu gusarili, postali siloviti i poèeli nemilice napadati grèke lađe u krajevima koji nisu pripadali njihovoj državi. Rimski podanici i saveznici na zapadnom dijelu Jadranskog mora obraæali su se i prije Rimu, tužeæi se na napadaje ilirskih gusara i moleæi da ih zaštiti.
Rim nije dotada uvažavao tužbe italskih trgovaca, smatrajuæi, vjerojatno, gusarenje kao redovitu pojavu u tom moru. Prilike su se međutim tako razvile da je Rim, koji je sve do malo godina prije toga bez ikakve moæi na moru, uspjesima u prvom punskom ratu postao jaka pomorska sila. Koliko možda u to i nisu bili upuæeni Iliri, to su vrlo dobro znali isejski trgovci. Kad su sada Iliri u svom osvajaèkom naletu htjeli podèiniti i Issu, pa je i podsjeli, obrate se Issejci Rimu i zamole senat da njih i njihovu državu primi kao svoje saveznike, što ovaj i uèini. Kad su ponovno došle tužbe italskih trgovaca na ilirske gusare, Rim, potaknut i od Issejaca, pošalje poslanstvo ilirskoj kraljici Teuti, tražeæi, da ona svojim podanicima zabrani gusarenje po Jadranu i da opozove svoju flotu koja je opsjeda Issu. Rimskim poslanicima Gaju i Luciju Korunkaniju (Coruncanius) pridružio se i isejski poslanik Kleemporos. Teuta, ne poznavajuæi snagu Rima, nije htjela dopustiti da se on miješa u njene poslove i obeæa poslanicima samo to da se rimskim podanicima neæe od strane ilirske države nikada što zlo dogoditi. Ujedno izjavi da ona ne može svojim podanicima zabraniti gusarenja po Jadranu jer je to njihova privatna dobit. Rimski se poslanici nisu ovim njenim odgovorom zadovoljili, i Korunkanije Mlađi - kako je Polibije zabilježio - odgovorio je Teuti da æe Rimljani sami svoje podanike od gusarenja štititi, a nju prisiliti da takav zakon mijenja.
Odgovor Teutin, koja je precjenjivala svoju snagu prema rimskoj, odgovarao je tadašnjoj situaciji na Balkanu na kojem je ilirska država, u savezu s Makedonijom, doista odluèivala.

Rimu je takav odgovor samo dobro došao. Trebalo je samo još udesiti sve da i narod, koji je tek nedavno izišao iz dugotrajnog punskog rata, pristane na nov rat. I tome se našlo pomoæi. Kad se rimsko poslanstvo vraæalo s Teutina dvora, bude ono na putu napadnuto i rimski poslanik Korunkanije Mlaði i isejski Kleemporos ubijeni.
U Rimu se razglasilo da je rimski poslanik ubijen potajno po naredbi Teute, što je ona odluèno porekla, i èak je poslala poslanstvo u Rim ne bi li kako izgladila nesporazum koji je nastao. Istodobno je nastojala svoj posjed na Jadranu i Jonskome moru uèvrstiti i proširiti. U tu je svrhu nastavila zaposjedati Issu. Međutim, Teuta posla na jug vojsku koja je imala zauzeti Epidamnos (Draè). Kad Iliri nisu uspjeli osvojiti taj grad, opkoliše Korkiru (Krfl. U toj nevolji obrate se i Epidamnos i Apolonija i Korkira Etolcima i Ahejcima, a i Rimljanima za pomoæ. Etolci i Ahejci poslaše im u pomoæ svoju flotu koju Iliri, pomognuti od svojih saveznika Akarnanaca, poraziše. Sada zauzeše Iliri Korkiru i postaviše u njoj zapovjednikom dosadašnjeg zapovjednika na Pharosu Dmitra Hvaranina, koji je kod Ilira zauzimao visok vojnièki položaj i bio vjerojatno zapovjednik njihove flote. Hvarski Grk bio je dobro upuæen u snagu rimske flote i znao je dobro da se ilirska flota, koja je svojom brojèanom nadmoæi mogla pobijediti male grèke mornarice, nije mogla uspješno oprijeti rimskoj koja je i same Kartažane pobijedila. Kad je Dmitar Hvaranin saznao da je velika rimska flota od dvije stotine lacð isplovila iz Tirenskog mora i da kreæe prema Korkiri, shvatio je odmah da je svaki otpor uzaludan i da je ilirska stvar na Jadranu izgubljena. Uz privolu Korkiraca stupi Dmitar Hvaranin u pregovore s Rimljanima i predade im Korkiru (229). Iza toga predadu se Rimljanima Apolonija i Epidamnos. Rimska vojska koja je bila došla iz Brundisiuma (Brindisi), zauze okolinu ovih mjesta, a rimska flota otplovi na sjever, da oslobodi Issu od zaposjedanja Ilira. Rimljani oslobodiše Issu i uzeše je pod svoju zaštitu, a onda krenuše na Pharos, koji se bez otpora preda. More je bilo u rimskim rukama, a rimska je vojska bila spremna da krene prema sjeveru. Vidjevši da nije spremna boriti se s Rimljanima, Teuta, koja se tada nalazila u tvrdom Rhizonu u Boki kotorskoj, zatraži mir. Rimljani pristadoše na mir pod uvjetom da im Iliri plaæaju danak i da se obvežu da više neæe ploviti južnije od Lissa (Lješa) s više od dvije lađe, a i te dvije lađe ne smiju biti oružane. Grèki gradovi Issa, Epidamnos i Apolonija, i ilirska plemena u današnjoj Albaniji, Partini i Atintani, postadoše rimski saveznici. U slièan je odnos prema Rimu došla i Korkira (Krfl. Pharos i neka ilirska plemena predadoše Rimljani Dmitru Hvaraninu da njima vlada kao samostalan vladar, saveznik Rima.
Kad su Rimljani tako slomili ilirsku državu, koja je odsad obuhvaæala samo maleno podruèje oko Boke kotorske, otprilike primorje od današnjeg Lješa do Dubrovnika sa zaleđem, poslaše poslanike u grèke gradove da jave Grcima da su oslobodili Jadransko more od ilirskoga gospodstva na korist italskih i grèkih pomoraca. S druge strane su Grci doista bili oduševljeni ovom pobjedom Rima nad Ilirima, toliko da su u znak zahvalnosti dopustili Rimljanima da sudjeluju u Istmijskim igrama, èime priznadoše Rimljane za civiliziran narod. Pritom nisu Grci vidjeli da se Rim neæe zaustaviti na ilirskim obalama i da æe i oni doskora postati plijenom rimskog orla.

Nova borba protiv tuđinaca i propast ilirske države

To je ipak brzo uvidio Dmitar Hvaranin, vladar nove države pod rimskim protektoratom, pa je, pošto je ojaèao svoju vojsku i svoju mornaricu, sklopio savez s Antigonom Dosonom, koji je nastojao pod makedonskim vodstvom uspostaviti jedinstvo svih Grka. Istodobno je bio Dmitar u prijateljskim odnosima sa Skerdilaidom, koji je bio najutjecajniji èovjek u ilirskoj državi, u kojoj je vladao malodobni Agronov sin Pines. Štoviše, Dmitar se i oženio s Triteutom, majkom ilirskog kralja, malodobnog Pinesa, i posta Pinesov skrbnik. Tako je Dmitar stvorio neke vrsti personalnu uniju između svoje i Pinesove države.

Kad je Dmitar mislio da je došlo vrijeme za akciju, otplovi 220. g. zajedno sa Skerdilaidom s velikom flotom od 90 lađa preko Lješa na jug, kršeæi time ugovor s Rimljanima. U Rimu su vidjeli da treba brzo raditi i pozvaše Dmitra na opravdanje. Oni su stvorili Dmitrovu državu da pocijepaju ilirsku, a on se sada sjedinio s Ilirima, što više stupio u savez s Makedonijom koja mu je omoguæivala da u povoljnom momentu izbaci Rimljane s Balkana. Dmitar ne pode u Rim, na što senat posla protiv njega, 219. g., oba konzula L. Emilija Paula i M. Livija Salinatora s kopnenom vojskom i mornaricom. Međutim se Dmitar Hvaranin prevario u raèunu. Pomoæ koju je on èekao od zajednièke navale s istoka i zapada na Rimljane nije bila onakva kakvu je on oèekivao. Njegov saveznik Antigon Doson umre upravo poslije Dmitrove ekspedicije u Egejsko more i Makedonija nije ušla u borbu. Hanibal je poèeo 219. g. svoju ofenzivu na Sagunt, ali je još bio daleko od Italije. Sam Dmitar, bez Makedonije, nije se mogao dugo opirati rimskim vojskama. Svejedno dobro se spremio, uèvrstio svoje gradove, a naroèito Dimallum, a sam pode sa 6000 vojnika u Pharos da ga osobno brani.
Rimski vojskovođe krenuše najprije na Dimallum, posjedoše ga i poslije sedam dana napadaja s odluènom vojskom, izvježbanom u galskom ratu, uzeše ga na juriš. Sada se preplašeni okolišni gradovi pokoriše Rimljanima bez otpora, na što konzuli oploviše put Phara. Dmitar se bio spremio na oèajnu obranu, ali upade u klopku Rimljanima koji mu vojsku pred gradom poraziše, a njemu presjekoše povratak u grad. Vidjevši, da ne može u grad, pobježe on na jednoj ladi na susjedno kopno, odakle pođe k mladom makedonskom kralju Filipu V. Nato Rimljani zauzeše Pharos i porušiše mu bedeme.
Padom Phara bijaše rat svršen, a Rimljani osiguraše i uèvrstiše svoju vlast na Balkanu, Jadranskom i Jonskome moru. Ali Dmitar Hvaranin, neprijatelj Rima, bijaše još živ, nepomirljiviji nego što je dosad bio. On je uspio u mladome osamnaestogodišnjem Filipu Makedonskom, koji je i onako bio raspoložen da krene stopama svoga prethodnika Antigona Dosona, pojaèati volju da pođe slavnim putem najveæih makedonskih vladara i uèiniti sve kako bi se Rimljani protjerali s Balkana. Pod utjecajem Dmitra Hvaranina poveo je sada makedonski kralj Filip pregovore s Hanibalom i Sirakuzom za stvaranje velike mediteranske koalicije protiv Rima, pa je poslije kartaške pobjede kod Kana 216. g. pr. Kr., došlo do formalnog sklapanja ugovora i saveza između Hanibala i Filipa 215. godine. U tom ugovoru obvezali su se Kartažani, da æe ako savezne vojske pobijede, oduzeti Rimljanima sve, što su bili stekli na istoènoj obali Jadrana i Jonskog mora i vratiti Dmitru Hvaraninu sav posjed koji su mu bili oduzeli.
Međutim ni Filip Makedonski, a ni Kartažani, nisu taj ugovor popratili iskrenom i jakom akcijom. Da su to uèinili, bili bi sigurno, poduprti od Grka na Siciliji i u Italiji, i uspjeli. Filip nije poslao veliku vojsku u Italiju, vjerojatno zbog toga da ne bi morao prepustiti vodstvo Hanibalu. Štoviše, on nije pomogao Sirakužane ni onda, kad su ga molili da im hitno pomogne. Mjesto velikih poteza Filip se zadovoljavao manjim napadajima na Rimljane na istoènoj obali Jadranskoga i Jonskog mora, što velikoj stvari nije donosilo nikakve koristi. Rimljani su, naprotiv, odmah vrlo dobro shvatili, kolika im opasnost prijeti od Filipa, pa su da njegovu akciju paraliziraju, 211. g. pr. Kr. sklopili savez s Etolcima, a malo zatim s pergamskim kraljem Atalom (u Maloj Aziji), s Lakedemonjanima na Peleponezu i s ilirskim vladarima Skerdilaidom i Pleuratom II. Okružen tako od mnogobrojnih neprijatelja, a vidjevši da æe u Italiji Rim sigurno pobijediti, sklopi Filip 205. godine s Rimljanima mir u Foiniki u Epiru. U tom miru vrati on Rimljanima sve što je na jadranskoj obali bio osvojio, a Rim mu prizna Atintaniju.
Ali Rim nije nipošto mislio stvar ostaviti tako. Makedonija je još uvijek bila isuviše jaka, a Filip nije još bio napustio veliku ideju sjedinjenja Grka i Balkana. Zato senat odmah poslije

sklopljenog mira s Kartažanima 201. g. pristupi obraèunu s Filipom. Poslije nesretnog rata morao je Filip mirom u Tempi 197. g. predati Rimu sve što mu je on tim mirom bio priznao godine 205. Rim se sada duboko utvrdio na Balkanu; njegovo je podruèje dopiralo u unutrašnjosti sve do Ohrida, a što nije bilo pod direktnom njegovom vlašæu na Jadranu, bilo je pod kraljem Pleuratom, rimskim vazalom.
Još je jedanput zaprijetila Rimu pogibao da æe Makedonija ujediniti Balkan. Makedonski kralj Perzej, sin Filipov, naslijedio je od svog oca i želju i volju da oslobodi Balkan od Rimljana. Zato je nastojao stvoriti veliku koaliciju protiv Rima od Jadrana do Nila. Ali je i Rim stvarao saveze protiv njega, i kad je 171. g. pr. Kr. navalio na Perzeja bili su uz Rim i numidski kralj Masinisa, i Eumen iz Pergama, i Antioh Epiphanes iz Sirije i tolike grèke državice, pa i sami Kartažani, a s druge strane bio je Perzej sam s Traèanima. Posljednji ilirski kralj Gentije, kojega Rimu prijateljski raspoloženi Polibije ne opisuje nipošto kao idealnog èovjeka, prihvati savez koji mu je ponudio Perzej i 168. g. zapoèe rat s Rimljanima. Ali Gentijeva vojska nije bila ni iz daleka dorasla rimskoj, pa je rimski vojskovođa Lucije Anicije, kojega je senat poslao na Ilire, završio rat s Gentijem u samih 30 dana. Kad je Gentijeva vojska kod Skodre (Skadra) bila potuèena, bila je zapeèaæena i Gentijeva sudbina i ona njegove države. Cijelo Gentijevo kraljevstvo, od Epira do Neretve, pade u vlast Rima. Bilo je to 167. g. pr. Kr. Doskora je i Perzejeva vojska uništena, a Rimljani uzeše cijelu Makedoniju. Posljednji napor za slobodu Balkana bio je slomljen.
Rim podèini sada sebi izravno cijelo ilirsko podruèje sve do Neretve. Na sjeveru Neretve ostade slobodan jedan dio Ardijejaca i ilirsko-keltski Delmati, u današnjoj srednjoj Dalmaciji između Krke i Neretve.

4.STOPEDESETOGODIŠNJA BORBA DELMATA PROTIV RIMA

Prvi ratovi

Slomom Gentijeve ilirske države riješili su se Rimljani protivnika na jugu rijeke Neretve i ne sluteæi kakav im je neukrotiv neprijatelj ostao slobodan njoj na sjeveru. Slobodni Delmati, koji su za kralja Pleurata bili u velikoj ilirskoj državi, bijahu se poslije njegove smrti od nje odcijepili, osamostalili se i podvrgli neke svoje susjede. Tu su svoju ekspanzivnu politiku nastavili. Unutar delmatskog podruèja nalazili su se isejske kolonije Tragurij, Epetij i Salona. Delmati nisu mnogo poštivali isejsku snagu i oni su od vremena do vremena napadali isejske kolonije, u prvom redu Tragurij i Epetij. Vidjevši to Isejci, slali su nekoliko puta u Rim svoja poslanstva tužeæi se na Delmate. Isto su se tako potužili na Delmate i Daorsi, ilirsko pleme koje je nastavalo na lijevoj obali Neretve. Napokon je rimski senat, kad je smatrao da je došlo vrijeme za intervenciju, poslao 158. g. pr. Kr. Delmatima jedno poslanstvo kojemu je bio na èelu Gaj Fanije. To je poslanstvo trebalo prouèiti prilike i odnošaje Delmata i njihovih gradova i zatražiti od Delmata da Isejcima i Daorsima dadu zadovoljštinu. Rimljani su mislili da æe sve to lako riješiti, ali su se prevarili. Kad je Fanije došao k Delmatima, oni ga nisu htjeli ni saslušati, nego mu poruèiše da oni nemaju s Rimljanima nikakva posla. Oni nisu htjeli ni primiti na stan ni pogostiti rimske poslanike, pa im èak oduzeše i konje i bili bi ih i napali da se nisu na vrijeme povukli.
Ovo ponašanje Delmata prema rimskim poslanicima Rimljanima je dobro došlo kao izlika za rat protiv Delmata, jer su oni namjeravali da na njih zavojšte, u prvom redu zbog toga - kako nam pripovijeda Polibije - da ponovno upute u rat svoje èete, omlohavile uslijed dugog mira koji je veæ dvanaest godina trajao.
Rat na Delmate zapoèe 156. g. pr. Kr. konzul Gaj Marcije Figul. U prvom sukobu bješe Figul potuèen i povuèe se u Naronu, a onda, kad je ponovno provalio u njihovu zemlju koju

nemilice opustoši, popali im glavni grad Delminij. Rat je završio njegov nasljednik konzul Kornelije Nazika koji je Delminij i zauzeo, i pored njega mnoga druga delmatska mjesta, i konaèno prisilio Delmate na mir.
Rimska vlast na istoènoj obali Jadrana nije bila tada organizirana, i nije se mogla nametnuti tamošnjim ilirskim plemenima nekim trajnim nadzorom. Na ušæu Neretve i na današnjem makarskom primorju živio je još uvijek dio starog i moænog ilirskog plemena Ardijejaca. Stari gusari, poèeše Ardijejci ponovno izlaziti na otvoreno more kanalima braèkim, hvarskim i onim između Pelješca i otoka Hvara, te pljaèkati lađe na koje bi se namjerili. Jadransko je more bilo opet nesigurno, a naroèito su stradali Issa i njezine kolonije. Na ponovne tužbe italskih i isejskih trgovaca, povedoše Rimljani 135. g. pr. Kr. rat na Ardijejce i njihove saveznike i susjede Plerejce. Konzul Servije Fulvije Flak potuèe Ardijejce, a Rimljani, da se zauvijek riješe ardijejskog gusarenja, preseliše ih s obale u unutrašnjost i prisiliše da obrađuju zemlju. Međutim je taj kraj, u koji su Rimljani preselili Ardijejce, vjerojatno današnja Hercegovina, bio "opor i neplodan i nepogodan za poljoprivredu, tako da su oni potpuno propali i skoro izumrli", kako je to zabilježio Strabon. Narod, vièan otvorenom i širokom moru, i lakom životu, nije se mogao priviknuti životu medu zatvorenim gorama, u magli, snijegu i radu. U doba Plinijevo bilo je svega skupa dvadeset dekurija Ardijejaca, dakle još vrlo malo.
Sljedeæih godina bili su Rimljani zaposleni ratovima na sjeveroistoku Jadrana, protiv Histra i Japoda. Godine 129. krenuo je konzul C. Sempronije Tuditan protiv Japoda, i poslije poèetnih neuspjeha porazi on Japode, a za njima Histre. Svladavši Japode, pošao je on na Liburne, i dopro do rijeke Krke. Deset godina poslije zapadnih Japoda bjehu pokoreni i oni oko Siscije. Godine 119. krenuše oba konzula Kornelije Cotta i L. Cecilije Metel na Japode i osvojiše Sisciju. Poslije zauzeæa Siscije, krenu konzul Mete1 u Delmaciju. Zašto je to uèinio, nije nam poznato. Delmati mu se ne opriješe, nego su ga èak lijepo primili, i on je prezimio u Saloni. Ali, uza sve to, opljaèka on zemlju i od opljaèkanog plijena podignu hram Kastoru. Štoviše, on je i proslavio trijumf "nad Delmatima", i dobio naslov "Delmaticus".
Godine 117. Skordisci, nagnani od Cimbara, krenuše prema Vardaru i Solunu. Jedan dio njih prodre do Delfa i opljaèka hram, a drugi na Jadran, neki opet u Trakiju. Rimljanima ih uspije suzbiti. Ali, sada je cio Balkanski poluotok bio u vrenju. Mnogi se Iliri prikljuèiše barbarima, što dobrovoljno, što silom sudjelovahu pri novoj pljaèki Delfa (85.). U takovim se prilikama Delmati oslobodiše Rima i zauzeše Salonu. Protiv Delmata bješe poslan 78. g. prokonzul C. Koskonije. Dvije je godine ratovao Koskonije sa Delmatima, oduzeo im Salonu i dio njihovog podruèja, ali ih ne uspije pokoriti.
Događaji na Balkanskom poluotoku krajem 2. i poèetkom 1. stoljeæa pr. Kr. pokazali su Rimu kako je njegova vlast u krajevima na sjeveru Grèke vrlo slaba i kako je potrebno da se bar oni krajevi koji su uz more bolje organiziraju i jaèe privežu za Rim. Trebalo je u prvom redu umiriti i urediti ilirske krajeve, stvoriti iz njih organiziranu provinciju. Ilirik još nije bio provincija, iako je Koskonije bio prokonzul za Ilirik. Miran i siguran Ilirik znaèio je za Rim ne samo moguænost prebacivanja vojske na Balkanski poluotok, u Posavinu i Podravinu, nego i bolju sigurnost Italije od barbarskih provala sa sjeveroistoka.
Delmati u pobjedonosnoj borbi s Rimom u doba Gaja Julija Cezara
Zakonom Vatinijevim, 59. godine, dobije Cezar Galiju Cisalpinu i Ilirik kao provincije, pa je tako sada i Ilirik postao provincija.
Prve dvije godine svoga prokonzulata nije Cezar posjetio svoju provinciju Ilirik, jer je u Galiji imao isuviše posla. Tek, "kad je mislio da je Galiju pokorio, pošto je svladao Belge, istjerao Germane, pobijedio u Alpama Sedune, pošao je on poèetkom zime u Ilirik, jer je htio da te

narode posjeti i te krajeve upozna..." Kad je on na putu u Ilirik boravio u Akvileji, posjetiše ga isejski poslanici. Cezar je Isejce lijepo primio i obeæao im da æe, budu li oni ostali i nadalje vjerni saveznici rimski, on poštivati i njihovu slobodu i njihovo podruèje. Zadovoljni takvim rezultatom svog poslanstva, vratiše se isejski poslanici svojim kuæama i obavijestiše svoje vijeæe o Cezarevoj izjavi. Nato dade isejsko vijeæe tu izjavu uklesati u kamen i postaviti na javnom trgu, "agori", u samoj Issi, i u svojim kolonijama. Ovaj je natpis, nađen u Solinu, nedaleko gradskih vrata staroga dijela Salone, tzv. "Porta Caesarea", jedan od najvažnijih povijesnih dokumenata stare dalmatinske povijesti. Iz njega doznajemo kakvi su odnosi vladali još u Cezarevo doba između Rimljana i Isejaca, a donekle i Salonitanaca.
Drugi je put pošao Cezar u Ilirik 54. g. pr. Kr. da prisili Piruste na mir, što mu i uspije. Međutim, Cezar je poèeo uređivati provinciju Ilirik. U prvom je redu trebao on osigurati nekoliko mjesta koja æe biti siguran oslonac Rima u ovim krajevima. U tom cilju dao je Cezar naseliti u Salonu i Naronu izvjestan broj rimskih građana koji su u Saloni saèinjavali "salonski konvent", a tako isto u Naroni, "naronski". Ti rimski građani u spomenutim mjestima, a možda i u nekim drugima, nisu još bili proglašeni kolonijom, i nisu još imali pravi municipalni ustav, nego samo neke svoje èinovnike, i to "magistre" i "kvestore".
Godine 50. pr. Kr. napadoše Delmati i drugi Iliri, njihovi saveznici, liburnijski grad Promonu i osvojiše ga. U to su vrijeme Delmati bili znatno proširili svoju vlast, i pored svojih dvadeset gradova prikljuèili sebi još drugih šezdeset. Liburni se obrate svom prokonzulu Cezaru za pomoæ koji pozva Delmate da Promonu Liburnima vrate. Kad oni to odbiše, posla Cezar na njih "jednu jaku vojsku" koji oni poraziše i "poubijaše do posljednjeg èovjeka", kako je to zabilježio Apijan. Gotovo èitava jedna legija pokri bojno polje. Cezar, koji je upravo tada zapoèeo borbu s Pompejem, nije se mogao upuštati u daljnju borbu s Delmatima, a ovi brzo potražiše dodir s Pompejevim ljudima.
Uto se razmahao veliki građanski rat između Cezara i Pompeja, 49. g. pr. Kr. Cezar je u sjevernu Iliriju poslao C. Antonija, da s te strane štiti Italiju. Međutim su Pompejevi legati L. Skribonije Libo i M. Oktavi je napali Antonija kod Krka i potukli ga. Sad je Libo otišao iz sjevernog dijela Jadrana, a u ovim krajevima ostao Oktavije, koji je osvajao onaj dio Dalmacije što je bio ostao vjeran Rimu, a s Delmatima i njihovim saveznicima sklopio savez. Trebalo je svakako osigurati istoènu obalu Jadrana. Oktavije doista pridobije, nešto prijetnjama, nešto obeæanjima, mnoge gradove za Pompeja, a medu njima i "najodlièniji grad ovih krajeva", Issu, koja je bila uvrijeđena što su rimski građani u njenoj koloniji Saloni uzimali maha, sve oslanjajuæi se na Cezara i ne vodeæi raèuna o spomenutom odgovoru Cezara isejskim poslanicima.
Ti rimski građani u Saloni nisu se nikako dali odvratiti od Cezara i odluèiše braniti Salonu koju tada Oktavije podsjedne. Vidjevši kako se Salona odluèno brani i da je neæe moæi zauzeti prije zime, Oktavije se povuèe od Salone i otplovi u Dirahij k Pompeju.
Bitka kod Farzala svršila je potpunim porazom Pompejevim. Cezar je pošao za njim, a u Iliriku ostavi A. Kornificija, kao kvestora propretore da umiri pobunjene Ilire i upravlja provincijom. Sposobni Kornificije uspije umiriti mnoga pobunjena mjesta u Iliriku, punom buntovnika i opustošenom neprestanim ratovima. Godine 48. zauze on i Promonu.
Poslije Pompejeva poraza kod Farzala, povuèe se Oktavije sa velikom mornaricom u Jadransko more. S druge strane dolazili su u Ilirik, kopnom, mnogi ratnici koji su, poslije bitke kod Farzala, pobjegli iz Makedonije u Ilirik. Zbog toga naredi Cezar Gabiniju da sa novounovaèenim legijama krene u Ilirik, da se tamo spoji sa Q. Kornificijem i da mu bude trebalo, bude od pomoæi, a inaèe da krene u Makedoniju.

U zimi 48/47. g. Gabinije se teško provlaèio kroz istoèno Jadransko primorje, u neprestanim okršajima sa domaæim èetama, i nakon mnogo gubitaka približavao se Saloni gdje se nadao da æe mu se èete odmoriti. Međutim, upravo pred Salonom, kod Synodija (između Salone i Sinja), zaskoèiše ga Delmati i hametom poraziše. Preko 2000 vojnika i 37 centuriona i 4 tribuna, pokriše bojno polje, a slavne rimske orlove ponesoše pobjedonosni Delmati u svoje gradove. Gabinije se skloni u Salonu.
U takvim prilikama nadao se Oktavije da æe Ilirik dobiti u svoju vlast, jer je Kornificije bio bez dovoljno vojske, a i ta je bila preslabo opskrbljena. U toj nevolji obratio se Kornificije Vatiniju koji se nalazio u Brundisiumu. Vatinije, iako se ni on nije nalazio u najboljim prilikama, pohita Kornificiju u pomoæ i krene u Ilirik. U to je doba Oktavije opsjedao Epidaur u kojemu se nalazila Cezarova posada, ali kad je èuo za dolazak Vatinijeve mornarice, uzmaknu on prema sjeveru i zaustavi se u luci otoka Tauris (Šæedro), na južnoj strani otoka Hvara. Vatinijeva flota krene za njim, i kod samoga Šæedra, u kanalu između Šæedra i Hvara, dođe do pomorske bitke u kojoj Vatinije pobijedi, a Oktavije se sa nekoliko lada skloni u Issu. Poslije tri dana otplovi Vatinije na Issu i uđe u njenu luku. Tamo više nije bilo Oktavija, a Issa se predade pobjedniku na milost i nemilost, prestane biti saveznik Rima te posta obièan rimski municipij - "Issa civium Romanorum", kako je zabilježio Plinije.
U takovim prilikama pokore se Iliri, pa i Delmati. Prokonzulom u Iliriku posta sada Vatinije (46.). On pođe tamo uvjeren da ide u kraj u kojemu neæe moæi mirno upravljati provincijom, jer nije vjerovao, da su Delmati doista odluèili mirovati. Zbog toga povede on sa sobom tri legije i dosta konjanika. Za svoje sjedište uze on Naronu. I doista, Delmati, koji su smatrali da su uvjeti mira koje im je Cezar odredio preteški, ne htijahu ih ispuniti i odluèiše se oprijeti Rimljanima ako bi htjeli doæi u njihove krajeve. Saèuvala su nam se pisma, koja je Vatinije pisao Ciceronu iz svog novog boravišta u Iliriku. Ona nas upuæuju i u djelovanje Vatinija u Iliriku, i u prilike koje su tamo vladale. Kad je Vatinije pridobio za sebe Vardeje, koji su stanovali do Narone, i time se osigurao da neæe biti napadnut s leđa, krenu on iz Narone na Delmate. Još.45. g. zauze im šest gradova i napadne sedmi, najjaèi koji dobrim dijelom osvoji, ali ga onda kiša, snijeg i zima prisiliše da ostavi daljnje operacije te da se vrati, mada je taj grad, kako sam priznaje u svojem pismu Ciceronu, bio najvažniji i imao je odluèiti vojnu. Sljedeæe godine, 44., umre Cezar, a Vatinije pođe sa svojom vojskom na jug, u Dirahij. Međutim je senat postavio za prokonzula Makedonije, Ilirika i cijele Grèke M. Bruta Caepija, "da sve te provincije štiti, brani i èuva". Ali je Brut imao isuviše drugog posla u borbi s Antonijem da bi se mogao baviti upravom Ilirika, a najmanje borbom s Delmatima. Rimska vojska, koja je još bila ostala u sjevernom Iliriku, morala se poslije uzmaka Vatinijeva povuæi, vjerojatno na otoke. Pobjednici Delmati, napadnu Salonu i zauzmu je.
Borbe Delmata protiv Rima u doba Oktavijana Augusta
Godine 40. sporazumješe se izaslanici Oktavijanovi i Antonijevi i odrediše Antoniju cijeli Istok (Makedoniju, Grèku, Bitiniju, Malu Aziju, Siriju, Kirenaiku), Zapad Oktavijanu, dok je treæi trijumvir Lepid dobio Afriku. Ilirik je dan Oktavijanu. Veæ od 44. godine rimska vlast u sjevernom Iliriku bila je ogranièena samo na neke otoke i vjerojatno na Liburniju. Delmati i svi oni koji su im se pridružili ili koje su pokorili, bijahu izvan njenog domašaja. U južnom Iliriku bijahu otpali od Rima Partini. U Ilirik bješe poslan Asinije Pollio sa zadaæom da pokori Delmate i Partine. Ukrcavši vosku na lađe, zaputi se Pollio iz sjeverne Italije, duž obale, prema Saloni koja se nalazila u rukama Delmata. Zauzevši Salonu, i kad dobije pojaèanja od Antonijevih legija, krene na Partince koje svlada i pokori. Konaèno navali na Delmate. Kako je tekao taj rat s Delmatima, ne znamo jer nam pisci o njemu vrlo malo zabilježiše. Poznato nam je samo to da je, kad se vratio u Rim, proslavio trijumf nad Delmatima i da je svom sinu,

koji mu se rodio za vrijeme njegovog prokonzulata u Dalmaciji, dao ime Saloninus, u èast svoga zauzimanja Salone. Od plijena, što ga je kod Delmata ugrabio, sagradi Pollio prvu javnu knjižnicu u Rimu.
Sada je izgledalo da je doista rimska vlast u Iliriku uspostavljena na cijeloj njegovoj obali, od Kvarnera do Lisusa. Ali tome nije bilo tako. Ni Delmati, a ni mnoga druga ilirska plemena nisu još ni izdaleka bila pokorena tako da je Rim doista mogao smatrati Ilirik sigurnom svojom provincijom.
Augustove Vojne na Istoku Jadrana
Da osigura rimskoj državi istoènu obalu Jadrana, odluèi Oktavijan sam preuzeti vojnu protiv Ilira i radikalno riješiti vjeèno otvoreno pitanje rimskog gospodstva na toj obali. Trebalo je pokoriti sva "ilirska" plemena od Tergesta do Epira. U tu svrhu prijede August Jadran i zapoène rat. Svlada lako Oxyaeje, Perthenate, Bathiate, Taulantije, Cambeje, Kinambre, Meromene i Pyrisejce, ali je naišao na veæi otpor da slomi Dokleate, Carne, Interfrurine, Naresijce, Glinditione i Tauriske. Neke od ovih naroda poznamo samo po Apijanu, koji to donosi po Augustovim komentarima. Èini se da su ona plemena koja je August lako svladao bila u primorju, dok su ostala bila u zagorju, dalje od dosega rimske vlasti. Kako je tekla ova vojna, ne možemo odrediti jer su pisci naveli spomenuta plemena s kojima je August tada ratovao bez ikakova reda, pa i pomiješali neka koja su živjela u Julijskim Alpama, kao Karne s onima koja su živjela u današnjoj Crnoj Gori, kao Dokleate.
Iza toga otplovi Oktavijan na Melitu (Mljet) i Corcyru Nigru (Korèulu), da ukroti tamošnje žitelje koji su se bili dali na gusarenje. Došavši tamo, kazni sve stanovnike obaju otoka; mlade ljude dade pogubiti, a starije prodati u ropstvo. Zatim krene na Liburne, koji su također na veliko gusarili, i oduze im sve lađe koje onda uvrsti u svoju flotu.
Pošto je pokorio spomenuta plemena, pođe Oktavijan 36. g. pr. Kr. da pokori Japode i Panonce. Japodska plemena Moentinci i Aventeati, koja su nastavala krajeve uz more, pokoriše mu se bez otpora, a Arupinci pobjegoše najprije u gore, a onda se pokoriše. U Japodiji opre mu se žestoko i nadasve junaèki grad Metullum, glavni grad Japoda. U jednom jurišu na grad, bješe ranjen i sam Oktavijan, ali se juriši nastaviše sve dotle dok grad ne bješe osvojen. Padom Metulluma bješe skršen i japodski otpor.
Sad krene Oktavijan na Panonce. Htjede zauzeti Sisciju (Sisak) da bi dobio zgodnu bazu za svoje operacije protiv Bastarna i Daèana. Nakon 30 dana opsjedanja, Siscija je kapitulirala, a u isto vrijeme predadu se i Panonci između Save i Drave.
Nakon zauzeæa Siscije vrati se Oktavijan u Rim, a u Sisciji ostavi Fufija Gemina da èuva steèeno. Kad je Oktavijan pokorio sva plemena na jugu i sjeveru neukrotivih Delmata, odluèi on i njih slomiti. On se brzo vrati iz Rima i 35. g. pr. Kr. prijeđe preko Japudije i Liburnije i dostigne svoju vojsku, koja je veæ bila u dodiru s Delmatima, pa preuze zapovjedništvo. Spusti se niz Velebit i krene na Prominu, koju su Delmati još 50. g. bili oduzeli Liburnima i jako utvrdili. U njoj je sada bilo 12.000 izabranih boraca pod zapovjedništvom Versosa. Ujedno se uèvrste Delmati na svim važnijim visovima oko grada. Veæ je Oktavijan bio zauzeo skoro sve visine do grada i oko grada, kad Delmatima dođe u pomoæ Testimos s novom vojskom koju Rimljani odbiše. Opkoljeni su Delmati sad prešli u navalu, pa prodru iz grada, ali Rimljani pošto ih potisnuše prodriješe u grad. Sad se Delmati povuku u tvrdicu, ali se i ova nakon nekoliko dana preda.
Testimos ne klone duhom, nego poène voditi gerilski rat koji je za taj kraj bio osobito zgodan. Oktavijan je nastojao izbjeæi ovim upadicama i uklanjao se klancima i šumama u kojima je Testimos mogao vrebati u zasjedi. On krene na Synodium i zauzme ga, a onda razdijeli svoju vojsku, oba dijela u paralelnim smjerovima krenu dalje. Tu kod Synodiuma na

putu iz Salone u Andetrium (Muæ), veæ su Delmati jednom bili potukli Rimljane, navalivši iz zasjede na rimske vojnike (Gabinije). Oni su to pokušali i sada, ali uzalud. Vojska je Oktavijanova izvanredno oprezno stupala, a putem je uništavala sela i šume, dok nije došla do Setovije (Sinj) koju opbsjedne. Tu je po svoj prilici bilo glavno sjedište dalmatinskih prvaka i tu su vjerojatno bili svi sakupljeni. Setoviji je dolazila pomoæ. Oktavijan napadne te èete, ali bude ranjen u koljeno, na što ostavi operacije, preda zapovjedništvo Statiliju Tauru, a sam pođe u Rim (34). Ali se doskora, veæ poèetkom 33, opet vrati u Dalmaciju. Delmati, izgladnjeli, zamole za mir, na što on i privoli, ali uz uvjet, da dadu 700 djeèaka za taoce, povrate orlove što su ih Gabiniju bili oduzeli i plate danak (tribut) što im ga je odredio Julije Cezar.
Sada krene Oktavijan dalje na Derbance (u današnjoj Crnoj Gori oko Nikšiæa) i ostale okolne narode koje savlada i nametne im sliène uvjete kao i Delmatima. Te kasnije operacije vodio je veæinom Statilije Tauro. I tako bude doskora umirena sva Ilirija koju je Rim imao prije toga i ona koju je tek Oktaviian stekao.
Godine 29. pr. Kr. proslavi Oktavijan trijumf nad Delmatima, a od plijena što ga je dobio u tom ratu, sagradio je u Rimu jedan portik i jednu knjižnicu koja dobi ime po njegovoj sestri "Oktaviana".
Nakon dvjestogodišnje borbe, nakon ratova koji su pokazali svu snagu i otpornost delmatskoga duha, klonuše napokon Delmati u neravnoj borbi za slobodu, pred snagom onoga kolosa koji je svladao i Grke, i Kartažane, i Makedoniju, i Hispaniju, i Galiju, i Aziju, i Afriku. Davno je veæ bila Kartaga svladana, Grèka podvrgnuta sili moænog Rima, a još su se uvijek opirali Delmati i prkosili Rimu svom svojom snagom, žrtvujuæi sve za nezavisnost i slobodu. I sad je konaèno uspio Rim da tim barbarima donese - ropstvo. Delmati su bili umireni, posljednji njihov ustanak bio je radikalno ugušen tako da nisu mogli ni misliti na nove pothvate. Ljudi sposobnih za borbe nije bilo, pa je August mogao mirne duše predati 27. godine Ilirik senatu. Provincija Illyricum poèe se sada zvati "Delmatia", èemu su bez sumnje pridonijele borbe s Delmatima. Osim jednog manjeg ustanka, koji je svladao P. Silius (16. g. pr. Kr.) radi èega ga Aenona imenova svojim patronom, provincija je bila mirna. Što se tièe primorja, za nj se Rim nije trebao bojati. Tu su bila naselja koja su mogla napredovati samo u miru i kojima su najviše škodili ustanci u unutrašnjosti. To je Rim dobro znao, pa je zato u Jader (Zadar) poslao rimske gradane i podigao ga na koloniju Augusteu. U svojim natpisima naziva onda Jader Augusta "Parens coloniae", tj. svojim osnivaèem. Jader je na to podigao hram Jupitru-Augustu i Liviji-Augusti. Salonu i Naronu uèiniše kolonijama trijumviri, i zato obje nose naslov "Julia", u èast G. Julija Cezara.
Ali su medutim Delmati, svladani od Statilija i Augusta, dobili novu generaciju: oni, koji su bili još djeca kad su Delmati bili pokoreni, postadoše sada èili i snažni mladiæi i muževi u kojima je kljuèala ista ona slobodarska krv njihovih otaca. Pa kad se (12. g. pr. Kr.) pobunila Panonija, protiv koje je pošao Tiberije, pobune se i Delmati, radi ubiranja poreza (11. g. pr. Kr.). August je Delmate umirio, ali je opet uzeo provinciju Ilirik kao provinciju "imperialis". Delmati su se i opet samo prividno umirili pa su samo èekali zgodu da se dignu.
Batonski rat i zadnji otpor Delmata 6-9. g. posl. Kr.
Navale Daèani na Panoniju, pobune se Traèani, a i u Germaniji je sve vrilo. Rim je trebao vojske. Zato naredi Tiberije Valeriju Mesalinu, namjesniku u Iliriku i Panoniji da dođe da se bori protiv Germana i ujedno naredi da se u Iliriku podigne nova vojska. Kad su Rimljani zato 6. g. posl. Kr. uzimali kod ilirskog plemena Desitijata mladiæe za vojsku, plane kod Desitijata ustanak pod vodstvom hrabrog i izvanredno sposobnog Batona. Ustanak se brzo proširio,

digoše se Delmati i druga ilirska plemena. U Panoniji pobune se Breuci, i vođeni od jednog drugog Batona pristadoše uz Batona Desitiata.
Sva ilirska plemena pristadoše uz Batona. Od Drave i Drine do mora sve je bilo u plamenu. U Rimu zavlada golem strah. Govorilo se da ima oko 800.000 ustaša, od kojih 200.000 pješaka ratnika i 9000 konjanika, a mnogi su od njih izvježbani na rimski naèin. Baton Desitijat krene na Salonu i na nju navali, a kad bi teško ranjen, dade opustošiti svu obalu sve do Apolonije (kod današnje Valone) u Albaniji. Sve se to događalo na granicama Italije, pa je sam August govorio u senatu da bi neprijatelji, ako se ne poduzmu energiène mjere, mogli za deset dana biti pred Rimom. Zbog toga naredi August svom pastorku Tiberiju, koji je vodio operacije na sjeveru Dunava protiv Markomana i Kvada, da sklopi s Marbodom mir i da krene na Ilire. Uto je Baton Destijat krenuo na sjever da prodre u Italiju. Opre mu se Valerije Mesalin, tadanji carski namjesnik u Iliriku. U prvom sukobu porazi ga Baton, međutim kod ponovnog sukoba sprijeèi on Batonu napredovanje. Drugi je Baton, Breuk, uto posjeo Sirmij (Mitrovica), ali kad je Sirmiju došao u pomoæ Cecina Sever, namjesnik Mezije, Baton Breuk se povuèe, a zatim bješe potuèen od Cecine. Cecina se vrati u Meziju. Uto stiže Tiberije s deset legija i utabori se u Sisciji (Sisak). Doskora je on imao oko 100.000 pješaka i konjanika, sve najboljih èeta. Ustanak se sve više širio, a Tiberije nije napadao. On se nije htio upuštati u borbu nego je pustio da Delmati i Panonci oæute sami posljedice svog pustošenja, osobito glad. U Rimu, pak, nisu bili zad~ovoljni ovom Tiberijevom taktikom, pa August posla iduæe godine, 7. posl. Kr., Tiberijeva neæaka, Germanika, za pomoænika Tiberiju. Uto stiže u istoènu Panoniju nova rimska vojska, 5 legija i mnogo traèkog konjaništva, pod vodstvom Antonija Cecine Severa i namjesnika Azije Plaucija Silvana. U krvavom sukobu sa združenom vojskom obojice Batona, pobijediše Cecina Sever i Plaucije Silvan, u barama Vuke, u današnjoj Slavoniji. Tada Germanik prodre u zemlju Mezeja, koji su obitavali istoèno od Japoda, na istoku Vrbasa, i potuèe ih. Baton Breuk poèini izdaju, nagovori vojsku da položi oružje, predade Rimljanima svog kralja Pinesa i posta vladar Breuka, sve s privolom Rimljana. Ali Baton Desitijat, kad doèu za ovu izdaju, dohrli iz Dalmacije, napadne izdajnika, zarobi ga i dade osuditi na smrt. Kad je to uèinio, vrati se u Dalmaciju da je spremi na obranu od Rimljana.
Panonija je bila upokorena i Tiberije se vrati u Rim. Rat u Dalmaciji vodio je iduæe godine Germanik, krenuvši iz Panonije prema jugu. On osvoji uz velike borbe Splonum i mnogo drugih mjesta, navali na Rhaetinum, ali ga tu doèeka poraz. Nato zauze Seretium. Kako je Germanik teško uspijevao, posla August Tiberija u Dalmaciju (Ilirik) da je skupa s Germanikom umiri. On se je bojao zasjeda pa razdijeli vojsku na tri dijela, jedan preda Silvanu, drugi Lepidu, a treæi uzeše on i Germanik. Silvan osta u Panoniji, a Lepid krene u Dalmaciju k Tiberiju preko Japudije i Liburnije.
Sad uze Tiberije progoniti Batona, pa tako zađe za njim u neprohodne šume Pirusta i Desitijata.
Baton je gledao da izbjegne sukob, ali ga konaèno ipak Tiberije zatvori u Andetrij (Muæ) koji je bio jako uèvršæen, s jakom posadom i dobro opskrbljen. Veæ je Tiberije, vidjevši da se nalazi u kraju pustom i pogibeljnom gdje bi mogao lako i biti opkoljen od Batona i njegovih pristaša, mislio da napusti taj pothvat i da Batona zasad pusti na miru, kad Baton, uvidjevši da je gotovo cijela njegova domovina u vlasti Rima, a sam on da je preslab da Rimljane svlada, zamoli da se pregovara o miru. Još nisu bili dovršeni pregovori kad Baton, ne mogavši nagovoriti svoje drugove na predaju, ostavi grad. Tiberije ga odluèi zauzeti na juriš. Delmati su se junaèki branili. Tiberije naredi da se jurišom zauzmu okolna brda na kojima su se Delmati uèvrstili, pa posla najbolje èete. Delmati su se oèajno branili, bacajuæi s litica strijele, kamenje, kolesa i kola napunjena kamenjem na jurišne redove Rimljana koji su

pogibali u velikom broju. Rimljani su upirali sve sile, nove svježe èete su dolazile, dok napokon bitka ispadne povoljno za njih. Kad, naime, Delmati vidješe da je između njih i utvrde jedna snažna èeta neprijatelja koja im prijeèi povratak u grad, povukoše se u šume. Napokon se predadoše oni koji su bili ostali u utvrdi.
Germanik krene protiv ostalih èeta u unutrašnjost Ilirika, u današnju Bosnu. Doskora, poslije herojske borbe, u kojoj se pokaza neizreciva hrabrost ilirskih žena koje su se bacale u vatru ili u rijeku samo da ne padnu u rimsko ropstvo, bijaše zauzeta Arduba (Vranduk?), zadnji bedem ilirske slobode. Kad su svi gradovi veæ bili pali, Baton posla svog sina Scevu da ugovara s Tiberijem o predaji. Tiberije mu obeæa da mu se neæe ništa dogoditi i Baton pođe sam k njemu, ali nije molio ništa za se veæ samo za svoje drugove. Tiberije ga primi kao hrabrog borca i posla u Ravennu, gdje je i umro.
Tri je godine trajao rat, zadnji rat za slobodu Delmata i obližnjih Ilira. U golemom ustanku digla se cijela zemlja od Drave do Mata da se oslobodi od uljeza, Rimljana. Bio je to posljednji èin velike nacionalne drame koja je zapoèela 229. g. pr. Kr. napadom Rima na mladu ilirsku državu. Gotovo dva i pol stoljeæa borila se Dalmacija protiv uljeza s mora, i podlegla je onda kad je Rim davno veæ bio slomio i Kartagu i Grèku i kad su sve obale Sredozemnoga mora bile u veæoj njegovoj vlasti.
Sam August kaže, u "Monumentum Ancyranum" da je zauzeo sve provincije koje se pružaju od Jadranskoga mora na istok i proširio granice Ilirika sve do obala Dunava.
Svršetak toga rata pozdravljen je u Rimu s velikim olakšanjem. Oni, koji su ga vodili, obasuti poèastima, a Tiberije napose.
Kad je Tiberije 12. g. posl. Kr. zbog ovog uspjeha slavio svoj trijumf, dade narodu gozbu na tisuæu stolova, a svaki vojnik dobi 300 sestercija. Od plijena opljaèkanog u Iliriku sagradi on dva hrama, jedan hram Konkordiji a jedan Kastoru i Poluksu, u ime svoje i svoga brata.
Vibije Postumije bude sada imenovan upraviteljem Dalmacije, "vir consularis praepositus Dalmatiae".

5.RIMSKA PROVINCIJA

Dolabella

Posljednji otpor Delmata i Ilira uopæe bio je radikalno slomljen, gradovi, još nikada od Rimljana neuzeti, osvojeni, popaljeni i porušeni, na hiljade mrtvih, na hiljade odvedenih u ropstvo, bogati gradovi opljaèkani, Delmati i ostali Iliri osiromašeni. Ali, uza sve to, nisu Rimljani smatrali da je time osiguran njihov posjed zemlje Delmata i Ilira.
Vidjevši da je Ilirik prevelik i pretežak teritorij za jednog namjesnika, podijeli ga Tiberije u dva dijela, u Gornji Ilirik (Superior provincia Hillurici), kojem postavi na èelo P. Cornelija Dolabellu, i Donji Ilirik (Inferior provincia Hillurici), kojem je bio na èelu Junije Blaesus. Gornji je Ilirik obuhvatio otprilike današnju srednju i južnu Dalmaciju, Albaniju i Hercegovinu i dio zapadne Bosne. Donji: Sjevernu Dalmaciju, Hrvatsko primorje do Raše, Liku i Krbavu i sjeverozapadnu Bosnu. Tako je Promona bila pod upravom Blaesusa, a Salona i Epidaur pod onom Dolabelle. Međutim, ova je podjela bila samo prolazna, jer je, poslije spomenute dvojice namjesnika, Ilirik ponovno pod jednim namjesnikom (legatus Augusti propretore). To se dogodilo veæ odlaskom Junija Blaesa 16. g., kada je èitava provincija došla pod Dolabellinu upravu.
Pored upravne podjele trebalo je osigurati rimsku vlast i takvim sredstvima koja æe omoguæiti trajan miran posjed ove provincije. Da se to postigne trebalo je omoguæiti rimskim garnizonima stacioniranim u nekim središtima da brzo interveniraju gdje bi se eventualno koja pobuna opet javila. U Dalmaciji su veæ tada bile stacionirane dvije legije, VII

i XI, i to VII u Burnumu (Šuplja crkva kod Ivoševaca) za sjevernu Dalmaciju, a XI u Delminiju (Županjac) za južnu.
Vidjesmo kako je stradala Gabinijeva vojska u neprohodnim, šumovitim krajevima primorskog Ilirika, kako se teško provlaèio Tiberije kroz neprohodne šume Pirusta i Desitijata. Cesta nije bilo nikakvih, a putovi, prikladni za Ilire i njihov naèin ratovanja, i suviše težak za rimskog legionara. Da tome doskoèe zapoèeše Rimljani graditi ceste. Vjerojatno je veæ August, pošto je svladao Delmate 33. g. pr. Kr., poèeo gradnjom ceste koja je spajala Jader sa Salonom, a koja je kasnije išla od Salone u Naronu, odavde u Skodru i Dyrrahion, gdje se spajala sa velikom transbalkanskom cestom koja je išla iz Dyrrahiona na Thessalonike i tako spajala Jadransko s Jonskim morem. Ta je cesta išla onda od Jadera, uz more na Tarsatiku, a odatle u Akvileju. Sada se, za batonskog rata, vidjelo da ta cesta nije dovoljna za osiguranje rimskog gospodstva u Dalmaciji i da treba sagraditi i takve ceste koje æe iz primorja voditi u unutrašnjost. Taj je posao zapoèeo i najveæim dijelom svršio Augustov i Tiberijev legat u Dalmaciji Dolabella koji je stajao na èelu provincije od 14. do 20. g. posl. Kr. Saèuvao nam se miljokaz, do nedavna uzidan u splitskom zvoniku, koji nam spominje pet cesta koje je Dolabella dao sagraditi iz Salone u unutrašnjost Dalmacije. Jedna je od tih cesta, nazvana "via Gabiniana", u spomen Gabinijeva poraza, išla iz Salone na Andetrium (Muæ), a odatle, vjerojatno, kroz dalmatinsko zagorje na sjever, druga iz Salone u krajeve Dicijona, dakle preko Aequuma (Èitluka kraj Sinja), pa sjeveroistok u dolinu Save, treæa iz Salone do jednog utvrctenog mjesta u zemlji Desitijata, dakle na Pons Tiluri (Trilj), èetvrtoj i petoj znamo samo duljinu, to da je èetvrta bila duga 158.000 koraka, a peta 167.000 koraka. Vjerojatno su ove dvije zadnje bile nastavak prijašnjih.
Ako æemo suditi po natpisu na spomenstupu što su ga gornjodalmatinski gardovi podigli u spomen i èast Dolabelli u Epidauru, bio je ovaj carski namjesnik ne samo neumoran u podizanju cesta, nego je posvetio svoju skrb i dalmatinskim gradovima.
Tiberije, koji je iz vlastitog iskustva vrlo dobro poznavao Dalmaciju, posla tamo za vremena Dolabelline uprave (17. g. posl. Kr.) svoga sina Druza da se privikne na vojnièki život i da se nauèi vojevati, a ujedno da ga vojska zavoli. Govoreæi u senatu o vojskama carstva istaknuo je Tiberije da se u Dalmaciji nalaze dvije legije, VII i XI, da èuvaju mir u zemlji, spremne ujedno za pomoæ Italiji, ako bi joj trebalo. Posljednjih godina Tiberijeva vladanja bio je u Dalmaciji propretor T. Volusije Saturnin koga Aenona (Nin) izabra za svoga patrona.
Kad je poslije smrti cara Kaligule došao na prijestolje Klaudije, usta protiv njega legat Dalmacije Furije Camillo Scribonianus i pozva Klaudija da se odreèe prijestolja. Poduprt u Rimu od odliènih vitezova i senatora, Skribonijan skupi u Dalmaciji svoje vojnike i stade im govoriti kako æe on, ako ga oni podupru, opet uspostaviti staru republiku. Ali ga njegovi vojnici nisu razumjeli. Republikansko je doba bilo veæ zaboravljeno i nije ih ni zanimalo, ni oduševljavalo, pa kad ih je on pozvao da ga slijede, vojnici koji su nosili orlove i ostale vojnièke znakove uèiniše to bez oduševljenja, te im se ruke poèeše tresti tako da je izgledalo da orlovi neæe da krenu. Praznovjerni vojnici uzeše to kao slab znak i nesklonost bogova, i ne htjedoše krenuti, veæ poubijaše svoje èasnike, pa i samog Skribonijana. Njegovi se ortaci dijelom sami ubiše, a dijelom ih dade ubiti Klaudije. Obje legije, VII i XI, koje su otkazale poslušnost Skribonijanu, dobiše poèasni naslov za svoju vjernost "Claudia Pia Fidelis". Ubojice Skribonijana i ostalih èasnika bijahu promaknuti u više vojnièke èinove. Da tu stvar uredi poslan je u Ilirik Marko Salvije Oton, kasniji car. Međutim, on nije trebao umirivati Dalmaciju jer je ova pobuna bila èisto vojnièka stvar, a u to vrijeme ni Delmati, a ni drugi Iliri nisu bili u legijama. Narod Dalmacije nije u ovoj pobuni nimalo sudjelovao. Došavši u

Dalmaciju, smatrao je Oton da je potrebno kazniti ubojice Skribonijanovih èasnika za taj njihov èin, te ih dade pogubiti.

Od Klaudija do Aleksandra Severa

Dogaðaji koji su se zbivali u Dalmaciji od sada malo su nam poznati jer rimski pisci bilježe za provincije samo one stvari koje su imale utjecaj na cjelokupnu državu ili na druge provincije, a ne zanimahu ih unutrašnji provincijalni dogaðaji. Nešto malo doznajemo iz natpisa kojih nam se i iz ovoga vremena dosta saèuvalo. U ovo su vrijeme dalmatinski legati Augusti propretore: A. Plautije, C. Umidije Durmije Kvadrat (50), P. Antej (51-52), L. Salvidijen Salvanus Rufo (60), M. Ducenij Geminus, M. Pompej Silvanus (69-70), L. Funisulanus Vettonianus (85), Q. Pomponij Rufus (93). Za ostale ne znamo ni iz pisaca ni iz natpisa. Jedno je sigurno da je tada Dalmacija mirna, da rimska vlast nije prisiljena da u njoj intervenira. Sada se nastavlja gradnjom cesta, podizanjem gradova po rimskom uzoru i uzimanjem vojnika u pomoæne èete. Liburnijski gradovi podigoše spomenik u èast Germanikovu sinu Neronu. Natpisi naðeni u Karinu, Ninu i Starigradu spominju Saturnina, jedan u Splitu cara Galbu, drugi P, Anteiusa, L. Salvidienusa, M. Ducenija Gemina.

U borbama za prijestol, koje su nastale poslije smrti Nerona, izjasne se dalmatinske legije za Otona, a protiv Vitelija, i krenu u Italiju da se bore. Meðutim, Oton je, dok su one bile još na putu, bio poražen. Poslije Otonove smrti pristadoše dalmatinske legije uz Vespazijana. Prva je to uèinila VII legija, koja se u vrijeme Otonove smrti nalazila kod Aquileje, za njom to uèini i XI, s kojom poðe u Italiju i 6000 Delmata, pod vodstvom namjesnika Silvana. Obje ove legije ne vratiše se više u Ilirik (Dalmaciju), jer je sada ova provincija bila umirena i ureðena, a za èuvanje reda bile su dovoljne pomoæne èete, kao III kohorta Alpinaca, I Belgijanaca, I Flavija Britanaca i druge, uz domaæe, kao I miliaria Delmata i dr. Rimljani uzimaju Delmate sve više u vojsku i stvaraju iz njih posebne kohorte, koje šalju gdje im ustreba. Na èelu I delmatske kohorte bio je i pjesnik Juvenal koji u svojim satirama istièe njihovu hrabrost. Pored vojnika uzimaju Rimljani u Dalmaciji i robove. Juvenal nam je zabilježio da su u Rimu bili osobito cijenjeni liburnijski robovi kao nosaèi nosiljki, vratari, a napose u službi rimskih matrona. Da svoju vlast u Dalmaciji što više osiguraju, naseljavaju Rimljani u njoj veterane, a mnogim ilirskim mjestima podjeljuju graðansko pravo. Tako je Klaudije naselio veterane u Siculi kraj Traguriona. Za njega je osnovana Colonia Claudia Aequum na mjestu današnjeg Èitluka kraj Sinja. Živuæi mirnim životom, dalmatinski su gradovi razvili sada svoj obrt i svoju trgovinu, svoj municipalni život, u njima se dizale lijepe zgrade, privatne i javne, vodovodi, kupališta, teatri, amfiteatri, bazilike, forumi itd.

Trajan dade sagraditi vodovod koji je dovodio vodu u Jader (Zadar), u kojem gradu podiže u isto doba Melia Annijana krasan slavoluk. Godine 114. podiže prefekt pretorija Dalmacije (vojni zapovjednik) u Asseriji (Podgraðe) slavoluk u èast Trajana koji je, možda, ovuda prošao iduæi 103. g. u rat na Daèane.

U Dalmaciji se saèuvalo dosta natpisa iz vremena Hadrijanova, ali svi bez veæeg znaèenja. Daleko se više istièe u Dalmaciji doba Antonina Pija. Tada se proširuju bedemi Salone, grade se ceste, a I belgijska kohorta obnavlja, u današnjem Humcu kod Ljubuškog, pod nadzorom Fl. Viktora, razrušeni hram "Liberi patris et Liberae". Za Marka Aurelija Albona i Arbe podižu spomenike njemu u èast. Braneæi carstvo od barbara koji su sa sjevera prodirali, dizao je M. Aurelije i u Dalmaciji mnogo pomoænih èeta. Poznavajuæi dobro hrabrost dalmatinskih hajduka, kojih je i u Aurelijevo doba dosta bilo, uze ih on u svoju vojsku i uèini redovitim vojnicima. Ovaj je Aurelijev èin izazvao u Rimu razumljivu pažnju, toliku da je to Julije Capitolinus u svom životopisu Marka Aurelija, naroèito istaknuo (Latrones etiam Dalmatiae atque Dardaniae milites fecit). Pri kraju vladanja M. Aurelije napadnuta je i Dalmacija, i to s

istoka, od barbara iz Mezije, ali je napad odbijen od tadanjeg namjesnika, kasnijeg cara Didija Julijana, koga 193. g. dade senat smaknuti. U ovo doba nisu više vojnici, dokoni kao prije, mogli graditi ceste, podizati gradske bedeme i obnavljati hramove po provincijama, oni su morali sada braniti carstvo od barbara koji su nadirali. Sada se moraju pojedini municipiji brinuti i za ceste i za mostove i za hramove. Tako su 184. g. stanovnici Novae (Runoviæ), Delminija (Županjac) i Riditae (S. Danilo), popravili zajedno most (Pons Tiluri) na rijeci Cetini (Hippus), a tadanji namjesnik u Dalmaciji, L. Junije Proculijanus bio je samo njihov patron za tu svrhu. Iz ovog nam je vremena poznat još jedan namjesnik Dalmacije, Skapula Scotulus, za èije uprave stanovnici Burnuma i drugi iz salonitanskog konventa popravljaju sudnicu u Skardoni.
Spomenuti napad na istoène granice Dalmacije za Marka Aurelija, nije poremetio miran život ostale provincije u kojoj se nije dalje ništa znaèajnijeg dogadalo. Namjesnici se u njoj redali, mladiæi uzimali u vojsku i kretali u daleke krajeve gdje ih spominje po koji natpis naden u Aziji, Africi, Germaniji ili Galiji.
Međutim, Dalmacija je, zajedno s ostalim Ilirikom, pomogla Septimiju Severu (193-211) da se domogne carskog grimiza. Kad su ilirski vojnici, naime, èuli da je u Rimu ubijen car Pertinaks i da su tamo pretorijanci kao na kakvoj dražbi tražili od Sulpicijana i Didija Julijana tko æe im dati više, pa izabrali Julijana jer je više dao, izabraše panonske ilirske legije za cara L. Septimija Severa, one u Britaniji D. Klodija Albina, a one u Siriji i Egiptu C. Fescenija Nigera. Pod vodstvom svoga cara ilirske su legije prodrle u Italiju, potukle Didijeve èete i ušle sa svojim carem u Rim (193).
Od carskih namjesnika u Dalmaciji u prvoj polovici 3. stoljeæa spomenut æemo odliènog historièara, pisca velike rimske povijesti, Diona Cassija, porijeklom Grka, koji je upravljao Dalmacijom 226. g. za cara Aleksandra Severa. I njegov je otac Apronijan bio 46 godina prije njega, 180. g., namjesnik u Dalmaciji.
Carevi Iliri
U doba Diona Kasija, kao i u cijeloj prvoj polovini 3. stoljeæa, Germani, inaèe stalna opasnost rimskog carstva u neprestanoj borbi s rimskim èetama na Dunavu i Rajni nisu uspijevali prodrijeti na jug i Dalmacija je, daleko od granica, uživala mir. Ali u ono tmurno doba, poslije smrti Aleksandra Severa (235), kad se u rimskom carstvu javljaju toliki protucarevi, kad u unutrašnjosti vlada anarhija i bijesni građanski rat, nastala su i za Dalmaciju teška vremena. Tada, za Valerijana i Galijena (253-268) provališe barbari sa svih strana. Alamani i Franci pređoše Rajnu, u Mauretaniji ustadoše gorska plemena, Goti i njihovi susjedi pređoše Dunav i razliše se po balkanskom poluotoku, a Perzijanci navališe na istoku. Tada prodriješe barbari u Ilirik, pljaèkajuæi i harajuæi. A, kad je Valerijan bio u Mezopotamiji zarobljen (260), nasta u državi potpuni kaos. To je tzv. doba trideset tirana. Prvi, koji je otpao od Galijena i od svojih legija proglašen carem, bio je Ingenuus, zapovjednik Panonije. Poslije njegova poraza kod Murse (Osijeka) u Slavoniji i njegove smrti, izabraše panonske legije Regalijana koji je do tada bio "dux" Ilirika, a kad i ovaj pogibe, pristadoše one uz Aureola. Ovi protucarevi, mada su vladali samo jednim malim dijelom carstva uz vrlo nesigurne prilike, svejedno su sva tri bili gospodari cijelog Ilirika, pod kojim se imenom u ovo doba razumijeva uvijek i Panonija i Dalmacija, a katkad ono obuhvaæa i susjedne zemlje.
Dok se ovo događalo bio je legitimni, od cara Valerijana imenovani "zapovjednik cijelog Ilirika" (dux totius Illyrici) Klaudije, kako ga naziva Trebellius Pollio u svom "Divus Claudius", dodajuæi: "Pod njegovom su vlašæu Traèani, Mezijci, Dalmati, Panonci, Daèani, i vojska u tim krajevima". Ali, nije mogao Klaudije u ovo vrijeme svoju vlast doista u svim tim krajevima

i vršiti, u prvom redu zbog Galijenove neodluènosti i slabosti. U isto vrijeme spominje isti pisac i "vojvodu Dalmata" (dux Dalmatarum) Kekropija, koji da je navodno ubio Galijena. Godine 262. prodrijevši kroz Bospor i Dardanele, Goti, Heruli i drugi barbari u Egejsko more, napadali su i pljaèkali grèke gradove na obali i nedaleko nje (262-264). Carstvo izgubi ugled, Goti pređoše ponovno Dunav, provališe u Makedoniju i Epir, a odavde na sjever uz Jadransko more u Dalmaciju. Potuèeni kod Skupia (Skopje) od Regalijana, Goti se ponovno razliše po Balkanskom poluotoku, sve do duboku u Grèku, dok ih ne suzbije vojvoda (dux) Makrijan, a sam Galijen se s njime u Epiru sporazumi. Poslije smrti Galijena (268), postade carem proslavljeni vojskovođa u borbi protiv Gota, Klaudije, "rodom Ilir" (268-270). Ponosni na svog sunarodnjaka, dalmatinski su vojnici, a naroèito dalmatinsko konjaništvo, s oduševljenjem s njime ratovali i posvuda se osobito istakli. Za zapovjednika Ilirije i Trakije postavi Klaudije opet jednog Ilira, Aurelijana. Odmah po nastupu Klaudijevom zapoèe velika navala barbara i preko Alpa na Italiju (268), i kroz tjesnace na obale Egejskoga mora, a preko Dunava na balkansko kopno. 320.000 udruženih barbara, u najveæem dijelu Gota, napadalo je Makedoniju i Trakiju, dok su navale na moru dopirale do Atene, koju su ponovno osvojili do Roda, Male Azije i Cipra. Klaudije ih napadne kod Naissusa (Niša) i hametom potuèe (269), a onda oèisti od njih cijeli Balkanski poluotok.
Malo nakon pobjede kod Naissa umre Klaudije II, "Gothicus", 270. g., a nakon par tjedana vladanja Klaudijeva brata Kvintila, proglasi vojska carem proslavljenog vojskovođu L. Domicija Aurelijana, Ilira, iz Sirmija (Mitrovice) (270-275). Germani poèeše ponovno provaljivati. On istjera Alamane iz Recije, Gote i Vandale iz Panonije, a pošto je potukao Alamane koji su bili prodrli u Italiju i osigurao Rim, oèisti on Iliriju i Trakiju od barbara. Za provale barbara u Italiju, 271. g., proglasiše vojnici u Dalmaciji za cara nekog Septimija, ali ga onda i pogubiše. U pobjedonosnom ratu na Istoku protiv Zenobije, gospodarice Palmyre, koja bješe osvojila Egipat i velik dio Prednje Azije, pomogli su Aurelijanu, pored vojnika Panonaca i Mezijaca, naroèito dalmatinski konjanici. Carstvu, do nedavna razrovanu dade Aurelijan toliko nove životne snage i toliko jedinstva i èvrstoæe da su ga s pravom nazvali "Restitutor Orbis" - Obnovitelj svijeta.
Iza kratkoga vladanja Tacita (275-276) i Florijana, izabra vojska na istoku ponovno jednog Ilira, iz Sirmija, M. Aurelija Proba (276-282). Za cara Proba bio je u Dalmaciji mir, a vojnici su sad opet mogli raditi za podizanje kraja u kom su bili stacionirani. Tako oni zasadiše Frušku Goru vinovom lozom, a u Naroni gradi, 280. g., građanin M. Aurelije Valerije zimske kupelji i posveæuje ih svome gradu. Međutim, sada upravitelj Dalmacije nije više "legatus Augusti propretore", nego "praeses provincije Dalmacije". Sveèanom otvorenju spomenutih terma prisustvuje "praeses provincije Dalmacije" M. Aurelije Tiberijan.
Kad su 282. g. pobunjeni vojnici ubili cara Proba u njegovom rodnom gradu Sirmiju, proglasi vojska za cara opet jednog Ilira M. Aurelija Kara (Carus, 282-283). On dade svom sinu Karinu, za koga kaže Aurelije Viktor da se rodio u Naroni (Narboni?), upravu cijelog zapadnog dijela carstva i uèini njega i svog drugog sina Numerijana svojim suvladarima. U Dalmaciji je tada bio namjesnik Konstancije Kloro (Chlorus). Svi su ovi "ilirski" carevi, poèevši od Panonca iz Sirmiuma (Mitrovice) Decija (248-251), koga ono 248. g., kad je on bio namjesnik u Dakiji i Meziji, vojska proglasi carem, pa do Kara, jake i sposobne liènosti, istaknute u borbama, odlièni vojnici koji su gvozdenom strogošæu uspjeli spasiti rimsko carstvo u èasu kad je ono, razrovano iznutra i napadano izvana, stajalo na rubu propasti. Ilirski carevi, od kojih su neki iz uže Dalmacije, osvojiše carstvo, rimskim imperijem vladali su vladari rođeni i odgojeni u ilirskoj zemlji, na Kapitol upinjali se sinovi dalmatinskih sela ili panonskih polja, grèko-rimskom kulturom napojenom Zapadu i obalama Sredozemnoga mora zapovijedali su ilirski

sinovi isto onako kao i kulturno prezasiæenom Istoku, Egiptu i Prednjoj Aziji. Oni su spasili cijelo to golemo carstvo od barbarskog uništavanja. To æe njihovo djelo završiti i opet Ilir, Dalmatinac iz sred sredine današnje Dalmacije, jedan od najveæih rimskih careva, Dioklecijan.

Dioklecijan

Kad je Karov sin, Numerijan ubijen od gardijskog prefekta Apera, izabra vojska kod Nikomedije, 17. rujna 284 g., za cara C. Valerija Aurelija Dioklecijana. Dalmatinca iz jednog sela kraj Salone. Porazivši Karina (285) na Margusu, posta on gospodar carstva i takav osta sve do svog odreknuæa 305. g. Potekavši iz seljaèke kuæe, istaknuvši se hrabrošæu i vojnièkom sposobnošæu, veæ prije senator i konzul, postade Dioklecijan, kao car, osnivaè èiste monarhije kakovu su mu pripremili njegovi predšasnici, "ilirski" carevi. On nije više "princeps", nego "dominus" u državi. Da uzmogne provesti svoje dalekosežne namjere i osigurati mir i red u državi, uze on za suvladara opet jednog Ilira, Panonca Maksiminijana, koga 285. proglasi augustom i predade mu na vladanje zapadni dio carstva. Kasnije, 293, g., uzeše svaki od njih po jednog cezara, Dioklecijan Galerija, a Msiminijan Konstancija Klora. Inaèe su oba augusta i oba cezara vladala u naèelu zajednièki. Cezaru Galeriju, odliènom i hrabrom vojskovoði, dade Dioklecijan na upravu Trakiju i Ilirik sa sijelom u Sirmiju. Dioklecijan, koji je stolovao u Nikomediji i Maksiminijan, koji je stolovao u Milanu, imali su ilirske vojnike kao svoju tjelesnu stražu.

Uz pomoæ svojih suvladara Dioklecijan provede mir i red u državi, a da taj što trajniji bude izvede on veliku upravnu reformu carstva. Stare provincije bijahu sada smanjene, tako da ih je bilo 101, koje su bile uvrštene u 12 dijeceza. Dotadašnju provinciju Dalmaciju razdijeli Dioklecijan na dvije provincije: Dalmaciju, sa središtem u Saloni, i Prevalitanu s glavnim gradom Scodra (Skadar). I dotadašnja Panonija bijaše razdijeljena u 4 provincije: Pannonia Sa~,~ia sa središtem u Siscii (Sisak), Pannonia Secunda s glavnim gradom Sirmijem, Pannonia Prima sa središtem u Savariji (Szombateli) i Valeria sa glavnim gradom Sopianae (Peèuh). Dalmacija, sve Panonije i oba Norika saèinjavali su dijecezu "Pannoniae", koja je opet stajala pod nadzorom prefekta pretorio prefekture Italije. Južni dio Dalmacije, provincija Prevalitana, pripadala je dijecezi "Moesiae". Panonska se dijeceza zvala i Zapadni Ilirik (Illyricum Occidentale) za razliku od "Illyricuma", koji je onda obrazovan u prefekturu i nazvan "Illyricum Orientale" - Istoèni Ilirik, kojim se imenom nazivala mezijska dijeceza. Meðutim, 297. g. mezijska dijeceza je pod prefektom pretorija Ilirika kojemu je bilo središte u Sirmiju.

Velik kao zakonodavac, reorganizator države i vojske, zamjerio se Dioklecijan uvelike kršæanima zbog edikta koji je on izdao 23. veljaèe 303. g. protiv kršæana koje je smatrao neprijateljima države, a koju je on - "Jovius" sin Jupitra - htio potpuno obnoviti i ojaèati. Progoni, koji su tada slijedili, vezani su s njegovim imenom. U tim progonima kršæana koji su se vršili po cijelom istoènom dijelu carstva, bilo je pogubljeno i mnogo dalmatinskih kršæana, izmeðu kojih biskup Salone Dujam, i s njime èetiri vojnika: Antiohian, Gaian, Telije i Paulinian, sveæenici Asterije i Septimije, i toliki drugi.

Prvog svibnja 305. g. odrekoše se Dioklecijan i Maksiminijan svoje èasti, Galerije i Konstancije postadoše augusti, a cezari opet druga dva Ilira: Sever za dijeceze Italiju i Afriku, Maksimin Daia za dijeceze Orijenta. Odmah iza toga povuèe se Dioklecijan u svoju velièanstvenu palaèu, koju još 303. g. poèe graditi nedaleko svog rodnog mjesta, kraj Salone. Tu je on živio mirno, u svom rodnom kraju, baveæi se vrtlarstvom i njegujuæi cvijeæe i biljke, vrativši se onoj zemlji koju su mu pradjedovi obraðivali i koju je on u prvoj mladosti prekopavao. Najveæi Dalmatin svih vremena, jedan od najveæih careva, jedini

rimski car koji je imao toliko snage da shvati da kao starac ne može više vladati golemim carstvom, postaje opet težak i uzima u svoje ruku motiku koju je kao mladiæ bio zamijenio maèem, a onda žezlom i carskim dijademom. Jedino što je carskoga zadržao bio je velièanstven stan u palaèi kojoj tada na svijetu nije bilo ravne i koja je i danas najbolje saèuvan spomenik rimskoga vremena.
Carstvo je izgubilo najsposobnijeg tadanjeg kormilara. Èim je on napustio prijestolje, nastadoše borbe između njegovih nasljednika, između augusta i cezara, a kad se starac Maksiminijan opet javio kao augustus i spojio sa svojim sinom Maksencijem, carstvo je krvarilo na sve strane. Na molbu Galerija ostavio je Dioklecijan na èas svoju mirnu palaèu i pošao u Karnunt na razgovor gdje je došao i Maksiminijan, ali se nikakvim molbama nije dao skloniti da opet preuzme vodstvo carstva, štoviše nagovori Maksiminijana da se i on odreèe (307.). U carstvu su i dalje bjesnile borbe. Ni bitka na Milvijskom mostu kod Rima, u kojoj Konstantin porazi Maksencija (312), ni smrt Maksimina Daie (313), koga potuèe hicinije, nisu donijele žuđenog mira. Milanski edikt o toleranciji koji izdadoše Konstantin i Licinije 313. g., poboljša donekle odnose u nekim pokrajinama, ali se borbe između vladara nastaviše.
Poslije sukoba 314. g. između oba augusta, Konstantina i Licinija, pobjede Konstantina kod Cibale (Vinkovaca), 8. listopada 314, i neodluène bitke u Trakiji, sporazumješe se oba cara i vladahu zajedno. Godine 324. dođe opet do sukoba, i Licinije poražen na kopnu i na moru, morade se predati. Konstantin, sada samovladar, uze za prijestolnicu Bizant, koji posta Konstantinopolis Carigrad.
Posred tih borba živi Dioklecijan mirno u svojoj palaèi, puštajuæi da se za udes carstva brinu drugi. Ali, kad se Konstantin i Licinije sporazumješe, osjeti Dioklecijan da mu oni nešto zla spremaju i da im ne padne u ruke on se 316. godine otrova, u miru svoje palaèe, na dogled šumoritog Marjana, divnog Braèa i Šolte, na svome moru, da poèine u mauzoleju koji dade sagraditi prema hramu svog nebeskog oca, Jupitra Najboljeg i Najveæeg.
Dalmacija za Konstantina Velikog i njegovih nasljednika
Još za života imenova Konstantin svoje sinove, jednog za drugim za cezare; Konstantinu (cezar od 317) dade zapad, Konstanciju (cezar od 323) azijske provincije, i Egipat, Konstansu (cezar od 333) Italiju, Ilirik i Afriku. Tako je Dalmacija došla pod Konstansa koji je sjedinjujuæi u svojoj ruci Italiju i Ilirik, imao i Dalmaciju i Prevalitanu, dakle cijelu preddioklecijansku Dalmaciju. Konstantinov namjesnik u Dalmaciji Fl. Julije Rufinus "Sarmaticus" podiže mu u Dalmaciji u èast nekoliko spomenika. Nakon Milanskog edikta poèe se i u Dalmaciji kršæanstvo sve više širiti, a pogotovo od 325. g., kad je crkvenom saboru u Nikeji prisustvovao sam car Konstantin. S kršæanstvom ulazi u zemlju nov duh koji se izražava osobito u građenju crkava i groblja, uz velièanstvene dotadanje amfiteatre, teatre, terme i hramove.
Za borba koje su poslije Konstantinove smrti nastale između Konstantinovih sinova, Konstantina i Konstansa, pogibe Konstantin (340), a deset godina zatim bješe Konstans (350) zbaèen s prijestolja i ubijen od Franka Magnusa Magnencija. Tada izabraše vojnici u Iliriku za cara starca Vetranija, ali se ovaj morade sporazumjeti s Konstancijem i odreæi (351). Rat između Konstancija i Magnencija vodio se naroèito žestoko u Iliriji gdje, kod Murse, bješe Magnencije potuèen (351). Magnencije se povuèe u Galiju gdje je odolijevao još dvije godine. Poslije njegovog novog poraza i smrti cijela je država bila u rukama Konstancija. Za ovih je građanskih ratova stradala osobito Panonija, ali su oni imali svoj odraz i na Dalmaciju, naroèito na njenoj sjevernoj granici.
Malo je potrajalo i barbari navališe 355. g. na cijelu sjevernu granicu carstva od Recije do Mezije. Bili su to Suevi, Kvadi i Sarmati, razdijeljeni u mnogo pojedinaènih grupa. Neke su od

ovih èeta prodrle i u Dalmaciju. Konstancije je ratovao s njima u Reciji i Panoniji (358), a onda ih brzim prodorom prisili na mir. Tim svojim uspjesima posta Konstancije jako popularan među Ilirima, toliko da su mu ostali vjerni kad u Galiji proglasiše vojnici Julijana carem (360). Tek onda, kad ilirske legije saznadoše da je Konstancije u Kilikiji umro, i odredio Julijana za cara, priznadoše ga i one.
Godine 364. proglašen je za cara Flavije Valentinijan, koji uze za suvladara svoga brata Valensa i povjeri mu upravu Istoka, a sam preuze Zapad gdje je trebalo braniti carstvo od upada barbara koji su baš tada nadirali. Uto napadoše 375. g. Huni Istoène Gote i Alane, a onda i Zapadne Gote. Zapadni Goti zamole cara Valensa da im dopusti da prijeđu Dunav i da se nastane južno od njega, kao carski podanici, što im on i dopusti. Ali, kad su carevi èinovnici s njima zlo postupali, ustadoše oni na oružje i opljaèkaše Trakiju (377). Valens ih napadne, ali bješe od njih kod Adrianopolisa potuèen (378). U boju pade i on sam. Pobjednici Goti, i njihovi saveznici, razliše se sada po Balkanskom poluotoku na sve strane, a neke èete prodriješe sve do Julijskih Alpa. Od njihova pljaèkanja i paljenja naroèito je stradala Panonija i sjeverozapadna Dalmacija. Mnogo je ilirskih gradova porušeno, među njima i rodno mjesto sv. Jerolima, Stridon, koji je "nekoæ bio na granici Dalmacije i Panonije".
Tadanje oèajno stanje u ovim krajevima, dakle u sjevernoj Dalmaciji, opisao je sam sv. Jerolim u svom pismu Heliodoru 398. g.: "Veæ je dvadeset i više godina - piše ovaj veliki Dalmatinac - da između Carigrada i Julskih Alpi dnevno teèe rimska krv. Goti, Sarrnati, Kvadi, Alani, Huni, Vandali i Markomani, pustoše Skitiju, Trakiju, Makedoniju, Dardaniju, Dakiju, Dalmaciju i obje Panonije. Posvuda oni pljaèkaju i ubijaju... Koliko je matrona, koliko božjih djevica, koliko odliènih i plemenitih tjelesa palo žrtvom strasti ovih divljih životinja. Zarobljeni su biskupi, poubijano je sveæenstvo, nema više božjega štovanja. Crkve leže u ruševinama, uz oltare Kristove privezani su konji, a moæi su muèenièke porazbacane; svagdje samo tuga, užas i mnoštvo slika smrti..."
Kad Valens pogibe, uze Gracijan 379. g. za suvladara Teodozija i dade mu Orijent i najveæi dio Ilirika. Trebalo je Balkanski poluotok oèistiti od Gota i drugih barbara. Dok je Teodozije na tom radio, novi se val Gota i njihovih saveznika razli po Balkanskom poluotoku, sve do Epira i Ahaje (380). Teodozije i Gracijan uspješe potisnuti barbare, a onda dođoše s njima do sporazuma i naseliše dio Gota u Daciji Ripuarii Meziji, i to kao saveznike (foederati) uz uvjet da služe u vojsci za obranu carstva (382).
Teodozije i Gracijan, u nastojanju da kršæanstvo bude jedno, pobijaju arijanizam i sve hereze i prijete im progonima, a istodobno ustaju protiv poganstva. Godine 381. prijete se oni teškim kaznama onima koji bi i dalje vršili poganski kult. Godine 391. dade Teodozije razrušiti veliki hram Serapisov u Aleksandriji. U takvim prilikama nestalo je i u Dalmaciji starog poganstva, bar u njegovim vanjskim oèitovanjima. Hramovi su bili zatvoreni, žrtve prestale, sveæenici otjerani sa njihovih svetišta. Ali, dok je tako bilo po gradovima, ostajala su sela, još uvijek iliro-keltska ili samo ilirska, i dalje vjerna svojoj staroj religiji i starim bogovima.

6.GRANICE, PLEMENA I MJESTA RIMSKE DALMACIJE

Rimska provincija "Dalmatia" zvala se u starije doba "Illvricum" ili toènije "Superior provintia Illyricum", dok je možda još za Flavijevaca, ali svakako najkasnije u drugoj polovini prvog vijeka po Kristu dobila konaèni naziv "provintia Dalmatia". Od Augustovog vremena sjeverna je meda ove provincije prema Panoniji išla od Raše na jug Karlovca, južno od Velike Kladuše, južno od Novoga, nešto sjevernije od Starog Majdana i Sanskog Mosta, južno od Banja Luke,

a onda skretala na Doboj, pa na Jader (pritok Morave) - na Kolubaru - Zapadnu Moravu, odavde na jug dolinom Ibra na Mat u današnjoj Albaniji. Na istoku je dopirala prema tome rimska Dalmacija duboko u današnju Srbiju: pripadao joj je još uvijek Èaèak, a možda i Rudnik. Tamo je graničila sa Mezijom. Na jugoistoku dopirala je do Šar planine, a južna joj je granica bio Lješ.
Godine 27. pr. Kr. podijeljena je ova provincija u tri sudbena konventa (conventus) i to: skradinski (conventus Scardonae) s glavnim mjestom Skardonom koji je dopirao od Raše do Krke, a na istoku do Une: u solinski (conventus Salonae) s glavnim mjestom Salonom. Salonski je konvent dopirao od skradinskog do mede koja je išla od Nareste (Jesenice) na Delminium (Županjac u Hercegovini), pa na Drinu. Južno od ovoga bio je neretvarnski konvent (conventus Naronae), koji je dopirao sve do Lissa (Lješa). Ilirska plemena, koja mi vidjesmo u predrimsko doba u kasnijoj rimskoj provinciji Dalmaciji, nisu sva ostala u istim krajevirna, veæ su se neka međutirn ponešto pomakla, a neka se zagorska plemena progurala do mora.
Japodi ili Japygi nastavali su u današnjoj sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Na jugu dopirahu oni do sjevernog dijela dinarskih planina i vrela Une, na sjeveru do srednjeg toka Kupe i Gline, na zapadu do Raše (Arisa) i Cirkničkog jezera, na istoku od sanskog kraja. U primorju su imali sjeverni dio današnjeg hrvatskog primorja, po prilici od Raše do Senja. U kasnije carsko doba Japodi se povukoše u unutrašnjost, a na njihovo mjesto na primorju dođoše Liburni.
Majzaji - obitavahu Japodima na istoku, a pripadahu solinskom konventu. Liburni - bijahu u krajevima na jugu i jugozapadu Japoda od Senja do nešto na jug Krke, a dijelili su se u Mentore, Enheleje, Hirnane i Buline, od kojiln su Mentori bili najsjeverniji, Bulini najjužniji i nastavali negda skupa s Hyllima poluotok Hyllis, na kojem je bio rt Diomedov (danas P1oèe). Vidjesmo veæ da su stari stanovnici ovog poluotoka koji èini s jedne strane šibenski, a s druge kaštelanski zaton, bili Hylli, po kojima je on i ime dobio. Njihovi su negdašnji susjedi Bulini bili u treæem vijeku pr. Kr. potisnuti od Delmata na sjeverozapad, našto su oni potisnuli Hylle na sjever.
Derriji (Deuri) nastavahu Liburnima na istok, sve do podnožja dinarskih planina. Oni pripadahu salonskom konventu.
Dicioni - pripadahu salonskom konventu, a obitavali su s obje strane Dinarskih Alpa, u podruèju vrela Krke, Une i Unca.
Dindari nastavahu kraj Diciona i Derijaca, oko dinarskih planina, a pripadahu neretvanskom konventu.
Kerauni - nastavahu na jugoistoku Diciona, a pripadahu salonskom konventu.
Majzaji i Dicioni bijahu, kako nam Strabon prièa, nekada Panonci, tj. pripadahu provinciji Panoniji.
Delmati - koji su nekada (prije 3. st. pr. Kr.) stanovali u dalmatinskom Zagorju i zapadnoj Hercegovini, oko svog glavnog grada Delminija, prodriješe na more pa natjeravši prema sjeveru Bulline i Hylle, nastaniše se u prostoru što ga poprilici opisuje èetverokut: Trogir-Vrlika-Županja-Omiš, uz veæi ili manji okoliš. Prodrijevši do mora zapoènu omi stoljetnu borbu s grèkim kolonistima i Rimljanima, postadoše malo pomalo najljuæi neprijatelji Rima, vode ilirskog otpora protiv rimskog gospodstva i dadoše cijeloj provinciji "Illyricum" svoje ime "Delmatia" (Dalmatia).
Daorsi - potomci mitske Daorthe (Daorse), kæeri Ilirija, stanovali su između Delmata i Ardijejaca u današnjoj Imotskoj krajini i uz obalu Neretve. Melkumeni - (po svoj prilici) potomci starih Manijaca, koji su po Skilaksu nastavali oko ušæa Narona, bijahu od Ardijejaca, koji u 3. st. prodriješe do mora, potisnuti prema sjeveru, pa su u prvo doba

carstva stanovali od Cetine do Makarske i još nešto južnije, tako da su se nalazili između Delmata i Ardijejaca.
Ardijejci - prije Delmata najznamenitije ilirsko pleme, nastavahu krajeve od ušæa rijeke Neretve i to nešto južnije od Makarske, pa do južnog kraja poluotoka Pelješca. Ardijejci, svladani od Rimljana budu preseljeni od pobjeditelja preko Melkumena i Glindiciona, gdje veæinom izgiboše, tako da ih u doba Plinija ima samo 20 sekurija.
Plereji - nastavahu u primorju Ardijejcima na jug, pa se protezahu sve do Rhizonskog zaljeva (Boke kotorske).
Narensi - obitavahu oko grada Narone i Neretve pa se protezahu u unutrašnjost današnje Hercegovine, zauzimajuæi dosta velik prostor, sa 102 dekurije.
Glindicioni - stanovali su odmah do Narenæana, Neretvi na jug. Na jugu Plereja bijahu nekoæ Enheleji. Plinije spominje u ovim krajevima: Partene, Hemape, Mastite, Ariniste. Labeati obitavahu u Dalmaciji i to oko Skadarskog jezera. Dokleati su oko grada Doklee u Crnoj Gori. Dalje na istoku oko Šar-planine nastavahu Scirtari. Na sjeveru Scirtara, a na sjeveroistoku Dokleata bijahu Deremisti, njima na sjeveru, na zapadu Mostara stanovahu Deretini. Na istoku Deremista, između Dokleata i Scirtara, sve do u sjevernu Albaniju, iznad Lješa protezahu se Piruste. U sjevernoj Albaniji bila su i tri njihova srebrna rudnika: Taudi u kraju Dukadinu, Bulgari u miriditskom kraju i brdima iznad Lješa. Na zapadu i jugozapadu Pirusta, na jugu Dokleata oko Lješa su Sikoluti.
Pored ovih plemena spominje još Plinije na jugu Epidaura: Senede, Rudine, Sasaeje i Grabaeje, sve plemena od manje znamenitosti. Od njih su važniji Parteni, poznati još iz prvog ilirsko-rimskog rata. Oni su dopirali daleko na jug, izvan rimske Dalmacije, na sjeveru Genusosa (Skumbi). Do njih su na današnjoj Vojuši bili Atintani.
Oko vrela Vrbasa, na istoku Japoda i Majzaja bili su Sardeaæani; njima na istok, u srednjoj Bosni do Drine, a Pirustima na sjever.
Desitiati. I njih, kao i Sardeaæane, Majzaje i Dicione naziva Strabon Panoncima, jer su oni doista pripadali nekoæ, prije Augustove razdiobe, Panoniji. Oni se istaknuše za velikog ilirskog ustanka 6-9. posl. Kr., kad je njihov knez Baton okupio oko sebe gotovo sva ilirska plemena.
Da sva ta plemena od kojih su neka bila odviše ratoborna, i kako smo vidjeli neukrotiva, drži u što veæoj stezi, da ih što bolje nadzire, nastojao je Rim da njihova glavna mjesta latinizira, da u ilirska i grèka mjesta svoje provincije uvuèe što više svog življa i svog duha, da ih pridobije podjeljujuæi im italsko i rimsko građansko pravo, stvarajuæi od njih kolonije i municipija, uvlaèeæi malo pomalo svoj jezik, svoju vjeru i obièaje. Ta su se mjesta poredala duž èitave obale, od Raše do Lješa, rasijana su bila i u unutrašnjosti, sve do najistoènije mede provincije, pa mi nalazimo rimskih natpisa rasijanih po danas zabitnim selima imotske, kninske i sinjske krajine, duž cijele Bosne, Hercegovine i Crne Gore. Kolonije s rimskim građanskim pravom nisu prešle daleko u unutrašnjost, jedino Aequum nalazio se još uvijek u današnjoj Dalmaciji, ali su rimske ceste ispresjekle cijelu provinciju, a uz njih su se razvila veæa ili manja naselja na kojima sagradiše rimski građani svoje kuæe, podigoše èesto hramove svojim božanstvima, miljarske stupove, forume i slièno. Od tih su mjesta najvažnija:
Aluona, stari rimski municipij, prvi nakon dalmatinske sjeverozapadne mede Arsiae (Raše) je današnji Labin (Albona). Na èelu ovog rimskog municipija bili su duumviri, edili i ostali municipalni magistrati. Grad je imao italsko pravo još u doba Plinija i nazivao se "res publica".

Na sjeveroistoku Alvone bila je Flanona, današnja Fianona. Po ovom gradu, koji je imao sva municipalna prava i italski pravo kao i Alvona, zvao se sjeverni dio današnjega Kvarnera Flanonskim zaljevom (Portus Flanaticus).
Tarsatica, današnji Trsat, bio je također rimski municipij s redovitom municipalnom upravom i svim municipalnim pravima. Tu se dizao slavoluk podignut u èast Klaudija II.
Raparia je bila kod današnjeg Bakra, a nedaleko od nje Volcera (današnja Kraljevica).
Turres - bilo je naselje na mjestu današnje Crikvenice.
Senia - današnji Senj, bio je u rimsko doba najznamenitija i najvažnija luka sjevernog Jadrana. Još prije Rimljana bilo je tu naselje, osnovano od senonskih Gala. Veæ su se u to doba naselili tu italski trgovci, a u rimsko doba dao je Senju građansko pravo Oktavijan. Tu se on iskrcao kad je 35. g. pr. Kr. krenuo na Japode i zauzeo Monetium (današnje Brinje), Auendo (danas Brlog kod Crkvine) i Arupium (sada ruševine na Vitalju i u okolici Prozora i u njemu, te blizu Otoèca). U carsko doba nastavali su u Seniji ljudi veoma razlièita podrijetla, veæinom slobodnjaci, udruženi u veoma jaki corpus Augustalium. Tu je bilo ljudi iz Aequuma, Neapolisa, Tiberiade u Judeji, Nikomedije itd. U Senju se govorilo grèki i latinski, a promet, kome je pogodovala izvrsna luka, bio je veoma živahan. Odavle je vodio put s jedne strane preko Tarsatike u Italiju, s druge strane u unutrašnjost zemlje, a onda treæi na jug uz obalu. Najvažniji je put bio onaj što je iz Senja vodio u unutrašnjost i radi kojeg je Senija bila centar trgovine između japodskih i panonskih krajeva i svijeta oko Sredozemnoga mora.
Uz more su bila mjesta: Lopsica (danas Sv. Juraj na jugu Senja) koja je uživala italsko pravo; Ortopula, današnja Stinica, koja je imala također municipalni ustav, poput Senije, Flanone i drugih; Argyruntum, današnji Starigrad pod Velebitom i Clambetis kraj današnjeg Obrovca.
U današnjoj Lici bila su, osim veæ spomenutih mjesta (Monetium, Avendo i Arupium), Epidotium kod današnjeg Kvarta, Ancus, današnja Kula, Ausancalio današnji Medak (?).
Najvažniji lièki grad i uopæe glavni japodski grad bio je Metullum, važan u prvom Oktavijanovom ilirskom ratu. On se, èini se, nalazio kod današnjeg ogulinskog Èakovca.
Metulum je u 3. stoljeæu imao municipalni ustav, pa je negdašnji glavni japodski grad, središte japodskog otpora protiv Augusta, bio postaja za pripadnike raznih legija iz Panonije i Mezije. Dalje su uz more, u Liburtiiji (skardonskom konventu) bila mjesta: Aenona, današnji Nin, koji je imao municipalni ustav, petogodišnje duumvire i servire augustales.
Jader, današnji Zadar, poznat nam još iz borba s Pharom, bio je rimska kolonija, osnovana od Augusta. Naslov "felix" (sretna: Colonia Claudia Aug. Felix) dobi Jader od Klaudija. U Jaderi su bila dva rimska slavoluka i hram Liviji. Grad je imao kolonijalni ustav, stanovnici su bili podijeljeni u aristokraciju i puk, na èelu su grada bili duumviri, edili, dekurioni, seviri augustales i pontifici, dok je uz to imao u Rimu svog patrona. Iako na dosta zgodnu položaju, nije se doduše nikad Jader podigao do važnoga trgovaèkog emporija, ali je ipak, buduæi da je s glavnom rimskom cestom bio spojen s unutrašnjošæu, imao dosta znatnu trgovinu. U današnjoj sjevernoj Dalmaciji bila su još važna mjesta: Corinium, današnji Karin, kod kojeg se diže današnja gradina Miodrag, nekoæ rimski amfiteatar; Nedinum, današnji Nadin, Hadra, danas Medviđe; Alveria kod današnjih Dobropoljaca, Ninia, današnji Knin.
Asseria je današnje Podgrađe, nedaleko Benkovca. Možda osnovana još od Grka (Pharana), koncem 4. ili poèetkom 3. st. pr. Kr. i veæ tada okružena velikim "kiklopskim" zidom, bila je u rimsko doba središte raznih borba i znamenito rimsko mjesto sa svojim municipalnim ustavom, svojim dekurionima i augurima; tu je bio podignut slavoluk u poèast Trajanu koji je po svoj prilici ovuda prošao kad je 103. g. posl. Kr. išao na Decebala i Daèane. Ovaj je slavoluk tim važniji što na njemu prvi put u povijesti nalazimo slobodne stupove, kakvi se

nalaze na slavolucima Septimija Severa i Konstantina u Rimu, pa na tzv. slavoluku Druza gdje ih je pridodao Karakala.
Burnum, garnizona legije XI Klaudijeve, sve do Vespasijana, s lijepim lukovima, danas nazvanim Šupljom crkvom, nalazio se kod današnjih Ivoševaca. Još i danas vide se ostaci velikih lukova, kojih je prvobitno bilo pet, od kojih se još drže dva desna, dok je srednji, koji je na svom putu po Dalmaciji još Fortis vidio, danas gotovo posve srušen. Stanovnici Burnuma imali su italsko pravo. Grad je cvao osobito u prvo doba carstva, a i još za Antoninaca, sve do odlaska XI legije iz grada i Dalmacije, Burnum je imao svoj amfiteatar i vodovod. Tu su 527. g. Rimljani pobijedili Gote. Razorili su ga Avari 639. g.
Na brežuljku Gradini, na Klancu kod današnje željeznièke stanice Tepljuha, bila je Promona, na Baljinoj Glavici, u selima Umljanoviæu i Kljakama bio je u doba Augustovo Synodium, kasnije nazvan Municipium Magnum (i Praetorium). Setovia, osobito važno utvrđeno mjesto Delmata, gdje su oni svoje zadnje napore ujedinili, bio je najvjerojatnije na mjestu današnje sinjske tvrđave. Na mjestu današnje Vrane bila je Blandona, a gdje je danas Bribir, nalazila se je Arausa.
Na desnoj obali rijeke Titiusa (Krke), 12 rimskih milja od njezina ušæa, nalazio se municipij Scardona, glavrri grad Liburnije i sijelo skardonskog konventa. Grad je bio oko 1 km daje od današnjeg Skradina a pružao se u duljini od 7 km sve do brežuljka, na kom se danas nalazi selo Graèac. Ovim važnim fiavijskim municipijem, koji je pripadao tribus Sergiji, upravljali su trijuviri, a katkad je u njemu stolovao legatus Augusti propraetore.
Loranum je današnje Vrhpolje, a rimski municipij Rider današnji Sv. Danilo. Njegovi stanovnici obnoviše skupa sa stanovnicima Nove i Delminiuma, za cara Komoda (184. g. posl. Kr.) na vlastite troškove, most preko rijeke Hippa (Cetine) kod Tiluriuma, današnjeg Trilja, gdje je bila mostna glava.
Tragurion, današnji Trogir, stara isejska naseobina, imao je poput matere kolonije Isse, još u prvo doba rimskog carstva, rimsko građansko pravo. Stara, u trgovaèke svrhe osnovana naseobina, postade u rimsko doba glasovita radi svog mramora. Na mjestu današnjeg Bihaæa, kod Kaštel Novoga i Štafliæa u Kašèelanskom zaljevu, postavio je car Klaudije svoje veterane i osnovao mjesto Siculi, koje mjesto prvi spominje Plinije Sekund.
Aequum, jedina rimska kolonija u unutrašnjosti Dalmacije bio je na mjestu današnjeg Èitluka. On je imao sva kolonijalna prava i sve magistrate kao i druge kolonije. Tu nalazimo i augustales, servire augustales, dekurione i uopæe sve kolonijalne èasti, ustanove i službe. Aequum ide među najstarije rimske kolonije i municipija u našim stranama, pa je upisan u tribus tromentina kao i svi drugi dalmatinski gradovi koji su cvali u doba Cezarovo i dobili rimsko građansko pravo od njega ili po njegovoj volji. Klaudije je podigao Aequum na koloniju, pa se zato i zove "Colonaia Claudia Aequum". To je isti onaj car koji je osnovao Sikule, uèinio Albonu, a možda i Nedinum municipijem.
Salona, današnji Solin bijaše najveæi i najugledniji grad rimske provincije Dalmacije, sijelo salonskog juridièkog konventa. Ruševine, koje su u dobrom dijelu otkrivene, svjedoèe o velièini i prošlosti Martiae Juliae Salonae.
Prvi put spominje se Solin 119. g. pr. Kr. i to kao veæ znamenit dalmatinski grad, ta u njemu se sklonila èitava vojska L. Cecilija Metela. Isejci osnovaše ovdje koncem 4. ili poèetkom 3. st. svoje naselje. Stari, "kiklopski", zidovi, sagrađeni od Grka, u svrhu obrane od gusara i neprijatelja, koji su s mora mogli navaliti, izgubiše svoju prvobitnu svrhu, kad Rim ovlada cijelim Sredozemnim morem i kad se s te strane nije više trebalo bojati navala, pa se uz taj zid poèeše pokapati mrtvaci, tornjevi bijahu pretvoreni u male odjele za pojedine obitelji,

tako da se tu stvori veliko i prostrano pogansko groblje u kom se pokapalo od 1. do 4. st. posl. Kr.
Prièa kaže da je Salonu utemeljio Hyllo, sin Heraklov. Buduæi da je on, pak, sudjelovao na argonautskim putovanjima, darova Jason Saloni jedan tronog iz Apolonova hrama. Druga nam prièa pripovijeda kako je Solin sudjelovao u trojanskom ratu i poslao na Troju 72 laðe.
Salona je isejsko naselje u koje su kasnije došli i ilirsko-keltski Delmati. Ime mu je svakako ilirsko, kao i Narona, Skardona, Promona, Albona itd. Grèki su živalj, usprkos jakom prodiranju Deimata održao sve do carskog doba, pa su salonski Grci uvijek bili ovisni o Issi, a tu su ovisnost Salone o Issi priznavali i Rimljani sve do Cezara.
U poèetku se Salona sastojala od male akropole, opasane jednostavnim zidom, bez kula što se dizala na brežuljku Glavièine. Godine 79. pr. Kr. osvoji Salonu, koju su bili zauzeli pobunjeni Delmati, C. Koskonije (Cosconius), ali ju Delmati nakon toga opet dvaput osvoje. Prvi im je put ote Azinije Polion (39. g. pr. Kr.), a drugi put August (33. g. pr. Kr.)
Možda veæ prije, ali svakako nakon 58, g. pr. Kr., Salona bijaše sijelo salonskog sudbenog okruga (Conventus civium romanorum). Godine 59. pr. Kr. za Cezarova prokonsulata u Iliriku postade Salona oppidum civium romanorum. Cezar je u Saloni boravio 57-56. i 54. g. pr. Kr. Godine 42. osvoje Delmati Salonu, ali ju od njih opet ote, 39. g., Oktavijanov vojskovoða Azinije Polion, koji u spomen te pobjede dade svom sinu nadimak Saloninus. U doba, dok je Salona bila još oppidum, bijaše sagraðen vodovod. Između 43. i 31. g, pr. Kr. podignu trijumviri Salonu na koloniju, koja dobi ime ""Colonia Martia Julia Salonae" i bi upisana u tromentinski tribus. Buduæi da je Salona bila oduzeta od vlasti Isse još za Cezara, nije bila unesena u tribus Sergia, u kojem su bili Isejci, Tragurijci i Epetijci. Ovi, kad bi došli u Salonu i tu se nastanili, zadržali bi i dalje svoju pripadnost tribusu, u kojem je bilo upisano njihovo rodno mjesto.
Rimski se grad širio na jug i zapad gdje se doskora podigne curia, teatar, amfiteatar i mnoge kupelji (thermae), kojih je bilo i u istoènom dijelu grada, ma istoku basilicae urbanae, pa na jugu amfiteatra.
Na današnjoj cesti Solin-Trogir, na mjestu, koje se danas zove "Glavièine", nalaze se ruševine teatra. Na krajnjem zapadu grada dizao se je krasan amfiteatar kojega ruševine, danas veæinom otkrivene, prièaju o velièini, bogatstvu i kulturi rimske Salonae.

Središte kasnije kršæanske Salone bile su bazilike. Nakon milanskog edikta sagradiše salonski kršæani oveæu baziliku, koja je imala i baptisterij, katekumenion-prothesis, consignatorium i narthex. Poèetkom 5. stolieæa sagradiše Salonci do ove veliku peterolaðnu baziliku, zvanu gradska biskupska bazilika, a sredinom 6. st. podigoše oni na mjestu stare bazilike iz vremena Konstantinova veliku baziliku u obliku križa koja je bila spojena s gradskom bazilikom. Osim ovih, gradskih bazilika, sagradiše Salonci tokom prvih šest stoljeæa kršæanstva još dvije izvangradske bazilike, u Manastirinama i Marušincu, obe nadgrobne (coemeterijalne). U bazilici u Manastirinama bio je pokopan i sv. Dujam, protektor Splita, a u onoj u Marušir.cu sv. Anastazije. Kraj Salone, njoj na jugozapadu, na mjestu današnjeg Splita, nalazilo se je još u doba Augustovo malo mjestance Spalatum. Na kraju poluotoka, na kom se diže Marjan, stari Massaron, bio je hram Dijanin, postavljen baš na rtu da ga pomorci vide, a možda od njih i podignut. Neki misle da je na drugoj strani ulaza u solinski zaton bio hram Jupitra na rtu, koji se danas zove Jove. Tako se na obje strane ulaza u solinski zaton vidio po jedan hram koji je pozdravljao putnike pri ulazu u veliki, bogati, raskošni dalmatinski glavni grad Salonu.

Spalatum, naselje na mjestu današnjeg Splita, postao je znamenit tek onda, kad je poèetkom 4. st. car Dioklecijan podigao tu, blizu svog rodnog mjesta, svoju prekrasnu palaèu. Najvelièanstvenije gradnja rimske Dalmacije, paèe najvelièanstvenija gradnja svih vremena u Dalmaciji, a jedna od najljepših, najveæih i najvelièanstvenijih građevina na svijetu je Dioklecijanova palaèa u Splitu.
Od Spalatuma uz obalu prema jugu redala su se naselja: Epetium, Stobreè, osnovan od Isejaca, a u rimsko doba municipij; Nareste, današnje poljièke Jesenice; Pituntium, današnja Podstrana, Oneum na mjestu današnjega Omiša; Inaronia, danas Makarska, Biston između današnjih Tuèepa i Podgore; Praectoria, danas Baæina. Na mjestu današnjeg sela Vida kod Metkoviæa širila se Narona, osnovana možda još od Grka u 4. stoljeæu, u doba republikansko još selo (vicus), bi podignuta od trijumvira II trijumvirata na koloniju, uvrštena u tromentinski tribus i nazvana "Colonia Julia Narona". Stari i znameniti emporij 4. st. procvate opet u prvom vijeku posl. Kr. i posta važnim uporištem rimskih legija za pacifikaciju ovih krajeva. Ostaci rimskih zidina, mnogobrojni natpisi, novci, ostaci kipova, grobovi i sl. govore o velièini, trgovini i položaju ovog sjedišta treæeg juridièkog dalmatinskog konventa, u kom je èesto boravio legatus Augusti propraetore.
U ovom odsjeèku bili su u unutrašnjosti naselja Bilubium, na gornjoj Vrlici prema Lokvièiæu, Nouae, rimski municipij, danas Runoviæ, kojega stanovnici skupa s onima Delminija i Riditae obnavljaju u svom trošku jedan most (pons Tiluri) preko Cetine. U Novama našlo se natpisa, substrukcija rimskih zgrada, mozaika, votivnih ara, gema, novaca, fibula i drugih tragova rimskog života. Tu je bio hram Jupitra, a štovala su se i druga rimska božanstva. Okoliš Novae, i Imotska krajina uopæe, bila je u rimsko doba dobro napuèena. Rimski su se ostaci našli u Bublinu, Kamenmostu, Podbablju, Poljicima, Galipovcu, Imotskom, Proložcu, Podstranju, Glavini, Vinjanima, Gorici, Soviæima, Grudama, Ružiæima i drugdje, gdje su se svagdje u rimsko doba dizala veæa ili manja naselja. Kod današnje Tihaljine bilo je naselje Fusciana, na mjestu ruševina u Humcu Bigeste, a današnji Županjac na Duvanjskom polju je stari Delminium. U Županjcu se našlo veoma mnogo spomenika, od kojih neki dopiru do u polovicu 2. st. pr. Kr. Tu se iskopao forum, našlo se spurila (tj. kolnih tragova na starim rimskim cestama) koji su pripadali rimskoj cesti, dijelova bronèanih kipova, komada stupova, pilastara, arhitrava itd. Forum, sagrađen god. 18/19. pr. Kr. bio je u kasnije rimsko doba urešen novim spomenicima. Za provala barbara je i Delminij razoren.
U južnom dijelu rimske provincije Dalmacije bila su važnija naselja: Turres, današnje Hutovo, Dilluntum, današnji Neum, Pardua (Stamnes), današnji Ston, Zizium, današnje Slano, Samum, današnji Zaton. Rimska kolonija Epitaurus bio je na mjestu današnjeg Cavtata, gdje se nalaze mnogobrojni rimski ostaci kao teatar i dr. Na mjestu današnjeg Risna dizao se rimski Resinum, ilirski Rhizon koji je po svoj prilici postao kolonija.
Dalje su uz obalu bila ova naselja: Decaderon, današnji Kotor, Butua, danas Budva, Yicinium, danas Ulcinj. Lissus danas Lješ, na lijevoj obali Drilona (Drim), pripadao je pod provinciju Dalmaciju i bio je njezina južna međa na obali.
U unutrašnjosti bila su važnija naselja: Skodra danas Skadar koji je dobio privilegij rimskog građanstva za Flavijaca, a možda za njih postao i kolonija. Dolce - rimski municipij, današnja Duklja kod Podgorice, Salluntum, danas ruševina sjeverno od Danilov-grada kod Orjaluke na Zeti, Nalata, današnje ruševine kod Donjih Komana, na polju zapadno od Podgorice; Sanderua kod današnjeg Nikšiæa, Leusino, danas Trebinje.
Dalje prema sjeveru bila su važnija naselja: Bistue Noua današnja Zenica, Bistue vetus u današnjim ruševinama Varvara u Atinovcima, Ad Matricem, danas rimske ruševine kod Travnika, Ad Libros, u današnjim Vidošima ili u blizini Županjca; Staneclis, današnje Ilidže;

Inalperio južno od današnjeg Han-Prokopa; Bariduo, današnji Glamoè, Argentaria - današnja Srebrenica; Ionaria - kraj Halapiæa i Staretine planine; Sarute - u današnjem Skakavcu; Indenea, današnja Peèka; Baloie, danas ruševine južno od Podražnice; Leusaba, južno od današnje Sitnice; Lamatis, današnje Dobrinje; Casra kod današnje Banja Luke; Ad Ladios, kod Banje Luke; Ad Fines kod današnjeg sela Bakinaca, Saluiae na Glavicama kod Glamoèa, Splonum vjerojatno kod Starog Majdana.
Na granici rimske Dalmacije i Panonije bio je Stridon, rodno mjesto sv. Jeronima. Toèniju mu ubikaciju nije još moguæe odrediti.
Otoci. Skilaks u svom "Periplusu" zove otoke na jugu Istre, osim Apsora (Cresa), Elektrides i Mentorides, prve, možda važne kao postaju na jantarskom putu ("elektron"), a druge po liburnijskom plemenu Mentora, koje je obitavalo na ovim otocima. Plinije i Strabon ih zovu liburnijskim otocima, dok najsjevernijim daju ime Apsyrtides, po Apsoru, današnjem Cresu. Rimska Pullaria je današnji Lošinj; Kuricta, današnji Krk; Erkonis - Pag; Pamodos, Premuda; Sissa, Ugljan; Arba, Rab, utvrđen od Augusta, oznaèen je od Ptolomeja kao grad na otoku Skardoni, u koji je Ptolomej spojio otoke Rab, Murter, i èitavo ostalo otoèje pred Zadrom. Na ovom otoku stavlja on dva grada: Arbu i Kolenton, Rab i Murter.
U Manijskom su zatonu otoci: Bavo, Èiovo; Brattia, Braè; Pharia, Hvar; Issa, Vis i Tauris, Šæedro.
Na otoku Brattia podiže se u rimsko doba glasoviti kamenolom "Splitska" na Braèu gdje se lomilo kamenje i za Salonu i za Dioklecijanovu palaèu. Stare rimske i kršæanske javne zgrade u Saloni bile su veæinom sagrađene od ovog kamena u kojem je radilo na stotine, a kasnije na tisuæe radnika-robova, osuđenih u kamenolome da uz žegu, glad i žeð sijeku kamen za udobne stanove i zabavišta rimskih građana u Saloni.
Pharia, grèki Pharos imao je dva naselja u rimsko doba, jedno na mjestu starog Pharosa, današnji Stari Grad, a drugo na mjestu starog Dimosa (današnjeg Hvara), od kojih ni jedno nije u to doba došlo do veæe važnosti. To su bili blijedi ostatci nekadašnjeg bogatstva i velièine.
Issa, današnji Vis, u predrimsko doba ovih krajeva samostalna država, središte mnogobrojnih faktorija, što ih je po otocima i kopnu osnovao, posta još u 3. st. pr. Kr., kad ono Rimljani razoriše Pharos, saveznik i prijatelj Rima. On osta i nadalje središte grèkog življa u ovim krajevima, uzdrža grèki jezik i grèku kulturu sve do u kasno carsko rimsko doba. Isejci su se za Cezara i Augusta još uvijek služili grèkim jezikom i u njemu izdavali svoje odredbe i u svoje spomenike ga uklesavali. Još Strabon zove Issu "oppidum nobilissimum", "najplemenitiji grad onih krajeva". Tek onda kad je, nagovorena od M. Oktavija, Issa prešla na stranu Pompejevu, a protiv Cezara, pa kad je Vatinije porazivši M. Oktavijana u pomorskoj bitki kod Taurisa, krenuo na Issu koja mu se na to predala, platila je Issa skupo što je pristala uz neprijatelje Cezarove, Issa izgubi svoju potpunu samostalnost, a od slobodnog grada postade "oppidum civium Romanorum", tj. dobi rimsko građansko pravo s municipijalnim rimskim ustavom, a građani bijahu za Augusta upisani u tribus Sergia.
Na Visu se našlo veoma mnogo rimskih ostataka, zgrada, novaca, posuda, mozaika, grobova, natpisa, kipova itd. na brežuljku Gradini, a na poluotoèiæu Prirovu, koji je samo produženje Gradine, vide se još i danas ostaci rimskog teatra. Isejski teatar ima promjer izvanjskog zida cavee 54.80 m, a moglo je u njemu stati do 3.500 osoba. Na Gradini su se otkrile ruševine rimskih terma.
Južni su otoci i Rimljanima bili dobro poznati. Ti su: Corcyra Nigra, Korèula; Ladesta, Lastovo i Melita, Mljet.

7.UPRAVA RIMSKE PROVINCIJE

U republikansko doba upravljao je Dalmacijom sad prokonzul (Cezar 59. g. pr. Kr.), sad propretor (Quintus Cornificius 48. g. pr. Kr.), sa svojim upravnim èinovnicima (legati, quaestor, comites, apparitores, scribae itd.). Dalmacija se dijelila u tri sudbena okruga (conentus iuridici): scardonski, salonski i naronski. U glavnim gradovima tih okruga sudio je od vremena do vremena prokonzul odnosno propretor. U carsko doba namjesnik Dalmacije nosi naslov "legatus Augusti propraetore". Unutar ilirskog stanovništva, koje je uvijek ostalo u starim gradovima, osim u grèkim i u svim selima, nastale su tokom vremena rimske kolonije i municipije. U dalmatinskim kolonijama i municipijima bio je prema uzoru Rima senat, koji se sastoji od sto doživotnih dekuriona imenovanih na osnovu censusa (procjene), pošto su veæ vršili koju opæinsku službu. Od tih èlanova senata, nastao je jedan stalež koji se nazivao "ordo decurionum", a pojedinac "decurio". Na èelu gradske uprave stajali su duumviri ili quattruorviri, koje je birao ordo. Senat je sazivao duumvir ili njegov zamjenik. Skoro od svih dalmatinskih kolonija i municipija saèuvali su nam se spomeni na duumvire i quattuorvire, na ordo i decurione. Spoèetka su bili to rimski kolonisti, ali kasnije sve više i više, veæ prema tome, kad je koji grad postizavao građansko pravo i domaæi ilirski element. Službeni jezik ili bar jezik koji nam se saèuvao u natpisima bio je latinski, dok je jezik širokih narodnih slojeva ostao i dalje ilirski.

Rimski kolonisti, vojnici i trgovci, donosili su sa sobom i svoju vjeru, pa su gradili hramove svojim bogovima u kolonijama i municipijima. Uz te hramove bili su sveæenici, organizirani poput onih u Rimu. Tako naiazimo u dalamatinskim gradovima "augustales", kojima je bila svrha podržavati kult Augusta, augure, koji su i ovdje proricali buduænost, flamines, koji su bili pridijeljeni kultu posebnih božanstva. U dalmatinskim kolonijama i municipijima postoje nadalje pontifices i sacerdotes, dodijeljeni raznim bogovima i božicama, a postojao je i jedan "sacerdos provintiae Dalmatiae". Poseban sveæenik èuvao je u glavnom mjestu konventa zajednièku aru (žrtvenik). Međutim, Iliri su saèuvali svoja stara božanstva, ali nisu mogli izbjeæi rimskom utjecaju oni Iliri koji su stanovali u gradovima ili koji su dolazili u jaèi dodir s rimskom vojskom i trgovcima. Tako su mnogi ilirski bogovi dobili latinska imena, tj. one svoje bogove koji su imali sliène svojstva kao rimski, okrštavali su rimskim imenima. Međutim, neka su božanstva nazivali ujedno rimskim i ilirskim imenom.

Od ilirskih bogova poznat nam je najviše Bindo, bog izvora i vode, èije je svetište otkriveno na izvoru Privilice. Tu nije bilo hrama, nego se on poštovao u svetom gaju. Drugi ilirski Bog bio je Medaurus. Kako se zvao bog koji je prikazan kao konjanik (tako zvani traèki konjanik) nije poznato. Kod Ilira se osobito poštovao i bog šuma, ali nam nije poznato, kako se on (Silvan) zvao u ilirskom jeziku.

Među rimskim vojnicima bio je i u ilirskim krajevima osobito rasprostranjen kult boga Mitre, omiljelog boga vojske i vojnika. U Epidauru, Naroni, Saloni i duboko u unutrašnjosti Dalmacije našlo se ostataka Mitrina kulta. Napose je u ilirskim krajevima saèuvao svetište Mitre u Konjicu.

Kršæanstvo je bilo rašireno po Dalmaciji i prije 4, st. Svakako veæ u 1. st. posl. Kr. Veæ u 2. st. imaju solinski kršæani svoje groblje u obiteljskoj grobnici L. Ulpia u Manastirima. Prvi solinski biskup bio je Venancije, izabran oko 250. g. Oko 284. g. izabran je za solinskog biskupa Dujam (284-304). Biskup Dujam pogine kao muèenik za Dioklecijana. Njegov nasljednik bio je Primus (305-325). Najznamenitiji solinski biskup bio je bivši rimski car Glicerije (oko 474). Po pripovijedanju sv. Jeronima, sv. je Hilarije došao u Dalmaciju, i to u Epidaur. Da je u 4. st. i unutrašnjosti Dalmacije bilo kršæana, pokazuje nam èinjenica da se sv. Jeronim rodio u Stridonu 340. g. od kršæanskih roditelja. Drugi nam je sigurni datum za

raširenje kršæanstva u Dalmaciji 387. godina. Te se godine držao crkveni koncil u Akvileji, na kojem je bio nazoèan i zadarski biskup Feliks. Po svoj prilici postojale su u ovo vrijeme biskupije u Delminiju, Epidauru i Risinu, ali pozitivnih dokaza za to nemamo. Kršæanstvo se po Dalmaciji poèelo jaèe širiti tek poslije Konstantinova edikta, prije toga bilo je izvan spomenutih gradova malo kršæana. U 5. st. kršæanstvo je po Dalmaciji jaèe prošireno. U to je vrijeme Solin bio crkvena metropola kojoj su pripadale biskupije u Jaderi, Epidauru, Delminiju, Arbi, Skardoni, Naroni, Baloe, Bistue Nove, Ludrumu (kod Knina), Makru i Sarsenterumu. Poganskih spomenika nestaje, a u sve veæem broju javljaju se kršæanski. Podižu se bazilike i crkve, biskupski stanovi i krstionice.
Kršæani, koji su prije smatrani neprijateljima države, bilježe na ulaznim vratima u baziliku u Manastirinama u Solinu, molitvu: "Deus noster, propitius esto rei publicae Romanae" ("Bože naš, budi sklon državi rimskoj!").

8.DALMACIJA U VLASTI OSTROGOTA

Kad su, poslije smrti cara Teodozija (395), oba njegova sina, Honorije i Arkadije, priznati za careve (auguste), Honorije preuze upravu zapadnog, a Arkadije istoènog dijela rimskog carstva. Kad je kasnije došlo i do rascjepa carstva, pripadne Dalmacija zapadnom dijelu. U borbama, koje su nastale između Honorijeva ministra Stiliha i Arkadijeva Rufina stradala je Dalmacija, kojom su prolazile vojske, dok je njena sjeverna susjeda, Panonija, bila put kojim je pošao u Italiju Alarik sa svojim Gotima, a onda je dobrim dijelom došla pod vlast Huna. Kad je istoènorimski car Teodozije II postavio Galu Placidiju za caricu (augustu) zapadnorimskoga carstva i istovremeno za skrbnicu njena maloljetnog sina Valentinijana III, morala se Placidija odreæi ilirske prefekture i ustupiti je istoènorimskome carstvu. Tako dođe Dalmacija u sklop istoènorimskoga carstva. Taj je ugovor onda obnovljen prigodom vjenèanja Valentinijana III s Teodozijevom kæerkom Licinijom Eudoksijom 437. godine. Međutim, Vandali su 420. g. prodrli u južnu Španjolsku, a 429. g. zajedno s Alanima prešli u Afriku, odakle su onda gusarili po Sredozemnom moru, i pljaèkali dalmatinske obale. Dalmacija je, pripadajuæi bizantinskom carstvu, svejedno, carevom koncesijom ponovno došla pod upravu zapadnorimskih funkcionara. Na taj je naèin u polovini 5. st. njom upravljao Dalmatinac Marcelin, suradnik i prijatelj velikog vojskovođe zapadnog carstva, Aetija. Kad je car Valentijan 454. g. Aetija ubio, odreèe mu Marcelin poslušnost i vladaše Dalmacijom. Na poziv cara Leona pođe da brani Siciliju gdje ga muèke ubiše.
Marcelina naslijedi u Dalmaciji sin njegove sestre Julije Nepos koji se proglasi carem, pođe s vojskom u Italiju, zarobi Glicerija koji se također bio carem proglasio, skinu ga i prisili da postane biskupom u Saloni. Ali se protiv Neposa pobuni Panonac Orest, protjera ga iz Ravenne, a za cara dade proglasiti svoga sina Romula (475). Julije Nepos se povuèe u Dalmaciju gdje je, kao car, ostao sve do svoje smrti 480. godine.
Peslije ubojstva cara Julija Nepota (480) došla je Dalmacija pod vlast italskog kralja Odoakra, mada je zakomiti gospodar Dalmacije bio bizantinski car. Kad su 488. g. Qstrogoti pod vodstvom Teodorika potukli Gepide u Srijemu, krenuše oni na Italiju (480) gdje porazişe u nekoliko mahova Odoakrove èete i uzeše njegovu prijestolnicu Ravennu (493). Odoakar pogibe. Teodorik, kralj Ostrogota, postao je sada vojnim i civilnim upraviteljem Italije koju je Bizamt smatrao i dalje svojom. U novom gotskom kraljevstvu bila je i Dalmacija na istoku do Drine i na jugu do Prevalitane, a i Pannonia Savia. Kasnije, 507. g., proširi Teodorik svoju vlast prema istoku na Srijem i sjevernu Srbiju. Dalmacija i Savija saèinjavale su jedno vojno podruèje s glavnim gradom Salonom. Na èelu civilne i vojne uprave ovog podruèja stajao je kraljevski namjesnik - "comes". Pored mjega, u svrhu suđenja Rimljanima, stajao je

"princeps" (officii). Sve stare rimske uredbe u gradovima i zemlji uopæe ostale su i dalje na snazi.
Kao prvog comesa Dalmacije i Savije postavio je Teodorik Osvina, koga potvrdi u istoj dužnosti i Teodorikov nasljednik Atalarik.
Šezdeset godina gotskog vladanja nije u Dalmaciji ostavilo gotovo ništa dubokog i trajnog, osim spomena koji je još nekoliko vjekova ostao kod gradskih stanovnika, kod kojih je ime Got znaèilo: pljaèkaš i ubojica. Goti su bili samo vojnici, posada, sve ostalo bili su Iliri i Rimljani, potomci rimskih kolonista u nekim gradovima.
Rimljani su gledali prijekim okom na Gote koji su im odmah oduzeli treæinu svih posjeda. Prihodi ovih posjeda išli su Gotima koji su bili vojnici i èuvali i branili novo kraljevstvo. Inaèe su Goti puštali i graðane i seljake da žive u svojoj vjeri i po svojim obièajima, i tako se desilo da se u njihovo doba, mada su oni svi od reda Arijca, održali u Saloni dva crkvena sabora dalmatinske crkve, jedan 530. g., a drugi 533. g.
Kad je na carigradsko prijestolje stupio Justinijan (527-565), kome je glavni životni cilj bila potpuna uspostava starog rimskog carstva, bila mu je u provoðenju toga cilja jedna od glavnih smetnja - ostrogotsko kraljevstvo.
Razrovano u svojoj unutrašnjosti poslije Teodorikove smrti (526) teško je ono odolijevalo udarnoj snazi poletnoga cara koji oko 535. g. zapoèe rat. Carski vojskovoða Memalo provali u Dalmaciju i zauze Salonu. Ali su sada Goti, koji su mnogo držali do posjeda Salone, poslali novu vojsku u Dalmaciju da Salonu opet steku. Vojskovoðe su im bili Azinarije i Grippa. U boju kod same Salone pobijediše Rimljani, mada su u sukobu poginuli i zapovjednik Mundo i njegov sin Maurikije. U sam grad Salonu ne uðoše ni Rimljani ni Goti. Kad su se uto carske èete povukle, a Goti ušli u Salonu, posla car Justinijan vojskovoðu Konstancijana da uzme Salonu. Kad Goti doznaše da je on sa znatnom flotom i vojskom u Epidauru (Cavtat), povuku se iz Salone prema Skardoni. Uto prispije Konstancije u Issu, zatim u Salonu. Goti se, osjeæajuèi se preslabima, povuku iz Dalmacije u Italiju, ostavljajuæi Dalmaciju u rukama Rimljana (Bizantinaca).
Godine 536. postade gotskim kraljem Vitigis koji htjede Dalmaciju opet steæi. Pod vodstvom Azinarija i Vilegizela posla on u Dalmaciju veliku vojsku koja je imala krenuti ravno u Salonu. Gotsko brodovlje koje istodobno otplovi put Salone imalo je poduprti navalu s mora. Na putu u Salonu doèekaše Bizantinci Vilegizela kod Skardone i potukoše ga (537), a on se povuèe u Burnum. Kad je uto prispio Azinarije s brojnom vojskom, krenuše obojica na Salonu i zaposjednuše je s kopna i s mora. Meðutim, bizantska flota potuèe gotsku mornaricu u samom salonitanskom zaljevu, a malo zatim bude i kopnena vojska prisiljena da napusti podsjedanje Salone i da se povuèe. Salona i cijela Dalmaciia ostade u carskoj vlasti.
Godine 541. došao je na gotsko prijestolje Totila, odlièan vojskovoða, lukav politièar, energièan u svom djelovanju. Om zapoèe odluènu akciju protiv carevaca, a 17. prosinca 546. g. uðe u sam Rim.
Godine 548. posla Totila svog vojskovoðu Indulfa s brodovljem i znatnom vojskom u Dalmaciju. Goti se iskrcaše kod Muikura (Makar kraj Makarske), uzeše mjesto, stanovništvo mu poklaše, a mjesto opljaèkaše. Iza toga uèiniše isto u mjestu Laureatu. Tu prispije rimska vojska, poslana iz Solina i potuèe Gote. Goti, koji ne poginuše, razbježaše se. To je zadnji put, što su Goti poslali svoju vojsku u Dalmaciju.
Totila je bio spreman na mir s Justinijanom, ali toga ovaj nije htio. Rimski vojskovoða Narses sabra u Saloni veliku vojsku, a onda krenu kopnenim putem u Italiju gdje zapoèe posljednju borbu protiv Gota. Godine 555. budu Goti konaèno slomljeni, a njihove države nestade.

II. DALMACIJA U DOBA HRVATSKIH NARODNIH VLADARA

1.STVARANJE HRVATSKE DRŽAVE U DOBA KNEZOVA

Dolazak Hrvata u Dalmaciju

U prvoj polovini 6. stoljeæa poèinje prodiranje Slavena preko Donjeg Dunava na Balkan, koje se onda nastavi, sad mirno, a sad ratnim pohodima, dodirujuæi istoène zemlje rimske Dalmacije. Oko sredine 6. st. dolazi u dodir s rimskim carstvom jedan dotada nepoznati narod, Avari, koji se 558. g. ponude caru Justinijanu da æe stupiti u njegovu službu. Oko 562. g. prodru Avari, pošto su pregazili razne narode u današnjoj južnoj Rusiji, do Dunava. Smræu Justinijanovom prekinuto je i avarsko-bizantinsko prijateljstvo. Kad su Avari, u sukobu između Langobarda i Gepida zbog Srijemske Panonije, pomogli hangobarde da potuku Gepide, uzeše oni i njihovu zemlju, današnju Ugarsku, a zatim i zemlju između Save i Drave. Središte je njihove države bilo sada u srednjem Podunavlju, a unutar njihove vrhovne vlasti bila su i brojna slavenska plemena koja su se sada pokretala prema zapadu i jugu. Avarska vojska koja se prije sastojala od njih samih, bila je sada puna Slavena koji su zajedno s njima ili samostalno išli u ratove i pljaèku na Balkan i veæ krajem 6. st. prema zapadu i jugozapadu, u Istru i Dalmaciju, i ugrožavali Italiju. Dok su se Avari poslije ovih provala i pljaèka, redovito vraæali u svoje hringove u Podunavlju i Potisju, Slaveni su veæinom ostajali u krajevima u koje su zajedno s Avarima došli. Tada su, poèetkom 7. st., za jedne takve provale u Dalmaciju doprli Avari u zajednici sa Slavenima do mora i 614. g. osvojili i razorili Salonu. Pod udarcem Avara i Slavena padoše i dalmatinski gradovi Skardona, Delminij, Epidaur, Narona i Aequum. Održaše se samo gradovi na otoèiæima tik uz kopno: Jader i Tragurion i tvrda Dioklecijanova palaèa u Spalatumu (Splitu). Svi gradovi i municipiji u unutrašnjosti Dalmacije padoše pod udarcima Avara i Slavena, a staro stanovništvo pobježe u gore ili pade u ruke upadaèa, osim malog broja koji uspije na vrijeme pobjeæi na otoke. Pošteđeni ostadoše jedino svi otoci od Cresa-Lošinja, Krka i Raba do Šolte, Braèa, Hvara, Visa, Korèule i Mljeta. Kad su 626. g. bili Avari pred Carigradom potuèeni od Bizantinaca, oslobodiše se avarskog jarma mnogi Slaveni. Da istjera Avare i sa sjeverozapadnog dijela Balkanskog poluotoka, pozva car Heraklije (610-641) slovensko-antske Hrvate koji su tada stanovali na gornjoj Visli u Bijeloj ili Velikoj Hrvatskoj sa središtem oko današnjeg Krakova, da oslobode Dalmaciju od Avara i da se oni u nju nasele. To oni i uèiniše, protjeraše (oko 630) Avare i uzeše pod svoju vlast svu zemlju izvan bedema spomenutih dvaju preostalih gradova na kopnu, Jadera i Traguriuma i Dioklecijanove palaèe koji zajedno s otocima ostadoše u neposrednoj vlasti Bizanta. Taj ostatak nekadanje Dalmacije, koje se i dalje nazivao tim imenom, bijaše sada, kad je stara Salona ležala u ruševinama, pod upravom egzarha u Ravenni.

Kad je, pak, oko Dioklecijanove palaèe i u njoj ponovno oživjelo staro naselje Aspalatos (Spalatum), a na jednom otoèiæu do kopna, na podnožju Srđa, stari izbjegli Epidauriæani još za provale Gota osnovali novi grad Rhagusium, pripadahu i ova dva grada dalmatinskom tematu, kako im je pripadala i Dekatera (Kotor).

Od 640 do 642. g. kad je papa Ivan poslao opata Martina kroz Dalmaciju i Istru da iskupi zarobljenike "od pogana", pa sve do 805. g., ne doznajemo mi o Dalmaciji ništa, osim dvije nevažne stvari. Tek se te godine spominje bizantinski namjesnik u Zadru Donat i zadarski biskup Pavao. Medutim, ipak se u to vrijeme dogodilo nekoliko vrlo važnih promjena u historiji Dalmacije. Kad su Langobardi, 751. g., uzeli bizantinski posjed u Italiji i podvrgli Ravennu, prestao je i ravenatski egzarhat. Dalmacija, koja je do tada bila pod njim, postade samostalni temat kojim je upravljao jedan strateg sa sjedištem u Zadru. Ovaj temat

"Dalmacija" sastojao se sada od gradova: Zadra, Splita, Trogira, Dubrovnika i Kotora i otoka Krka, Osora (Cresa i Lošinja zajedno), Raba i Vergade. U isto to vrijeme pada obnovljenje stare solinske biskupije sa sjedištem u Splitu.
Dok su se tako velike promjene zbile u onom dijelu Dalmacije koji je ostao pod neposrednom vlašæu Bizanta, stvarala se na ostalom dalmatinskom podruèju Hrvatska država kojoj su pripadala sva ostala mjesta i cijelo primorsko i zagorsko podruèje i svi otoci osim spomenutih. Kad se poèetkom 9. st. iz historijske magle ponovno javlja Dalmacija, ogranièena na ono malo preostalog podruèja, javljaju se i hrvatski knezovi i pojedine hrvatske politièke jedinice: Bijela Hrvatska od Raše do Cetine, Neretvanska oblast od Cetine do Neretve i na otocima pred tim krajevima, Crvena Hrvatska u današnjoj južnoj Dalmaciji, Hercegovini i Crnoj Gori. Kroz to vrijeme stari se ilirski narodni element, podjarmljen od Hrvata, poèeo sve više stapati s gospodarima i primati njihov jezik i njihove obièaje. Bez sumnje dolazilo je i do krvnih i porodiènih veza izmedu osvajaèa i podjarmljenih, u tolikoj mjeri da se iz preostalih nam izvora više gotovo i ne vidi da pored Hrvata postoje i potomci starih Ilira koji se još nisu bili pretopili u Hrvate. Oni æe s vremenom sve više nestajati, dok ih u 16. st. sasvim ne nestane.
Godine 787/8. zauze vojska Karla Velikog Istru, a onda su franaèki vojskovode krenuli dalje na jug osvajajuæi Liburniju (današnje Hrvatsko primorje i Dalmacija do Krke). Do godine 803. cijela je Dalmacija do Cetine bila u rukama Karla Velikoga. Osvojeni kraj metnu te godine car Karlo pod nadzor furlanskog markgrofa Kadaloha. Zajedno s franaèkim vojnicima dolazili su i kršæanski vjerovjesnici, poslani od Rima i pokrštavali Hrvate. Godine 804/5. priznadoše i dalmatinski bizantski gradovi Karlovu vlast, a 6. veljaèe 806. u zakonu o diobi države bude Dalmacija, zajedno s Venecijom i Istrom dana Karlovu sinu Pipinu. Međutim, odluèe u Carigradu da uèine kraj ovom Karlovu napredovanju i car Nicifor posla u Dalmaciju jedan odred mornarice pod zapovjedništvom Niceta Orifa koji dalmatinske gradove i Veneciju ponovno uze, a onda sklopi s Pipinom mir. Poslije novoga rata, sklopiše car Nicifor i Karlo Veliki 812. g. mir u Aachenu na osnovu kojega se Nicifor odreèe vlasti nad dalmatinskohrvatskom kneževinom, i zadrža samo Veneciju i dalmatinske gradove i otoke koji su saèinjavali pravi bizantinski temat.
Hrvatski knezovi
Iz tog vremena poznat nam je prvi kršteni hrvatski knez Višeslav (oko 800. g.) koji je stolovao u Ninu i hrvatski župan Godeslav. Možda je veæ tada u Ninu osnovana biskupija, podvrgnuta akvilejskom patrijarhu, koja je za Ludovika Pobožnoga bez sumnje postojala. Kad je Karlo Veliki umro, a naslijedio ga sin Ludovik, postojala su dva hrvatska kneza, Ljudevit, knez panonski (o. 810-823) i dalmatinski knez Borna (o. 810-821).
Dalmatinsko-hrvatskog kneza Bornu naslijedio je Vladislav, a ovoga Mislav. Za vrijeme ovog hrvatskog vladara došlo je do sukoba izmedu Venecije i Hrvata koji svrši mirom izmedu Mislava i Venecije u Sv. Martinu Poljièkom 839. g., a s neretljanskim knezom Družakom na jednom od srednjodalmatinskih otoka. Kad je pak iduæe godine, 840, mletaèka mornarica ponovno napala neretljansku, porazi Mleèane neretljanski knez Ljutislav.
U prvoj polovici 9. st. Hrvatska je država veæ sasvim uređena. Njena dvorska kancelarija funkcionira u punom redu, dvorski dostojanstvenici okružuju kneza Trpimira (o. 845-855), kad 852. g. izdaje prvu poznatu nam hrvatsku ispravu kao "s pomoæu Božjom knez Hrvata" (dux Chroatorum munere divino).
Sada se dalje razvija Hrvatska država, kojoj je središte upravo Dalmacija između Zrmanje i Cetine, stvaraju se u njoj novi gradovi s iskljuèivo hrvatskim stanovništvom, kao Biograd kraj Zadra, Šibenik nedaleko stare Skardone, Knin u plodnoj dolini Krke, Bribir u Kotarima i drugi

ili se na ruševinama nekadašnjih rimskih gradova podižu èesto hrvatska naselja kao Nin na mjestu stare Aenone, Solin na mjestu Salone, Skradin na mjestu Skardone, Karin na mjestu starog Korinija, Senj na mjestu Seniae, Trsat na mjestu Tarsatike, Nadin na mjestu Nedinuma, Dumno na mjestu Delminija, Bribir na mjestu Varvarije, Labin na mjestu Albone i drugi. Klis, Solin, Biaæi, Knin, Nin, Šibenik, sve su to mjesta u kojima hrvatski vladari imaju svoje dvorove, u kojima okruženi dvorjanicima odluèuju o važnim pitanjima svoje države, izdavaju razne isprave, darivaju svoje velikaše ili crkve i samostane, sveæenike i biskupe. Granice se dalmatinske Hrvatske toga vremena nalaze na istoku negdje u današnjoj istoènoj Bosni, gdje su granièili s Bugarskom državom hana Borisa (852-889).
Od Trpimirovih nasljednika napose se istièe Domagoj, "slavni knez" (gloriosus dux) kako ga naziva papa Ivan VIII; ili "najgori hrvatski knez" (pessimus Sclavorum dux) kako ga Mleèani nazivaju, koji je dugo vremena držao pod svojim nadzorom Jadransko more i puštao svojim podanicima da slobodno napadaju i pljaèkaju mletaèke laðe, možda i po njegovu nalogu. Poslije sklopljenog mira s Mleèanima (865) Domagoj je vjeran franaèkome caru Ludoviku pošao na njegov poziv da mu pomogne u zauzimanju grada Barija koji Hrvati i Franci na juriš oteše Arapima 2. veljaèe 871. g. Ali, dok su Hrvati uzimali Bari, jedan je dio bizantinske mornarice napao hrvatsku i neretljansku obalu, porušio neke gradove i sela i opljaèkao ih. Bizantinci uspješe da su im se Neretljani pokorili.
Još su 866. g. sicilski Arapi ušli u Jadransko more i opsjednuše Dubrovnik koji zatraži pomoæ od svoga vladara bizantinskog cara. Car Bazilije (867-886) posla pod zapovjedništvom Nicete Orife, Dubrovniku u pomoæ stotinu helandija. Videæi toliko brodovlje Arapi se povukoše (867), Orifa obnovi carsku vlast u dalmatinskim krajevima južno od Neretve. Pet godina zatim, 872. g., uploviše u Jadransko more kretski Arapi i opljaèkaše dalmatinsku obalu, doprijevši sve do blizu Venecije. Kad je jedna hrvatska flotila napala. jednu mletaèku laðu i poubijala posadu, doðe do novog neprijateljstva izmedu Mleèana i Hrvata u tolikoj žestini da je sam papa Ivan VIII intervenirao kod Domagoja tražeæi da gusarenje svojih podanika sprijeèi.
Po smrti cara Ludovika II postade Karlo (Karlman) gospodar Bavarske, Èeške, Moravske, prekodravske Panonije, Panonske Hrvatske i Karantanije, i gospodarem Italije. On je htio pod svoju vrhovnu vlast dobiti i Dalmatinsku Hrvatsku. Dalmatinski Hrvati, poticani od cara Bazilija ne htjedoše na to pristati, nego uðoše u rat i poslije neuspjeha na istarskoj obali poraziše oni na kopnu Karlmanove èete pod vodstvom donjepanonskog kneza Kocelja (876/7) i oslobodiše se franaèkog gospodstva. Sada prevagnu u Hrvatskoj stranka sklona Bizantu, a sin kneza Trpimira, Zdeslav, koji se vrati iz Carigrada, postade knezom (878-879). Ali on ne vladaše dugo, i veæ iduæe godine pade žrtvom zavjere kojoj je na èelu stajao Branimir.
Novi hrvatski knez Branimir (879-892), uz kojega je stajala stranka protivna Carigradu, bez sumnje pod politièkim utjecajem tadašnjega crkvenog raskola jer je s bizantinskim vrhovništvom išla usporedo i crkvena pripadnost carigradskom patrijarhu, nije priznavao bizantinske vrhovne vlasti, a ni nijedne druge. Da svoju vlast ojaèa, posla on papi Ivanu VIII pismo u kojem mu izjavi odanost svoju i svoga naroda i povratak rimskoj crkvi. Istodobno pisa papi i ninski biskup Teodozije. Papa Ivan VIII uvelike se obradova tom Branimirovu èinu i da to svoje veselje i vidnim naèinom izrazi on na dan Uzašašæa (Spasovo), za vrijeme sv. mise, koju je sveèano služio na oltaru sv. Petra, podiže ruke k nebu i blagoslovi Branimira i cijeli hrvatski narod i svu Hrvatsku. Bilo je to 21. svibnja 879. godine. Odmah zatim, 7. lipnja, pisa papa Branimiru i obavijesti ga o tome, izrazujuæi mu svoje veliko veselje zbog njegova koraka koji je uèinio pristupajuæi onako otvoreno rimskoj crkvi. Drugo pismo papino istoga

dana upuæeno je sveæenicima, biskupima i cijelom narodu hrvatskome. Tri dana zatim pisa papa biskupima, sveæenicima i narodu dalmatinskih gradova, pozivajuæi ih neka se vrate rimskoj crkvi.
Korak Branimirov bio je od odluène politièke važnosti. On je, obraæajuæi se rimskom papi i pristupajuæi rimskoj crkvi, otpao ne samo vjerski nego i politièki od Bizanta i raskinuo vezu koju je njegov prethodnik, Zdeslav, bio povezao s Carigradom. Tako sada Hrvatska nije bila zavisna ni od Zapadnog ni od Istoènog Rimskog Carstva, a u rimskome papi dobila moænoga zaštitnika i prijatelja.
U to doba pada bez sumnje i odredba cara Bazilija da dalmatinski gradovi Split, Zadar, Rab, Krk, Osor i Trogir plaæaju hrvatskome vladaru godišnji danak u ime mira i za nesmetan posjed onih zemljišta, koja su posjedovali izvan gradskih bedema na hrvatskom podruèju, jer je sva zemlja izvan gradskih bedema ovih gradova bila u hrvatskoj državi. Dubrovnik je plaæao taj danak knezovima Zahumlja i Trebinja (Travunije). Split je plaæao 200 zlatnika, Zadar 100, Trogir, Osor, Rab i Krk svaki po 100; Dubrovnik svega zajedno 72 zlatnika.
Dok je Hrvatska za kneza Branimira živjela u miru s Venecijom, Neretljani su pljaèkali mletaèke lađe. Kad je uto postao mletaèkim duždem Petar Kandijan posla odmah jednu flotu na Neretljane, ali se ona vrati "bez uspjeha". Poslije tog neuspjeha povede on sam lièno u kolovozu 880. g. jednu flotu od 12 lađa protiv Neretljana. U prvom sukobu uspije Kandijan oteti Neretljanima pet lađa. Kad se poslije toga on iskrcao kod današnje Makarske, navale na nj Neretljani, vojsku mu potuku i njega samog ubiju. Taj poraz mora da je silno djelovao na Mleèane kad oni u obnovljenom ugovoru s carem Berengarom (888) traže i dobivaju od cara garanciju da æe u sluèaju rata istupiti "protiv Slavena, naših i vaših neprijatelja". Hrvatska i neretljanska mornarica gospodovala je Jadranom.

2.HRVATSKI KRALJEVI

Poslije kneza Mutimira (892-910) postaje hrvatskim knezom Tomislav (o. 910-930), odlièan diplomat i vojskovoda. Proširivši svoju vlast na nekadašnju panonsku Hrvatsku sve do Drave, odbi on napadaje Madžara koji su u nju provaljivali i u današnjoj istoènoj Slavoniji postade susjedom Bugarskoj cara Simeuna. Kako je uto Simeon potukao srpskog kneza Zaharija i pokorio Srbiju, srpski knez Zaharija s mnogo srpskoga naroda skloni se u Hrvatsku (924). Tako je Hrvatska granièila s Bugarskom na cijeloj liniji od istoène Slavonije duž istoène Bosne. Njen susjed na jugu, od Cetine dalje bio je od 912. g. zahumski knez Mihajlo Viševiæ koji je tada stekao svu Neretljansku oblast, osim otoka koji uđoše u Tomislavljevu Hrvatsku. Njegova se vlast sterala na cijelom primorju, od Cetine na jug i obuhvaæala nekadašnju južnu primorsku Dalmaciju, osim Dubrovnika i Kotora. Kad je 923. g. došlo do izmirenja istoène i zapadne crkve i carigradski patrijarh se odrekao jurisdikcije nad dalmatinskim biskupijama u korist pape, car je Roman predao upravu i brigu za dalmatinske gradove knezu Tomislavu kao carskom prokonzulu. Na taj je naèin dotadašnja bizantinska Dalmacija došla u zajednicu s ostalom nekadašnjom Dalmacijom, tj. s Hrvatskom.
U takvim prilikama vladajuæi državom koja se protezala od Raše do Cetine, od mora do istoène Bosne, svim otocima od Cresa do Visa, dalmatinskim bizantinskim gradovima, prijatelj i saveznik bizantinskog cara, proglasi se Tomislav kraljem Hrvata, najkasnije 925. godine, kad ga papa kraljem naziva. Hrvatska kneževina postade kraljevinom.
Uto je 926. g. došlo do rata između Hrvata i Bugara. Bugarski car Simeon posla vojskovođu Alogobotura s vojskom na Hrvatsku. Hrvati doèekaše bugarsku vojsku spremni, potukoše hametice, tako da su "svi bili poklani od Hrvata". Međutim, dok se Simeun spremao na novi

rat s Hrvatima, odluèi papa Ivan X da posreduje za mir izmedu Hrvata i Bugara i u tu svrhu posla u Bugarsku svoje legate koji uglaviše mir.
Za vladanja kralja Tomislava zbile su se u Dalmaciji vrlo važne promjene u pogledu crkvene jurisdikcije i administracije. Sve do 923. g. dok su biskupi dalmatinskih gradova priznavali carigradskog patrijarha, a njihova crkvena jurisdikcija nije prekoraèivala zidine njihovih gradova, cijela je Hrvatska bila pod jurisdikcijom hrvatskog ninskog biskupa koji je priznavao rimskoga papu. Hrvatska je dakle u crkvenom pogledu bila pod Rimom, a dalmatinski bizantski gradovi pod Carigradom. Sada, kad su dalmatinski gradovi došli pod Rim, a kralj Tomislav i njima vladao, htjeli su njihovi biskupi proširiti svoju jurisdikciju na hrvatsko podruèje, tj. međusobno razdijeliti crkveno podruèje ninske biskupije, a istodobno su htjeli obnoviti staru solinsku nadbiskupiju s njenom jurisdikcijom nad cijelim hrvatskim podruèjem.
Da se riješe spomenuta i druga pitanja posla papa Ivan X dva svoja poslanika, ankonskoga biskupa Ivana i prenestinskoga biskupa Lava, koji sazvaše 925. g. crkveni sabor u Splitu. Sabor je vijeæao u stolnoj crkvi u Splitu, u nazoènosti kralja Tomislava i njegovih velikaša, svih dalmatinskih biskupa i opata i ninskog biskupa Grgura. Osim toga došao je na sabor i humski knez Mihajlo Viševiæ u èijoj je državi bila stonska biskupija. Poslije mnogih rasprava zakljuèio je sabor da se ponovno uspostavlja stara salonitanska crkvena provincija, a splitska biskupija kao nasljednica solinske da bude njena metropola. Podruèje ove crkvene provincije ide od Raše do Kotora i svi biskupi, koji se na njemu nalaze potpadaju pod vlast splitskog nadbiskupa, dakle i hrvatski. Kako se u zadnjim godinama 9. st. proširila bila po Hrvatskoj služba Božja na narodnom jeziku, pisana glagoljskim pismenima, a donesena ili po Metodiju ili po njegovim uèenicima, ustadoše protiv toga na poziv pape sabrani biskupi i zabraniše glagoljsku službu Božju, uz izuzetak ako nema na raspolaganju dovoljno sveæenika, vještih latinskom jeziku.
Kad se tim zakljuècima splitskog sabora opro ninski biskup Grgur i protestirao zbog toga kod pape, sastao se 928, g. drugi splitski sabor koji ninsku biskupiju ukinu. Grgur ninski postade malo iza toga skradinskim biskupom.
Nasljednik kralja Tomislava, Trpimir II (o. 928-935) i njegov sin Krešimir I (o. 935-945), održaše Hrvatsku snažnom i moænom. Do koje je visine i snage podigao Tomislav Hrvatsku, vidimo najbolje iz rijeèi njegovog suvremenika bizantinskog cara Konstantina Porfirogeneta (o. 923-959), koji kaže: "Ni sagine ni kondure... Hrvata ne polaze u rat bilo protiv koga, osim ako na njih tko napadne, nego s ovakvim lađama idu hrvatski trgovci u luke, ploveæi od mjesta do mjesta po neretljanskom kraju i po dalmatinskom zalivu (Istoèni Jadran) i sve do Venecije. Krštena Hrvatska može dignuti šezdeset tisuæa konjanika, sto tisuæa pješaka, osamdeset sagina i stotinu kondura. Na saginama je èetrdeset ljudi, na kondurama dvadeset, a na manjim kondurama deset. Tu je veliku snagu imala Hrvatska do vladanja Krešimirova." Međutim kad je njegov sin Miroslav (945-949) od bana Pribunje ubijen, a u zemlji nastali nemiri, spala je snaga hrvatske države i kopnena i pomorska, tako da je imala samo trideset sagina. Od Hrvatske otpade Bosna, dalmatinski se gradovi vrate pod vlasti bizantinskog cara, a Neretljani kojima opet pripadoše otoci Braè i Hvar zavladaše morem, njihove su lađe hvatale mletaèke i pljaèkale ih. U toj nevolji - a želeæi iskoristiti smutnje u Hrvatskoj - posla dužd Petar Kandian III 946. g. veliko brodovlje od 33 gumbarije na Neretljane, pod zapovjedništvom Ursa Badovarija i Petra Rosola. Međutim se ovo brodovlje - po rijeèima mletaèkog kronièara - vratilo "bez uspjeha", što znaèi da su se Mleèani, došavši u Neretljanski kraj brzo uvjerili da je neretljanska mornarica jaèa od njihove i da se ne mogu

nadati pobjedi. Zato su se neobavljena posla vratili natrag u Veneciju. Ili je pak došlo i do sukoba, ali su Mleèani bili suzbijeni i vratili se "bez uspjeha".
Htijuæi svakako slomiti Neretljane, posla Petar Kandian III ponovno iste godine 33 gumbarije. Ali ni ove ne mogahu nauditi Neretljanima. Sada su Mleèani uvidjeli da se samo mirnim putem i pregovorima može otkupiti sloboda plovidbe po Jadranskom moru i zalaženje u neretljanske luke, pa su s Neretljanima sklopili "ugovor", slièan onome kakav su još od smrti kneza Domagoja imali s Hrvatima. U tom je ugovoru s Domagojem Venecija obeæala da æe za svoje trgovce i brodove koji budu plovili uz istoènu obalu Jadrana plaæati izvjesnu godišnju svotu (danak) hrvatskom vladaru, a ovaj je sa svoje strane jamèio da njegovi podanici neæe napadati mletaèke trgovaèke lade. Takav ugovor, kakav su Mleèani odmah poslije smrti Domagoja imali s hrvatskim knezom, bio je u doba kad je hrvatska država bila moæna držati red na Jadranu dovoljna garancija za slobodnu plovidbu po njemu. Ali su Neretljani uvijek povezani s Hrvatskom, èim je spala snaga hrvatske države, zbog unutrašnjih borba poèeli opet bez straha napadati. Kad su sada Mleèani uvidjeli da ne mogu Neretljane silom ukrotiti, oni su i s njima sklopili ugovor i obvezali se na godišnje plaæanje ugovorne svote (danak). S druge strane su im i Neretljani obeæali slobodnu plovidbu i sigurnost od napadaja svojih ljudi.
Odsada pa sve do zadnjih godina 10. st. nije bilo nikakvog jaèeg sukoba na Jadranu, èak ni bilo kakvih gusarskih napadaja. I kao što je hrvatska mornarica od vremena hrvatsko-mletaèkog ugovora služila iskljuèivo u trgovaèke svrhe, tako su od 946. g. neretljanska vlastela, do èetrdeset njih koja su dotada bila opasni gusari, postala sada trgovci koji su mirno obilazili dalmatinske luke i zalazili u Apuliju i drugamo trgovaèkim poslom.
Poslije pogibije kralja Miroslava postade kraljem njegov brat Mihajlo Krešimir (949-969), koji malo-pomalo uspostavi opet red i povrati svojoj državi Bosnu. Njegova je žena kraljica Jelena sagradila na otoku u rijeci Jadru kod Solina zadužbinu koju su saèinjavale pored samostana crkve Sv. Stjepana i Sv. Marije "od otoka". U predvorju crkve Sv. Stjepana, koja je bila grobnica kraljevske kuæe, otkrivena je njezina nadgrobna ploèa koja nam je spominjuæi dva hrvatska kralja saèuvala u kamenu nepobitan dokaz postojanja hrvatskog kraljevstva od Tomislava dalje.
Sin i nasljednik Mihajla Krešimira, Stjepan Držislav (969-997) odbio je s uspjehom provalu makedonsko-bugarskog kralja Samuila (976-1014). Njemu je prijatelj i saveznik, bizantinski car Bazilije II dao na upravu dalmatinske gradove i otoke i poslao mu kraljevu krunu i znakove kraljevske vlasti. Nato se Stjepan Držislav okruni za kralja Hrvatske i Dalmacije.
Kad je sposobni i umni mletaèki dužd Petar II Orseolo (991-1009), iskorišæavajuæi neprilike bizantskog carstva 996. g. uskratio Hrvatima i Neretljanima plaæanje "uobièajenog danka", zapoèeše Hrvati ponovno napadati mletaèke lađe. Dužd odgovori na to napadajem jedne flote na hrvatski grad Vis, koji opljaèka, a stanovnike odvede u ropstvom (996. g.). Taj napad na Vis još više zategne i onako napete odnose izmedu Mleèana s jedne i Hrvata i Neretljana s druge strane. Na nesreæu umre 997. Držislav, a njegovi sinovi, Svetoslav (Suronja), Krešimir i Gojislav, posvađeni zbog nasljedstva, zapoèeše građanski rat. Uz Svetoslava-Suronju pristadoše i dalmatinski gradovi, dok su Krešimira i Gojislava pomagali Neretljani. U borbi koja se vodila napali su protivnici Svetoslava i dalmatinske gradove koji su još uvijek bili nominalno bizantinski. Petar II Orseolo odluèi iskoristiti hrvatske neprilike i poduze diplomatske korake u Carigradu u svrhu da mu car ustupi dalmatinski temat. Car Bazilije doista "dopusti" duždu da preuzme dalmatinske gradove.
U svibnju 1000. g. krenu Petar II Orseolo s brojnim brodovljem u Dalmaciju i bez borbe uze u svoju vlast Osor, Zadar, Krk, Rab, Biograd, otok Vergadu, Trogir, Split, otoke Korèulu i

Lastovo i Dubrovnik. Svršivši taj svoj beskrvni pohod, vrati se dužd u Veneciju i svom naslovu doda "dux Dalmatiae" (dužd Dalmacije).
To uzimanje dalmatinskih i hrvatskih gradova i otoka diplomatski vješto pripravljeno bilo je moguæe samo usred unutarnjih, prijestolnih borba, u kojima su lièni interesi stajali nad državnim. Sada se prvi put u povijesti dogodilo da je Venecija, koja se gotovo dva stoljeæa borila za nesmetan prolaz svojih lada po Jadranu, odluèila to pitanje riješiti tako da u svoju vlast uzme nekoliko važnih uporišta na istoènoj obali Jadrana. U doba sređenih prilika u Hrvatskoj to je bilo iskljuèeno, jer je Hrvatska bila toliko jaka da bi svaki takav pokušaj lako odbila, a hrvatska i neretljanska mornarica vladale su svojim morem veæ puna dva stoljeæa. Drugi je to put kad suprotna obala Jadranskog mora hoæe na dalmatinsku obalu. Prvi je to uèinio Rim, 229. g. pr. Kr. Ali Rim nije išao samo za dalmatinskom obalom. Ona mu je tada služila samo kao odskoèna daska za njegovo prodiranje u Makedoniju, Grèku, Malu Aziju i Orijent. Sada je ova obala trebala Veneciji za osiguranje njene plovidbe preko Jadranskoga mora na Istok, gdje je baš tadanja Venecija stekla velikih trgovaèkih privilegija.
Hrvati sada uvidješe jasno da se Venecija odluèila stalno ugnijezditi na njihovoj obali i da je ona borbu na moru zamijenila s uzimanjem hrvatskog i dalmatinskog podruèja. Gradovi i otoci Poreè, Pulj (Pola), Osor, Krk, Rab, Zadar, Biograd na moru, Trogir, Split, Vis, Korèula, Lastovo i Dubrovnik bijahu idealno osiguranje mletaèke plovidbe na Jadranu, ali i istodobno željezni lanac stegnut oko vrata Hrvatske države. Hrvatska je morala taj lanac rastrgati, ako nije htjela životariti u ovisnosti od Venecije. Narod koji je dva stoljeæa gospodovao morem, bijaše zbog svojih unutarnjih razmirica otrgnut od mora. Zbog toga je bilo sasvim prirodno, da æe on pribrati svoju snagu i da æe mu prvo nastojanje biti da Veneciju iz svojih krajeva izbaci i vrati sebi svoje more.
To se i dogodilo, i to brzo. Slabost Venecije, poslije smrti njenog velikog dužda Petra II Orseola, 1009. g., iskoristi hrvatski kralj Krešimir III (1000-1030) koji je vladao zajedno sa svojim bratom Gojslavom. Krešimir poèe napadati Zadar i ostale dalmatinske gradove koji su sada bili pod vlašæu Venecije. Poslije prvih uzaludnih napadaja, Krešimir uspije osvojiti ove gradove (poslije 1024. g.), ali ih zadrža samo kratko vrijeme jer je bizantski namjesnik u Južnoj Italiji Bazilije-Bajoan silom te gradove ponovno podvrgao izravnoj vlasti Bizanta. Venecija je saèuvala samo sjeverne otoke. Prije polovice 11. st. svi su dalmatinski gradovi opet u neposrednoj vlasti Bizanta, a èast dalmatinskog stratega (prokonzula) opet uspostavljena.
Kraljevi Hrvatske i Dalmacije
Iza Stjepana I (1035-1058) bio je najprije Zadar (izmedu 1035. i 1040), a kasnije i cijela bizantinska Dalmacija pod vlašæu hrvatskog kralja. Godine 1050. Mleèani uzeše Zadar. Hrvatski kralj Petar Krešimir IV (1058-1074), sin Stjepana I, sposoban i energièan vladar ojaèa i podiže Hrvatsku do dotada najveæe moæi. U sporazumu s Bizantom pripoji on dalmatinske gradove i otoke svojoj državi (1069). Kad je to uèinio i s Neretljanskom oblasti, protegnuo je granice Hrvatske na jug do Neretve i na sve neretljanske otoke. Od Drave do Neretve, od mora do utoka Drine u Savu protezala se sada Hrvatska država. Dalmatinski se gradovi nalaze sada u jednoj državi s ostalim podruèjem hrvatskoga kralja. Ti su gradovi u svojoj unutrašnjoj upravi autonomni, ali podanici hrvatskoga kralja. Petar Krešimir nosi naslov "kralj Hrvata i Dalmatinaca" (rex Chroatorum et Dalmatinorum). Vladajuæi u miru tako prostranim podruèjem, svjestan svoje moæi, s punim je pravom 1069. g. mogao nazvati Jadransko more "naše dalmatsko more" (nostrum dalmaticum mare).
Pod utjecajem papinske velike politike toga vremena sastao se 1060. g. crkveni sabor u Splitu koji pored ostaloga zakljuèi da se za sveæenike mogu rediti samo oni Hrvati koji nauèe

latinski, da se sveæenici ne smiju ženiti, a oženjeni se imadu rastaviti, da ne smiju nositi duge kose ni brade. Oni koji se ogriješe, ne smiju se puštati u crkve.
Ti zakljuèci splitskoga sabora koji su dirali u sveæenièke porodice i uvriježene obièaje, zatvaranje crkava i slièno, izazvaše velike smutnje u Hrvatskoj tako da je papa poslao u Hrvatsku kardinala Ivana da upozna prilike i umiri narod.
U ratu koji je 1073. g. poèeo izmedu Bizanta i Bugara, pomagao je Petar Krešimir Bugare. Porazivši Bugare, odluèi Bizant da oduzme Dalmaciju koju je on uvijek svojom smatrao Petru Krešimiru i da ju dade svojim saveznicima Normanima. Normani napadnu na Rab i poslije nekoliko sretnih ispada, dobiše gradove Zadar, Biograd, Trogir, Split i Nin (1074). Ali veæ iduæe godine, 1075, protjera Normane iz dalmatinskih gradova dužd Dominik Silvije.
Potpomagan od pape Grgura VII bješe 1074. g. poslije smrti Petra Krešimira izabran "složnim izborom cjelokupnog klera i naroda", predstavnika Hrvatske i Dalmacije za hrvatsko-dalmatinskog kralja Dmitar Zvonimir (1074-1089). Tako su se sada dalmatinski gradovi dobrovoljno sjedinili s Hrvatskom. Poèetkom listopada 1075. g. okruni papinski legat Gebizon u bazilici Sv. Petra u Solinu za kralja Hrvatske i Dalmacije Zvonimira. Prije krunisanja položio je Zvonimir na ruke Gebizona sveèanu prisegu rimskome papi, onako kako je to Grgur VII zamišljao da bi trebali èiniti svi kršæanski vladari. Dmitar Zvonimir, koji je u takvom odnosu prema papi nuždno bio uvuèen u dogadaje s papinstvom u vezi, ratovao je veæ od 1081. kao saveznik Roberta Guiskarda protiv Bizanta i Venecije, njegove saveznice.
Neprijateljstvo izmedu Zvonimira i Bizanta iskoristi mletaèki dužd Vital Falier i isposlova od cara (1085) da mu ustupi svoja prava na Dalmaciju i Hrvatsku, što ovaj i uèini i dade mu naslov "carski protosevastos Dalmacije i Hrvatske". To je, medutim, bio samo puki naslov jer su dalmatinski gradovi bili èvrsto u rukama Zvonimirovim, kako nam pored raznih isprava pokazuje i natpis naden na Krku kod Baške (Bašæanska ploèa), koji nam govori kako je u to vrijeme došao na Krk u pratnji krbavskoga župana Desile i luèkog župana Prvanega, hrvatski kralj Zvonimir i darovao neko zemljište samostanu Sv. Lucije kod Baške. Natpis je pisan hrvatskim jezikom i glagolskim pismenima.
Zvonimirovo nastojanje da u svojoj državi zamijeni dosadanji njen sastav, da namjesto župana uvede "comites", kako je to bilo na feudalistièki uredenom zapadu, njegove osobite simpatije za dalmatinske gradove, njegovi ratovi daleko od domovine, izazivali su nezadovoljstvo u narodu. 1 kad se on spremao na neki novi rat i u tu svrhu sazvao narodnu skupštinu na kninsko polje, bude on od nekih urotnika ubijen (1089).
Zvonimirova unutarnja politika, napose ona prema dalmatinskim gradovima, nije bila nipošto loša, kako je neki prikazuju, štoviše ona je bila razumna i korisna i njemu samome i hrvatskome narodu. Dalmatinski gradovi nisu bili nikakve eksponenti neke bliže države. Oni su samo nominalno priznavali vlast carigradskog cara, a za mnogih hrvatskih vladara bili osobom hrvatskoga kneza ili kralja sjedinjeni s Hrvatskom i prema tome nisu bili politièki opasni. Oni nisu bili opasni ni nacionalno. Njihov latinski vulgarni jezik bio je drugaèiji od onoga koji se govorio u Italiji i on nije nipošto mogao djelovati na Hrvate. Latinska služba Božja u crkvama bila je u Hrvatskoj, kao i danas, nerazumljiva narodu i latinski jezik, koji je veæ tada bio samo crkveni i jezik nauke, nije mogao iz malih središta osvojiti široke narodne slojeve. Latinski jezik nije nikada, ni za vremena rimskih careva, u Dalmaciji zamijenio stari ilirski. Dalmatinski se Iliri nisu u cjelini romanizirali, poput Gala, ili apeninskih Ilira, a koliko se to i dogodilo, bilo je samo u gradskim središtima kojih je uvijek u rimskoj Dalmaciji bilo malo. Tome naprotiv Hrvati su asimilirali Ilire.
Veæ za vrijeme hrvatskih knezova postojale su jake veze izmedu dalmatinskog gradskog stanovništva koje je govorilo jednom vulgarnom latinštinom i okolnog hrvatskog

stanovništva. To je bilo ne samo prirodno, nego gradsko stanovništvo ne bi bilo moglo živjeti bez tih veza. Gradsko stanovništvo stjeèe posjede izvan gradskih zidina i polazi na obrađivanje tog zemljišta, i obratno: hrvatsko stanovništvo ulazi u gradove. Sklapaju se poslovi, kupoprodaje, prijateljstva i krvne veze, međusobne ženidbe i udaje, kumstva i slièno. Hrvati ulaze malo-pomalo u gradove. Spoèetka se mnogi poromanjuje, prima romanski jezik, i možda zaboravlja svoj. S vremenom je tih novih stanovnika sve više i više, kako nam pokazuju njihova imena, veæ na visokim položajima u gradovima.
Taj priliv hrvatskoga stanovništva u dalmatinske gradove pomagala je osobito miroljubiva i mudra politika Tomislavljeva, Krešimira IV i Zvonimirova. Stapanje romanskog stanovništva s okolnim hrvatskim postizavalo se kudikamo više na takav naèin, nego obratno. Dalmatinski gradovi osjeæali su se sada sve bolje u Hrvatskoj državi, koja im je ostavljala najširu autonomiju i omoguæivala svojim zađedem najviši moguæi razvoj. Pohrvaæivanje romanskih gradova zapoèeto veæ u doba hrvatskih knezova i kraljeva, nastavlja se dalje da veæ u srednjem vijeku bude u najveæem dijelu završeno. Odvojenost tih gradova od ostalog podruèja oko njih više nije politièka, nego je ona samo posljedica njihove pune autonomije koju oni uvijek ljubomorno èuvaju. Takvu autonomiju dobivaju s vremenom i novi gradovi s iskljuèivo hrvatskim stanovništvom, kao Šibenik, Nin, Skradin, Hvar, Korèula, Lastovo i duž dalmatinskog primorja se stvaraju nove autonomne opæine po uzoru onih starih.
Kako Zvonimir nije ostavio sina i nije riješio za svoga života pitanje tko æe ga naslijediti, javile su se u Hrvatskoj i Dalmaciji dvije stranke; jedna je bila za kralja Stjepana, sinovca Petra Krešimira IV, a druga je stajala uz Zvonimirovu udovicu Jelenu-Lijepu. Dalmatinski gradovi i veæina hrvatskih velikaša okruniše Stjepana II za kralja (1089-1090), ali ovaj veæ iduæe godine umre. Smræu kralja Stjepana ojaèa stranka Jelene-Lijepe koja ponudi hrvatski prijestol bratu svome, ugarskom kralju Ladislavu. Ladislav krene 1091. s vojskom u Hrvatsku da preuzme ponuđeni prijestol, za koji je smatrao da mu pripada po baštinskom pravu, ali se doskora morao vratiti jer su u Ugarsku bili provalili Peèenezi. U kraju koji mu se pokorio između Gvozda i Drave postavi za kralja svoga sinovca Almoša (1091-1095). Vidjevši stanje u Hrvatskoj i Dalmaciji uze bizantinski car Aleksije dalmatinske gradove i obnovi stari temat (1091). U Hrvatskoj, Gvozdu na jugu, vladaše od hrvatskih velikaša izabrani kralj Petar (1093-1097) sa sjedištem u Kninu.
Nasljednik kralja Ladislava, kralj Koloman (1095-1116), smatrao je da je od Ladislava naslijedio i hrvatski prijestol, pa je odmah, 1097. g., pošao u Hrvatsku gdje se kod Gvozda sukobio s kraljem Petrom. Hrvatska vojska bijaše poražena, a sam kralj Petar pogibe. Uto potukoše (1099) Kolomana kod Galièkog Przemysla Rusi i Kumani, a Hrvati potisnuše Madžare iz svoje zemlje. Vidjevši Koloman da mu Hrvati ne priznaju nikakvo baštinsko pravo i da su spremni na rat, ponudi im sporazum. Kad im se obavezao da æe se posebno kruniti za hrvatsko-dalmatinskog kralja, da æe držati poseban sabor u Hrvatskoj i osigurao im slobodu posjeda uz obvezu da mu pomažu s vojskom ako bude napadnut, priznadoše ga predstavnici i dvanaest hrvatskih plemena svojim kraljem i povedoše u Biograd na moru gdje bude okrunjen za kralja Hrvatske i Dalmacije (1102). Tako je Hrvatska, ostajuæi zasebno državno tijelo, ušla u zajednicu s Ugarskom s kojom ju je vezala jedino kraljeva osoba.

III. DALMACIJA ZA VRIJEME HRVATSKO-UGARSKIH KRALJEVA (1102-1420)

1.DALMACIJA ZA ARPADOVIÆA

U doba borba za nasljedstvo u Hrvatskoj pozove 1097. mletaèki dužd Vital Michieli (1096-1101), carski protosevast, dakle po carskom bizantinskom ovlaštenju, dalmatinske gradove

da mu se obvežu na poslušnost i davanje lađa, što ovi i uèiniše. Da osigura posjed dalmatinskih gradova, mletaèki je dužd utanaèio s kraljem Kolomanom "ugovor" prijateljstva uz obvezu da æe međusobno poštovati ono što su stekli i da neæe jedan drugome u posjedu smetati.
Kad je međutim došlo do porodiènih i politièkih veza između Kolomana i cara Aleksija, ovaj je dalmatinske gradove i otoke, koje je bio dao samo na upravu mletaèkome duždu, predao Kolomanu. Godine 1107. dode Koloman s vojskom pred Zadar, koji mu se, poslije malog otpora, kad mu je obeæao autonomiju, predao. To isto uèiniše Trogir, Split, Rab, Cres, Osor i Krk. Iza toga, na saboru pred Zadrom, na koji dođoše izaslanici svih spomenutih dalmatinskih gradova, položi Koloman prisegu da æe poštivati i èuvati autonomiju dalmatinskih gradova. Kralj se prisegom obvezao da mu gradovi neæe plaæati nikakav danak, da æe potvrditi uvijek onoga kneza i onog biskupa koga izabere sveæenstvo i narod i da æe im poštivati stari njihov gradski statut. To je temelj svoj autonomiji dalmatinskih gradova kroz cijeli srednji vijek, ono što je te gradove uvijek privlaèilo hrvatsko-ugarskom kraljevstvu, kojega su se vladari smatrali obvezani poštovati zakletvu koju je Koloman tim gradovima dao. Pored toga obvezao se kralj da neæe dopustiti da se u dalmatinskim gradovima naseli bilo koji Mađar, bez privole toga grada, i da nitko neæe biti obvezan, kad kralj dođe u Dalmaciju, da primi bilo koga u kuæu, osim dobrovoljno.
Tim su naèinom dalmatinski gradovi došli opet u sklop Hrvatske, jer je ugarsko-hrvatski kralj bio i njihov vladar. Vanjskopolitièki interesi bili su im zajednièki, a stara međusobna povezanost pojedinaca i porodica, rada i trgovine bila je sve jaèa.
Dalmatinska Hrvatska i stari primorski gradovi bili su sada u rukama hrvatsko-ugarskih kraljeva, ali dok je posjed hrvatskog podruèja bio apsolutan, stari su gradovi bili od Bizanta predani hrvatsko-ugarskom kralju, a da se pritom nije Carigrad odrekao svog vrhovnog gospodstva nad njima. I tako se desilo da je car Aleksije, kad su odnosi između njega i Kolomana ohladili, pristao na to da Venecija uzme dalmatinske gradove. Sada 1115. g. mletaèki dužd Ordelafo Falier navali na Zadar i osvoji ga svega, osim njegova kaštela, koji je branila hrvatska vojska. Poslije Zadra osvoji dužd Biograd. I iduæe 1116. g. potuèe dužd, s pomoæu èeta cara Henrika i bizantinskog cara Aleksija, kod Zadra, hrvatskog bana Kledina, na što mu se i kaštel preda. Iza toga osvoji on Šibenik; Split i Trogir predadoše se bez borbe. Ali Kolomanov sin i nasljednik Stjepan II. (III) (1116-1131) nije htio Mleèanima prepustiti dalmatinske gradove, i godine 1117. poène ih napadati. Dužd Ordelafo Falier doplovi u Dalmaciju, ali bude kod Zadra potuèen i u boju pade. Novi dužd Dominik Michieli sklopi sa Stjepanom II mir po kome Mleèanima ostadoše Zadar, Split i Trogir, a Stjepan dobi hrvatske gradove Biograd i Šibenik.
Uto je dužd Michieli 1121. g. pošao na istok, u Siriju. Njegov dugi boravak na istoku iskoristi kralj Stjepan i 1124. osvoji sve dalmatinske gradove, osim Zadra i sjevernih otoka. Ali, kad se dužd vratio, osvoji on i Split i Trogir i Biograd, koji poruši do temelja (1125). Međutim, ni to mletaèko gospodstvo ne potraja dugo. Stjepanov nasljednik Bela II Slijepi (1131-1141) oduze Mleèanima Split i Trogir i ostalu Dalmaciju, osim Zadra i sjevernih otoka (oko 1133).
Iskorištavajuæi porodiène borbe unutar kraljevske obitelji, bizantinski car Manuel Komnen navali 1164. na zemlje ugarsko-hrvatskog kralja Stjepana IV (V). Tada carski vojskovođa Ivan Dukas provali u Bosnu, Hrvatsku, Duklju i Dalmaciju. Bez muke osvoji Dukas Ostrovicu, Skradin, Klis, Trogir, Split, Neretljanski kraj, Dubrovnik, Duklju i Kotor. Kako je on uzeo još i Bosnu i Hrvatsku, vrati Dukas Bizantinskom Carstvu cijelu nekadašnju rimsku Dalmaciju, osim Zadra, koji ostade u mletaèkim rukama. U Hrvatskoj i sjevernim dalmatinskim gradovima postavi car za namjesnika Nikifora Kalufa, u Duklji i južnim dalmatinskim

gradovima vojvodu Isaka. Glavni grad novoosvojenih sjevernih krajeva postade Split, u kom stolovaše sada carski namjesnik.
Uto je hrvatski vojvoda Relja okupio oko sebe mnoge hrvatske župane i uspio da je cijela Hrvatska, a èini se i Dalmacija, osim Splita i Trogira, otpala od Bizantije, zbog èega Relja napadne Split (1167), ali bude od Spliæana potuèen i sam pogibe u boju. Godine 1167. bila je dalmatinska Hrvatska i veæina gradova ponovo u rukama ugarsko-hrvatskoga kralja, Stjepana, koji je 1167. g. dao Šibeniku isti onakav privilegij autonomije kakav je ono kralj Koloman bio dao dalmatinskim gradovima: Splitu, Trogiru, Zadru i Rabu. Međutim porazom od bizantinskog vojvode Dionizija u Srijemu, 1168. g., dođe opet cijela Hrvatska Krki na jug i Dalmacija osim Zadra, u carske ruke. Od g. 1171. stoji na èelu Hrvatske i Dalmacije carev rođak Konstantin, s naslovom "vojvoda èitavoga kraljevstva dalmatinskoga i hrvatskoga". Sjedište Konstantinovo bio je Split.
Uto umre car Manuel, što je bio znak za oslobođenje od bizantinske vlasti. To uèiniše i srpski veliki župan Stjepan Nemanja i bosanski ban Kulin. I kralj Bela III (1180-1196) posla svoju vojsku u Hrvatsku i Dalmaciju, koja je bila pod Bizantom, i uze je svu. Nato se odmetnu od Venecije Zadar i prizna kraljevu vlast. U miru koji je 1186. sklopljen između Bele III i Izaka II Angela, odrekao se bizantinski car svih prava na Hrvatsku i Dalmaciju. Tim se Bizant prvi put odrekao Dalmacije. Prije toga, poèevši od Tomislava dalje, predavao ju je on hrvatskim vladarima na upravu; kasnije je Bizant to isto èinio i Veneciji, odnosno ugarsko-hrvatskome kralju, ali se nikada nije odrekao Dalmacije. Sada je zauvijek prestala njegova vrhovna vlast nad Dalmacijom. Venecija nije mogla da pregori gubitak Zadra i sjevernih otoka, pa je dužd Auro Mastropetro pošao g. 1181. na èelu mornarice u dalmatinske vode, da te gradove i otoke osvoji.
Zadar je pod zapovjedništvom bana Dionizija odbio mletaèke navale, i Mleèani su uspjeli uzeti samo otok Pag. Sukobi i neprijateljstva su se nastavili sve do g. 1188, kada Mleèani zamoliše primirje na dvije godine. U ponovo steèenoj Dalmaciji i Hrvatskoj gradovi su opet imali svoju punu autonomiju, a ostala Hrvatska bila je pod banom.
Ni nova navala Mleèana na Zadar 1190. nije uspjela, a Rab i ostali sjeverni otoci priznadoše vlast kralja Bele III.
Godine 1192. bude izabran za dužda najveæi muž Venecije, Enrico Dandolo (1192-1205). Èovjek izvanredno sposoban, diplomat, lukav državnik, bez skrupula u provođenju svojih namisli, odluèio je Dandolo pod svaku cijenu dobiti Zadar i sjeverne otoke; g. 1193. zauze on otoke, ali Zadra nije mogao osvojiti.
U to su vrijeme Dalmacija i Hrvatska pod upravom Kalana, koji se naziva "totius Dalmatiae atque Croatiae gubernator" (upravitelj cijele Dalmacije i Hrvatske). Kalana naslijedi u upravi Dalmacije Henrik g. 1194. U to doba padaju uže veze medu Zadrom i Pisom, koja je još 1169. g. sklopila bila savez sa Splitom i Dubrovnikom. U ugovoru koji je tom prilikom sklopljen između Pise i Zadra, obvezuju se oni međusobno da neæe jedan drugoga napadati i da æe u Zadru suditi Pizance Pizanac, a ne zadarski suci i obrnuto. Godine 1201. iskoristio je dužd Enrico Dandolo nevolju križara, koje je imao uz naplatu prevesti iz Venecije u Svetu Zemlju, na taj naèin što ih je obvezao da mu pomognu osvojiti Zadar. To se doista i dogodilo i 1202. g. osvoji križarska vojska Zadar za Veneciju. Zadar izgubi dosadanju autonomiju. Poslije toga nagovori Enrico Dandolo križare da interveniraju u razmirici na kraljevskom dvoru u Carigradu i da u tu svrhu cjelokupna križarska vojska pode do Carigrada. Mletaèko brodovlje na putu za Carigrad zaustavi se 1203. g. u Dubrovniku, Draèu i Krfu. Godine 1204. srušiše križari pod vodstvom Dandolovim staro Bizantinsko Carstvo i osnovaše u Carigradu latinsko carstvo. Godine 1205. uzela je Venecija Dubrovnik.

U polovici 12. st. javljaju se na Jadranskome moru kao gusari Omišani (Kaèiæi). Bili su to potomci starih Neretljana, u kojima je njihov gusarski duh ponovo oživio. Sada se oni zalijeæu sa svojim lađama na jug do Kotora i preko Kotora i pljaèkaju i kotorske i dubrovaèke lađe, sve dotle, dok im se Kotorani ne obvezaše 1167, da æe im plaæati otkupninu za slobodnu plovidbu po moru u neposrednoj blizini Boke kotorske. A 23 godine poslije Kotora otkupiše na slièan naèin od Kaèiæa slobodu plovidbe i Dubrovèani (1190. g.). I tako su u drugoj polovini 12. st. Kaèiæi gospodari Jadranskoga mora, od Omiša do Budve.
Poèetkom 13. st. jaèaju u dalmatinskoj Hrvatskoj sve više pojedine velikaške porodice, između kojih se istièu knezovi Bribirski, Svaèiæi i Kaèiæi. Ti knezovi vladaju svojim dobrima, a istodobno biraju ih dalmatinski gradovi za svoje knezove, sa svrhom da štite njih i njihova imanja na hrvatskom podruèju. Tako je knez Domald od plemena Svaèiæa bio splitski knez 1221. g., kad ga Spliæani skinuše i izabraše za svog kneza bribirskog kneza Buisena. Uvrijeđen, poèe Domald napadati knezove Bribirske, ali podlegne, 1222. g. Da ga kazni, oduze mu kralj dio zemalja i između Krke i Zadra i darova ih bribirskim knezovima Gregoriju i Stjepanu. Knez Gregorije posta najmoæniji velikaš u Hrvatskoj, ali ne uzmogne postati knezom Splita, jer Spliæani izabraše za kneza humskog kneza Petra. Ipak, bješe konaèno i on, 1227. g., izabran za splitskog kneza. Oduzevši Domaldu Klis, predade ga Gregorije Splitu. Tako iziđoše dalmatinski gradovi iz svojih bedema, šireæi svoju vlast po hrvatskom podruèju.
Da ispuni zavjet svoga oca kralja Bele III, pođe kralj Andrija II (1205-1235) na križarsku vojnu. Kao mjesto za ukrcavanje svoje križarske vojske uze on Split (1217. g.).
Kaèiæi, koji su puštali na miru Dubrovèane i Kotorane, jer im plaæahu otkupninu za slobodnu plovidbu po moru, poèeše poèetkom 13. st. napadati po srednjem i sjevernom Jadranu. Na tim pljaèkaškim krstarenjima dopriješe oni sve do Labina. Osobito su od njih stradali otoci Braè i Hvar. Kad su pak 1221. g. napali i opljaèkali neke lađe, koje su prevozile križarske pomoæne èete u Svetu zemlju, pozove papa Honorije III ugarsko-hrvatskoga kralja Andriju II da ih prisili, da odustanu od gusarenja. U tu svrhu posla kralju Andriji svog legata Akoncija, koji pozove svu Hrvatsku i Dalmaciju u rat protiv heretika i gusara. Ali uza sve mnoštvo lađa i vojske nije Akoncije uspio svladati Omišane; oni se izmiriše s papom tek 1226. g.

Savez gradova Splita, Trogira, Klisa i Šibenika

U velikoj ugarsko-hrvatskoj državi kralj je stolovao daleko od primorja i èesto zaposlen prilikama u Ugarskoj nije ni mogao intervenirati u razmiricama koje su, kako je to prirodno, nastajale između pojedinih gradova, ili između gradova i velikaša, ili između velikaša samih. Te su prilike uputile dalmatinske gradove na to da se udruže za obranu od okolnih knezova i gusara. Još prije 1221. g. sklopiše između sebe obrambeni savez gradovi Split-Trogir-Klis, a 25. ožujka 1221. sklopiše ova tri grada savez sa Šibenikom. U sklopljenom saveznom ugovoru obvežu se oni da æe "od danas unaprijed biti kao jedan èovjek" i da æe ako jedan od njih bude napadnut, ostali èlanovi saveza njemu pomoæi. To je prvi savez dalmatinskih i hrvatskih gradova, oèit znak jednakih interesa i jednakih pogibli. Nestale su ograde koje su nekoæ dijelile bizantinske gradove od hrvatskog podruèja. Nekoliko godina kasnije, 1227, Split, Trogir i Klis èine jednu obrambenu zajednicu.
Kad su 1241. g. Mongoli (Tatari) potukli vojsku kralja Bele IV (1235-1270) kod Mohija, pobježe kralj Bela najprije k austrijskom vojvodi, zatim u Hrvatsku, blizu Zagreba. Svoju porodicu posla kralj Bela u Split, ali kraljica, kad dođe u Dalmaciju, nastani se u Klisu. Doskora ostavi kralj Bela okolicu Zagreba i uputi se prema moru. Njegova pratnja nije išla sva s njime do Splita, kamo je on krenuo, nego je pošla u razna mjesta, veæ kako je najbolje znala i mogla. Spliæani doèekaše kralja s velikim sjajem i nastojahu mu iz svih sila ugoditi, ali

doskora dođe do nekih nesuglasica, na što se Bela preseli u Trogir, zajedno sa svojom ženom i svojim dvorom. Poèetkom ožujka 1242. g. stajahu Mongoli veæ pred Splitom i Trogirom. Međutim kralj pobježe na jednoj lađi, a Mongoli vidjevši da ne mogu dobiti kralja u svoje ruke, ostaviše Dalmaciju i krenuše preko Bosne, Srbije i Bugarske na donji Dunav. Na svom dolasku i odlasku opustošiše oni sve kuda su prolazili.
Kad se kralj Bela uvjerio da su Mongoli ostavili njegove zemlje, ostavi primorje i vrati se u Ugarsku. Kraljica ostane još neko vrijeme u Klisu, gdje joj umriješe dvije male kæeri, Katarina i Margarita. Obje bijahu prenesene u Split i pokopane u katedrali.
Provala Mongola i boravak Bele IV u Hrvatskoj i Dalmaciji g. 1242. donijeli su mnoge promjene u životu dalmatinsko-hrvatskome. Pustošenja koja su Mongoli izveli pogodila su u prvom redu poljoprivredu sela i otvorene gradove, radi èega je narod stradao i pao u bijedu. S druge je strane dolazak Bele IV donio promjene u unutarnjem politièkom životu Trogira i Splita. Kralj Bela, zahvalan Trogiranima, koji su mu u nevolji spremno pomogli, dade im, 18. ožujka 1242, mnogobrojne privilegije i naziva ih da su mu "ne samo vjerni, nego najvjerniji". Dok je Trogir stekao tako velike privilegije, kralj je Bela, kivan na Spliæane, kaznio Split zbog njegova držanja i njegove protukraljevske politike, koju je vodio splitski arhiđakon Toma. U ratu s Omišanima Split je 1240. g. bio stekao otok Braè, koji mu se sveèanom zakletvom obvezao bio na vjernost za vjeèna vremena. Braè je tada dio splitske opæine; Split je namještao suce na Braèu, a Braèani su primali sve obièaje i zakone Splita. Sada 1242. g. dao je kralj Bela Hvaranima, koji su mu iskazali "vrlo mnoge usluge vjernosti u pravo vrijeme", velike privilegije, u prvom redu plemiæima plemena Điviæa, koji su od sada birali za kneza koga su htjeli, uz jedini uvjet da bude iz Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva. Uz kneza birali su oni župana, koji je imao biti uvijek iz plemena Điviæa i da "taj župan bude župan obaju otoka i Hvara i Braèa". Na taj je naèin Bela oduzeo Spliæanima teško i krvavo steèeni Braè. Još jedan udarac zada Bela Splitu. Razni hrvatsko-ugarski kraljevi potvrđivali su gradovima Splitu, Zadru i Trogiru prvi ugovor, osnovu svih njihovih prava i njihove pune autonomije. Taj je ugovor potvrdio Bela IV Trogiranima prilikom svog boravka u Trogiru, 18. ožujka 1242, a iste godine, nešto kasnije, i Zadranima, u Klisu. Spliæanima nije taj ugovor potvrdio, kivan na njih što su 1239. uzeli za gradskog potestata stranca Gargana de Arscindisa. Tako je Split izgubio onaj položaj koji je tako sveèano bio postignut i 140 godina ljubomorno èuvan. Vidjevši to, Split napusti sasvim protuhrvatsku politiku Tome Arhiđakona, koja je donijela samo neugodnosti, i kad je došlo vrijeme izbora potestata za 1243. g., Garganus nije bio izabran, nego jedan mladi èlan krèke kneževske porodice Frankopana, Ivan. U Splitu se javilo veliko nezadovoljstvo i protiv Gargana i protiv Tome, koje se svakom prilikom pokazivalo. Puk je bio protiv Tome, a za Ivana.
Zbog posjeda nekih zemljišta u Kaštelanskom zaljevu dođe 1243. do oružanog sukoba između Splita i Trogira, koji se svrši 11. rujna sporazumom (1243). Ali Trogirani uspješe da kralj Bela proglasi splitsko-trogirski sporazum nevaljanim. Godine 1244. dođe do rata između Splita i Trogira. Poslije neuspjele navale splitske mornarice na trogirsku, kojom je prilikom zaglavilo mnogo Spliæana, izabraše Spliæani za svoga kneza bosanskoga bana Ninoslava, koga istodobno pozvaše u pomoæ protiv Trogirana. Osim Ninoslava nađoše Spliæani i druge saveznike, i to: humskog kneza Andriju, Brativoja, Vukšana i Poljièane. Trogirski su saveznici bili: Stjepko (Šubiæ), Nelipiæ, Danijel, Kristofor i Krajnik. Osim toga pomogao je Trogirane i kralj Bela. Da udobrovolje Belu, Spliæani prisiliše kler da izabere za biskupa èazmanskog prepošta Hugrina. Kralj odobri izbor, ali Splitu nije oprostio. U Solinu je stajao ban Dionizije, spreman da kazni Split. Dionizijeva vojska zajedno s Trogiranima napadne na Split, potisnu građane u predgrađa, a predgrađa zapali. Sada Spliæani zamole mir. Glavni je uvjet mira bio

da Spliæani ne smiju birati za kneza bilo kojeg stranca. Oni su i nadalje mogli slobodno birati za kneza koga su htjeli, ali je taj morao biti "iz kraljevih zemalja i ako je kralju vjeran". Pored ovoga budu uređeni podruèni odnosi između Splita i Trogira, na korist Trogira. Taj je mirovni ugovor, koji je kralj potvrdio 14. listopada 1244, od velike važnosti u pogledu odnosa starih dalmatinskih gradova unutar države. Toma Arhiđakon, odgojen na Padovanskom sveuèilištu, zadojen duhom stare latinske tradicije, a ljut neprijatelj Hrvata, bio je uspio da se u Splitu donese 1239. zakljuèak da se, zbog nesloge i svađa koje su vladale u gradu, podijeljenom na stranke, izabere "potestat po narodnosti Latin" (de gente latina), tj. iz Italije. Tako su Spliæani izabrali za naèelnika Gargana de Arscindisa iz Ancone. Volja kralja Bele bila je sada jasna: dalmatinski gradovi treba da imaju punu autonomiju, ali ta ne smije iæi izvan državnih granica. Uz kralja bila je u Splitu i veæina građana i puka protiv Tome i jednog dijela sveæenstva, i novodošlih franjevaca i dominikanaca, koji su pomagali Tomina nastojanja, vjerni naèelima pape Inocentija III, da se svjetovnjaci ne smiju miješati u izbor nadbiskupa. Godine 1245. došao je kralj Bela IV ponovno u Dalmaciju, sa sjajnom pratnjom, u kojoj se nalazio dvorski kancelar, kaloèki nadbiskup Benedikt, ban cijele Slavonije Ladislav, palatin Dionizije i mnoštvo drugih velikaša. Tada je, 11. travnja, potvrdio on Šibenèanima povelju svoga otca Andrije, i naredio da se uz otkupninu puste na slobodu zarobljeni Spliæani. Doskora se pružila Beli nova prilika da pokaže kako ne trpi strance na visokim položajima, ne samo državnim nego i crkvenim. Kad je opet 1252. boravio u Dalmaciji, i nastanio se kod Sv. Petra, između Solina i Trogira, pohodi Split, koji ga sjajno doèeka. Bela je ovaj put bio ljubazan prema Spliæanima, ali im prigovori što su za nadbiskupa izabrali stranca, Rogera iz Apulije, bez njegova znanja i odobrenja, i prisili ih da se zakunu da toga više nikada neæe uèiniti. Kralj Bela boravio je ovaj put dosta dugo kod Sv. Petra, primajuæi posjete iz cijele Dalmacije i primorske Hrvatske.
Godine 1261. dođe u dalmatinsku Hrvatsku Belina žena kraljica Marija, vodeæi sa sobom svog maloljetnog sina Belu. Sa sjajnom pratnjom velikaša i mnogo vojske prispije ona u Knin, gdje se za neko vrijeme nastani. Svrha tog njezinog puta bila je da prikaže narodu svog malog sina Belu, koji je bio postavljen kao samostalan herceg u Hrvatskoj i da za njega, kao novoga gospodara, primi prisegu vjernosti. Međutim i ovaj put dođe ona u sukob sa Spliæanima. Taj je sukob izravnan tek poslije dvije godine, kad je kralj Bela i opet došao u Hrvatsku. Tu provede proljeæe i nastani se u Bihaæu.
Za zle vlade ugarsko-hrvatskog kralja Ladislava III (1272-1290) preuze nad dalmatinskim gradovima, koji su bili prepušteni sami sebi, neku vrstu protektorata napuljski kralj Karlo, koji je još 1258. g., za kralja Bele IV, bio preuzeo zaštitu nad samostanom sv. Silvestra, na otoèiæu Biševu, koji pripadaše hrvatskom knezu. Bijaše to onaj Karlo I Anžujski, koji je u bitci kod Beneventa, u kojoj je sam Manfred poginuo, stekao njegovu državu (1266). Upravitelj Toskane, rimski senator, napuljski i sicilski kralj, dobi od latinskog kralja Balduina II vrhovnu vlast nad Ahajom i jednu treæinu buduæih osvajanja, koja je mogao slobodno birati u Albaniji i Srbiji. Godine 1272. zauze Karlo Draè i Albanski Biograd, a zatim Avlonu, Kroju i druga mjesta. Sada je poèeo sanjati o gospodstvu nad Jadranom. U tu svrhu pisa on krèkom knezu da sklopi ugovor sa Splitom i Šibenikom za rat protiv Omišana. Potpuna slabost ugarsko-hrvatskog kralja i razrovanost u cijelom Kraljevstvu omoguæila mu je slobodnu intervenciju u dalmatinskim vodama. Godine 1274. poslaše Spliæani kralju Karlu u Melfe sveèano poslanstvo, da s njime pregovara o ratu koji bi trebalo povesti na Omiš i njegove pomagaèe zbog gusarenja. Pregovori uspješe i savez bude sklopljen (1274). Isto takav savez sklopi Karlo i sa Šibenèanima. Za rat je davao pet galija od kojih dvije opremljene, i s

momèadi, a za tri druge, također opremljene, dat æe momèad Split i Šibenik. Je li doista došlo do rata, i kako je protekao, o tome nam nije ostalo ništa zabilježeno.
Veæ za nasljednika Bele IV, Stjepana V (VI) (1270-1272) poèele su se mutiti prilike u Ugarskoj i Hrvatskoj, a još su se i pogoršale za njegova nasljednika Ladislava IV Kumana, kome je, kad je postao kralj, bilo deset godina. Mjesto njega vladala je njegova majka Jelisava Kumanka, koja je u svemu slušala svog ljubimca Joakima Pektara. Joakim preuze odmah i èast bana cijele Slavonije, a Spliæani ga izabraše za kneza 1272.
Uto planuše u Dalmaciji ljute razmirice između Splita i Šibenika, s jedne, i Trogira, s druge strane. Tada je u Trogiru bio knez Ivan Bribirski, a u Splitu Pavao Bribirski. U Ugarskoj i Hrvatskoj trajale su međutim svađe između Joakima Pektara i Gisingovaca i njihovih pristaša. Joakim pogibe u borbi s Baboniæima (1277), ali se borbe u Kraljevstvu nastave, u prvom redu između onih koji su bili za savez s èeškim kraljem Otakarom i onih koji su bili za savez s Rudolfom Habsburškim. Osim toga uzrok smutnja bio je i taj što je Ladislav pristajao uz Kumane i živio raskalašeno. Ovakve i druge smutnje nastavljale su se i dalje.

2.DOBA KNEZOVA BRIBIRSKIH

Bribirci knezovi Splita, Trogira i Šibenika

U takvim prilikama u Ugarskoj i Slavoniji uspjeli su bribirski knezovi, u prvom redu Pavao, da u Dalmaciji i Hrvatskoj na jugu Velebita potpuno uèvrste svoju vlast toliko da je ban Pavao vladao sasvim samostalno, ne ulazeæi u unutarnje borbe ugarsko-hrvatske države. Od 1273. do 1277. bio je on knezom Splita, a onda tu èast prepusti svom bratu Mladinu, koji ostade na tom položaju sve do 1301. g., kad ga zamijeni Juraj, sin bana Pavla, i ostade u toj èasti sve do 1321, a možda i do 1325. g. I trogirski su knezovi u to vrijeme odreda Bribirci: opet Mladin (1283-1286), pa Juraj, itd. Šibenik ima za kneza gotovo uvijek kojeg èlana porodice Bribirskih.
Sukob između Trogira i Splita nije mogao urediti ni "ban cijele Dalmacije i Hrvatske" Dionizije, koji je 1275. došao u tu svrhu u Dalmaciju, ni dva pouzdanika izabranog ostrogonskog nadbiskupa Benedikta 1276. Tek g. 1277, kad je splitskim knezom bio Pavao Bribirski, a njegov brat Mladen knezom trogirskim, izmiriše se Split i Šibenik s Trogirom.
Veæ je davno nestalo pojma dalmatskoga temata. Od vremena kad je Kolornan dao dalmatinskim gradovima autonomiju, nisu između njih postojale nikakve zajednièke veze, osim da su veæinom bili u jednoj državi i imali istoga kralja. Ugarsko-hrvatski kralj nije postavio nikakvoga posebnog namjesnika za te gradove, i oni su pojedinaèno pripadali izravno kralju. Ime Dalmacija gubilo je sve više svoje bizantinsko znaèenje. Zadar nije bio više glavni grad temata, i svaki je pojedini grad razvijao svoju autonomiju za sebe, obraæajuæi se, u potrebi, izravno kralju.
Međutim je stari pojam Dalmacije razvojem prilika bio proširen i promijenjen. Dalmatinski gradovi, koji su u doba hrvatskih kraljeva narodne krvi bili ogranièeni i stegnuti u svoje bedeme, veæ su za tih kraljeva imali svojih posjeda na hrvatskom podruèju, za koje su, kako smo vidjeli, plaæali godišnji danak hrvatskom kralju. U doba Arpadovaca šire oni sve više te svoje posjede, koji su sada u istoj državi s njima, smatraju ih svojim podruèjem, koji oni prikljuèuju gradskom i podvrgavaju ga gradskim autonomnim vlastima. Kako su kraljevi daleko i nemaju u tom interesa, a feudalno plemstvo još nije stvoreno, ni posjed pojedinih porodica određen, dalmatinski gradovi omeđuju svoje podruèje između sebe. Tako dobivamo podruèje Splita, Zadra, Trogira, Šibenika, Hvara, Skradina itd. Isto se događa i na sjevernim dalmatinskim otocima. S proširenjem podruèja širi se i ime Dalmacija, pa se više ne nazivaju imenom Dalmacije samo stari gradovi nego i cijelo njihovo podruèje, kao i novi

gradovi i njihovo podruèje. Sad se i Šibenik i Nin i otoci Hvar, Braè, Vis i dr. i Biograd i Skradin raèunaju u Dalmaciju. Međutim ta Dalmacija nije nikakva upravna jedinica, nego samo naziv. Malo pomalo i dalmatinski su gradovi podvrgnuti hrvatskom hercegu, kao npr. Kolomanu "hercegu Dalmacije i Hrvatske" (1227), ili "hercegu cijele Slavonije", gdje "cijela Slavonija" znaèi "Hrvatska i Dalmacija". Isto tako su dalmatinski gradovi, uza sve èuvanje njihove autonomije, podvrgnuti nadzoru "bana cijele Slavonije", koga oni èesto uzimaju za svoga kneza.
Razni hrvatski knezovi stoje u najužoj vezi s primorskim gradovima, koji ih uzimaju za svoje knezove, da ih štite od drugih gradova i knezova, a i zato da budu zaštiæeni od njih. Ti uski međusobni odnosi postaju još uži kad hrvatskim primorskim banom postade Pavao Bribirski. Još 1275. g. bio je Pavao Bribirski vršilac dužnosti "primorskoga bana", noseæi naslov bana, a 1283. bio je on pravi ban. Bilo je to 29. lipnja 1283. g. Tada se nalazio ban Pavao sa svojom braæom i mnogim hrvatskim plemiæima i dostojanstvenicima u crkvi svetog Petra od Klobuèca kraj Trogira. Pred tu odliènu gospodu istupio je onda nekadašnji opat samostana Sv. Ivana u Trogiru kao poslanik i prokurator Trogira, i sveèano se potužio banu zbog toga što Spliæani i Šibenèani napadaju Trogir i na kopnu i na moru. Odsada Pavao Bribirski ostaje dalje ban, vršeæi svoje dužnosti i tražeæi svoja prava. Tako je 16. listopada iduæe, 1284. godine, zajedno sa svojom braæom Jurjem i Mladinom, tražio od Trogira da mu pošalje 60 dobrih i dobro naoružanih pješaka, našto mu ih je Trogir poslao 40. Zatim 25. prosinca zatraži Pavao ponovo 150 vojnika, a trogirsko mu ih vijeæe posla 60. Dne 15. travnja 1285. poziva ban Trogirane da mu pošalju vojnu pomoæ protiv Splita, našto su Trogirani, iako nerado, morali pristati.
I tako je sada sve više nestajalo svake druge vlasti u Hrvatskoj i Dalmaciji osim one bana Pavla i njegove braæe.
Tu su vlast ban Pavao i njegova braæa proširili i nad starim hrvatskim plemenom Kaèiæa, koje je živjelo između Cetine i Neretve i stopilo se sa starim plemenom Neretljana u jedno. Kako je Venecija oko 1280. g. uzela Omiš, te se Kaèiæi s njom borili, a ban Pavao smatrao ne samo Kaèiæe nego i Omiš kao svoje podanike, odluèi ban zajedno sa svojom braæom da Mleèanima oduzme Omiš. Oni u tom uspješe i istodobno stegnuše Kaèiæe pod svoju vlast. Sada je Venecija imala pred sobom ne više Kaèiæe, nego moænoga primorskog bana Pavla i njegovu braæu i nije nimalo namjeravala boriti se s tim predstavnikom hrvatsko-ugarskoga kralja, to manje što je baš ona podupirala Andriju (Mleèanina), koji se nazivao "hrvatskim hercegom". Pregovori za mir između Venecije, s jedne, a hrvatsko-primorskog bana Pavla i njegove braæe, s druge strane, poèeli su još 1288, kad je sklopljeno primirje.
Venecija je izgubila Omiš, a ban Pavao i njegova braæa obvezaše se, da æe doista mirovati i da neæe dopustiti da Kaèiæi napadaju na mletaèke lađe i mletaèki posjed. Do formalnog primirja na tri godine došlo je tek 1290. g., u kojem se bribirski knezovi obvezaše da neæe napadati, a ni dati da se napadaju mletaèke lađe, a Venecija da neæe napadati ni dati da se napadaju bribirski knezovi ni Omišani (Kaèiæi).
Knezovi Bribirski nasljedni gospodari Hrvatske i Dalmacije
Dne 10. kolovoza 1290. g. bude umoren ugarsko-hrvatski kralj Ladislav IV. Pretendent na prijestol bijaše unuk kralja Andrije II Andrija, nazvan Mleèanin, koji se okruni veæ 1290. u Stolnom Biogradu. Papa i napuljska kraljica Marija, sestra kralja Ladislava III, dadoše okruniti u Napulju za ugarsko-hrvatskoga kralja Marijina sina Karla Martela (1282). Za Karla su radila i Pavlova braæa, dok su dalmatinski gradovi bili veæ priznali Andriju. Da pridobije bana Pavla i njegovu braæu posve na svoju stranu, izdao je Karlo Martelo 1292. g. ispravu kojom darova skoro cijelu Hrvatsku i Dalmaciju "istoj braæi i svim njihovim zakonitim nasljednicima i

potomcima, sve do granica Bosne, sa svim barunima, vazalima, gradovima, utvrđenim mjestima i selima, kao i svim otocima koji se nalaze pred ovime". Velebitu na jugu imali su oni sve, i zemlje i gradove, a i na sjeveru sve do Senja i Modruša. Sva vlastela na tom prostranom podruèju postala su sada njihovi vazali, a oni gospodari, da raspolažu svime po svojoj slobodnoj volji. Što je pak najvažnije, oni su postali nasljedni gospodari.
Za tu darovnicu saznao je brzo kralj Andrija. Da odvrati Bribirce od Karla Martela, izda on 1293. banu Pavlu i njegovoj braæi ispravu, kojom im poklanja cijelu primorsku banovinu, dakle Hrvatsku i Dalmaciju, kao nasljedno dobro ("u vjeèno gospodstvo") i daje im nasljednu bansku èast, kao i sva ona prava i prihode koji iz toga slijede. Prvi put je to u povijesti da je banska èast bila nekom izrijekom nasljedno predana. Osim toga im je kralj Andrija, dajuæi im Hrvatsku i Dalmaciju "u vlast i vjeèno gospodstvo", predavao svu vlastelu kao vazale, i podèinjao im sve gradove.
Ban Pavao i njegova braæa primiše rado takav dar, koji ih je podizao u red velikih vazala po zapadnoeuropskom tipu, ali zato nisu prekinuli svoje veze s napuljskim dvorom, koje su iz godine u godinu postajale sve srdaènije, pa 1295. g. dade Karlo Martelo banu Pavlu bansku èast doživotno. Veze između bribirskih knezova i napuljskoga dvora ne prekide ni nagla smrt Karla Martela, 1295. g., a podržavao ih je u prvom redu Juraj, "knez primorskih gradova", gospodar Omiša i knez Kaèiæa.
U to je vrijeme vlast bana Pavla u cijeloj Hrvatskoj i Dalmaciji bila od svakog priznata i nepovrediva. Poèetkom 1299. posta ban Pavao i "gospodar Bosne". Sjedište banovo bilo je u Skradinu, u kom je imao svoj utvrđeni dvorac.
Uto je 1297. g. papa Bonifacije VIII okrunio za hrvatsko-ugarskoga kralja sina Karla Martela, Karla Roberta. Novi je protukralj potvrdio i produbio stare darovnice, uèinjene Bribircima, koje naziva svojim "dragim rođacima", i daje sve to njima "i njihovim zakonitim potomcima obaju spolova na vjeèna vremena", "u feud", uz uvjet, da mu, ako ustreba, priteku u pomoæ "obilatom vojskom".
Sve do 1300. g. nije se ban Pavao opredjeljivao za Anžujce, ali, kad je 1299. g. saznao da kralj Andrija, koji nije imao sina, hoæe da proglasi za svojega nasljednika svog ujaka, Mleèanina Alberta Morosinija, poèe on odluènije raditi na tome, kako bi kralj Karlo Roberto došao u Hrvatsku i Ugarsku. A kad je napokon knez Juraj doveo Karla Roberta u Split, ban Pavao stane na èelo pristaša Anžuvinaca i povede kralja u Zagreb. Ali uza sve to nije se dalje miješao u prijestolne borbe. Tek onda kad su Karla po drugi put (1309) krunili u Budimu za kralja, posla ban Pavao tamo svog zastupnika, i to splitskog nadbiskupa Petra.
Stekavši Bosnu na maèu, dade je Pavao na upravu svom bratu Mladinu (1302), koji se nazvao "banom Bosne", a sam Pavao uze naslov "bana Hrvata i gospodara Bosne". Koliki je i kakav položaj uživao tada ban Pavao u Hrvatskoj i Dalmaciji, vidi se jasno iz jedne isprave, koju je skradinska opæina izdala 1303. g. Ona je datirana ovako: "Za vrijeme našeg gospodara slavnog bana Pavla, našeg odliènog kneza Mladina mlađeg i poštovanog u Kristu oca Nikole biskupa skradinskoga". Kralj se uopæe ne spominje, a na mjestu kralja je ovdje Pavao.
Ban Pavao bio je gospodar cijele Hrvatske i Dalmacije i gospodar Bosne. Na cijelom Primorju, od Senja i Neretve, jedino grad Zadar nije bio u njegovoj vlasti, što je Pavlu bilo vrlo zazorno, jer se tako prekidalo njegovo podruèje. Ali, mada je Zadar bio tako u mletaèkim rukama, svejedno su postojali vrlo dobri odnosi između Zadrana i knezova bribirskih. Zadrani su bili tadašnjim svojim stanjem vrlo nezadovoljni. Dok su njihovi stari drugovi, dalmatinski gradovi Split i Trogir, pa èak i mlađi, kao Šibenik i Nin, uživali neogranièenu autonomiju, birali za biskupa i kneza koga su htjeli, pa èak i priznavali kralja koga su htjeli, a da im ban pri tome

nije nimalo smetao, ako nisu dirali u njegova prava, Zadrani su morali primati kneza iz Venecije i birati za biskupa samo Mleèanina.
Kad je u sukobu pape s Venecijom papa Klement V udario Mleèane crkvenim prokletstvom (1308-1309), riješio je sve njezine podanike zakletve vjernosti. Tu tešku situaciju pogoršala je još više buna Bajamonta Tiepola, 1310. g. Sve je to dovelo do nove pobune Zadra protiv Venecije 6. ožujka 1311. g. Zadrani zarobiše mletaèkoga kneza, èinovnike i vojnike, i poslaše poslanstvo kralju Karlu Robertu, s molbom da ih uzme u zaštitu od Venecije. Ban Pavao posla na to u Zadar svoga sina, bosanskoga bana Mladina, s dovoljno jake vojske, da brani grad od Venecije. Istodobno zamoli Pavao papu za pomoæ jer da su Mleèani blokirali Zadar s mora, a on "za sada" nema galija da im se opre.
Da se što bolje zaštite, izabraše Zadrani za svoga kneza Pavlova sina Mladina.
Sam kralj Karlo Roberto poduzeo je samo diplomatske korake u Veneciji, tražeæi da ona odustane od podsjedanja Zadra, koji je njegov. Papa nije ništa uèinio za tu stvar, a 1311. pomirio se s Venecijom. Zbog toga, a da pomogne Zadrane s mora, pozove Pavao Omišane. Pomoæu Omišana i bana Pavla Zadar je odolijevao mletaèkoj sili. Međutim, u svibnju 1312. g. umre ban Pavao, na vrhuncu svoje slave i moæi, nepovredivi gospodar Hrvatske, Bosne i Dalmacije, u èasu kad je, prijelazom Zadra u ruke ugarsko-hrvatskoga kralja, njegov sin Mladin postao knezom Zadra, i zadnji komadiæ hrvatsko-dalmatinskog kopna bio pod njegovom vlašæu.
Smræu bana Pavla, "bana Hrvatske, Dalmacije i gospodara Bosne", nestalo je najveæe liènosti hrvatske povijesti poslije kraljeva narodne krvi. Njegov nasljednik Mladin (1312-1322) preuzeo je u vrlo nepovoljno vrijeme oèevu baštinu. Pomirena s papom, Venecija je mogla sada odluèno napadati Zadar. Vidjevši da æe teško obraniti Zadar, prepusti ga Mladin Veneciji 1313. g. Gubitak Zadra nije nipošto umanjio snagu i moæ Mladinovu. Kad je 1314. g. boravio u Splitu, u svom "hospiciju", izdaje on ispravu koju datira, poput suverenih vladara, samo po godini svoga banovanja, ne spominjuæi kralja. Uz njega je tada u Splitu njegov dvorski maršal Nolfije, uz druge dvorjanike i plemiæe.
Uto je Venecija poèela rovariti protiv Mladina kod dalmatinskih gradova, dajuæi im privilegije i potièuæi ih protiv bana. Napose je u Trogiru našla pogodno tlo, gdje su banovi protivnici poèeli progoniti njegove pristaše toliko da je ban Mladin bio prisiljen osobno intervenirati i kazniti Trogir (1315). Sada se poèeše dizati protiv Mladina njegovi vazali: braæa Kurjakoviæi u Krbavi, knez Nelipiæ u Lici, Krbavi i Kninu, i drugi. Njima se na èelo staviše knezovi Baboniæi, gospodari zemalja između Gvozda i Kupe, banovi Slavonije. U krvavom ratu (1316-1318) pobijedi Mladin. I u borbama u Bosni imao je on uspjeha. Uto se u Šibeniku 1319. zasnovala protiv Mladina zavjera, između Šibenika i nekih hrvatskih velikaša, našto on pođe u Šibenik, koji ne uspije osvojiti, jer ga je Venecija pomagala. Sada dođe do sukoba između Mladina i Trogira, koji ban podsjedne.
Trogirani i Šibenèani, poticani od Venecije, sklopiše obrambeni savez. Kad je ban doznao za taj savez, napadne i Trogir i Šibenik, ali ih ne uspije osvojiti, jer ih je s morske strane štitila mletaèka mornarica. U takvim prilikama predade se Šibenik, 2. veljaèe 1323, Veneciji, "ne dirajuæi èasti i prava gospodina kralja ugarskoga". Isto uèini i Trogir 12. ožujka. Venecija primi te gradove pod svoju vlast, istièuæi da je ona to uèinila na njihovu molbu, zbog toga što je Mladin bio u teškom položaju; hrvatski velikaši, pa i sam njegov brat Pavac, bili su protiv njega. Sve se u Hrvatskoj i Dalmaciji diglo protiv njega, vjerni su mu ostali samo Split i brat mu Juraj, gospodar Klisa i Omiša. Kod Bliske, nedaleko od Klisa, bude Mladin poražen od udruženih hrvatskih velikaša. Sada je došao u Hrvatsku i kralj Karlo Roberto sa 20.000

vojnika, a k njemu pohitaše svi hrvatski velikaši, da rade protiv Mladina. Kralj ga prijevarom zarobi i povede kao sužnja sa sobom u Ugarsku.
Poslije kraljeva odlaska nastadoše novi nemiri u dalmatinskoj Hrvatskoj. Novi banovi Hrvata nisu više iz primorskih strana, nego Slavonci: Ivan Baboniæ (1323) i Mikac Prodaniæ (1323-1342). Mladinova braæa ogranièena su na svoje male posjede.
Godine 1323. dođe do rata između Splita i kneza Jurja, gospodara Klisa i Omiša, u kojem budu Splićani kod Solina potuèeni. Nerede u Hrvatskoj ne dokrajèi ni dolazak novog bana Nikole (1323), koji dođe i u Split. Knez Nelipiæ potuèe kneza Jurja, zarobi ga i baci u tamnicu u Kninu. Jurjeva žena branila je i dalje Klis. Doskora je (1326) knez Juraj opet na slobodi, i 1326. u sukobu s Trogiranima istièe: "Znajte da nismo mi tako slabi, kako vi mislite."
Neprijateljsko držanje kneza Jurja prema Splitu i neuspjeh bana Mikca, koji je 1326. g. poslan u Hrvatsku i Dalmaciju, da je umiri, a uz to i podjarivanje Venecije, stvoriše i u Splitu stranku, koja je u interesu mirnog života svoga grada uspjela prodrijeti s prijedlogom da i Split, kako su to uèinili Šibenik i Trogir, zatraži zaštitu Venecije, tj. da se preda Veneciji "uvijek na èuvanje prava i èasti gospodina kralja Ugarske". Bilo je to 14. kolovoza 1327.
Tako su najprije Šibenik, za njim Trogir i Split podlegli s jedne strane mletaèkom podjarivanju, a s druge su bili na to natjerani oèajnim prilikama u kojima se nalazila u to vrijeme Hrvatska, razrovana i međusobno zavađena.
Ova tri dalmatinska grada dobiše sada doista zaštitu protiv omiških gusara, s jedne, a hrvatskih knezova s druge strane, ali su zato izgubila svoju punu autonomiju. Odsada šalje Venecija svoje knezove da upravljaju ovim gradovima, a njih bira mletaèko Veliko vijeæe. Mletaèki je knez sam sudac u kriminalnim parnicama, a u civilnima on je predsjednik suda, u koji ulaze još tri sudca, izabrana od opæine.
Međutim nije Split svojom predajom Veneciji postigao zaštitu protiv kneza Jurja, koji ga je i dalje napadao, i nije dopuštao Spliæanima prolaz kliškom cestom u Zagorje i Bosnu. To je ona stara trgovaèka cesta koja je nekoæ davala život Solinu, a kasnije Splitu, ključ primorja srednje Dalmacije. Tek 1328. dođe do sporazuma između kneza Jurja i Spliæana, po kojem Juraj dopusti Spliæanima slobodan prolaz i slobodan ulaz u Split, i njegovo podruèje. Istodobno povuèene su i granice.
Godine 1329. pokori se Venecija i Nin. Klis, Omiš i Skradin bijahu u vlasti Jurja, "kneza dalmatinskih gradova". Vladajuæi krajem između Skradina, Omiša i Klisa, bijaše on gospodar triju najjaèih položaja cijeloga primorja, a i u njegovoj su ruci bili svi prolazi u unutrašnjost. Plodna Poljica bila su njegova. On umre 1330. g.

3.DALMACIJA U BORBI PROTIV VENECIJE

Nemar Karla Roberta za dalmatinske gradove gotovo je nerazumljiv. On je pustio da mu Venecija redom oduzme Šibenik, Trogir, Split i Nin. Nije to bila samo nekadašnja bizantska Dalmacija nego i cijela primorska Hrvatska. Dalmatinski su gradovi, istina, zadržali neku vrstu nominalnog podložništva, jer su svoje isprave, i sada, kad su bili pod Venecijom, datirali po kralju Karlu Robertu, ali to je bilo samo formalno; stvarno je Karlo Roberto na nepojmljivo lakouman naèin izgubio hrvatsko dalmatinsko primorje. Hrvatska vlastela bila su zavađena, toliko da je knez Nelipiæ 1332. g. sklopio savez sa Splitom, Trogirom i Šibenikom, koji su sada bili u vlasti Venecije da se obrani od bosanskog bana Stjepana Kotromaniæa.
Dalmatinski gradovi, koji su se ono predali Veneciji i ostali istodobno podanici ugarsko-hrvatskoga kralja, sigurni da on neæe i stvarno zatražiti to podaništvo, našli su se u velikoj neprilici kad je Karlo Roberto 1332. g. na putu u Napulj došao u Hrvatsku u frankopanski grad Modruš. Zbog toga mu je Split poslao poslanstvo u Modruš, izrazio mu svoju vjernost i

volju da mu Splićani budu podanici, i istodobno mu predao neke darove. Međutim se Karlo nikako nije mislio upuštati u neko osvajanje tih gradova od Venecije. Bio je za to i suviše slab na kopnu, a nije mogao ni pomisliti da se na moru uhvati u koštac s tada najmoænijom mornaricom svijeta.
Hrvatska gospoda ne samo što nisu pomagala Karla Roberta nego nisu dopuštala da on na bilo koji naèin vrši svoju vlast u njihovim krajevima. Gubitak gradova nisu ona nikako ni osjeæala ni razumjela.
Međutim kralj Karlo nije nikada priznao gubitak dalmatinskih gradova. Što više, kad je on 1338. upravio pismo Trogiru, pozivajuæi ga da ne pomaže buntovnike protiv njega, smatra ih on svojim vjernim podanicima. Kralj se spremao na dolazak u Dalmaciju 1340. g.
Kad su za to saznali hrvatski knezovi, izjavili su spremnost da zajedno s Venecijom taj njegov dolazak sprijeèe. Što više, knez Pavao nudio je Veneciji jedan grad, a knez Grgur još dva. Međutim je kralj imao preèih briga i nije došao.
Knez Nelipiæ, èovjek nemirna duha, dao je 1342. napasti Šibenik. Venecija ga prisili na mir i stvori savez, u koji su ušli: Šibenik, Split, Trogir, Pavao II Bribirski, gospodar Ostrovice i Mladin III Bribirski, gospodar Klisa i Skradina. Nelipiæ bi prisiljen na mir, 4. listopada 1343. Ali knez Nelipiæ nije dugo mirovao; 1344. g. napadne on ponovo šibensko podruèje i ono kneza Mladina III, koji se obrate Veneciji. Međutim Nelipiæ umre.
Ludovik I Anžujac i Dalmacija
Kad je novi, mladi kralj Ludovik I Anžujac (1342-1382) doznao za smrt kneza Nelipiæa, odluèi poæi u Dalmaciju i tamo uspostaviti kraljevsku i bansku vlast. Venecija je brzo saznala za namjere kralja Ludovika i uprla sve sile da organizira otpor protiv kralja i njegova pokušaja da u Hrvatskoj i Dalmaciji uspostavi kraljevsku vlast.
Knez je Nelipiæ ostavio za sobom udovicu Vladislavu i nejakog sina Ivana. Venecija pozove sada svoje knezove u Splitu, Šibeniku, Trogiru i Zadru, Ninu, Rabu i Hvaru, koje ona naziva "knezovima u Slavoniji", da pomognu kneginji Vladislavi u eventualnoj borbi protiv kralja Ludovika. Istodobno pozva ona i knezove Dujma i Bartola Frankopana, Budislava i Grgura Kurjakoviæa, da pomažu udovicu kneza Nelipiæa. Uto zatražiše eventualnu mletaèku pomoæ i bribirski knezovi Pavao i Mladin. Venecija je organizirala otpor hrvatskih knezova protiv kralja.
U rujnu 1344. provali u Hrvatsku slavonski ban Nikola Baniæ (Banffy), dopre do Knina, podsjedne ga s 4000 vojnika i prisili udovicu Nelipiæku da pošalje poslanika kralju da mu preda Knin i druge svoje gradove. Ali kad je ban Nikola ostavio Hrvatsku, nije Vladislava, nagovorena od Mleèana i hrvatskih knezova, to obeæanje i izvršila. Venecija je sada još jaèe pregnula na organiziranje otpora hrvatskih knezova protiv kralja, koji u srpnju 1345. zapoèe novu, jaèu akciju. Sada provališe u Hrvatsku ban Nikola Baniæ i bosanski ban Stjepan Kotromaniæ, i utaboriše se pred Kninom. Uto se primicao Kninu i sam kralj. Na putu, u Bihaæu, dode k njemu kneginja Vladislava i preda mu Knin i još neke gradove, a Ludovik potvrdi mladom knezu Ivanu Nelipiæu posjed njegovih djedova: Sinj, Brezovo polje, Kamièac na Krki. Nato se Vladislava skloni u Split. Pošto su mu se pokorili i krbavski knezovi Grgur i Budislav Kurjakoviæi, vrati se kralj natrag, ostavivši u Hrvatskoj, u Kninu, bana Nikolu, sada "bana èitave Slavonije i Hrvatske".
Za boravka kralja Ludovika u Hrvatskoj poslaše k njemu poslanike Zadar, Šibenik i drugi neki gradovi, da mu se poklone i darove donesu. Poslanici grada Zadra, u kojem je ponovo, uza sve nevolje i progone, izbila težnja za povratkom svom kralju, imali su ne samo kralja pozdraviti nego ga zamoliti da dođe i uzme Zadar. Kad je Venecija to doznala, posla na Zadar vojsku i mornaricu. Zapovjednik mornarice Petar Canale opsjedne Zadar 12. kolovoza 1345. s

mora i s kraja, i pozove Zadrane da po nalogu senata razore gradske bedeme i predadu Mleèanima sve kule i u gradu i izvan njega; u protivnom sluèaju bit æe proglašeni neprijateljima Venecije. Zadrani odabraše ovo posljednje i poslaše 16. kolovoza poslanika kralju Ludoviku, moleæi ga za pomoæ. Mleèani opsjedahu grad, a Zadrani su se odluèno branili, pogotovo kad im je kralj javio da im dolazi u pomoæ. Nato Mleèani pozvaše sve dalmatinske gradove i hrvatske knezove u pomoæ protiv Zadra, ali im se od hrvatskih knezova odazvaše jedino knezovi bribirski.
Uto dodoše, u studenome 1345, u pomoæ Zadranima ban Nikola Baniæ i Stjepan Kotromaniæ. Ali oni bijahu još preslabi da navale na Mleèane, kojih je bilo 30.000, dok su oni imali samo 10.000 vojnika. Dne 23. sijeènja raskinuše Mleèani lanac na ulazu u luku, a 16. svibnja 1346. jurišali su na Zadar, ali ga nisu mogli osvojiti.
Međutim dođe sam kralj Ludovik na èelu velike vojske i utabori se kod Zemunika, nedaleko od Zadra, koji mu se preda. U boju l. srpnja 1346. bude Ludovikova vojska pred Zadrom poražena. Ludovik se nato vrati u Ugarsku. Novi hrvatsko-slavonski ban Nikola Seè nije pomogao Zadar, kako su se Zadrani nadali - i Zadar se morao napokon, zbog gladi, predati Veneciji. Dne 14. prosinca bude sklopljen mir i Zadar se predao bezuvjetno.
Kralj Ludovik pođe iza toga, 1347, sa svojom vojskom u Napuljsku Kraljevinu, svlada protivnike, proglasi se kraljem Sicilije (Napulja), a onda se vrati, preko hrvatske obale (blizu Biograda) u Ugarsku i Hrvatsku.
Uto je umro 1346. g. knez Pavao II Bribirski, gospodar Ostrovice i vjeran saveznik Venecije protiv kralja Ludovika. On ostavi za skrbnika svom sinu Jurju svog brata Gregorija II, pod uvjetom da bude vjeran Veneciji. Ali je Gregorije brzo promijenio svoje držanje i odluèi se izmiriti s kraljem. U tu svrhu posla on kralju poslanike, koji su u njegovo ime zamolili Ludovika da mu oprosti nevjeru, i ponudili mu grad Ostrovicu. Dne 31. srpnja 1347. izda Ludovik povelju u kojoj im ove želje ispuni, a onda im u zamjenu za Ostrovicu darova grad Zrin u Slavoniji i Bušku župu. Tako je Ludovik dobio u svoje ruke kljuè Zadra, Ostrovicu, a Gregorije II i Juraj III, knezovi bribirski, postadoše gospodari Zrina. Juraj III je praotac slavne hrvatske porodice Zrinskih.
Venecija se bojala da æe poslije povratka Ludovika iz Napulja stradati i njezini interesi u Dalmaciji. Doskora izgubi ona smræu svog prijatelja i vjernog saveznika u dalmatinskoj Hrvatskoj, a Ludovikova neprijatelja, Mladina III, koji umre l. svibnja 1348, svoga zadnjeg prijatelja medu hrvatskim knezovima. Mladin je pokopan u Trogiru, u katedrali, a na grobu mu je stavljen natpis, koji ga naziva "štitom Hrvata" (Clipeus Croatorum).
Dne 5. srpnja 1348. uglavljeno je primirje na 8 godina između Ludovika i Venecije, na osnovi kojega sve ostade kako se u tom èasu nalazilo i uspostavi se normalan život između obiju strana. To je vrijedilo i za Pavla III, brata Mladina III, koji je kao skrbnik Mladinova sina, Mladina IV, vladao Klisom, Skradinom i Omišem.
Do 1349. bio je ban Slavonije i Hrvatske Nikola Seè (1346-1349). Krajem 1349. postavi Ludovik za "hercega èitave Slavonije, Hrvatske i Dalmacije" svoga brata Stjepana. Njegov zamjenik i ban u Slavoniji i Hrvatskoj bio je Pavao od Ugla. Ali veæ godine 1351. u Slavoniji, Hrvatskoj i Dalmaciji je drugi ban, Stjepan Lackoviæ, "ban èitave Slavonije, Hrvatske i Dalmacije".
U to je vrijeme, 1348, kao i po ostaloj Europi harala i u Dalmaciji i Hrvatskoj strahovita kuga, koja ne poštedi nijednoga grada.
Stara borba između Venecije i Genove za trgovaèku prednost na Orijentu obnovi se 1350. g. Ovaj je put htjela Genova istisnuti mletaèku trgovinu iz Crnoga mora. Godine 1350. zapoèe rat, koji se proširi i na druge države, jer su i jedna i druga od ratujuæih država tražile i našle

sebi saveznika. Genovežani su raèunali na Ludovika, starog neprijatelja Venecije i godine 1352. drugog listopada, sklopiše s njima savez "na propast grada i duždа Venecije", mada je još uvijek trajalo osmogodišnje primirje između njega i Venecije. U takvim prilikama dalmatinski su se gradovi, bojeæi se navale i s kopna i s mora, grèevito oružali, a splitsko plemiæko vijeæe donese zakljuèak da se poruše sve kuæe koje su se nalazile izvan gradskih zidina.
Ludovik ne zapoèe s Venecijom rat, ali od nje zatraži da mu preda sve što je posjedovala u Dalmaciji, ako hoæe, da miruje. Međutim on je bio i suviše zaposlen na drugim stranama, u Bosni, Srbiji, Poljskoj.
Dne 27. srpnja 1353. bude genoveška flota uništena od mletaèke i aragonske. Da se spase, predade se Genova milanskom nadbiskupu Giovanniju Viscontiju. Venecija organizira nato jedan novi lombardijski savez protiv Genove i Milana i odbije mir koji joj je ponudila Genova. Sad Genova posla svoje lađe u Jadransko more; lađe osvanuše pred Korèulom, Hvarom i Poreèom i zaprijetiše Veneciji. Nedaleko od Modona, kod Sapieoze, dođe do pomorske bitke, u kojoj genoveški admiral Pagano Doria uništi mletaèku flotu pod zapovjedništvom Nikole Pisanija. Mir je sklopljen 1. lipnja 1355.
Nastojanja Venecije da dobije u svoje ruke baštinu kneza Mladina III, Klis i Skradin, uspjela su samo djelomièno; Mladinova udovica, sestra srpskog cara Dušana, dala je bila te gradove svome bratu. Venecija uspje da od Dušanova kaštelana u Skradinu, Jurja, kupi Skradin, a hrvatski ban Nikola osvoji Klis (1356). Ludovik se spremao na nov rat s Venecijom. Dok su se Mleèani nadali da æe im Ludovik za 100.000 dukata ustupiti Dalmaciju, a možda i gradove Klis i Omiš, spremao se on za rat, i u srpnju godine 1356. napadne on Veneciju. Krajem lipnja dopre Ludovik do mletaèkog Trevisa, u Padovi ga primi Francesco Carrara. Visconti bijahu mu skloni. Nagovoren od papinskog legata pristade on na primirje od pet mjeseci (11. studenoga 1356). Kad je Venecija odbila Ludovikove zahtjeve, nastavi on 1357. rat na sjeveru, a "banu Kraljevstva Hrvatske" Ivanu Æuzu povjeri operacije u Dalmaciji.
Spliæani i Trogirani osjetiše vrlo brzo kako je teško podaništvo Venecije i kako su nekadašnju slobodu zamijenili punom ovisnošæu o tuđincima. I zato sada, kad su vidjeli da im se pruža moguænost da se vrate pod svoga kralja, i da opet dobiju svoju staru autonomiju, poèeše misliti na to kako da se Venecije oslobode.
Spliæani i Trogirani se složiše da istodobno ustanu i izvrše udar. Oni se dogovoriše da noæu pohvataju sve vojnike i plaæenike Venecije u svojim gradovima.
U noæi, u subotu 8. srpnja 1357. g. sastadoše se tajno i tiho svi splitski plemiæi i mnogo puèana u crkvi sv. Dujma, naoružani. Splitski pobunjenici uhvatiše nato sve mletaèke vojnike plaæenike i zatvoriše ih u tri crkve, a onda pođoše pred palaèu mletaèkoga kneza Ivana Quirina, gdje mu Madije Mihin, u ime splitskih plemiæa i naroda izjavi da oni hoæe da se predadu zakonitom svome kralju, i prisiliše kneza da im izruèi kljuèeve grada. Nešto slièno uèiniše i Trogirani. Nato otpremiše i jedni i drugi svoje knezove na svoj trošak u Veneciju. Oslobodivši se mletaèke vlasti, izabraše Spliæani svoju potpuno autonomnu gradsku upravu, i podigoše zastavu hrvatsko-ugarskoga kralja. Nato poslaše poslanike banu Ivanu Æuzu s molbom da odmah dođe u Split. Ban to i uèini, a Spliæani mu predadoše grad. Nakon toga pode ban u Trogir, koji uèini isto. Pored tog poslanstva banu poslaše Spliæani i Trogirani u kolovozu 1357. g. sveèano poslanstvo kralju Ludoviku.
Kad se za to èulo u Veneciji, zabrinu se mletaèka vlada i odmah poduze mjere kako bi sprijeèila da se to isto ne dogodi i u drugim gradovima Dalmacije, i kako bi ova dva otpala grada dobila natrag u svoje ruke. Kad se Split i Trogir nisu obazirali na prijetnje Venecije,

poèe Venecija napadati njihove posjede na Šolti i zlostavljati građane koji su se nalazili u mjestima njoj podložnima. Spliæani i Trogirani odvratiše istim mjerama.
Uto se 14. prosinca odmetnu od Venecije i Šibenik, a 17. prosinca uspije banu Ivanu da zauzme Zadar osim gradske tvrđave. Zauzeæe Zadra osokoli mnoge, koji su oèekivali zgodan èas da se odmetnu od Venecije. Odmah u sijeènju 1358. odmetnu se Braè. Spliæani, Trogirani i Omišani napadoše Hvar, a njegov knez Nikola Corner spasi se u gradsku tvrđavu. Iza toga preda se Nin. Cijela je Dalmacija tako ustala i otpala od Venecije. Još u prosincu 1357. g, stiže kralj Ludovik u Dalmaciju i uđe u Zadar.
Kako su Mleèani bili izgubili dio svog podruèja na talijanskom kopnu, a Treviso bio u krajnjoj opasnosti, sklopiše oni mir u Zadru 18. veljaèe 1358. Mleèani se, u korist hrvatsko-ugarskog kralja odrekoše "cijelog podruèja od polovice Kvarnera sve do granice Draèa", a kralj Ludovik vrati njima ono što je bio osvojio u Italiji.
Cijela je Dalmacija i Hrvatska bila opet zajedno, stare sloboštine opet oživješe, trgovina procvate, gradovi se stali bogatiti kao nikada prije.
U ratu koji se 1378. g. zametnu između Genove i Venecije, bio je Ludovik saveznik Genove. Dalmacija je sada uvuèena u taj rat, koji se vodi ponajviše na moru između dviju velikih talijanskih mornarica. Poslije pobjede kod rta Anzija osvoji mletaèki admiral Pisani Kotor (14. kolovoza 1378) i napadne Zadar. Trogir bude pretvoren u ratnu luku za genoveške lađe, gdje je 17 genoveških lađa èuvalo Dalmaciju. Uza sve to Pisani napadne Šibenik, osvoji ga, opljaèka i popali (28. listopada), a iza toga osvoji i Rab (10. studenoga). No kad je zatim krenuo na Trogir, morade uzmaknuti. Iduæe godine bijaše mletaèka flota potuèena od Genovežana, pod Lucianom Dorijom, kod Pule (17. svibnja). Nova genoveška flota, pod zapovjedništvom Petra Dorije, u kojoj je bilo i 7 galija i 40 manjih lađa dalmatinskih primorskih gradova, dopre poèetkom lipnja pod samu Veneciju. Ta flota osvoji redom mletaèke gradove: Rovinj, Umag, Caorle i Chioggiu. Međutim jedan uspjeh Mleèana kod Chioggie izazva obrat u ratnoj sreæi (1380) i Mleèani potisnu Genovežane iz Jadranskog mora. Ali na kopnu stajaše èvrsto kod Trevisa kralj Ludovik, a Franjo Carrara na ostalome mletaèkom podruèju. U miru, koji je nato sklopljen u Turinu, 8. kolovoza 1381, vrati Venecija uzete gradove u Dalmaciji i Hrvatskoj, i uz to morade dati neke trgovaèke povlastice.

4.ZADNJA DESETLJEÆA SLOBODE

Dne 11. rujna 1382. g. umre kralj Ludovik, ne ostavivši muškog potomka. Naslijedi ga u Hrvatskoj i Ugarskoj njegova kæerka Marija, mjesto koje je vladala njena majka Jelisava, bratuèeda bosanskog kralja Tvrtka. Dalmatinski gradovi, bojeæi se da se sada ne makne Venecija, da iskoristi novo stanje, sklopiše međusobni savez za sluèaj da ih Venecija napadne, odnosno za sluèaj da ih koji susjed napadne s kopna. Pored toga položiše svi prisegu kraljici Mariji.
Smrt kralja Ludovika izazva mnoge neprijatelje njegove politike. Njih je u Hrvatskoj potajno pomagao bosanski kralj Tvrtko.
Dolazak kraljice Marije i Jelisave u Hrvatsku i Dalmaciju 1383. g. i s tim u vezi bijeg vranskog priora Ivana od Paližne kralju Stjepanu Tvrtku, umiri prilike u Hrvatskoj i Dalmaciji, dok su se u Slavoniji okupili mnogi nezadovoljnici. Ovi, u vezi s mađarskim nezadovoljnicima, pozovu na prijestolje Karla Draèkoga, koga i okruniše za kralja (31. prosinca 1385). S druge strane se kraljica Marija uda za Luksemburgovca Žigmunda. Uto bude kralj Karlo Draèki zadavljen (24. veljaèe 1386). Njegovi pristaše proglasiše za kralja njegova malodobnog sina Ladislava, a obje kraljice zarobiše i otpremiše u Novigrad na moru, gdje ih zatvoriše. Ban Hrvatske Ivan od Paližne dade kraljicu Jelisavu zadaviti. S druge strane, Marijina stranka izabra i okruni za

hrvatsko-ugarskoga kralja Marijina muža Žigmunda (31. ožujka 1387), a i Marija bude oslobođena iz zatvora. Borba između obje stranke se nastavi. U Hrvatskoj i Dalmaciji bili su Vrana i Klis uz Ivana Pališnu, dok je ostalo bilo uz Žigmunda i njegove pristaše. Uto se umiješa u borbu bosanski kralj Tvrtko, koji bijaše veæ uzeo dio Huma, pa gradove na granici Hrvatske: Glamoè, Duvno i Livno, a na jugu dobio Kotor (1385). Klis se obrati na Tvrtka i prizna ga za svoga kralja. Nato posla Tvrtko u Klis svoju posadu i tako dobi u svoje ruke najvažniju toèku srednjeg hrvatsko-dalmatinskog primorja (1387). Malo iza toga pade i Omiš u Tvrtkove ruke. Tvrtkova vojska pođe sada u pomoæ Vrani, a onda na Nin, koji je podsjedao Ivau Pališna. Ivan Pališna i bosanska vojska ne mogahu uzeti Nin, ali uspješe zauzeti Ostrovicu, odakle su dominirali prilazom u Zadar i Nin.
Uspjesi Tvrtkovi potaknuše njegove pristaše u Trogiru, koji tamo prigrabiše vlast. U Splitu je bila još uvijek jaèa Žigmundova stranka, uza sav pritisak koji su na nj vršili Tvrtko i ban Ivan Pališna. Split je tražio pomoæ od Žigmunda, a kad je nije dobio, sklopi savez sa Šibenikom, Skradinom, knezom Nelipiæem i knezovima Ugreniæima. Kao odgovor na to pozva Tvrtko dalmatinske gradove da mu se predadu. Taj svoj poziv poprati on odmah i vojnom akcijom. Dne 6. svibnja prizna vlast kralja Tvrtka Split, 9. svibnja Trogir, a nekako u isto vrijeme i Šibenik i otoci Hvar i Braè.
Tako je kralj Tvrtko postao gospodar Hrvatske i Dalmacije: od Velebita do Kotora bilo je sve, osim Zadra i Dubrovnika, u njegovoj vlasti. Ujedinivši tako pod svoje žezlo najveæi dio stare hrvatske države, doda on svom dosadašnjem naslovu i naslov "kralj Hrvatske i Dalmacije". Tada su protegnute granice splitske opæine do rijeke Cetine na istoku. Posred tih uspjeha umre kralj Tvrtko, 23. ožujka 1391. g., a naslijedi ga njegov brat Stjepan Dabiša. On ustupi (1393) Hrvatsku i Dalmaciju kralju Žigmundu, a ovaj ga prizna bosanskim kraljem uz uvjet da po njegovoj smrti Bosna pripadne Žigmundu.
Godine 1396. sazove kralj Žigmund veliki sabor kraljevina Hrvatske i Dalmacije u Nin, pod predsjedanjem zagrebaèkog biskupa i sekretara kraljeve kancelarije Ivana. Na taj su sabor svi dalmatinski gradovi poslali svoje poslanike.
Poslije svog poraza u boju s Turcima kod Nikopolja (1396) kralj je Žigmund preko Carigrada dospio na mletaèkim galijama u Dubrovnik, odatle u Split, a onda pošao najprije u Knin, a zatim u Komiæ ka Krbavskim knezovima Kurjakoviæima.
U srijedu 6. lipnja 1398. g. u noæi planula je u Splitu buna protiv vlastele. Plemiæi se dijelom posakrivaše, a dijelom umakoše iz grada u Trogir. Sutradan izabraše pobunjenici 48 puèana za èlanove Velikog vijeæa, s time da i oni mogu biti suci. Novo Veliko vijeæe izabra vođu ustanka Marolina Slovina za generalnog kapetana i rektora. Kako je Trogir stao na stranu izbjeglica, dođe do oružana sukoba između Splita i Trogira, koji potraja do 1401. g., uz velike gubitke i štete za obje strane.
Krajem 14. st. bili su najmoæniji vojvode bosanskog kraljevstva Hrvoje Vukèiæ i njegov rodak Sandalj Hraniæ. Kad je Hrvoje 1398. g. uspio obraniti svoju oblast od Žigmunda, zapoèe napadati na Žigmundove zemlje, proglasivši se otvoreno pristašom napuljskoga kralja Ladislava, koji ga bijaše imenovao svojim banom. Godine 1401. pozva Hrvoje dalmatinske gradove da priznadu Ladislava svojim kraljem.
Zadar to uèini veæ 5. rujna 1402, Trogir je bio spreman isto uèiniti, a Split odbije poziv Hrvojev, vjeran kralju Žigmundu. Zbog toga dođe do rata između Splita i Hrvoja. Hrvojev šurjak i saveznik cetinski knez Ivaniš Nelipiæ oduze Splitu Omiš, ali ga Spliæani opet osvojiše. Međutim Žigmundov pristaša, vranski prior i ban Hrvatske i Dalmacije Emerik Bubek i slavonski ban, zagrebaèki biskup Eberhard, dođoše zajedno u Hrvatsku i Dalmaciju, da uèvrste u vjernosti one koji su Žigmundu još vjerni i da skrše Hrvoja. Hrvoje je bio jaèi.

Hrvojev šurjak i saveznik Ivaniš Nelipiæ osvoji Klis. Trogir i Šibenik se odluèe sasvim za Hrvoja i bosanskog kralja Ostoju, odnosno za Ladislava (u svibnju 1402). Uto se odluèi i kralj Ladislav da preuzme hrvatske i ugarske zemlje, i posla u Dalmaciju svog vikara (namjesnika) Alojzija Valdemariska, koji sa pet galija stiže pred Zadar, gdje ga 3. rujna 1402. građanstvo sveèano primi i položi prisegu kralju Ladislavu. Tada Aldemarisko, zajedno s Hrvojem, pode na Vranu, a i vranski prior Bubek prijeđe na stranu Ladislavovu. Iza toga otplovi Aldemarisko u Split, koji ga sveèano primi, priznade Ladislava, skine s kneževske èasti Nikolu i Ivana Gorjanskoga i izabra za potestata Šibenèanina Mihovila Naplatiæa(25.listopada). Dne 19. studenoga podigoše Trogirani, uz velike sveèanosti, zastavu kralja Ladislava, a 25. istoga mjeseca Šibenèani uèiniše to isto.
Kako je i u ostaloj Hrvatskoj, Slavoniji i Ugarskoj porastao broj pristaša kralja Ladislava, dode on 19. lipnja 1403. g. u Zadar, gdje ga sveèano doèeka Hrvoje i mnogo velikaša Ugarske i Hrvatske, a 5. kolovoza okruni ga u zadarskoj katedrali za kralja ostrogonski nadbiskup Ivan od Kaniže.
U Zadru ostade kralj Ladislav do poèetka studenoga, a onda se vrati u Apuliju, ostavivši u Hrvatskoj i Dalmaciji za svog vikara Hrvoja, koga imenova hercegom Splita (duca) i darova mu otoke Braè, Hvar, Vis i Korèulu.
Poslije odlaska kralja Ladislava ostao je puni gospodar u Hrvatskoj i Dalmaciji Hrvoje, "herceg Splita, potkralj Dalmacije i Hrvatske, vrhovni vojvoda Bosne i knez Donjih krajeva".
Kad je kralj Žigmund, pod plaštem križarskog rata, u kolovozu 1408. provalio u Bosnu, kod Doboja potukao bosansku vlastelu i zarobio samog kralja Tvrtka II, smatrao se on ponovno gospodarom Bosne. Sada pristadoše uz Žigmunda mnogi dosadašnji njegovi protivnici, u Hrvatskoj i Bosni, u prvom redu cetinski knez Ivaniš Nelipiæ, malo zatim i Sandalj Hraniæ, pa i sam vojvoda Hrvoje. Žigmund primi radosno Hrvoja, potvrdi mu sve èasti i imanja, i darova nova. Tako je cijela Hrvatska priznala vlast kralja Žigmunda, a poèetkom godine 1409. uèiniše to i svi ostali dalmatinski gradovi osim Zadra.
Prodaja Dalmacije
Vidjevši kralj Ladislav da su mu se odmetnuli glavni stupovi njegove snage u Dalmaciji, shvatio je, da se više u Dalmaciji i Hrvatskoj ne može održati, pa 9. srpnja 1409. g. proda on Veneciji grad Zadar, Novigrad, Vranu i otok Pag, i sva svoja prava na Dalmaciju, za 100.000 dukata.
Prodaja Zadra i Dalmacije Mleèanima duboko je uvrijedila Dalmatince i vrlo teško djelovala i na pristaše i na neprijatelje kralja Ladislava. Zadrani, ne hoteæi se smatrati prodanim robljem, istakoše sami mletaèku zastavu i poslaše pred mletaèke providure, koji su bili na putu u Zadar, svojega poslanika, da izjavi kako oni žele doæi pod vlast Venecije, samo mole da ih primi po starom obièaju i uz neke uvjete i pogodbe. Mletaèka vlada izjavi da æe o pogodbama kasnije govoriti i da æe ona s njima postupati tako da æe biti zadovoljni, ali neæe da sklapa s njima nikakav ugovor. Mleèani su nato, bez ikakve muke, uzeli Zadar, Vranu, Novigrad i otok Pag, a onda se spremahu da pomalo uzmu sve ono za što su platili. U rujnu priznaše mletaèku vlast Rab i Nin, u prosincu 1409. postavi mletaèka vlada svoje upravitelje (knezove) na otocima Rabu, Pagu, Cresu i Osoru. Uzalud je kralj Žigmund, èim je za to doznao, odmah 2. kolovoza zaprijetio da æe on silom sebi vratiti oduzeti mu Zadar; Venecija je bila èvrsto odluèila da uzme što je kupila.
Kad još iste godine (1409), u rujnu, pozvaše Mleèani Trogir i Šibenik da priznadu njihovu vlast, i nijedan ni drugi ne posluša, shvatiše oni da æe morati raditi postepeno. Nesloga i razdor koji su u to vrijeme bjesnjeli između puèana i vlastele u Šibeniku, a i drugi razlozi, uèiniše da se je Šibenik, poslije tri godine, sada veæeg, a sada manjeg otpora, predao

Veneciji, 3. listopada 1412. godine. Bezuspješni rat koji je kralj Žigmund poveo na Veneciju 1412. i 1413. g. u sjevernoj Italiji i Istri, nije donio nikakvih važnih promjena. Međutim je Venecija pristupila raznim represalijama protiv dalmatinskih gradova koji joj se nisu htjeli pokoriti: ona je blokirala njihove luke i uništavala njihovu trgovinu. Nato je kralj poslao u Trogir za admirala svoje flote u Trogiru Ugolina Doriju iz Genove, i zabranio da se primaju u njegove luke mletaèki brodovi. Istodobno pozva kralj Hrvoja da naoruža nekoliko galija i da njima napada Mleèane.
Hrvoju je njegova moæ pribavljala sve više neprijatelja, koji su se udružili u svrhu, da ga sruše. Kad su oni uspjeli uvjeriti kralja da je Hrvoje pozivao Turke da provale u Žigmundove zemlje, Hrvoje pade u nemilost, a njegovi neprijatelji napadoše na nj i oružjem.
Kako je Hrvoje u to vrijeme veæ oronuo starac, nije on mogao dospjeti na sve strane, a osim toga je bio sam. Sada se, pozvani od Žigmunda, digoše Spliæani i 3. lipnja 1413. oslobodiše se Hrvojeva gospodstva. Istodobno pozva Žigmund mnoge svoje pristaše da ustanu protiv Hrvoja, a ovi su se odmah odazvali i dali na posao. Uzalud se Hrvoje branio da on nije šurovao ni s Turcima ni s Mleèanima i da se, ako je navaljivao na gradove svojih neprijatelja, nije zato iznevjerio kralju - kralj je 1. kolovoza izdao proglas kojim proglašuje Hrvoja buntovnikom i neprijateljem kraljevim i lišava ga svih prava i posjeda, te poziva sve vjerne velikaše da ga napadnu.
Po uputama i naredbi Žigmundovoj koji ga proglasi buntovnikom i liši svih posjeda, oduzeše Hrvoju Dubrovèani otoke Braè, Hvar i Korèulu (1413). U takvim prilikama obrati se Hrvoje Turcima da mu pomognu, što ovi i uèiniše. S njihovom pomoæu obrani on svoj Omiš. Do velikog obraèuna između Hrvoja i Žigmunda došlo je nato u Bosni. Hrvoje, koji se bio izmirio sa Sandaljem i drugim bosanskim velikašima, pomognut od Turaka, potuèe ih kolovozu 1415. g. do nogu Žigmundovu vojsku i i postade opet potpun gospodar zapadne Bosne. Iduæe godine, 1416, umre.
Iako je godine 1413. između Venecije i Žigmunda sklopljeno primirje na pet godina, Venecija je potajno rovarila protiv njega u dalmatinskirn gradovima, ali je izbjegavala bilo kakvu otvorenu akciju. Kad pak, poslije izminuæa primirja 16. travnja 1418. g., do mira nije došlo, poèela su nova neprijateljstva između Žigmunda i Venecije. Mletaèka je vlada naredila svojim zapovjednicima galija da napadnu dalmatinske gradove s mora, i da nastoje pridobiti Spliæane i Trogirane da joj se predadu. Ali Split i Trogir stajahu spremni, odluèni boriti se protiv svakog oružanog napada Mleèana. U Splitu izabraše za kneza Ivaniša Nelipiæa, gospodara Klisa i Omiša i ljutog neprijatelja Venecije. Trogirani pak naoružaše nekoliko lađa i poèeše napadati mletaèke trgovaèke lađe po Jadranu. Sam je kralj sa svoje strane vrlo malo uèinio.
Rat s Balšom nije dopuštao Mleèanima da 1419. poduzmu išta ozbiljnije protiv Splita i Trogira. Uto se 8. ožujka 1420. preda Veneciji Kotor, a 30. ožujka posla ona u Dalmaciju generalnog kapetana Kulfa Petra Lauredana, sa zadaæom da osvoji Split i Trogir te otoke Braè, Hvar, Korèulu i Vis.
Poslije junaèke borbe morao se Trogir predati, i 22. lipnja 1420. uđe Lauredano u grad. Vidjevši sudbinu Trogira, preda se Lauredanu i Split, 28. lipnja 1420. g. Iza toga predadoše se i otoci hvarske opæine, Hvar, Braè i Vis i onda Korèula. Tako su hrvatsko primorje i Dalmacija, osim Omiša s Krajinom, Poljica, Senja i Krka došli u mletaèke ruke. Izložen neprestanim promjenama gospodara, predade se Omiš 1444. g. Veneciji. U borbi s kraljem Matijašem (1458-1490) predade Ivan Frankopan dobrovoljno Krk Veneciji 22. veljaèe 1480.

5.KAÈIÆI I OMIŠANI

U 11. staljeæu ne èuje se ništa za dalmatinske gusare. Kaa da su se sasvim povukli i kao da je zamro gusarski duh, kao da su stari gusari postali mirni trgovci. M,ožda je uređena hrvatska država davala dovoljno zarade i držala na uzdi lađe i primorce, ili je snažna venecijanska sila umjela štititi svaje lađe i svoje trgovce. Možda, ali to nije nimalo vjerojatno.
Poslije godine 1000. kao da nestaje neretljanskih gusara. Ali je gusarski duh bia duboko ukorijenjen u dušama svih primoraca i otoèana između rijeka Cetine i Neretve. Taj gusarski duh vladao je ovdje i u starom i u ranom srednjem vijeku. Stari Iliri i srednjovjekovni Neretljani i suviše su se ovim proslavili. Bilo bi zato pravo èudo da su se oni sada sasvim odrekli gusarenja, da je naslijeđeni instinkt za gospodstvom na moru sasvim išèeznuo. Zbog toga je mnogo vjerojatnije da on nije išèeznuo i da nije prestao, nego da je i nadalje postajao, samo nam se bilješke o tome nisu saèuvale. To je tim vjerojatnije što onda kad nam se stari Neretljani u 12. stoljeæu opet javljaju pod novim imenom: Omišana i Kaèiæa, oni su potpuno vješti moru, sa znatnom mornaricom, kojom krstare po Jadranu, pljaèkajuæi i oduzimajuæi lađe sve do Boke kotorske i talijanskih obala. Bez duboke pomorske tradicije i bez naslijeđenoga gusarskog duha i instinkta ne bi u to doba ova bilo nikako moguæe. Zbog toga ne smijemo gledati u omiškim gusarima i Kaèiæima ništa drugo nego nastavak stare neretljanske pomorske snage u novim prilikama. Ta i onako su ovi pomorci èisti potomci starih Neretljana, ne samo po svojem teritoriju nego i plemenski, oni su njihovi izravni nasljednici, unuci i praunuci.
Ove potomke Neretljana, nastanjene u kraju od Omiša do Neretve, nazivahu suvremenici ili po njihovu glavnom mjestu, "Omišani", ili po hrvatskom plemenu koje je ovim krajem vladalo, "Kaèiæi".
Prvi put doznajemo za Omišane u 12. st. iz ugovora koji su sklopili s Kotoranima 1167. g. Tada ih susreæemo kao poduzetne gusare, kaji pljaèkaju trgovaèke lađe èak južno od Kotora. Tada su Kotorani za skupe pare otkupili sigurnost svojih lađa i onih stranih lađa koje su dolazile u Kotor.
Jesu li Dubrovèani imali još prije ovog kotorskog ugovora s omiškim gusarima svoj ugovor, ili su ga naèinili pod utjecajem ovoga, ili ga nisu imali sve do 1190. g., ne možemo doznati. Svakako su Omišani (Kaèiæi) prisilili i njih, da poput Kotorana otkupe za skupe novce slobodu brodarenja po našem teritorijalnom moru. Godine 1190. bi sklopljen ugovor između Dubrovnika i Kaèiæa. Kaèiæi su se obvezali da njihovi ljudi neæe pljaèkati dubrovaèke lađe i da æe primiti ono što im Dubrovèani budu htjeli dobrovoljno dati. Osim toga, da æe lađe koje budu išle iz Apulije u Dubrovnik, pustiti na miru od Molunta do Vratnika.
Iz ovog je jasno da su Omišani u drugoj polovici 13. st. gospodovali morem od Omiša sve do Trasta i da im južnodalmatinski gradovi to moraju i priznati. Isto su tako Omišani napadali lađe i u vodama oko Splita i dalje na sjever.
Novi i veliki uspjeh Venecije u osvajanju svjetskoga gospodstva na Sredozemnome moru 1202-1204. g., kad je ona pomoæu križara 1202. g. osvojila Zadar i 1205. g. Dubrovnik, nije odvratio Omišane i Primorce od gusarenja, štoviše, oni su se sve jaèe zalijetali na debelo more i pljaèkali, kad god su mogli, i lađe s istoène i one sa zapadne obale Jadrana. Ošteæeni trgovci i stanovnici opljaèkanih mjesta obraæali su se na sve strane, da se nađe netko tko bi Omišane ukrotio. Ali sve to nije smetalo Omišane i Kaèiæe u njihovim pothvatima. Od Istre do Bara i Apulije oni su slobodno gusarili, ne plašeæi se ni pape, ni ugarsko-hrvatskog kralja, ni Venecije, kojoj su također lađe pljaèkali. Godine 1220, zamoljen od stanovnika Braèa i Hvara, koje su otoke Kaèiæi i njihov rod nemilo opljaèkali, zaprijeti sam ugarski kralj Andrija II Malduku,kneza Kaèiæa i cijelom njegovom srodstvu, da æe ga oštro kazniti, ne sprijeèi li gusarenje svojih sunarodnjaka (suplemenika).

Oštrija borba protiv omiških gusara zapoèe kad su oni napali i opljaèkali neke laðe koje su prevozile križarske èete u Svetu zemlju. Ljut i uvrijeðen, odluèi papa Honorije III da ih silom obuzda. U tu svrhu obrati se on ugarskom i hrvatskom kralju Andriji II i gradovima Splitu i Dubrovniku, s pozivom da navale na omiške gusare i da ih prisile da odustanu od gusarenja. Papa u svom pozivu veli i istièe, kako "neki Hrvati i Dalmatini" iako se drže za kršæane, pljaèkaju gusarskim bijesom križare koji se prevoze za pomoæ u Svetu zemlju na èast Isusa Krista, i druge kršæane, hvataju ih i ubijaju". Papa odluèno poziva Splièane da na njih napadnu, a ostrogonskom nadbiskupu preporuèi da, ako treba, poðe sam osobno u rat protiv njih, a svakako da nagovori kralja da ih napadne i ukroti.
Oba Papina pisma, gradu Splitu i ostrogonskom nadbiskupu, pisana su u travnju 1221. g. Zajedno s pismima posla Papa svog legata i kralju i nadbiskupu ostrogonskom i gradu Splitu, kapelana rimske kurije Akoncija iz Viterba. Akoncije, došavši u Split i sredivši tamo neke formalnosti, pozva cijelu Dalmaciju i Hrvatsku u rat protiv heretika i gusara, dajuæi oproštenje grijeha svima, koji bi osobno u ratu sudjelovali ili ga pomagali. On sakupi mnogo laða i konjice i poèe napadati Omišane sa svih strana po moru i po suhu. Ali, èini se, da to nije lako uspijevalo, kad godinu dana zatim u ožujku 1222. g. Papa mora da piše Dubrovèanima i da ih poziva da i oni, "koji su u blizini" Omiša, nastoje da se gusari ukrote. U tu svrhu poruèi im Papa, neka izaberu nadbiskupa, koji æe znati odluèno istupiti protiv Omišana i ukrotiti ih. Ali Omišani. koji su tako bili okruženi i napadnuti od daleko moænijih od sebe, ne samo što ne popustiše nego su još bezobzirnije napadali na svoje protivnike, osveæujuæi im se nemilo. Sam je papinski legat Akoncije morao bježati iz Splita od straha da mu se Omišani ne osvete.
Tek poslije pet godina, 1226, izmiriše se Omišani s rimskim papom, posredovanjem splitskog nadbiskupa Guncela. Oni obeæaše tom prilikom da æe se okaniti gusarenja i spaliti gusarske laðe. To su obeæanje i ispunili.
Omiški su gusari napadali i mletaèke laðe, kad god im se za to pružila prilika. Zbog toga su i Mleèani gledali da se od njih što bolje osiguraju. Ali je borba s gusarima bila i suviše teška. Oni nisu imali svoje luke i ishodišta svoje akcije na otvorenoj obali, do kojih bi mletaèke laðe lako mogle doæi. Njihova je zemlja bila zaštiæena otocima i podruèjem koje nije pripadalo Veneciji, nego ugarskome i hrvatskom kralju, a tamo mletaèke ratne laðe nisu smjele uæi. Omišani (Kaèiæi) su mogli, sakriveni iza ovih otoka i otoèiæa, naglo izbiti na otvoreno more i kad bi opazili da ih gone ratne laðe, opet se tamo povuæi. A tamo su oni bili potpuni gospodari.
Kad je Venecija 1205. g. uzela Dubrovnik, odmah se pobrinula da Omišani (Kaèiæi) ne dolaze u Dubrovnik, pa je htjela da se u ugovoru koji su tom prilikom sklopili Omišani s njom, Dubrovèani izrièito obvežu da ih neæe primati ni podupirati i da æe, u sluèaju da Venecija na Kaèiæe navali, dati za taj pohod jednu laðu sa 50 dobro naoružanih vojnika. Tim je Venecija rastrgla ugovor koji su Dubrovèani 1190. g. bili sklopili s Kaèiæima i preuzela obvezu da æe ona sama braniti more od njih. Kad su se Dubrovèani, 1232. g. poslije nekih nesuglasica izmirili s Venecijom, i onda obnovili ugovor s njom, morali su i opet primiti istu obvezu prema Omišanima,
Omišani su sada, sasvim prirodno, s dubrovaèkim laðama poèeli postupati kao i s mletaèkima. To je Dubrovèanima konaèno dodijalo i 1235. g. odluèe se na rat protiv Omišana. Oni poðoše na Omiš s jakim brodovljem, a vodio ih je potknez Petar Balislavov, i prisiliše Omišane da im obeæaju kako odsada neæe napadati dubrovaèkih laða. Ali ni taj ugovor nisu Omišani poštivali; neki su od njih i dalje pljaèkali dubrovaèke laðe. Zato Dubrovèani odluèe ponovno poæi s jakom flotom na Omiš. To i uèiniše 1245. g. Do sukoba

nije došlo, jer su Omišani, spremni na pregovore, sklopili s Dubrovnikom ugovor da neæe napadati dubrovaèke laðe od Molunta do Stona i da æe nadoknaditi štetu koja bi od njih bila nanesena Dubrovèanima.
Ugovor između Omišana i Dubrovnika iz 1245. g. pokazuje oèito da je tada omiška mornarica bila preslaba i da su Dubrovèani, a da nisu prolili krv, od njih dobili lako sve spomenute obveze. Uzrok tome nije bila snaga dubrovaèke flote, jer se èini da su Dubrovèani imali u tom pothvatu samo jednu galiju i nekoliko manjih laða. Uzrok je toj slabosti Omišana 1245. g. bio sasvim drugi: omiški poraz u ratu sa Splitom 1240. g.
Sve do te su godine Omišani, koji su se odvažno zalijetali na otvorenu puèinu Jadrana, bili puni gospodari kanala između otoka, dakle cijele obale od Trogira do Pelješca. Od njih su strahovali svi stanovnici onih krajeva, pa i Split, i to ne samo zbog svojih laða i svoje trgovine nego i zbog svojih primorskih imanja.
Rat Splita protiv Omiša svršio se pobjedom Spliæana. Omišani su im morali predati sve svoje gusarske laðe i obvezati se da više neæe graditi laðe za gusarenje. Osim toga poslaše Omišani u Split šest velikih i mnogo manjih laða i obvezaše se da više uopæe neæe gusariti, a u prvom redu da neæe napadati laðe Spliæana, Mleèana i Ankonaca.
Ali obeæanja Omišana trajala su samo dotle dok nisu sagradili novu flotu. Zbog èestih napadaja omiških gusara na mletaèke laðe odluèi mletaèka vlada da ih silom ukroti. Jaka mletaèka flota prisili ih da zamole za min i pomirbu. Poslije izvjesnih pregovora bio je 26. kolovoza 1274. g. sklopljen u Zadru mir.
Iz uvjeta mira, kuji su za Omišane bili teški, vidi se da su oni u posljednje vrijeme mnogo napadali Mleèane i da su ih sada Mleci bili èvrstu pritisnuli. Omišani naime obeæaše i zajamèiše: da æe u ime odštete za posljednje pljaèke platiti Veneciji 10.000 mletaèkih malih denara, i to kroz 20 godina po 500 denara godišnje. Venecija sa svoje strane obeæa da æe ih smatrati za svoje prijatelje i štititi u bilo kojoj strani svijeta.
Opæe rasulo koje je vladalo u Ugarskoj, Hrvatskoj i Dalmaciji poslije smrti kralja Stjepana V (1270-1272) dalo je povoda napuljskom kraju Karlu da se umiješa u prilike na hrvatskoj obali i da postane zaštitnik dalmatinskih gradova, koji su se, ne nalazeæi u svom kralju nikakve potpore u svojim nevoljama, obraæali njemu. Omišani, koji su gusarili i onda kad su bile bolje prilike i jaèa kraljevska vlast, gusarili su i sada, kad se ta vlast nije na ovom primorju nikako osjeæala. Vidjesmo kako ih je Venecija prisililа na mir, radi èega su poèeli jaèe napadati krajeve i laðe onih dalmatinskih gradova koji nisu bili pod Venecijom nego pod istim kraljem kao i oni. Ti su gradovi bili: Split, Trogir, Šibenik i dalmatinski otoci.
Gradovi Split i Šibenik poslaše zbog toga napuljskom kralju Karlu poslanstvo i zamoliše ga da im pomogne protiv Omišana. Godine 1274. bude obnovljen savez između Spliæana i Šibenèana. Šibenèani se obvezaše da æe zajedno s Karlom napasti Omišane i njihove saveznike, na moru i suhu, i da æe "odsad unaprijed èuvati i braniti i na moru i na suhu spomenutoga gospodina kralja i njegov puk i sve pojedine njegove podanike i trgovce". Osim toga se obvezaše i Šibenik i Split i kralj Karlo da neæe sklapati s Omišanima odvojena mira. Kralj Karlo dade za ovaj rat pet galija, i to s cijelom bojnom spremom i svojim ljudima, dvije potpuno opremljene pozajmi Splitu, koji je imao dati samo svoje ljude, a jednu Šibeniku, uz isti uvjet. Sve su laðe imale biti pod spremom i s posadom do kraja ovog rata. Osim toga imali su Split i Šibenik dati za ovaj rat svoje laðe. Zapovjednika cijele te flote imao je imenovati kralj Karlo.
Taj ugovor bijaše sklopljen 4. rujna 1274, a 6. rujna naredi kralj Karlo da se galije poprave, urede i pošalju u Dalmaciju. Kad je bilo sve uređeno, zapoèe on rat protiv Omišana, a onda

zabrani svim svojim primorskim krajevima da primaju Omišane, od njih bilo što kupuju ili im bilo što prodaju, i naredi svojim èinovnicima da ih, ako dođu uhite.
U drugoj polovici 13. st. poèe Venecija pomalo osvajati neke hrvatske krajeve. Omišani su bez obzira na sve ugovore i dalje gusarili i Venecija je morala braniti svoje krajeve. U tu je svrhu dala svojim knezovima koji su bili u krajevima napadanim od gusara, oružane galije, kao što je još prije bila dala Dubrovniku i zapoèela odluèno napadati Omišane.
Ali najteže je bilo omiškim gusarima onda kad je 1280. sam Omiš došao u vlast Venecije, dobio mletaèkog kapetana i u svojoj tvrđavi mletaèkog kaštelana. Omišani sami nisu više mogli gusariti, ali su zato Primorci navaljivali sada i na Braè, Hvar i Omiš.
Ti napadaji na Omiš mora da su bili jaki, kad 1283. mletaèka vlada nalaže svojim lađama Kvarnera i Umaga, pa onda svim knezovima i samom kapetanu galija, da svi pođu u pomoæ omiškom kapetanu Ivanu Dandolu. Omišani su svim silama nastojali svoj grad oteti iz ruku Mleèana, pa su zbog toga vodili ogorèene borbe. Otoci Braè i Hvar, koji su tada bili u mletaèkoj vlasti, bjehu od Omišana sasvim opustošeni, njihovi stanovnici osiromašeni, sve u borbama s Omišanima. Poslije velikih napora uspješe Omišani i Primorci svoj grad oduzeti Mleèanima. Sada je Venecija jaèe organizirala svoju stražu protiv Omišana. Galije pojedinih knezova budu obnovljene. Dubrovniku dade Venecija 1286. g. novu galiju i još jednu manju lađu, koje je imao držati uvijek spremne, da na nalog iz Venecije napadne Omišane i druge gusare. Tu galiju i tu lađu nisu Dubrovèani nipošto smjeli upotrebljavati u druge svrhe, osim za borbu protiv gusara.
Iduæe godine, 14. listopada 1287, naredi mletaèka vlada da se lađe oružaju i krenu na Omišane. U taj se rat umiješaše i bribirski knezovi ban Pavao i njegova braæa Juraj i Mladin i navališe na Omišane (Kaèiæe) s kopna. Osvojivši Omiš i Primorje zapoèeše oni pregovore s Venecijom. Doskora pristupiše Venecija i bribirski knezovi definitivno ugovoru, koji je imao osigurati mletaèke lađe i mletaèki posjed. Sve su obveze ostale iste kao i 1274. g., samo za njih ne jamèe više sami Omišani nego knezovi bribirski i za njih opet gradovi Trogir, Šibenik i Split u visini od 20.000 mletaèkih denara.
U tom se ugovoru primirja gotovo i ne govori o drugom nego o tome kako da se sprijeèi da razni gusari, podložnici Pavlovi, osobito Omišani, ne napadaju mletaèke lađe i mletaèke posjede. U istom ugovoru obvezaše se Mleèani da æe u svojoj državi štititi bana Pavla i knezove Jurja i Mladina, ali zabraniše i Pavlovim i omiškim lađama da plove prema Veneciji, sjevernije od Ancone i Nije, tj. Mnogo južnije od one linije koja bijaše u ugovorima iz 1274. Omišani nisu èekali da to primirje izmine, a bilo je sklopljeno na tri godine, nego su malo poslije sklopljenog ugovora poèeli napadati Mleèane i njihove podanike. Venecija je zbog toga dala godine 1292. dubrovaèkom knezu nalog da, kad god bude smatrao potrebnim, naoruža galiju i pođe na Omišane.
Ali ne samo da Dubrovèani nisu sami od sebe tražili da napadnu Omišane nego to nisu uèinili ni onda kad su 1292. g. dobili izrièit nalog da oružaju galiju i da Omišane napadnu. Zbog toga ih Venecija oštro ukori i naredi im da zbog propusta isplate za to određenu globu. Tu su globu Dubrovèani sada isplatili, jer su bili uvjereni da bi im sukob s Omišanima donio samo veæe štete. Zato su izmolili mletaèku vladu da ih od te dužnosti oslobodi, jer da ih time samo izvrgava veæoj pogibli.
Kako Omišani nisu poštivali obveze koje su uèinili knezovi bribirski, tražili su Mleèani u novom ugovoru od Jurja Bribirskoga da on namiri štetu koju su pretrpjeli i koju bi mletaèki trgovci, napadnuti od Omišana, eventualno pretrpjeli. Na to je Juraj pristao, a za to su jamèili gradovi Split, Nin, Trogir, Šibenik i Skradin i neki zadarski građani.

Kao ni prije, nisu ni sada Omišani vodili mnogo raèuna o obvezama svoga kneza Jurja i o jamstvu dalmatinskih gradova, koji su svi bili obvezani da za njihova pljaèkanja isplate odštetu. U tom su pogledu bili Mleèani bezobzirni.
Njihov dužd Petar Gradenigo naredi da se najoštrije istupi i da se silom utjera novac za odštetu. Juraj zatraži pomoæ od napuljskoga kralja Karla III, koji se zauze za nj i za njegove zemlje i zatraži od Venecije da prema njemu postupaju kao prema Karlovu prijatelju i vazalu. Ali se Venecija nije obazirala na Karlove preporuke i tražila je odluèno odštetu.
God. 1300. doveo je knez Juraj protukralja Napuljca Karla Roberta u Split, odakle su ga ban Pavao i drugi hrvatski knezovi i njegovi pristaše odveli najprije u Zagreb, a onda u Ugarsku. Vidjevši Omišani kako je njihov knez moæan i zaštitnik samoga kralja, dadoše se još slobodnije na gusarenje, pa su se na svojim gusarskim izletima zalijetali i do južne Italije i pljaèkali podanike samog napuljskog kralja, prijatelja Jurjeva. Èak je i sam knez Juraj, kao nekada knezovi Kaèiæi, bio s tim sporazuman i dobivao izvjesni dio. Mleèani, kad nisu mogli dobiti od Jurja, uzimali su od jamaca.
Poslije smrti kneza Jurja dade ban Pavao èast kneza Dalmacije svom sinu Jurju II. Njemu je pripao i Omiš i Primorje i teška dužnost da sprijeèi gusarenje Omišana i Primoraca.
Mleèani su pretrpjeli od Omišana vrlo mnogo štete, ali su ih sad redovno nadoknaðivali od onih koji su im za Omišane jamèili. Ni oni gradovi, koji su èak i plaæali odštete za omiško gusarenje, nisu od njih imali mira, jer su Omišani, vièni pljaèki, kad nisu zbog mletaèkih galija smjeli napadati Mleèane, napadali i posjede dalmatinskih gradova i njihove laðe. Ugarski i hrvatski kralj Karlo Robert nije se ni najmanje za to brinuo, a Venecija je štitila samo svoje. Zbog toga se 1322. godine predadoše Veneciji Trogir i Šibenik, a poslije njih i Sp1it.
Tako je sada Omiš s Primorjem bio sa svih strana okružen mletaèkim teritorijem.
Ali uza sve to ne prestadoše omiški gusarski pohodi, pa su se oni i nadalje zalijetali, osobito na otoke Braè i Hvar. Venecija organizira sada progon Omišana i od strane samih otoèana i od strane svoje ratne flote, koja je èesto svraæala u braèki i hvarski kanal da potraži gusare. Hvaranima i Braèanima dala je Venecija ponovo dvije laðe, a 1334. g. još jednu, "da uzmognu sebe i svoje braniti od Omišana, koji ih na gusarski naèin neprestano na moru plijene". Venecija naredi Spliæanima, Trogiranima i Šibenèanima da Omišane ne primaju u svoja mjesta i da s njima na trguju, a kapetanu Kulfa da se od vremena na vrijeme pokaže u okolici Omiša. Ali sve to, ma koliko škodilo Omišanima, nije djelovalo na njih, da se okane gusarenja. Gusarili su oni i dalje.
Ni onda kada su 1358. g. Mleèani izgubili posjede u Dalmaciji, i od Kvarnera do Draèa protezala se neprekidno vlast Ludovika Anžujca, nisu se Omišani prestali od vremena do vremena zalijetati na puèinu i pljaèkati èak do blizu Boke kotorske. Tamo ih Mleèani gone, a istodobno traže odštetu od kralja Ludovika, a i to da on omiško gusarenje sprijeèi.
Kad su pak, poslije smrti Ludovika Anžujca, zavladale borbe u njegovim zemljama, omiški su gusari postali daleko slobodniji i pljaèkali, kad su samo mogli. Godine 1394. oni èak zarobe nekoliko francuskih i flamanskih plemiæa, koji su se na jednoj mletaèkoj laði vraæali iz Svete zemlje, opljaèkali im sve i poveli ih u Omiš.
U 15. st. izmijenile su se silno prilike na hrvatskoj obali. Godine 1409. kupila je Venecija Zadar i Dalmaciju od kralja Ladislava Napuljca, pa je nešto milom, a nešto silom do 1420. g. najveæi dio Dalmacije i preuzela u svoju vlast. Omišani su bili sada sasvim zatvoreni dubrovaèkim Pelješcem (Ratom), mletaèkim Trogirom, Splitom, te otocima Èiovom, Šoltom, Braèem, Hvarom i Korèulom, a osim toga izloženi su neprestanim promjenama gospodara, te malo-pomalo prestadoše gusariti. U takvim prilikama predao se Omiš 1444. godine dobrovoljno Veneciji.

6.ZADAR

Sjedište stratega (prokonzula, katapana) za vrijeme bizantskog gospodstva, Zadar je godine 1000. pao pod Veneciju, ali za kratko vrijeme, jer je veæ 1024. ponovo u bizantinskim rukama. Kao i ostali gradovi došao je i Zadar za Petra Krešimira IV pod gospodstvo hrvatskoga kralja i ostao sve do 1097, kad ga opet, dozvolom Carigrada, uzeše Mleèani, i zadržaše do 1107. g., kad on prizna vlast ugarsko-hrvatskoga kralja Kolomana i od njega dobi veliki privilegij autonomije.

Poèam od prvih hrvatskih knezova odnosi Zadra s njima skoro su bez izuzetaka srdaèni, porodiène veze između Zadrana i okolnih Hrvata postaju sve èešæe, interesne veze još jaèe, te se za vrijeme Krešimira IV Zadar može smatrati veæ dobrim dijelom infiltriran hrvatskim elementom.

Veneciji je od njezina prvog osvojenja Zadra, godine 1000, bilo vrlo mnogo do toga da Zadar bude u njenoj vlasti, smatrajuæi da joj je on neophodno potreban za osiguranje plovidbe njenih brodova preko Jadrana na istok. A1i, s druge strane, Zadar se nikako nije dao, i zbog toga je njegova povijest puna krvavih borba protiv mletaèkog gospodstva.

Godine 1115-1116. osvojen kao i drugi primorski gradovi ud mletaèkug dužda Ordelafa Faledra, ostade on u vlasti Venecije i onda kada je 1124. kralj Stjepan oduzeo Veneciji Biograd, Split, Trogir i Šibenik. Okružen sa svih strana hrvatskim teritorijem, u crkvenom pogledu podložan splitskom nadbiskupu, nije se Zadar mirio s težnjom Venecije, da i njega i svoj posjed na otocima, podloži i u crkvenom pogledu svom patrijarhu u Akvileji. Kad je dakle g. 1154, intervencijom Venecije, papa Anastazije IV podigao zadarskog biskupa na nadbiskupa i podèinio mu biskupiju hvarsku, rapsku, osorsku i krèku, a veæ sljedeæe godine papa Hadrijan IV podložio zadarskoga nadbiskupa akvilejskom patrijarhu, nastade u Zadru veliko razoèaranje.

Još je godine 1150. bio Zadar Veneciji vrlo sumnjiv, toliko da ona tada obveza neke istarske gradove da æe joj dati pomoæ, ako bi joj bilo potrebno napasti Zadar. Nezadovoljstvo dovede do ustanka i godine 1159. Zadrani se odmetnuše od Venecije i protjeraše mletaèkoga kneza Dominika Maurocena. Ostavljen sam sebi, Zadar je podlegao jaèoj mletaèkoj sili. Mržnja na Mleèane sada je samo porasla, i veæ 1164. g. Zadar se ponovno pobuni i prizna za kralja ugarsko-hrvatskoga kralja Stjepana III. Ali ni ovaj put Zadrani ne uspješe. I opet 1168. planu u Zadru buna protiv Venecije, po treæi put istjeraše iz Zadra mletaèkoga kneza Dominika Maurocena, a priznadoše za kralja Stjepana III. Sada je tek kralj poslao u Zadar 30.000 vojnika da ga brane. S druge strane Venecija, ne moguæi pregorjeti posjed tako važnoga grada za svoj položaj na Jadranu, posla odmah svog dužda s mornaricom, da Zadar osvoji, ali ovaj ne uspije. Nova velika mornarica i kopnena vojska, koju 1170. posla Venecija na Zadar, osvoji ga i prisili na mir, uz teške uvjete.

Deset je godina Zadar mirovao, da se 1180. g. ponovno odmetne i prizna za svoga kralja Belu III. Venecija je odmah pokušala da Zadar opet uzme, ali ni 1180, ni 1187, ni 1188, uza sve velike napore, ne mogaše oma Zadru nauditi, jer ga je branila jaka hrvatsko-ugarska vojska. U vlasti hrvatsko-ugarskoga kralja, a od 1188. g. u savezu sa Pisom, mogao je Zadar gudine1190. kod Puntamike pobijediti svojim brodovljem mletaèko. Međutim je mletaèki dužd, veliki Enrico Dandolo, odluèio ma svaki naèin osvojiti Zadar, smatrajuæi ga neophodno potrebnim za sigurnost Venecije na Jadranu. Poslije neuspjelog pokušaja 1194. g. iskoristi on g. 1202. nevolju križara, koje prinudi da mu pomognu osvojiti Zadar, što oni i uèiniše. Zadar, osvojen od križara, došao je sada ponovno pod mletaèku vlast. Da bude siguran da se Zadar neæe pobuniti dok on bude na istoku, dade mu dužd Enrico Dandolo porušiti sve bedeme uz

more i mnogo kuæa, pa èak i neke crkve. Na susjednom otoku Ugljanu podigoše Mleèani jaku tvrđavu sv. Mihovila, u koju postaviše znatnu vojsku da pazi da ne bi Zadar pokušao obnoviti svoje bedeme i buniti se. U toj nevolji pomogao je Zadru knez Domald, koji osvoji tvrđu sv. Mihovila, i pođe u Zadar, gdje pomagaše građanima da svoj grad obnove (1203). Ali, kako se Venecija spremala na Zadar, a kralj mu Emerik nije mogao pomoæi, sklopi Zadar 1205. ugovor s Venecijom, koji mu je ipak jamèio automomiju, utoliko što su Zadrani sami birali svoga biskupa i kneza, ali prvoga, između mletaèkog sveæenstva, i s potvrdom gradskog patrijarha, a drugoga, između Mleèana, uz potvrdu dužda. Doskora ishodi Venecija od hrvatsko-ugarskoga kralja Amdrije II godine 1216. da se on u ime svoje i svojih nasljednika odrekao svakog prava na Zadar, a Venecija mu zato iznajmi lađe za prijevoz vojnika u Svetu zemlju.

Potaknut od cara Fridrika II Hohenstaufovca, pobuni se i opet Zadar protiv Venecije 1242. Kad ih Fridrik II nije mogao pomoæi, obrate se Zadrani kralju Beli IV s molbom da ih primi pod svoju vlast i da im potvrdi stare privilegije. Kralj im usliša molbu i Zadrani istaknuše kraljev barjak. Ali Venecija nije nipošto mislila da se odreèe Zadra, i sljedeæe godine 1243. napade ga ona velikom snagom od dvadeset i šest galija i dvadeset drugih lađa. Zadar je branio i ban Dionizije. Kad je ovaj ranjen, nastade zabuna u dosad otpornim braniteljima, i Zadrani i njihovi pomagaèi ostaviše Zadar, u koji uđe mletaèka vojska 5. lipnja 1243. Sada je Venecija dala razrušiti gradske bedeme, i dala sagraditi samo jedan kaštel za mletaèku posadu. Zadarska autonomija bješe uvelike stegnuta; Zadrani izgubiše pravo da sami biraju svoga kneza, kojega je odsada slala Venecija po svojoj volji. Pored ostalih ogranièenja i zabrana nisu odsad Zadrani smjeli sklapati brakove s Hrvatima i Hrvaticama, a ni primati Hrvate u grad na stalan boravak, bez izrièita duždeva dopuštenja. Godine 1247. dopusti Venecija iseljenim Zadranima da se vrate, ali uz vrlo teške uvjete. Dužd odabere petnaest kolovođa, koji imahu ostati u Veneciji pet godina. Dvije stotine Zadrana imahu doæi naoružani u Veneciju, od ovih æe dužd odabrati stotinu, koji æe mu se dva put do zemlje pokloniti i javno moliti oproštenje. Pored toga dolazile su i velike novèane kazne.

Ali, uza sve to što je Venecija poslala bila u Zadar mnogo svojih ljudi, Zadar se nije nikako mogao sprijateljiti s mletaèkim gospodstvom; èim je osjetio da bi mu mogao pomoæi bilo ugarsko-hrvatski kralj ili hrvatski ban, veæ je on podizao glavu.

Dne 6. ožujka 1311. g. ustadoše Zadrani, zarobiše kneza i ostalo mletaèkog stanovništvo i mletaèke vojnike u Zadru, i poslaše poslanstvo kralju Karlu Robertu s molbom da ih primi natrag kao podanike hrvatsko-ugarske države i da im dade ona privilegije koje su nekada uživali, u prvom redu slobodan izbor kneza i potestata. Ovaj put pomogao je Zadrane hrvatski ban Pavao Bribirski, èijeg sina Mladina izabraše Zadrani za svoga kneza. Mleèani sada podsjednuše Zadar, koji je junaèki odolijevao mletaèkom podsjedanju, ali konaèno morade se predati (1313).

Ali ni ovo pokorenje Zadra nije bilo trajno: na glas da u Dalmaciju dolazi kralj Ludovik pobuni se Zadar 1345. g., ali, poslije Ludovikova poraza pred Zadrom 1346. g., bješe prisiljen na pokornost uz vrlo teške uvjete.

Odmetnuæe Zadra 1357. bijaše okrunjeno uspjehom, i to trajnim, kad su, mirom u samom Zadru (1358), došli i on i cijelo primorje u vlast hrvatsko-ugarskoga kralja Ludovika i u sklop hrvatsko-ugarske države, u kojoj je Zadar ostao onda ravno pedeset i jednu godinu, tj. do vremena kad ga je kralj Ladislav napuljski prodao Veneciji (1409).

7.DUBROVNIK

Od vremena kada se Dubrovnik prvi put poèetkom 7. st. spominje u povijesti pa sve do 1205. g. bio je on uvijek u vlasti Bizanta, uz male prekide, i to: krajem 11. st., kad je došao pod vlast južnoitalskih Normana, g. 1171, kad ga privremeno uze Venecija, i 1185-1192, kad je ponovno priznavao vlast napuljskih normanskih vladara.
Godine 1034. Dubrovèani su zajedno s jednim odjelom carske mornarice potukli saracensko brodovlje, kad je ovo bilo opet prodrlo u Jadransko more, a pedeset godina kasnije pomogli su oni svojim lađama - zajedno s ostalim dalmatinskim primorskim gradovima - Roberta Guiscarda u borbi s bizantinskim carem Manuelom Komnenom.
Temelje svome samostalnom razvitku udario je Dubrovnik u 12. stoljeæu, došavši na sretnu misao da preuzme u svoje ruke trgovinu između tadašnjeg Zapada i slavenskih zemalja na Balkanskom poluotoku. Tu osnovnu misao poèeo je sustavno provoditi u 11. stoljeæu i ostao je uz nju sve do pada pod Francusku 1808. godine. Ona je otada dalje ravnala svaki njegov korak i u politièkim i u trgovaèkim poslovima, ona je od njega stvorila diplomata prvog reda, kojemu je bila dorasla samo venecijanska diplomacija.
U doba kad je trgovina i u najkulturnijim krajevima bila ne samo težak nego i opasan posao, kad je trgovac morao biti i vojnik, uvijek spreman da ga napadnu ne samo razbojnici nego i vojnici pojedinih knezova, Dubrovèani su smjelo prodirali u sve krajeve Balkanskog poluotoka, ne ustuknuvši ni pred tim što je tu odvažnost mnogi njihov građanin platio glavom.
Trgovci onog vremena nisu se smjeli osvrtati na takove napadaje, nego su morali naæi naèin da se od njih obrane. Za poèetak trgovine uopæe trebalo je doæi do sporazuma s knezovima i vladarima ovih krajeva, i to udesiti tako da i oni imadu od toga koristi na carinama i darovima.
Dubrovèani su to veæ razumjeli i još u 12. stoljeæu naèinili razne ugovore, koji su im zajamèili moguænost trgovine i kneževsku zaštitu po prostranim podruèjima sjeverozapadnog dijela Balkanskog poluotoka.
Godine 1186, 27. rujna, sklopili su veliki župan Nemanja i njegova braæa Strašimir i Miroslav s Dubrovèanima mir, dali im slobodu trgovanja u svojoj zemlji i zajamèili im zaštitu. Tri godine poslije toga zajamèi 29. kolovoza 1189. g. bosanski ban Kulin Dubrovèanima slobodu trgovanja i zaštitu u svojoj zemlji.
Tako su Dubrovèani još u 12. stoljeæu osigurali sebi slobodu trgovanja i naklonost vladara u prostranom i velikom podruèju od Save ma sjeveru do Drima na jugu i Morave na istoku.
Za osiguranje svoje trgovine na Jadranu i s prekomorskim zemljama utanaèio je Dubrovnik razne ugovore: s Molfettom u Apuliji u 12. stoljeæu, s Pisom 1169, Rovinjem i Ravennom 1188, s Kaèiæima 1190, s Fanom i Anconom 1199.
Na takvom temelju, èvrsto udarenom u 12. stoljeæu, gradio je Dubrovnik dalje u 13. stoljeæu, iako se njegov politièki odnos proMijenio. Godine 1205. uzela je Venecija Dubrovnik. U vlasti VeNecije ostao je kao autonomna komuna, kakav je bio i dotad, s tim da Mu je odsada Venecija određivala kneza i slala nadbiskupa.
Dubrovnik sad nastavlja u istom smjeru i istom duhu razvijati svoju trgovinu.
Godine 1215. dobio je Dubrovnik od srpskog velikog župana Stefana slobodu trgovanja po njegovoj zemlji. Godine 1222-28. zajamèio mu je slobodu trgovanja u cijelom svom kraljevstvu srpski kralj Stefan, 1230. g. dao je bugarski car Asen II Dubrovèanima slobodu trgovanja po svim svojim zemljama, 4. veljaèe 1234. godine dao je izbjegli srpski kralj Stefan Radoslav Dubrovèanima velike privilegije. Iste godine dobili su oni privilegije od epirskoga sevastokrata Manuela Angela, i od bosanskog bana Mateja Ninoslava potvrdu privilegija bana Kulina. Dok su Dubrovèani uzeli privilegije koje im je davao izbjegli kralj Stefan

Radoslav, osiguravajuæi se za sluèaj njegova eventualnog povratka na prijestolje, sklopili su oni iste godine savez i prijateljstvo s tadašnjim srpskim kraljem Stefanom Vladislavom.
U listopadu 1237. g. prizna epirski despot Mihajlo II Angelo Duka Dubrovèanima stare njihove privilegije u svojoj zemlji, a 22. ožujka 1240. g, dobili su Dubrovèani velike privilegije od bosanskog bana Matije Ninoslava, imenito oslobođenje trgovaca od desetine i drugih daæa, eventualnu obranu od srpskog kralja, slobodu trgovanja i slièno. Taj je isti ban u ožujku 1240. obnovio prijateljstvo s Dubrovnikom i obeæao da æe ga èuvati. Godine 1243, 14. kolovoza, sklopili su Dubrovèani ugovor sa srpskim kraljem Stefanom Urošem, a 1249. g. dali su humski knez Andrija i njegovi sinovi Dubrovniku privilegij slobode trgovanja i obeæali mu svoje prijateljstvo.
Dne 15. lipnja 1235. g. sklopili su Dubrovèani s bugarskim carem Asenom II savez za navalu i obranu protiv srpskog kralja Uroša, ali još 13. kolovoza 1253. g. - poslije rata i neprijateljstva - potvrdio im je Stefan Uroš stare privilegije u svojoj zemlji. Vrlo je karakteristièno obeæanje koje je srpska kraljica Jelena dala Dubrovèanima 28. listopada (1273-1314), u kojem se je ona zaklela ne samo da æe štititi dubrovaèke trgovce nego da æe èak obavijestiti Dubrovèane, ako bi kralj htio navaliti na Dubrovnik.
Da osigura svoje lađe i svoju trgovinu u lukama raznih gradova, i na moru, Dubrovnik je i u 13. stoljeæu sklopio razne ugovore u tu svrhu: 1201. s gradom Barijem, 1208. s Molfettom, 1211. s Bisegliom, 1221-22. sa Splitom, 1229. i 1231. s Fermom, 1234. sa Šibenikom i Splitom, 1235. s omiškim knezom Kolmanom, 1235. s Ravennom, 1238-40. s opæinom Dorsanom, 1243. s Ulcinjem, 1245. s Omišom i mnogim drugim gradovima.
Dne 22. travnja 1249. dobio je Dubrovnik od opæine Svetoga Elpidija u Romagni privilegije za cijelu obalu ove komune, a 23. svibnja 1249. bi sklopljen trgovaèki ugovor između Dubrovnika i grada Fana, 1250. ugovorili su Dubrovèani prijateljstvo s Trogirom, a 1251. s gradom Recanatijem.
Godine 1256. izmirio se Dubrovnik s gradom Firmom poslije izvjesnih nesporazuma među njihovim trgovcima, a 1257. sa Splitom uz izmjenièno jamstvo slobode njihovih građana u svojim lukama, 13. svibnja 1257. ugovorili su Dubrovèani, koji su u Senju tovarili drvo, da dubrovaèke lađe u Senju ne plaæaju arboratik, 26. prosinca iste godine sklopljen je ugovor prijateljstva između Dubrovnika i Kotora, na temelju kojega nisu dubrovaèki trgovci plaæali nikakve carine u Kotoru, a kotorski su uživali isti privilegij u Dubrovniku, 11. svibnja 1274. g. dobili su Dubrovèani od grada Ferma privilegij da ne plaæaju carine ni u gradu Fermu ni u luci sv. Jurja. Godine 1279, 5. lipnja, proširio je Dubrovnik svoj ugovor prijateljstva s Kotorom i u politièkom i u trgovaèkom i u plovidbenom pogledu; Kotur je obeæao tom prilikom Dubrovniku, da æe nastojati sprijeèiti svaki eventualni rat srpskog kralja na Dubrovnik, a u svakom sluèaju o takvoj namjeri pravodobno obavijestiti Dubrovnik. Druge se odredbe odnose na izmjeniènu i zajednièku navigaciju, izmjenjènu i zajednièku trgovinu, oslobađanje carine dubrovaèkih lađa i trgovaca u Kotoru, oslobođenje i eventualno plaæanje carine na robu Kotorana u Dubrovniku itd.
Ugovor između Dubrovnika i Ancone od 4. lipnja 1292. godine jest u tanèine savršen trgovaèki ugovor onog vremena.
Dubrovnik je gotovo sam imao u rukama cijelu trgovinu slavenskih balkanskih zemalja, koliko su one trebale produkte zapadne industrije. U Anconi, u Traniju, u Brindisiju, u Draèu i drugdje imao je Dubrovnik cijelu koloniju svojih ljudi, upravo onako kako ih je imao i po svim glavnim mjestima na Balkanskom poluotoku, sve vezane s Dubrovnikom ne samo vezama jedne domovine nego i zajednièkim interesima.

U Vrhbosni, Beogradu, Nišu, Skoplju, Sofiji, Provatu i drugdje bilo je Dubrovèana koji su robu kupovali i prodavali upravo onako kako su to èinili Dubruvèani u Veneciji, Firenci ili kasnije èak u Londonu.
Glavni je uzrok procvata Dubrovnika i dubrovaèke trgovine i dubrovaèkog pomorstva taj što je sav državni život Dubrovnika bio prema tome udešen, a sve je drugo osim trgovine i pomorstva bilo sporedno. I kako je od toga svatko imao koristi, od kneza i vlastele do posljednjeg puèanina, to je briga za podržavanje i jaèanje steèenih prava i utrtih putova okupila sve u tolikoj mjeri da unutrašnjih borba u to vrijeme nije gotovo ni bilo, jer da ih je bilo, Dubrovnik bi, bez svake sumnje, podlegao i postao plijenom susjednih vladara.
Venecija, koja je u Levantu našla golemo vrelo svojih prihoda i odakle su dolazila cijela bogatstva u nju, nije trebala u to doba tražiti sebi tržišta na Jadranskome moru, štoviše, Mleèani to nisu ni htjeli. Jadransko je more u to vrijeme bilo za Mleèane samo cesta koja je spajala Levant s njihovim glavnim gradom. Dubrovnik je njima bio samo zbog toga potreban da im bude uporište na Jadranu, koje su slabo podupirali, ali uvijek spremni bili obraniti ga od svakog prohtjeva srpskih kraljeva, koji su èesto za njim težili. Dubrovnik je na taj naèin mogao mirno razvijati svoju trgovinu i svoje pomorstvo.
Kad je 1358. godine bio sklopljen u Zadru mir između Venecije i ugarsko-hrvatskog kralja Ludovika Anžujca i pobjedniku Ludoviku ustupila Venecija cijelo Primorje od poèetka Kvarnera do Draèa, došao je i Dubrovnik pod vlast ugarsko-hrvatskoga kralja.
Dubrovnik je sada dobio sve one privilegije koje su imali i ostali dalmatinski gradovi, s tom razlikom što je kralj, poznavajuæi dubrovaèke trgovaèke prilike i veliku korist koju je imao od njih Dubrovnik, i sam htio od toga imati koristi. Radi toga mu je Dubrovnik morao plaæati "u znak podvrgavanja i priznavanja" godišnje 500 perpera u zlatnim dukatima i povrh toga obeæati 2500 perpera, koje je u posljednje vrijeme plaæao svake godine srpskom kralju, i 500 perpera, koje je godišnje plaæao bosanskom banu, za eventualnu obranu Dubrovnika od srpskih i bosanskih vladara.
Dubrovnik je pored svih svojih promijenjenih prilika održao svoje trgovaèke veze, tržišta i putove. On je i nadalje plaæao srpskom kralju dužni danak od 2000 perpera, a njegovi trgovci sve pristojbe za trgove, ne pouzdavajuæi se nikako u zaštitu Ludovikovu u tim krajevima.
Dubrovèani su usavršili potpuno svoje trgovaèke putove i veze u srpskoj državi, i bili gotovo jedini dobavljaèi svih vrsta robe, koju su trebali osobito dvor i vlastela. Osim toga su Dubrovèani postali novèari srpskoga carstva.
S Venecijom dolazio je Dubrovnik sada u èešæe sukobe. Mleèani su naime 1367. godine zabranili Dubrovèanima u Veneciji izravno kupovati i prodavati robu strancima, a slobodno im je to bilo èiniti jedino preko Mleèana, što je robu znatno poskupljivalo. Dubrovnik je odvratio istom mjerom.
Venecija je nato, da se osveti Dubrovniku, zabranila 1372. g. svaki izvoz iz Venecije u Dubrovnik i uvoz iz Dubrovnika u Veneciju.
U to su se promijenile prilike na Balkanu. Tamo se je poslije smrti mladoga cara Uroša nastavilo komadanje srpske države, i u mnogim krajevima podigli su se razni dinasti, od kojih su neki tražili da im Dubrovnik plaæa stari svetodimitarski danak, koji je prije plaæao srpskom kralju, pa kad Dubrovnik nije htio na to pristati, navaljivali su na njegove ljude i njegove zemlje.
Nesigurnost u tim krajevima odvrati mnoge trgovce od polaženja na stare trgove, i uputi ih da se dadu na veliku trgovinu po Sredozemnome moru. Tome je pridošao i još jedan uzrok. Godine 1362. zabranila je Venecija svojim lađama bilo gdje u Dalmaciji krcati robu za izvoz u

zemlje Sredozemnog mora izvan Jadrana. Ta je zabrana u prvi mah uvelike škodila trgovini dalmatinskih gradova, ali je istodobno ptaknula ove gradove na gradnju velikih lađa za plovidbu po Sredozemnome moru. Osobito se je u tom istaknuo Dubrovnik, koji je izgradio veliku flotu za plovidbu po Jadranskom i Sredozemnome moru. Dubrovèani su sada zalazili u Egipat i uopæe u Levant, a da osiguraju svoju trgovinu i trgovce, sklopili su 1365. g. ugovor s turskim sultanom Muratom u Brusi.
U mletaèko-genoveškom ratu 1378-1381. sudjelovao je i Dubrovnik, pozvan od Ludovika. Dubrovnik je izgubio nekoliko lađa, koje su mu Mleèani zaplijenili; pomogao je genoveškoj mornarici svojim lađama u borbi da se Veneciji opet oduzme Kotor; u ekspediciji u sjeverni dio Jadrana sudjelovao je s 2 galije u bitci kod Pule i poslao Matu Jozetina da navaljuje na mletaèke trgovaèke lađe.
Uska suradnja dubrovaèke mornarice sa genoveškom dovela je dubrovaèku u Tirensko more, gdje su sve do Genove polazile njegove lađe, kao što su i prije toga dolazile do Pise. Dubrovnik je u to doba, izgubivši mnogo svojih veza u balkanskim zemljama, ojaèao svoju mornaricu i postao eminentno pomorsko trgovaèka opæina.
Kupivši 1409. Zadar i sva prava na Dalmaciju od Ladislava Napuljskog, Venecija je do 1420. uzela gotovo svu Dalmaciju osim Dubrovnika i njegovih zemalja. Dubrovnik je u to doba imao osim svoga grada još ove krajeve: Gruž i male otoke od Mrkana pred Cavtatom do Šipana, dio župe, Rijeku i Zaton, otok Lastovo, koji je 1272. svojevoljno bio priznao njegovu vlast, otok Mljet i poluotok Rat (Pelješac), što mu je darovao srpski car Dušan i bosanski ban Stevan Kotromaniæ 1333. g., primorje od Stona do Zatona, koje mu je istom zgodom dao Dušan, i godine 1358. kralj Ludovik, ali koje je uzeo u posjed tek 1390. godine.

8.POHRVAÆIVANJE DALMATINSKIH ROMANSKIH GRADOVA
Dalmatinski gradovi Zadar, Split, Trogir, Dubrovnik, Kotor, i otoèni gradovi Rab, Krk i Osor, od kojih su neki preživjeli provalu Avara i Slavena i dolazak Hrvata, a neki, kao Split i Dubrovnik nastali tek poslije toga, napuèeni u prvi mah od izbjeglih Romana, dođoše vrlo brzo u vezu s okolnim Hrvatima, koji su imali svoja naselja tik do njihovih gradskih bedema, ili su èak, kao u Dubrovniku, živjeli do njih. Uslijed tih veza, koje su bile raznolike prirode, moralo je doæi i došlo je vrlo brzu do pohrvaæivanja dalmatinskih gradova isto tako kao i do romaniziranja mnogih Hrvata koji su se u gradove nastanili. Drugaèije i ne bi bilo moguæe, i bilo bi neprirodno, da u vrijeme kad ne postoji pitanje narodnosti, opstanu netaknute izvjesne jedinice, skoro sa svih strana okružene drugim jeziènim elementom. Dalmatinski gradovi su veæ od vremena kneza Branimira plaæali hrvatskom vladaru godišnji tribut za slobodno uživanje i obrađivanje svojih zemljišta izvan bedema pojedinog grada, i njihovi su građani, èim su izašli iz gradskih vrata, stupali nogom na hrvatsko podruèje. Ti su gradovi živjeli u prvom redu od obrta i trgovine, i za to su morali trgovati s Hrvatima, koji su bili oko njih, ili tako da su oni pošli izvan gradskih bedema, ili obratno, da su Hrvati dolazili u gradove. Isto tako nisu gradski obrtnici mogli živjeti samo od onoga što su radili za svoje sugrađane, nego su proizvode svojh zanata prodavali okolnim Hrvatima, i obratno kupovali od njih ono, što im je trebalo. Veze, i to najuže veze, morale su postojati, i ne bi trebalo nikakvih drugih dokaza za to, osim najprirodnijih, koje smo evo iznijeli.
Međutim postoje mnogi drugi dokazi, koji to potkrepljuju, u prvom redu mnogobrojna hrvatska lièna imena, koja nalazimo u dalmatinskim gradovima veæ u najstarijim ispravama iz 10. vijeka, a onda redom dalje. Postoje samo dva tumaèenja ove pojave: ili su veæ rano poèeli Hrvati da ulaze u romanske gradove, gdje su im stari stanovnici, nakon toga što su oni dugo u tim gradovima živjeli, možda tek nakon nekoliko generacija dali sva prava i priznali ih

građanima, ili su u tim gradovima, veæ od prvog poèetka, tj. od njihovog osnivanja, odnosno obnove, i Romani i Hrvati živjeli zajedno.
Najstarija zadarska isprava koja nam se saèuvala, je oporuka zadarskog priora Andrije, iz godine 918. I taj prvi prior koji nam je poznat, ima kæer Dobrušu (Dobrosia). Drugu zadarsku ispravu, iz g. 986, potpisuju uz ostale zadarski tribun Crneèa (Cerneche) i njegov brat Dabro. Iz zadarskih isprava ovoga vremena poznati su nam zadarski priori: Grubiša, Drago, Dabro, Vitaèa (Vitaza), Desinja (Desinia), i drugi, pa tribuni: Dabro, Crneèa, Drago, Draže (Drase), sudac Desinja (Dessina). Unuka prioraa Madija zvala se Èika (Cicca), a njezina majka Veæenega (Uekenega). Kæerka ove Èike, opet imenom Veæenega, udala se za Zadranina Dobroslava. U jednoj ispravi iz godine 1166, koju izdaje Ivan, opat Sv. Krševana, nalaze se kao svjedoci Zadrani: Josip Jure Talariæ (Talarigi), Martin Zluradov (Zluradi), Petriæ Vitaèe (Petrizus Vitaze), Vlèina Lopre (Vilcinna Lopre), Boriæ Mihovilov (Borizius Michaeli). Zadarski nadbiskup Lampredije izdaje godine 1178. ispravu "zajedno sa zadarskim konzulima Martinom Zloradovim (Sloradi), Petriæem Vitaèom, i drugim plemiæima našega grada", među kojima spominje Damjana Zloradova, Lampredija Vitaèu, Mihu Petriæevog (Micha Petrici) i druge. Takovih bismo primjera mogli navesti vrlo mnogo, koji nam nedvojbeno pokazuju kako je hrvatski element ne samo ušao u Zadar nego zauzimao i najviše gradske službe.
Godine l177. doèekali su Zadrani papu "pjevanjem pjesama u svom slavenskom jeziku" ("canticis in eorum slavica lingua").
Za zadarsko je stanovništvo bila naroèito presudna godina 1243, kad je Venecija osvojila pobunjeni Zadar, a njegovo stanovništvo izbjeglo, našto je mletaèka vlada pozvala Mleèane da se u Zadar nasele, nudeæi im kuæe i imanja izbjeglih Zadrana. I doista, nekoliko se mletaèkih porodica naselilo. Ali kako te nisu mogle ni da se brane od napadaja iseljenih Zadrana, a ni da brane svoj grad, dopusti mletaèka vlada g. 1247. da se izbjeglice natrag nasele. I doskora je Zadar u svojoj veæini naseljen hrvatskim elementom. Saèuvali su nam se registri zadarskih bilježnika, u kojima se npr. u godini 1289. spominju ovakva imena zadarskih građana: Prodo Èukiæ, Bratonja Sloviniæ (Bratonia Slovinig habitator Jaderae), Horvatin sin Radoslavljev (Choruatino filio Radoslaui), Radoslav sin Desinje (Radoslauus... filius... Desegne habitator Jadere), Grgur Pribudružev, Grubeša Bièalov, Ivan sin Družin, Radoš sin Slavkov, Slavko Vrtikašica, Damjan Promiæev, Desaèa udova Andrije, Dominik Belobrad, Dragoslava kæi Brankova, Bogdan Èupar, Matija Bastiæ, Vid Radoniæ, Damjan Dobri, Stipan Dragoslavljev, Dobra žena Vlkasa, Dobreta sin Šuborov, Petar Aèudoviæ (Acudovic), Volkoj sin Veskov, Dešimir sin Radunin, Bogdana kæerka Dešimira Pešæanova, Previæ sin Radošev, itd. Takovih imena Zadrana iz ovoga vremena ima na stotine. Otad se dalje mogao broj hrvatskog elementa u Zadru samo poveæavati, jer grad nije više doživio onakav egzodus kao ono 1243. g. Iz istog vremena, i to iz g. 1283, postoji jedan imenik zadarskih plemiæa, medu kojima se nalaze: Bogdan de Laurechna, Volcina de Ginanis, Stane de Varicassis, Dessa de Fumatis, Bartholomeus de Zloradis, Andreas de Grubogna, Drago de Nosdrogna, Vulcigna de Madiis, itd. Imena Bogda, Vuèina, Varikaša, Zlorad, Dobre, Drago, Miligost, Grubonja itd. pokazuju oèito kakav je narodni element bio u Zadru ovoga vremena. Tako je ostalo kroz cijeli srednji vijek, i produžilo se i u novi, i u doba mletaèkog vladanja, kako nam to bez svake sumnje pokazuje popis zadarskog puèanstva iz 1527. godine, u kojemu se nalaze na stotine imena èisto hrvatskih, kao Bogoviæ, Voliæ, Pop, Muniæ, Bogdanoviæ, Svošiæ, Burcoloviæ, Školjariæ, Kvariæ, Zelenkoviæ, Brdar, Radiæ, Štefanoviæ, Markešiæ, Skardoniæ, Kremenaliæ, Sajkoviæ, Mortuliæ, Bertoviæ, Ljuèiæ, Staniæ, Kunaliæ, Grbinoviæ, Turkoviæ, Bièaniæ, itd.

Slične su prilike bile u Splitu. Splitski prior Prestancije (1030-1032) ima sina koji se zove Crni, i rođakinju Dobricu. Splitski su priori: Stjepan Valica, Crneèa, Grubeša, Vuèina (Velcenius). U Splitu nalazimo tribune: Draga i Vuèina, a suci su: Deša, Dobrana, Vlkota, Deša Mihajlov, Dobro Brašiæ, Sreæa Kaèetin, Drago Stjepanov, Dobre Dušièin, Vuèina Sreæin, Josip Prvoslavljev, Gavsinja Dušièin, Lukan Dešin, Ivan Dobravljev, Stojša Martinov, Jakov Dušièin, Ivan Vuèina, Nikolica Dujma Prvoslavljeva, itd., svi od 11. do 14. stoljeæa. Sve su to prvaci Splita, sve odreda plemiæi. Isto tako obiluju hrvatska imena kod splitskih građana, od 10. vijeka dalje. Medu njima nalazimo i ova lièna imena: Zdika (Sidica), Žir (Ziro), Zemko (Zemici), Èrvika (Ciruica), Cvitko Božiæ (Ciutico Bozzicho), Dobro (Dabro), Desinja, Ljubac, Zlko, Njeguš, Cvitko Dabislaviæ, Stinica, Repušina, Sokolka, Platimiša, Veranica, Dobre, Platihleb, Pribina, Prodan, Dragiša, Boledrug, Miroslav, Prodan, Ljubomir, Maèica, Dragan, Bolan, Vitaèa, Vlkiæ, Grdan, Vsemir, Urošan, Vuèa, Tomil, HIonimir, itd. Imena hrvatska u kasnijim stoljeæima prevladavaju još više. U splitskim kvadernima i zapisnicima iz 1360-1385. koji su nam se saèuvali nalaze se 123 muška narodna imena i 59 ženskih narodnih imena, pa 138 hrvatskih porodiènih imena, uz vrlo malo talijanskih (4), i to od doseljenih porodica. Kasnije je hrvatskih imena još i više. Saèuvao nam se popis splitskih građana iz 1507. godine, u kojemu je velika veæina hrvatskih imena, kao Milaeniæ, Siporiniæ, Paiæ, Luliæ, Navilièiæ, Kljuè, Peèiniæ, Dumiæ, Radesiæ, Bastijanoviæ, Glavina, Galetiæ, Milekoviæ, itd.
Kao u Zadru i Splitu, isto je tako i u Dubrovniku, Krku, Osoru, Rabu, i Trogiru. Dalmatinski gradovi nekadašnjega bizantinskog temata daju nam, gledano na osnovi tih imena i prezimena, sliku pretežno hrvatskih gradova, u kojima romanski element sve više nestaje i konaèno ga nema. Jedva je moguæe zamisliti da su Romani tih gradova uzimali hrvatska imena kao svoja krsna ili porodièna, nego je naprotiv sigurno da su mnogi Hrvati, ušav u gradove, poslije koje generacije primili romansko ime, u prvom redu krsno, tako da se iza mnogih krsnih imena raznih crkvenih svetaca kriju Hrvati, koji su se poromanili. Romaniziranje Hrvata koji su ušli u dalmatinske gradove ide negdje do 12, a negdje do 13. stoljeæa, a onda je priljev hrvatskog elementa tolik da romaniziranje prestaje, a poèinje i pohrvaæivanje romanskog elementa, ukoliko ga je još bilo, i ponovno vraæanje romaniziranih Hrvata svom materinjem jeziku, dok su oni Hrvati koji se sada u gradove useljuju, više ne romaniziraju. Isti rezultat daje ispitivanje jezika na osnovu saèuvanih dokumenata. Romanski je jezik u dalmatinskim gradovima sve više bio skuèen na nekoliko porodica, on je konaèno ostao samo jezikom javnoga života, dok je hrvatski bio jezik kojim se govorilo u porodici i u dnevnom saobraæaju. U 13. vijeku svi su dalmatinski gradovi u pretežnoj svojoj veæini hrvatski, i takovi ostaju, kako nam je to zabilježio, u svom Itineraru po Dalmaciji službeni mletaèki sindik Zuan Battista Giustiniano godine 1553.
To je bio prirodan proces, koji su stvarale u prvom redu najuže ekonomske veze gradova i okolice, a onda višekratna regeneracija tih gradova, koji su katkad gubili golem, èak najveæi broj starog stanovništva uslijed elementarnih nepogoda, a naroèito za èestih pomora od kuge, kad je znala izginuti i polovica starog stanovništva. Tada se gradovi malo-pomalo pridizali dolaskom ljudi iz okolice, a ti su bili iskljuèivo Hrvati. Tako su i stari gradovi, zadržavajuæi svoj poseban položaj i svoje privilegije, i svoju autonomiju, nacionalno postali jedno sa svojom okolicom.

IV.DALMACIJA POD VENECIJOM

1.IZMEĐU HRVATSKIH KNEZOVA I VENECIJE

Dio Dalmacije koji je Venecija uzela od 1409. do 1420. na osnovu kupnje, sastojao se od Kvarnerskih otoka (osim Krka, koji je tek 1480. došao u njene ruke), svih ostalih otoka, do uključivo Korčule, i dalmatinskog kopna od Novigrada do Žrnovnice. U njene je ruke došla sva obala, dok je kopnena granica prema Hrvatskoj išla od Novigrada na Nadin, odatle na Šibenik, od Šibenika na Bihaće, uz pristran Kozjaka, jugozapadno od Solina na Žrnovnicu. U Hrvatskoj su ostali Obrovac, Bribir, Skradin, Klis, Solin, Poljica, Omiš, Primorje (Krajina). Dubrovnik je sa svojim teritorijem ostao pod izravnom vlašću hrvatsko-ugarskih kraljeva, dok je Kotor ušao u takozvanu Mletačku Albaniju (Albania Veneta).
Da točnije označimo, pod mletačku vlast došle su dalmatinske autonomne komune: Rab, Cres-Lošinj, Nin, Zadar, Šibenik, Trogir, Split, Hvar i Brač, Korčula, Kotor sa svojim teritorijem i u takvoj ih je formi Venecija i uzela. Zato, da ne izazove nikakvih suvišnih osjetljivosti, ostavila je ona i dalje onakvu teritorijalnu razdiobu kakvu su ti pojedini gradovi stekli kroz stoljeća, i u čestim međusobnim krvavim borbama. Isto tako je ona sada ostavljala tim autonomnim općinama njihovu autonomiju, njihove statute i dodatke tim statutima, njihovo plemstvo i puk s onakvim pravima i odnosima kakvi su dotada bili. Štoviše, Venecija je ostavila i carinske ograde između pojedinih dalmatinskih komunalnih područja, prava ribarenja i teritorijalne vode pojedinih komuna.
Sve ono što bi (ako bi se mijenjalo) izazivalo osjetljivost gradova, Venecija nije dirala, ali je ukinula najbitniju oznaku komunalne autonomije, slobodan izbor kneza. Svim komunama slala je od sada Venecija za kneza jednoga Mlečanina, izabranog u svom Velikom vijeću. Taj je knez, osim toga, imao daleko veća prava nego dotadašnji knezovi, jer je on dobio odmah i isključivo suđenje u kaznenim parnicama.
Doskora se pokazalo da su obećanja koja je Venecija dala dalmatinskim komunama u pitanju njihove autonomije, doista samo obećanja, i da Venecija nije nipošto pod autonomijom razumijevala ono što je ta autonomija dosada bila. Brzo su oni osjetili da njihov knez nije više samo izvršilac zaključaka njihovih vijeća, i upravitelj, prema odredbama njihovih statuta, nego, u prvom redu, izvršilac naloga koji su dolazili iz Venecije. Doskora se mletačka vlada počela miješati i u njihove unutrašnje poslove, donosila razne odredbe, a da prije toga nije pitala za mišljenje gradskih vijeća, pa čak i ukidala zaključke pojedinih komunalnih vijeća. To je ona činila ne samo onda kad ju je njezin knez u pojedinoj komuni na to savjetovao, nego i na tuđu intervenciju, npr. pape, nadbiskupa ili biskupa. Sve se to dešavalo malo godina poslije 1420. godine, kad je dalmatinskim gradovima bila još u svježoj uspomeni njihova puna autonomija. I Splitsko i Trogirsko veliko vijeće bilo je svojedobno zaključilo da se crkvama i hospitalima ne smiju ostavljati nekretnine, dakle kuće i zemljišta ni njihovi prihodi. Na intervenciju pape Nikole V zaključio je Mletački senat da se ta odredba Trogirskog vijeća ima opozvati i poništio ju je. Dvije godine zatim, 1452, isti je Mletački senat zaključio da se poništi zaključak Splitskoga velikog vijeća, i taj svoj zaključak dostavio splitskom knezu Viktoru Delfinu.
Pored kneza postavila je Venecija u svakom gradu malu posadu, a doskora je, uza sva obećanja da to neće učiniti, počela u pojedinim gradovima graditi utvrđene kaštele. Kupujući Dalmaciju od kralja Ladislava, mislila je Venecija da kupuje svu istočnu obalu Jadranskoga mora, i zato nije ona u stečenome do 1420. gledala konačno utvrđen svoj posjed, ni izravnan račun. Osim toga, postojali su i drugi razlozi, koji su upućivali Veneciju da taj svoj novi posjed proširi na hrvatski teritorij. Ona je vrlo dobro znala da posjed Splita i Trogira bez Klisa nije ni izdaleka onako važan kako bi bio onda kad bi u mletačkim rukama bio i Klis. Isto je tako znala Venecija vrlo dobro od kolike bi važnosti bio za nju Omiš. Zbog toga je odmah, čim je dobila Trogir i Split, počela raditi na tome kako bi dobila u svoje ruke

ta dva grada. Ali su i Klis i Omiš bili u rukama moænoga cetinjskoga kneza Ivaniša Nelipiæa, a s njime su tada stajale u dobrim i uskim porodiènim vezama druge dvije najmoænije porodice u Hrvatskoj, Kurjakoviæi i Frankopani. U vlasti Ivaniša Nelipiæa bila je Cetina, Krajina, župe Petrovo polje i Promina, dio kninske župe, Odorjanska župa uz Zrmanju, Poljièka župa. U njegovim su rukama bili gradovi: Klis, Omiš, Sinj, Èaèvina, Travnik, Viseæe, Makarska, Petrovac. Mletaèki je dakle posjed bio okružen posjedima i gradovima bana (kako se sam zvao) Ivaniša Nelipiæa, koji je, pored ostaloga tražio od svih Trogirana i Spliæana, koji su prolazili preko njegova podruèja, da plate prolazninu. Da se oslobodi Nelipiæa, nastojaše Venecija još 1421. i 1422. sklopiti savez s bosanskim kraljem Stjepanom Tvrtkom II za zajednièki napad na Ivaniša. Ali su uto Turci provalili u Bosnu i kralj je Tvrtko imao posla u svojoj zemlji te nije mogao misliti na rat protiv Ivaniša.
Godine 1425. posta banom Dalmacije i Hrvatske knez Nikola Frankopan. On pozajmi kralju Žigmundu 26.000 zlatnih forinti, za što mu je kralj založio gradove: Bihaæ, Sokol, Ripaè, Rmanj, Knin, Lab, Vrliku, Ostrovicu i Skradin, županiju Luku i èitava Poljica. Tako je i u ovim krajevima postao Frankopan susjed Venecije. Poslije smrti Nikole Frankopana (1432) postadoše banovi hrvatski i dalmatinski njegovi sinovi Ivan i Stjepan. Kad je malo zatim umro i Ivaniš Nelipiæ, njegove zemlje pripadoše njegovoj starijoj kæeri Katarini, udanoj za Ivana Frankopana. Tako je Ivan Frankopan postao gospodar Klisa, Omiša, Sinja i drugih Ivaniševih gradova. Kad je pak 1437. umro knez Ivan Frankopan, dade kralj Žigmund njegovu baštinu braæi Talovcima. U borbi koja nastaje izmedu Talovaca i bosanskog vojvode Stjepana Vukèiæa, pokori Vukèiæ Neretvu, Poljica i zauzme Omiš (1440). Međutim se zarati Venecija sa Stjepanom Vukèiæem zbog Bara i Zete (1443) i nagovori Omiš i Poljica da ostave vojvodu Stjepana Vukèiæa i priznadu njenu vlast, što oni i uèiniše (1444). Dne 29. sijeènja 1444 sklopiše Poljièani s Venecijom ugovor kojim im ona zajamèi autonomiju i potvrdi stare privilegije.
Hrvatskoj je pripadao još uvijek Klis i svi ostali veæ spomenuti gradovi na jugu Velebita. Ali su se sada vodile ljute borbe izmedu dalmatinskohrvatskog bana Petra Talovca i Ivana Sekelja, kojega je gubernator Ivan Hunjadi postavio za "bana Dalmacije, Hrvatske i Slavonije". Osim toga su i bosanski kralj Stjepan Toma i Stjepan Vukèiæ nastojali da oduzmu Talovcima neke krajeve.
Uto je Venecija uspjela da su joj se pokorili Kaèiæi i cijela Krajina, a onda uze i Neretvu (1452). Gubitkom Krajine i Neretve potisnuta je Hrvatska od mora, ostajali su joj na moru još jedino otok Krk i Senj.
Sada je Venecija išla za tim da dobije u svoje ruke unutrašnje krajeve dalmatinske Hrvatske, u prvom redu gradove Klis, Sinj, Èaèvinu i Petrovac, baštinu Petra Talovca. S druge strane vodile su se borbe za hrvatske gradove na jugu Velebita izmedu kneza i bana Ulrika Celjskoga i Stjepana Vukèiæa, banovca Tome Bojnièiæa i bosanskog kralja Stjepana Tome (1455-1456), a krajem godine 1458. umiješao se i novi ban Pavao Spiranèiæ, imenovan od novoga kralja Matijaša Korvina.

2.TURCI U DALMACIJI

Dok su se tako vodile neprestane borbe u dalmatinskoj Hrvatskoj, dogodili su se u Bosni sudbonosni događaji. Godine 1463. provali vojska sultana Muhameda u Bosnu, i veæ krajem svibnja zauze Bobovac; kralj Stjepan Tomaševiæ skloni se najprije u Jajce, pa u Ključ, gdje se predade sultanu zajedno s gradom. Malo zatim predade se i Jajce. Bosna pade.

Dne 12. rujna 1463. sklopljen je u Petrovaradinu savez između kralja Matijaša i Venecije protiv Turaka. Iza toga kralj u listopadu provali u Bosnu, da iz nje istjera Turke i osvoji Jajce, i velik dio Bosne.
Veæ 1467. g. bilo je manjih turskih provala u Hrvatsku, a iza toga te provale uèestaše, i turski su èopori provaljivali sve pod bedeme dalmatinskih primorskih gradova. Oèajni vapaji stizali su tada iz Dalmacije u Veneciju, pa je Venecija 1468. bila prisiljena odrediti u tu svrhu posebnog providura i poslati pomoæ Zadru i Šibeniku. Te su se turske provale u dalmatinsku Hrvatsku nastavile i 1469. g. uz daljnje unutrašnje svađe i borbe raznih velikaša.
Međutim su Turci osvojili 1471. Poèitelj, a za njim gotovo cijeli kraj izmedu Cetine i Neretve, osim Primorske krajine.
Godine 1474. provali jedna turska vojska u Albaniju i podsjedne mletaèki Skadar, dok su druge turske vojske provalile u Hrvatsku, Slavoniju, pa èak i u okolicu Ljubljane, svuda robeæi i paleæi. Iduæe godine, 1475, napadne kralj Matijaš Turke i oduze im novu i jaku tvrđavu Šabac, dok su njegovi vojskovođe uspješno ratovali u Bosni i u Vlaškoj. Kad je 1477. g. umro bosanski kralj i ban Hrvatske, Dalmacije i Slavonije Nikola Iloèki, provaljivahu Turci ponovo u hrvatske zemlje.
Iako je još 1463. g. postojao savez između Venecije i kralja Matije, njihovi su međusobni odnosi bili sve napetiji, zbog nastojanja Venecije da u dalmatinskoj Hrvatskoj izrabi sve prilike u svoju korist. A kad je Venecija 26. sijeènja 1479. sklopila bez njegova znanja mir s Turcima, a onda lukavstvom uspjela da joj se predao grad Krk (1480), zaprijetio je rat. Do rata nije došlo, jer su se sada Turci s velikom snagom oborili na Matijaša, pustošeæi Hrvatsku, Slavoniju, Kranjsku i Štajersku, našto on pođe u Bosnu, gdje su njegovi vojskovođe prodrli sve do Vrhbosne i Travnika. Uto su Turci podsjedali Hercegnovi, koji im se u sijeènju 1482. preda. S Hercegnovim pade i posljednji ostatak Hercegovine, osim kaštela Kosa na Neretvi, u turske ruke.
Za nasljednika kralja Matijaša, Vladislava II Jageloviæa (1480-1516), napadali su Turci hrvatske zemlje, ali bjehu u listopadu 1491. potuèeni kod Udbine od hrvatskog bana Ladislava od Egervara. Dvije godine zatim potukoše oni bana Derenèina na Krbavskom polju ispod Udbine (9. rujna 1493). Poslije izminuæa primirja (1495-1498) napadnu Turci ponovo hrvatske zemlje, i dopirahu sve do Šibenika. Ban Ivaniš Korvin pobijedi ih u nekoliko navrata i protjera uz pomoæ banovaca: Martinka, zapovjednika Knina, Pavla Štrpca, zapovjednika Ostrovice, i poljièkoga velikog kneza vojvode Žarka Dražojeviæa.
Poslije dvadeset godina mira između Turske i Venecije planuo je u srpnju 1499. g. rat izmedu njih. Dok je tursko brodovlje operiralo protiv mletaèkog posjeda na Moreji, provalio je Skender-paša u mletaèku Dalmaciju, opljaèkao je i onda preko hrvatske prodro sve do Cordignana u mletaèkoj Furlaniji. Tada pade i Makarska s cijelim svojim primorjem u turske ruke. Rat se nastavi i iduæe 1500. g., i turske su èete provaljivale preko hrvatskog teritorija do mletaèkih gradova Splita, Šibenika, Zadra, Nina, Trogira. S druge su strane Mleèani napadali turski teritorij, Bosnu i Hercegovinu. U to bude sklopljen savez između Venecije, pape Aleksandra VI i hrvatsko-ugarskoga kralja Vladislava. Rat ne potraja dugo i 1502. sklopi Venecija s Turcima mir, a 1503. Vladislav primirje, na pet godina. Ali uza sve primirje bili su Knin, Sinj, Klis i drugi gradovi na jugu Velebita stalno u opasnosti od Turaka, koji su u èetama èesto do njih provaljivali.
Kad je 1508. protiv Venecije sklopljena Cambrajska liga (Papa, car Maksimilijan i francuski kralj Luj XII), pozvaše i hrvatsko-ugarskoga kralja, da joj pristupi, i obeæaše mu, da æe, u sluèaju pobjede, dobiti natrag sve ono što je njegovoj kraljevini Venecija otela. Kralj Vladislav i neki njegovi velikaši, u prvom redu Ivan Berislaviæ, Trogiranin, željeli su, da vrate

Hrvatskoj Dalmaciju. Dne 5. srpnja 1510. zaključeno je na saboru u Tatu, da se ima povesti rat na Veneciju za oslobođenje Dalmacije. Glavni zagovornik rata bio je stolnobiogradski prepošt Petar Berislaviæ, Hrvat, Dalmatinac, rodom iz Trogira. Ali do rata nije došlo. Promjena na carigradskom prijestolju, gdje janjièari 1511 g. zbaciše Bajazita i proglasiše za cara Selima I djelovala je na pograniène krajeve, pa su turske èete provaljivale u hrvatske zemlje. Tako su Turci provaljivali g. 1512. do Skradina i napadali ga; Skradina ne osvojiše, ali opustošiše sve okolišnje podruèje, kao i ono, kojim su prolazili. Godine 1513. osvojiše Turci Èaèvinu u Posušju, Nutjak na Cetini i Vir kod Imotskog. Prilike su u Hrvatskoj, Velebitu na jugu, bile doista oèajne. Glas o njima odjeknuo je na Lateranskom koncilu, gdje su splitski nadbiskup Bernardin Zane i modruški biskup Šimun Kozièiæ opisali turske strahote, koje su se dešavale u njihovim biskupijama i pred njihovim oèima.
I godine 1513. i 1514. napadali su Turci hrvatske zemlje, paleæi, pljaèkajuæi i odvodeæi na tisuæe ljudi u ropstvo. Godine 1513. porazi Petar Berislaviæ jednu tursku vojsku kod Dubice, ali su Turci iduæe godine provalili i napali Knin i Skradin. Suzbijeni provališe oni ponovo sve do mletaèkih posjeda i odvedoše preko 3000 ljudi u ropstvo. Kod treæe provale osvojiše nekoliko mjesta, među njima i Karin. Petar Berislaviæ spremao se ozbiljno na napadaj na njih i u tu svrhu obrati se on na sve strane. Papa Lav X posla mu pomoæ u novcu, hrani i zairi. Skupivši vojsku kod Šibenika, provali Berislaviæ u Bosnu, ali ga u svibnju napadne bosanski paša i potuèe.
Poslije smrti kralja Vladislava godine 1516. pogoršale su se prilike u Dalmaciji i Hrvatskoj još više, jer je njegov sin i nasljednik imao tek 10 godina kad mu je otac umro. U takvim prilikama uputio je ban Petar Berislaviæ po Spliæaninu Tomi Nigeru 20. ožujka 1516. oèajno pismo papi Lavu X, moleæi ga za pomoæ. Berislaviæ je, uza sve nerazumijevanje s kraljeve strane, uspijevao braniti 1517. sjeverne hrvatske granice, ali nije imao dovoljno vojske da brani i krajeve na jugu. Bosanski je paša napao Klis, a Skradin se morao nagoditi s Turcima (1518). Godine 1520. provališe Turci u okolicu Splita, Trogira, Šibenika i Zadra. Hrvatski gradovi Skradin, Klis i Knin teško osjeæahu pritisak Turaka. Sred tih nevolja pogine u jednom okršaju s Turcima ban Petar Berislaviæ 1520. g. Iste godine sjeo je na turski prijestol veliki sultan Sulejman II Sjajni (1520-1566), koji podiže svoje carstvo do najveæe moæi i sjaja. On zauze 1521. Beograd i Šabac. Hrvatske su se zemlje nalazile u najtežim prilikama. Prepuštene same sebi, hrvatske su zemlje imale same izdržati turske napadaje. Turci navališe na Knin, koji se 28. svibnja 1521. morade predati. Na glas o predaji Knina Skradinjani pobjegoše u Šibenik, a Turci udu u ostavljeni grad. Iza toga Turci podsjednuše Klis, ali vidjevši, da Klis neæe osvojiti, pustiše ga za sad u miru (1522). Iduæe godine, 1523, osvojiše Turci Ostrovicu, a 1524. podsjednuše opet Klis, ali bijahu pod njegovim bedemima poraženi od Petra Kružiæa, koji prispije s vojskom iz Senja, 10. travnja 1524. Iza toga, bojeæi se s pravom turske navale, pođe sam kliški kaštelan Kružiæ k Papi u Rim, da ga moli za pomoæ.
Uto, 1526. g., povedoše Turci veliku vojsku na Ugarsku i Hrvatsku; osvojiše Petrovaradin i Osijek, a onda, 29. kolovoza 1526, uništiše na Mohaèkome polju vojsku kralja Ljudevita. Sam kralj zaglavi na bijegu. Iza toga sultan uđe u Budim.
Sada izabra jedan dio Hrvata i Mađara za svoga kralja Habsburgovca Ferdinanda, dok je drugi dio izabrao Ivana Zapoljskog. Dne 3. studenoga 1527. krunjen je Ferdinand za kralja.
Petar Kružiæ pristade odmah uz Ferdinanda i nastojaše da mu on pomogne u obrani hrvatskih gradova.
Dne 30. ožujka 1527. osvojiše Turci Obrovac na Zrmanji, zatim Udbinu, Komiæ i Mrsinj, sve važna uporišta, za napredovanje prema moru. Iduæe godine, 1528, uzeše Turci Jajce i dvanaest gradova u okolici Jajca. Tada pade i Banja Luka i Zveèaj. Na taj naèin Turci

sasvim odijelili Klis od ostale Hrvatske, jer je u njihovoj vlasti bio neprekinut teritorij sve do mletaèkih granica u Dalmaciji i mora. Iz nepokorene Hrvatske moglo se u Klis doæi samo morskim putem. Odsad dolaze Turci svaki èas i podsjedaju Klis.

Da sprijeèe Klisu dovoz hrane i pritjecaj ljudi morskim putem, sagradiše Turci 1531. u solinskom polju jedan kaštel, za koji upotrijebiše građu iz ruševina stare Salone. Iz ove nove utvrde provaljivahu Turci ne samo u kliško polje nego i u okolicu Splita, Trogira i Šibenika, iako je tada vladao mir između Venecije i Turaka.
Godine 1532. darova sultan Mleèaninu Alvizu Grittiju Senj, Klis i Poljica. Grittijev upravitelj dobivenih krajeva Nikola Querini preuze Poljica i 1532, za odsutnosti Petra Kružiæa uđe u Klis. Kružiæ se brzo vrati, oduze Queriniju Klis, i još iste godine 1532, uz pomoæ nekih Spliæana i Trogirana, osvoji solinski kaštel i razori ga. Navale na Klis svejedno nisu prestajale, ni kad je 1533. sklopljen mir između sultana i Ferdinanda. S druge strane nisu ni Klišani mirovali, i kliški su vojnici, èesto ostajuæi bez plaæe, zajedno s uskocima napadali, krali i pljaèkali i na turskom i na mletaèkom teritoriju. I 1536. i 1537. podsjedahu Turci Klis. Uto stiže Klisu kraljeva pomoæ od 3000 ljudi pod vodstvom Kružiæa i grofa Turna, i istodobno i papinska od 700 momaka. Turci ih doèekaše i potukoše. U boju pade i sam Kružiæ. U takovim prilikama kliška se tvrdava, uz slobodan izlaz branitelja, predade Turcima.

3.DALMACIJA I MLETAÈKO-TURSKI RATOVI U XVI STOLJEÆU
Padom Klisa u turske ruke pao je i zadnji bedem hrvatskog podruèja na jugu Velebita. Dosad je Klis bio u rukama kralja Ferdinanda, odnosno njegovih ljudi, a sve oko Klisa pa dalje, sve do Crnoga i Egejskoga mora u turskim rukama. Jedino su jedna važna vrata na toj golemoj zgradi stajala u rukama kralja Ferdinanda, odnosno njegovih ljudi, koji, jer nisu primali redovito plaæu, življahu od pljaèke, i na taj naèin sprjeèavahu, èak i onemoguæivahu, prolaz trgovine iz Turske u Veneciju i obratno. Sada se nadala Venecija da æe se prilike u tom pitanju poboljšati, ali je to sprijeèio rat, koji je planuo između Venecije i Turske, 1537. godine. Hairedin Barbarosa napadne Krf, a turske èete u dalmatinskoj Hrvatskoj Omiš i druga neka pograniène mjesta. Suzbijeni s Krfa bijahu isto tako odbijeni i od Omiša. Mleèani uto osvojiše Skradin i porušiše ga, ali Obrovca ne mogahu uzeti.
Poèetkom 1538. uđe Venecija u savez s carem Karlom, Papom i kraljem Ferdinandom. Godine 1538. nastaviše Turci s napadajima. Sa 8000 vojnika provališe oni u okolicu Zadra, osvojiše Nadin i Vranu, dok su njihovi napadaji na Zemunik i Nin ostali bezuspješni. Njihov pokušaj da napadnu Šibenik ne uspije i oni se vrate u Bosnu.
Nekoliko napadaja mletaèke vojske na Klis ostade bez uspjeha. Zapovjednik mletaèke vojske u Dalmaciji Camillo Orsini, svjestan koliko su slabi dalmatinski gradovi, dao je porušiti šibenska predgrađa i predložio Senatu da se Split napusti. Kad je Senat to odbio, dao je porušiti crkvu Svetog Križa u splitskom predgrađu, da je ne bi Turci zauzeli i u svoju kulu pretvorili.
Još krajem iste godine oduze saveznièka vojska Turcima Hercegnovi, a Venecija osvoji Risan. Turci napadoše u kolovozu iduæe godine, 1539, Hercegnovi s kopna i s mora, osvojiše ga i španjolsku mu posadu posjekoše. Na to Mleèani ustupiše Hairedinu Risan.
Pobjeda turske mornarice kod Santa Maura bila je za Veneciju odluèna. Dne 2. listopada 1540. bijaše sklopljen mir. U tom je miru izgubila Venecija gotovo sav svoj posjed na Egejskome moru, a u Dalmaciji Nadin i Vranu. Za Cipar i Zante imala je Venecija plaæati danak. Poslije sklopljenog mira stvoriše Turci iz osvojene Hrvatske na jugu Velebita novi sandžakat sa sjedištem u Klisu. Kasnije je sjeverni dio Dalmacije pripao Lièkom sandžakatu,

kojemu je južna granica bila Krka, tako da su mu pripali Kotari i Bukovica. Kliški je sandžakat obuhvaæao Dalmaciju od Krke na jug i pripadao mu je Drniš, Vrlika, Sinj i dr., a u Bosni Livno i Glamoè, tako da je dopirao do Rame, Vrbasa i Plive.
U ožujku 1570. g. zatraži Turska od Venecije, da joj preda Cipar, Venecija odbije taj zahtjev, i doðe do rata. Rat se vodio i na Cipru, i na kopnu u Dalmaciji i Albaniji i na moru. Dne 20. svibnja 1571. sklopljena je Sveta liga izmeðu Pape, španjolskoga kralja Filipa i Venecije.
U ovom ratu, koji je zapoèeo zbog Cipra, mnogo su stradala neka dalmatinska mjesta. U Dalmaciji je rat i poèeo, i to napadajem Turaka na šibensko podruèje. Dne 31. ožujka napadne Kliški sandžak Split, ali bude odbijen i prisiljen na uzmak. Turci opustošiše šibensko podruèje, prodriješe do Zadra, zauzeše Zemunik i podsjednuše Novigrad, ali bez uspjeha. Padom Famagoste, 18. kolovoza 1571, doðe i cijeli Cipar u turske ruke.
Dne 17. kolovoza 1571. ude turska flota, pod zapovjedništvom Karajalije u Jadransko more i uze Ulcinj, Bar i Budvu. Jedan odred ove mornarice pod Uluzalijom napadne Korèulu, ali ne uspije, zatim napadne, opustoši i zapali Hvar, Stari Grad i Vrbosku na Hvaru. Turci zauzeše Draè. S druge strane Mleèani obsjednuše Klis, Makarsku i Hercegnovi, ali ih ne uspješe zauzeti. Zauzeli su turske utvrde u Solinu i na Kamenu, ali ih doskora izgubiše. Almoro Tiepolo osvoji Skradin. Turci napadnu ponovo, 1571, Split, ali budu odbijeni.
Dne 4. rujna napadnu Turci topovima Zadar, poruše nešto zidina, poduzmu juriš, ali moradoše uzmaæi. U odluènoj pomorskoj bitci kod Lepanta, 7. listopada 1571, pobijediše udružene kršæanske mornarice veliku tursku pomorsku snagu. Tursko je gospodstvo na moru bilo slomljeno, ali se rat svejedno nastavi.
I godine 1572. ratovalo se u Dalmaciji za Klis, i u Boki. Mleèani oduzeše Turcima Budvu.
Na osnovi sklopljenog mira, 7. ožujka 1573, u kojem Venecija izgubi Cipar, imali su Turci vratiti Veneciji sve što su u Dalmaciji osvojili. Poslije dugog sustezanja oni su to veæim dijelom i uèinili, ali nisu htjeli vratiti Zemunik ni utvrde u Solinu i na Kamenu.

Poglavlje IV
RAD I BORBA DALMATINACA ZA PONOVNO SJEDINJENJE S HRVATSKOM

Poslije kupnje i uzimanja jednog dijela Dalmacije od strane Venecije 1409-1420. mnogi se Dalmatinci nisu smirili s novim stanjem. S oca na sina prelazilo je spominjanje na doba pune autonomije i bujnog politièkog života, i težnja za ponovnim sjedinjenjem s Hrvatskom ostala je neugasnuta. To su Mleèani i znali i vidjeli. Kad je godine 1553. obilazio Dalmacijom u svrhu inspekcije, mletaèki sindik Gianbattista Giustiniani rekao je za zadarske plemiæe: "Meðu plemiæima ima ih, kojima se ne može mnogo vjerovati, jer su skloni caru" (hrvatsko-ugarskom kralju).
Krajem 16. st. spremala se velika akcija za osloboðenje balkanskih kršæana od turske vlasti. Tu akciju, koju su uglavnom vodili Hrvat, Hvaranin, vitez svetoga groba Franjo Bertuèeviæ i dominikanac Ciprijan Guidi, pomagali su papa Klement VII, car Rudolf i napuljski potkralj. Navala na Tursko Carstvo imala je poèeti s Jadranskoga mora, tako da bi se osvojili Klis, Hercegnovi, Ulcinj i Skadar; odatle bi se onda prodiralo dalje. Na kraju se ogranièilo na to da se osvoji Klis. Ta je akcija našla osobito mnogo pristaša u Splitu, koji je imao najviše interesa da se Klis oslobodi od Turaka. Najoduševljeniji i najaktivniji za tu stvar bio je èlan jedne od najuglednijih splitskih porodica, Ivan Alberti. Mletaèka je vlada bila odluèno protivna tom pothvatu, jer je u prvom redu htjela živjeti u miru s Turcima, a onda nije nipošto htjela da Klis doðe u careve ruke. Spliæani se, u dogovoru s uskocima, spremahu potajno da u zgodan

èas navale na Klis. To se i dogodilo. U noæi 7, travnja 1596, pred Cvjetnicu, navale Spliæani pod vodstvom Ivana Albertija zajedno s uskocima na Klis i osvojiše ga, a 8. travnja, pojaèani s Poljièanima, uzeše i posljednje tursko uporište u Klisu, kulu Oprah, na kojoj podigoše zastavu ugarsko-hrvatskoga kralja, cara Rudolfa.
Pad Klisa u kršæanske ruke iznenadio je cijeli ondanji svijet. Radost kršæana bila je velika. Na vrhu kule Oprah, gdje je do sada sjao polumjesec, podigoše osvajaèi carsku zastavu. Obližnji Hrvati, a mletaèki podanici, s otoka Hvara, Braèa, Visa i Korèule, u Kaštelima i u Trogiru bili su izvan sebe od radosti. Mnogi od njih krenuše u Klis, a u pojedinim mjestima ljudi su javno pokazivali svoje veselje, iako su znali da je vlast protivna tomu. U crkve, koje su danju i noæu bile otvorene, hrlio je narod, da zahvali Bogu za toliki uspjeh kršæana i da ga moli da im dalje bude u pomoæi. S propovjedaonica držali su sveæenici oduševljene govore, raspaljujuæi još više svoje vjernike.
Glas o padu Klisa dopre brzo i u zagorsku Dalmaciju i Primorje, Bosnu i Hercegovinu, i ostale zemlje Turskog Carstva, i uli tamošnjim kršæanima mnogo nade, da se bliži njihovo oslobođenje.
I u cijeloj Italji, osim u Veneciji, bila je radost zbog pada Klisa sveopæa. Istodobno s veselom vijesti o padu Klisa išle su i molbe osvajaèa kršæanskom svijetu za pomoæ. U prvom se redu obratiše dalmatinski Hrvati hrvatskom kralju, caru, moleæi ga da pošalje u Klis što više vojske i druge pomoæi. Turci su odmah poslali jake èete, između 10.000 i 15.000 ljudi, da podsjednu Klis. Mleèani, koji su odluèno bili protiv kliškog pothvata, odrediše posebnog providura, da zaprijeèi prolaz pomoænih èeta u Klis. Klis u rukama splitskih Hrvata i uskoka, koji su istakli carsku zastavu, dakle zastavu hrvatskog kralja, koga su mnogi dalmatinski Hrvati još uvijek smatrali za svoga zakonitog vladara, bio je za Veneciju vrlo opasna toèka, iz koje je moglo da zapoène daljnje prodiranje u unutrašnjost dalmatinske Hrvatske, tada pod Turcima, a potom i osvajanje gradova i mjesta koja su bila pod Venecijom.
Uza svu mletaèku stražu i tursku vojsku koja je bila posjela Klis, uspije Hvaraninu Franju Bertuèeviæu i poljièkome knezu da u junaèkoj borbi prodru 20. svibnja u Klis i donesu braniocima hrane i vijest da im dolazi u pomoæ general Lenkoviæ. I doista, 25. svibnja stiže u Seget kraj Trogira general Lenkoviæ sa 36 lađa, na kojima se nalazilo 1000 momaka, hrana i municija. Lenkoviæ navali na Turke, ali bi poražen i utekne u Klis. Kad je pak izašao iz Klisa i krenuo put Omiša, napadoše ga Turci i opet potukoše. Uza sve to kupio je on novu vojsku. Ali se kliški branitelji nisu mogli dalje održati. Nestašica hrane, vode i municije prisili ih na predaju, 31. svibnja 1596.
Ovaj junaèki pothvat splitskih Hrvata, pomognutih od drugih sunarodnjaka na primorju, nije donio ono za èim su oni težili, jer ih ostali kršæani nisu dovoljno pomagali, ali je on na svaki naèin dokaz junaštva i težnje da se na starom hrvatskom podruèju i opet povrati zakoniti hrvatski vladar, i tako sjedini ponovno dalmatinska Hrvatska s ostalom Hrvatskom preko Velebita.
Da je ovo što kažemo o raspoloženju dalmatinskih Hrvata toèno, svjedoèi nam najbolje tadašnji mletaèki generalni providur Dalmacije Benedetto Moro, koji je tom prilikom vodio cijelu mletaèku akciju u onim krajevima. Za raspoloženje splitskih, trogirskih i šibenskih plemiæa on kaže doslovno: "Èini se, da je plemiæima Šibenika, Trogira i Splita ispod èasti živjeti kao podanici, i pokazuju oèitu želju da sami sobom vladaju, po primjeru svojih susjeda. Zbog toga su i odluèili da poduzmu kliški pothvat, da taj grad predadu u ruke caru, pa bi na taj naèin bile postavljene uzde Vašoj Jasnosti, a oni bi bili slobodni za provođenje svojih namjera."

"Stanovnici Kaštela, koji se nalaze pod splitskom i trogirskom jurisdikcijom, pobunjeni od istih plemiæa, koji im obeæaše velike nagrade, a napose slobodniji i mirniji život - èemu se pridružiše uvjeravanja sveæenika i redovnika, koji ih pod vjerskim plaštem poticahu na ovaj pothvat, jedan više od drugoga - prolažahu buèno, ne mareæi za moje najoštrije proglase, da pomažu carsku vojsku, koja je kušala pomoæi Klisu... Zato, pošto sam vidio želje njihovih srdaca, dužnost mi je izjaviti da, kad bi im bila uspjela namjera da ostanu gospodari Klisa, interesi bi Vaše Sjajnosti bili izloženi velikoj pogibelji. Poglavica tolikih poremeæenja i tako važnih pokreta bio je neki splitski plemiæ Ivan Albertis, koji je, s pomoæu drugih plemiæa, odluèio, pokušati, bi li se pomoæu kliškog pothvata - a Klis je tvrđava od dobro poznate važnosti, kako æemo kasnije kazati - mogao Klis osloboditi, a on istodobno steæi carevu milost. Oni dakle odluèiše najprije saopæiti Njegovom Carskom Velièanstvu njihove misli, istaknuvši važnost mjesta, i ono èemu bi se moglo nadati, kad bi ga osvojili, jer je ono vrlo važan kljuè i u Dalmaciji i za prijelaz kroz turske krajeve, e da bi on zbog toga bio voljan, da im pomogne, znajuæi vrlo dobro koliko mu je onaj narod odan, i da je to pravi i sigurni put da se zagospoduje Dalmacijom, kad bi im bilo omoguæeno da onu tvrđavu, pošto je osvoje, i zadrže."
Generalni providur Moro opisuje onda dalje kako je car na to pristao i kako su oni, oslanjajuæi se na carevo obeæanje, zapoèeli s jaèom agitacijom, pridobili za taj pothvat Poljièane, koji su bili pod Turcima, i kako su osvojili Klis, događaje oko Klisa i ponovno zauzeæe Klisa od strane Turaka. Iza toga, govoreæi on ponovno o raspoloženju hrvatskih plemiæa u Splitu, kaže: "Prejasni Principe (tj. dužde), bila je stvarno dotle došla preuzetnost i bezobzirnost onog plemstva da sam ja èvrsto uvjeren da, kad se u ovim krajevima ne bi našao predstavnik najviše vlasti, bili bi napose u Splitu i Trogiru silom otvorili gradska vrata i uveli u grad carsku vojsku, i pomoæ, da im što više olakšaju prijelaz u Klis..."
Ove su izjave vrhovnog mletaèkog zapovjednika i generalnog providura (namjesnika) u Dalmaciji sasvim jasne. Dalmatinski su Hrvati ne samo željeli da se ponovno vrate pod kralja, koji je bio vladar u ostaloj Hrvatskoj, na sjeveru Velebita i u Hrvatskom primorju, nego su u tu svrhu poduzeli i oružanu akciju na Klis. U to je vrijeme hrvatsko-ugarski kralj Rudolf II (1576-1608) bio i njemaèki car, i zbog toga ga mletaèki generalni providur i naziva carem. Da su dalmatinski Hrvati tada željeli sjedinjenje s Hrvatskom, to nam u stilu svoga vremena i svoje kancelarije isti Moro jasno kaže odmah dalje u istom gornjem izvještaju: "Oni su potajno pretjerivali da su od Vaše Sjajnosti primili malo, i da se malo držalo do njih, a kako su, kad su bili podvrgnuti ugarskim kraljevima, imali ne samo mnoge prednosti nego su imali i èasne službe i uprave, dok ih sada nadziru i preziru, i skoro zapuštaju, jer ih i onako cijene kao niži sloj i ni od kakve vrijednosti..."
Dakle, glavni je pokretaè pokreta bila težnja za ponovnim sjedinjenjem s Hrvatskom, kako nam to Moro ovdje izrièito kaže, i istodobno težnja za starom slobodom, koju sada nisu imali.
Godine 1602. vratio se iz Splita sa svoje službe splitski knez Andrea Rhenier. U svojem izvještaju o prilikama kaže on da splitsko stanovništvo "nekom prirodnom sklonošæu naginje k caru (hrvatsko-ugarskom kralju), za koga èuju da je njihov zakoniti vladar, a željni novotarija ne prestaju nikada razgovarati i snovati o nekom novom naèinu, kako bi Klis mogao doæi u kršæanske ruke... Tim stvarima, oèito, naginju više plemiæi negoli građani, koji, kako su uvijek medu sobom nesložni, pomažu nama u ovoj stvari, jer nam otkrivaju ove dogovore i razgovore, pa tako oni ne mogu na kraju da dođu do uèinka. A, kako mi je Vaša Svjetlost naložila da potajice uđem u trag tim dogovorima, ja sam doista upoznao misli ovih stanovnika, a može se kazati i cijele Dalmacije."

Iste godine kad i splitski knez i kapetan Rhenier, vratio se sa svoje dužnosti generalni providur Dalmacije Filip Pasqualigo. Ovaj u svojoj relaciji od 9. studenoga 1602. g. govori o politièkom raspoloženju u Dalmaciji slièno kao i Rhenier: "Ne prestaju i neæe nikada prestati smetnje Vašoj Jasnosti, koliko ja to držim, zbog neprestanih makinacija protiv kliške tvrđave, kojima je zbog blizine glavni oslon u Splitu." Pasqualigo iznosi svoju želju da vlada šalje u Split uvijek èovjeka oštra duha, koji æe lako uæi u trag djelovanju Dalmatinaca, "a napose plemiæa, koji je narod toliko sklon novotarijama da, kad bi oni granièili s nekim drugim, a ne s Turcima, ja ne znam, što bi mogao oèekivati, ili bolje ne znam, što se ne bi moglo sumnjati o njima". Da se tome stane na kraj, Pasqualigo savjetuje vladu neka njeni predstavnici u Dalmaciji podjaruju te razmirice, koje vladaju između plemstva i puèana, jer æe na taj naèin od jedne strane doznati što misli druga i jer æe se tako odvratiti oni od dogovaranja za napadaj na Turke.
Koliko je Venecija budno pazila na dalmatinske plemiæe, i koliko je ona crpila iz razdora između puèana i plemiæa, vidimo iz njenog nadzora nad njihovim kretanjima i dogovaranjima. Mletaèki poslanik je kod Svete Stolice pazio osobito na njihova kretanja. U tom su pomagali vladu i neki građani. Dva "prokuratora građana i puka" iznoseæi "potrebe grada" Splita napadahu plemiæe istièuæi da su carevci i kako su uvijek mnogo mislili o Klisu, o kojem zavisi sva okolica. Zbog toga treba paziti na svako kretanje carevih simpatizera, i "u gradu i na teritoriju". "Pogibao je dakle u tome da, kad bi došla spomenuta tvrđava (Klis) u vlast tuđega vladara, a naroèito cara, postojala bi opasnost da se izgube sve zemlje ove pokrajine, nad kojima carevina istièe pretenzije. Dokazano je da su tome najviše skloni svi oni plemiæi koji su tome nakloni nadajuæi se da bi u sluèaju da se kakva novotarija dogodi imali u svojim rukama punu vlast i uživali stare privilegije". "Neka nas Gospodin Bog svojom milošæu èuva od sliènog događaja, i neka nas za vjeènost saèuva pod vladavinom prejasnoga mletaèkog vladanja."
Dalje istièu oni kako æe se građani uvijek svom snagom oprijeti "sliènim pokušajima", "ne dopuštajuæi da oni koji imaju protivno mišljenje, mogu ostvariti svoju namjeru". "I otuda dolazi sva zla namjera i neraspoloženje, koje im je usađeno, i koje su spomenuti plemiæi uvijek pokazivali i koje pokazuju još uvijek prema nama."

5.PRILIKE U DALMACIJI U XVI STOLJEÆU

Kad su Turci osvojili hrvatske zemlje na jugu Velebita, našli su ih dobrim dijelom puste. Mnoštvo je naroda bježalo ispred Turaka, kuda je samo moglo, u prvom redu u mletaèko primorje i na susjedne otoke. Oni, koji su ostali, postadoše kmetovi turske gospode, tj. turskih èasnika i vojnika kojima su Turci podijelili zemljišta oduzeta dotadašnjim vlasnicima. Sve hrvatsko podruèje osvojeno od Turaka nazivalo se sada Bosna, a podloženo je bilo Kliškom sandžaku na jugu i Lièkome na sjeveru.
Kroz cijelo 16. stoljeæe sve do mira 1573. stoji Dalmacija stalno pod prijeteæom turskom opasnošæu, jer ni onda kad među Venecijom i Turskom službeno vlada mir, na granicama nema mira. Dalmatinski primorski gradovi pod vlašæu Venecije bili su na samoj turskoj granici, jer je ona išla samo par kilometara od Zadra, Šibenika, Trogira i Splita, pa su se pogranične zadjevice pretvarale èesto u pljaèkanja i ubijanja. A kad je dolazilo do rata, teritorij tih gradova i oni sami bili su nemilice napadani i pljaèkani, ljudi u obrani svoga i svojih gradova ginuli, nastajali glad, siromaštvo, otimaèina. Tada su stradali i otoci, i mjesta i gradovi na njima, koje su Turci palili i pljaèkali.

Ali pored sve te turske opasnosti, i pored svih tih nevolja dalmatinski gradovi i varošice, obogaæeni u srednjem vijeku, nastavljaju živjeti svojim kulturnim životom, pogotovo na otocima, do kojih je turska navala rijetko dopirala.
Tada su ti gradovi, svi odreda po jeziku i življu, i svojoj pretežnoj veæini, a neki i sasvim, hrvatski. Stari se romanski element pretvorio u hrvatski, romanskog je jezika nestalo, a mjesto nekadašnjeg latinskog, bio je sada službeni jezik talijanski, donesen u Dalmaciju od mletaèkih knezova i njihovih kancelara. Godine 1484. dolazi u Zadar Feliks Faber i ne može se razgovarati s mornarom koji ga je vozio, jer je on, kao i zadarski puk uopæe, govorio samo hrvatski (lingua sclavonica). Giovanni Battista Giustiniani, koji je kao mletaèki sindik obilazio Dalmaciju 1553. godine, kaže u svom službenom izvještaju mletaèkoj vladi da u Zadru zbog mnoštva stranaca (mletaèkih èinovnika) plemiæi žive, govore i odijevaju se na talijanski naèin, "dok svi puèani - žive po hrvatskim obièajima". Za Šibenik kaže isti Giustiniani: "Nošnja stanovnika, njihov govor i njihovo opæenje, sve je hrvatsko. Sve žene se odijevaju po hrvatsku i gotovo ni jedna ne zna talijanski govoriti." I o Trogiru: "Stanovnici ovoga grada žive po hrvatskim obièajima. Istina je da se neki od njih odijevaju na talijanski naèin, ali ti su rijetki. Svi znadu govoriti talijanski, ali u svojim kuæama govore hrvatski, i to zbog žena, jer malo koja od njih razumije talijanski, a ako ga koja i razumije, neæe da govori drugim osim svojim materinskim jezikom." O Splitu istièe isti sindik: "Svi splitski obièaji su hrvatski, materinski im je jezik tako sladak i mio da, kako je toskanski jezik cvijet, najplemenitiji i najbolji talijanski jezik, tako u Dalmaciji splitski jezik ima prvenstvo", a za žene splitske kaže: "Ne govore drugim jezikom osim svojim materinskim." Godine 1574. splitski knez izvješæuje svoju vladu u Veneciji o dijeljenju poslanih darova u Splitu i piše kako je neki vojnik zapjevao jednu pjesmu o Kraljeviæu Marku, našto "je i sav narod i oni koji su naokolo stajali pjevali s njime, kao po dogovoru, jer znadu tu pjesmu". To što zadarska vlastela govore talijanski, i što u Hvaru poznaju i talijanski, pripisuje Mleèanin Giustiniani intenzivnom opæenju s mletaèkim èinovnicima, kapetanima i mornarima. U dalmatinskim ženskim samostanima, u koje su se primale samo plemiæke ili građanske kæeri iz dalmatinskih gradova, rijetko je koja redovnica znala drugi koji jezik osim hrvatskoga. Godine 1611, nije u šibenskom ženskom samostanu nijedna starija koludrica znala talijanski. Stanovništvo Dalmacije, a napose ono pojedinih gradova, bilo je hrvatsko. Samo u èisto hrvatskoj sredini moglo je niknuti najstarije hrvatsko pjesništvo. Tada pjeva hrvatskim jezikom svoju "Juditu" u Splitu, Spliæanin i èlan starodrevne plemiæke porodice Marko Maruliæ (r. 1450, u. 1525). I drugi hrvatski pjesnik toga vremena, Matuliæ, živi u Splitu. Na Hvaru javljaju se pjesnici Hanibal Luciæ (r. 1485, u. 1553), Petar Hektoroviæ (r. 1487, u. 1572), Jeronim i Hortenzije Bertuèeviæi, Mikša Pelegrinoviæ i drugi, dok Vinko Priboeviæ drži godine 1525. u Hvaru svoj oduševljeni govor. "O porijeklu i povijesti Slavena", istièuæi hrvatsko porijeklo svoje i svojih suotoèana. Zadrani su: Zoraniæ (1508-1569) pjesnik "Planina", i Barakoviæ (1548-1628), pjesnik "Vile Slovinke", obojica duboko prožeti hrvatskim narodnim osjeæajem, koji u svojim pjesmama osobito i napose istièu.
Dubrovaèko pjesništvo na hrvatskom jeziku poèinje u ovo doba svoj velièanstveni uspon. Ivan Guèetiæ (u. 1502), Šiško Menèetiæ (1457-1527), Gjore Držiæ (1461-1501), Andrija Èubranoviæ (oko 1480-1530), Mavro Vetraniæ (1482. do 1576), Marin Držiæ (oko 1520-1567), Dinko Ranjina (1536-1607), Dinko Zlatariæ (1558-1609) i toliki drugi poèeše i razviše to pjesništvo do lijepe visine.
Cijelo Primorje, i ono pod Venecijom i ono u Dubrovaèkoj Republici, iskazuje na usta svojih pjesnika, koji su u međusobnom dopisivanju, svoj duh i svoj jezik hrvatski. Po gradovima prikazuju se najprije crkvena prikazanja, a onda i prikazanja i drame na narodnom jeziku, koji

odjekuje i u crkvama, gdje se narodu propovijeda hrvatski i èitaju poslanice i evanđelja na tom, materinskom jeziku, a u sudnicama prevode tumaèi mletaèkim èinovnicima izjave i izraze onih koji talijanski ne znaju.

6.SOCIJALNE PRILIKE U DALMACIJI U XV I XVI STOLJEÆU

Kad je Venecija uzela dalmatinske gradove i njihovo podruèje, zatekla je ona posvuda oštro podijeljena dva staleža, plemiæe i puèane. Sveæenstvo je samo po sebi saèinjavalo jedan odjeliti stalež, ali ono kao takvo nije ni najmanje utjecalo na gradsku, odnosno opæu komunalnu upravu. Pojedini je sveæenik mogao na to utjecati samo kao èlan pojedine plemiæke porodice, ali kler, kao takav, nije imao pristupa u veliko plemiæko vijeæe, a ni u puèke skupštine.

Venecija je, šaljuæi kneza dalmatinskim komunama, oduzela ovima najvažniju oznaku njihove pune autonomije, ali je posvuda ostalo i dalje "plemiæko vijeæe", koje je nastojalo da zadrži u svojim rukama što veæu autonomiju u unutrašnjim poslovima svoje komune. To je vijeæe biralo suce, i sve ostalo komunalno èinovništvo, ono je donosilo razne odluke za svoje podruèje, koje su kasnije bile podvrgnute potvrdi od strane mletaèke vlade. Uza sva ogranièenja autonomije opet su plemiæi bili oni koji su, uz kneza, komunom upravljali i upravljajuæi radili u smislu svojih interesa. S jedne strane zbog sukoba interesa, a s druge zbog osjeæaja inferiornog položaja, događali su se gotovo u svim dalmatinskim komunama sukobi između plemiæa i puèana. Puèani su nastojali postati ravnopravni plemiæima dok ovi to nikako nisu dali. Te svađe, ponajviše vođene pred vladom u Veneciji, i èesto podjarivane od njenih predstavnika, dovele su nekoliko puta do buènih i krvavih sukoba u nekim komunama. Plemiæi, sakupljeni u "plemiækom vijeæu" ili "velikom vijeæu", nastojahu bar prema puèanima zadržati potpuno u svojim rukama komunalno zakonodavstvo i komunalne službe. S druge su strane puèani, koji su se veæ u 15. vijeku poèeli sastajati u svoje puèke skupštine, nazvane "kongrege", išli za tim da njihovi zakljuèci prime službeni znaèaj, i da sebi steknu neke komunalne službe, na svaki naèin, kontrolu zakljuèaka plemiækih vijeæa. To je dovodilo do borbe i do oštrih i krvavih sukoba. Tako je bilo u Splitu, Trogiru, Hvaru, Šibeniku. Drugi je uzrok sukoba između plemiæa i puèana bila u nekim gradovima bahatost pojedinih plemiæa, što su puèani onda prebacivali na sve plemiæe. Tako su puèani u Šibeniku, bijesni, što su im plemiæki momci napastovali i napali njihove djevojke, poubijali nekoliko plemiæa, što je dovelo do nepomirljive mržnje između jednih i drugih, koju nam 1553. zabilježi sindik Giustiniani.

Treæi uzrok sukobima bio je taj što su neki puèani željeli da budu primljeni u Veliko vijeæe, da na taj naèin postanu ravnopravni s plemiæima. Gradski (komunalni) statut vrijedio je i za plemiæe i za puèane, jer su i jedni i drugi bili slobodni ljudi. Kmetova u mletaèkoj Dalmaciji nije bilo, a posjednici zemljišta davali su ih na obrađivanje poljodjelcima, uz određeni dio godišnjeg prihoda. Taj "kolonatski" odnos utvrđivao se za svaki sluèaj kolonatskim ugovorima, sklopljenim pravovaljano pred notarom (bilježnikom) i vezao je samo zemlju, ali ne i onoga koji ju je obrađivao. Zemljište je ostalo vlasništvo njegovog gospodara, ali ovaj nije za trajanja ugovora mogao njim više raspolagati. Ugovor je trajao redovito dotle dok je loza trajala ili, kod drugih kultura, za određeno vrijeme. Kroz cijelo to vrijeme poljodjelac je sasvim slobodan èovjek, osobno nevezan nièim prema vlasniku zemljišta, a obavezan samo da daje vlasniku određeni dio prihoda. Plemiæi su bili svi odreda posjednici. Poljodjelci, obrtnici, trgovci, ribari, pomorci i drugi bili su "puk". Međutim se u 16. stoljeæu poèeo po nekim gradovima stvarati treæi stalež, između puka i plemiæa - "građani", sa svrhom da se izdvoji iz puka i stvori zasebnu, zatvorenu cjelinu. Negdje o tome potpuno uspješe (u Splitu),

dok su se po drugim komunama morali zadovoljiti samo naslovom, tako da su ih napose isticali, pa su se oni koji nisu bili plemiæi nazivali građani i puk, pri èemu građani nisu imali nikakva posebna prava u odnosu na puk. Ti su "građani", bogati trgovci i posjednici, kojima nije bilo pravo da budu raèunati kao prosti puk, nastojali u prvom redu da ne moraju obavljati ona podavanja koja je puk trebao obavljati, kao npr. èuvati stražu na bedemima, veslati na komunalnoj galiji, kad se ukazala potreba, raditi manualne poslove prigodom kuluka, i slièno. I tako od 17. st. postoje u dalmatinskim gradovima tri staleža: plemiæi, građani i puèani.

U dugoj borbi, koja je potrajala nekoliko stoljeæa, uspjeli su puèani, te su u mnogim poslovima postali ravnopravni plemiæima, ali ne posvuda jednako, jer se borba u svakoj komuni vodila samostalno i nije bila nikada ni u kakvoj međusobnoj povezanosti. Pojedine su naime komune ostale uvijek, do kraja mletaèkog vladanja u Dalmaciji, zatvorene cjeline, sa svojim posebnim komunalnim životom, sa svojim posebnim, od drugih razlièitim statutom. Tu njihovu autonomiju krnjila je država, kad god je htjela i kako je htjela, podvrgavajuæi ih sad jednom, sad drugom zakonu, koji je u njima bio provođen, ali ona je uvijek pustila da postoji njihov statut, i da po svom statutu žive, razumije se, uvijek tako kako je u suglasju s interesima Republike.

Svaka dalmatinska komuna imala je, kako rekosmo, svoje unutrašnje borbe, borbe puèana s plemiæima, borbe "građana" s plemiæima, s jedne, i s puèanima, s druge strane. Te su borbe primale sad žešæi, sad slabiji znaèaj, a događalo se da su se one razmahale u veliki pokret ne samo za male ustupke nego i za èitav prevrat u socijalnom životu komunalne zajednice, kako se to dogodilo na otocima Hvaru i Visu.

Hvarsko plemstvo gazilo je bezobzirno prava puèana, i u svemu pokazivalo svoju superiornost i prezir prema puku. Ta je bahatost doprla do vrhunca kad su neka vlastela silovala neke puèanke. Hvarski puèani, poniženi i uvrijeđeni, zasnovaše 1510. g. urotu i, pod vodstvom kanonika Matije Lukaniæa i Tome Bevilakve, zakljuèe da pobiju nekoliko plemiæa, da se tako riješe onih koji su ih bezdušno tlaèili i prezirali. Ali je uto "èudo" u kuæi Bevilakve pomrsilo njihove namjere. Tada je naime 6. veljaèe 1510. raspelo u toj kuæi krvlju procurilo, i izazvalo i u Hvaru i na cijelom otoku neopisivu stravu, toliku da je sam Lukaniæ, vođa namjeravane pobune, od nje odustao, poludio i umro. Ali se narod doskora pribrao i pobuna, dobro organizirana, plane u svibnju iste godine pod vodstvom Matije Ivaniæa iz Vrbanja, prozvanog vojvoda Janko. Cijeli je otok bio sada u plamenu. Pobunjenici napadoše nekoliko plemiæa u Starom Gradu i smrtno ih raniše. Sa 1000 pobunjenika krenu Ivaniæ nato u grad Hvar, gdje mu se pridruže hvarski puèani, pa na èelu od 2000 ljudi pođe do kneževe palaèe i tu iznese zahtjeve puka otoka Hvara i Visa. Glavni je zahtjev bio da u Veliko vijeæe imaju uæi i puèani i plemiæi, te da plemiæi imaju snositi sve terete koje puèani snose. Puèani su dakle tražili ravnopravnost s plemiæima.

Kad su tako iznijeli pred kneza svoje zahtjeve, navale puèani na plemiæke kuæe, opljaèkaju i unište u njima sve što su našli, nekoje kuæe popališe, druge porušiše, a plemiæe, koje uhvatiše, neke pobiju, druge bace u more i osakate, a neke zatvore. Oni plemiæi koji su se snašli, pobjegoše na Braè, Korèulu i kamo god su mogli. Nato puèani preuzeše vladu i pozovu plemiæe da se vrate ako neæe da zauvijek budu prognani. Sada naoružaju puèani 30 lađa, koje su pod vodstvom Matije Ivaniæa stražile naokolo, pazeæi da se ne bi koji plemiæ usudio poæi u Veneciju, da se prituži. Medutim uspješe neki hvarski plemiæi, koji su bili pobjegli na Braè, te pođu u Veneciju, našto vlada naredi providuru armade Jeronimu Contarenu da krene na Hvar.

Velika hvarska buna dojmila se duboko po cijeloj Dalmaciji, a dalmatinska su vlastela brižno nastojala da se glasovi o tom ne šire.
Međutim su se u Hvaru nagodili puèani i plemiæi, ali tu nagodbu nije potvrdila mletaèka vlada, nagovorena od izbjeglih plemiæa. Da stvar ipak uredi, pošalje vlada u Hvar providura Zuana Navajera. U svibnju 1511, poslije pune godine dana, umiriše se hvarski puèani i prestadoše razmirice između puèana i plemiæa. Da uzbunjene duhove potpuno smiri posla mletaèka vlada u Dalmaciju providura Sebastijana Giustignanija koji svojim nastupom i postupkom pokvari sve. Giustignani namisli da kazni hvarske puèane za ono što su plemiæima skrivili. Zato izda (1512) proglas, u kom osudi 65 vođa hvarske pobune, od tih 14 na smrt, a ostale na osakaæenje, tamnicu i progon. Proglas izazove ponovni ustanak, daleko opasniji i jaèi od prvoga. I opet je cio otok bio u plamenu. I opet pod vodstvom osuđenih poglavica krenuše puèani na Hvar, do samoga Giustignanija, koji ih ne uspije umiriti. "Ovdje su takove prilike», pisao je Giustignan s Hvara u Veneciju, «te se može slobodno reæi da ovdje ne vlada više (mletaèka) vlada, nego tri ili èetiri puèke poglavice." Ne uspjevši, Giustignani napadne na selo Vrbosku, koju njegova vojska svu temeljito opljaèka, a onda zapali. Iza toga uspije Giustignani milom umiriti Stari Grad. Ali glavni dio pobunjenika, pod vodstvom Ivaniæa, nije htio ni èuti za pomirbu, i potukoše Giustignanija, kad se ovaj s vojskom iskrcao u Jelsi. Okolo otoka krstarila je flota Matija Ivaniæa.
Kad su plemiæi vidjeli da je vlada uz njih, postadoše prkosni i poèeše ponovo vrijeđati puèane, na što podigoše (1514) puèki vođe nov ustanak na cijelom otoku, najveæi dotada: 6000 puèana podsjednu 1. kolovoza 1514. Hvar i, nakon 7 dana opsade, u žestokom jurišu provale vrata, popnu se na zidine i sasijeku na komade 24 plemiæa. Oni provale èak i u kneževu palaèu, u kojoj su se neki plemiæi bili sklonili, i sasjekavši sve koje su tu našli, baciše im tjelesa kroz prozor na trg. Sada potražiše ostalu vlastelu i sasjekoše sve plemiæe muškarce, koje su u gradu našli. Pomirljivim posredovanjem kneza Vicenza Donata puèani se umiriše i pozvaše izbjeglu vlastelu da se vrati.
Međutim je uspjeh hvarskih puèana djelovao i na ostale puèane, i postojala je velika pogibao da se cijela Dalmacija pobuni. Znakovi su se veæ vidjeli, napose u Splitu i Trogiru. Bojeæi se toga, posla vlada providura Vicenza Capella s jakom flotom od 14 galija i tri bastarde na Hvar. Pred tolikom silom na moru nisu puèani doista ništa mogli. Capello, stigavši u Hvar, dade potopiti sve lađe puèana, velike i male. U Visu, Starome Gradu, Jelsi i Vrboskoj uèini to isto. Iza toga htjede kazniti vođe puèana, ali se ovi povuku u središnja brda otoka. Opkolivši otok jakom mornaricom, napadne on puèane sa 1500 dobro naoružanih vojnika, pa pošto uhvati 20 njihovih voda, vrati se u Hvar, 10. listopada 1514, gdje ih na oèigled cijele svoje armade i hvarskih plemiæa dade objesiti na lantine svojih galija. Tako završi oružani puèki prevrat u Hvaru, bez sumnje najveæi puèki prevrat u hrvatskom narodu. Venecija ga je slomila. Puèki je prevrat bio slomljen, ali je mletaèka vlada dobro znala da æe on i ponovno planuti, ne bude li bar nekako puèane zadovoljila. U tu svrhu ispuni ona još iste godine (1514) jedan od glavnih njihovih zahtjeva, kontrolu nad trošenjem komunalnih prihoda; odsada unaprijed imat æe Hvarska komuna dva blagajnika (kamerlenga), jednog æe birati plemiæi, a drugoga puk, a oba æe biti ravnopravna. Puèani to prihvatiše, ali svejedno, pod vodstvom "puèkih prokuratora", koje su sami birali, nastaviše borbu do pune ravnopravnosti. Mada tu ravnopravnost nisu nikada potpuno postigli, oni su ipak, tj. Plemiæko vijeæe i Puèka skupština, 9. srpnja 1611, sklopili trajan međusoban mir, kojim su obje stranke bile zadovoljne. Tada Venecija prizna Hvarskoj komuni i treæi stalež, građane, tj. sve one puèane koji su stalno boravili u gradu.

Borba splitskih, trogirskih i zadarskih puèana za ravnopravnost s vlastelom nije, istina, bila nikada onako krvava kao na Hvaru, ali je bila kroz vjekove ustrajna i nije nikada popustila. I po ovim drugim mjestima postigli su puèani, ugledajuæi se mnogo u hvarske, a predvođeni od građana, mnogo toga što ih je izjednaèilo s plemstvom, tako da doskora, u 17. st., i nije bilo važnijeg komunalnog posla u koji nisu ulazili i puèani, odnosno i građani i puèani. Kroz to vrijeme mnoge su puèke porodice koje su se obogatile i istakle, primljene medu plemiæe.

7.TRGOVAÈKE I GOSPODARSKE PRILIKE

Venecija, koja je dalmatinskim komunama, kad ih je uzimala, ostavljala, iako ogranièenu, ali opet dosta znatnu unutarnju samoupravu, poèe odmah provoditi svoju komercijalnu politiku favoriziranja glavnoga grada, ubijajuæi time život dalmatinskih primorskih mjesta. Veæ 1422. godine izda ona naredbu da, ako bi Dalmatinci izveli neku robu drugamo, a ne u Veneciju, moraju platiti za tu robu onu carinu koju bi bili platili da su je u Veneciju uvezli. Kad su dalmatinski gradovi ustali listom protiv ovakve naredbe, Venecija ju je povukla, ali su onda slijedile druge, njoj sliène, kao ona da se sva jestiva roba, poput ulja, sira i slièno, ako se vozi od Promontura na sjever, ima voziti samo u Veneciju (1425). Iza toga su slijedile velike carine na robu uvezenu izvana, zabrana Dalmatincima trgovanja željezom i željeznim predmetima, ogranièenje, odnosno zabrana trgovanja između pojedinih gradova bez dozvole kneza.
Najteži udarac zadala je Venecija dalmatinskim gradovima kad je 15. sijeènja 1452. njezina vlada naredila da se sva trgovaèka roba uopæe koja se hoæe iz dalmatinskih gradova izvoziti ili u te gradove uvoziti, ima voziti u Veneciju i ni u koje drugo mjesto. Ta je naredba znaèila za dalmatinske gradove ne samo potpunu stagnaciju njihove trgovine nego je i sam život u mnogima od njih uèinila nemoguæim, jer su oni za svoju prehranu uvozili žito iz Apulije i Maraka, a njima prodavali svoje proizvode i one dovezene iz turskih krajeva. Kad su sada i opet dalmatinski gradovi ustali protiv ove naredbe, ublaži je mletaèka vlada, kako je i sama priznala, jer "ova zabrana uništava Dalmaciju, a međutim poveæava i poboljšava prihod Dubrovnika, ojaèava taj grad, obogaæuje njegove građane i povisuje broj njegovih trgovaèkih lađa i njegovu ratnu mornaricu". Mletaèka je vlada zabranila Dalmatincima kupovanje stranih lađa, putovanje tim lađama i šiljanje svoje robe na stranim lađama, da to opet modificira, pa opet stegne. Uslijed svega ovoga trgovina je dalmatinskih gradova spala na najniže grane, a s njom propadalo sve više njihovo nekadanje blagostanje. Toliko su ti gradovi bili osiromašili da npr. Split nije oko 1540. g. mogao ni lijeènika plaæati. Najbogatije splitske obitelji nisu imale više od 200 dukata godišnjeg prihoda, dok je najveæi dio svijeta bio siromašan, kako je to zapisao sindik Gianbatista Giustiniani u svom izvještaju vladi 1553. g. Jedino su otoci bolje stajali.
Venecija je g. 1577. poèela stvarati u Splitu trgovaèku skelu za trgovinu s Turskom, sve u nastojanju da oživi svoju trgovinu, koja je uslijed otkriæa Amerike bila krenula novim putovima. Poslije mnogo rada i nastojanja, borbe i protivnosti, bješe splitsko stovarište uređeno i 1592. otvoreno. Velika je trgovina poèela dolaziti u Split s kopna i s mora. Samo stovarište bilo je jedno od najboljih i najveæih na svijetu; bilo je providjeno svim sanitarnim uređajima onoga vremena. Turci dolažahu iz cijelog Turskog Carstva, pa èak iz Indije i Perzije, stvarajuæi - po rijeèima suvremenog jednog pisca - zlatni lanac između Istoka i Venecije. Splitsko je stovarište iz godine u godinu rapidno napredovalo, brojne karavane su dolazile i odlazile, a isto tako i trgovaèke galije, u Splitu je 1592. g. otvorena i jedna banka. Međutim trgovci koji su od svega toga imali koristi, bili su u prvom redu mletaèki građani, a onda Turci i Židovi, dok su se Spliæani držali po strani, zadovoljni onom malom trgovinom

između grada i njegovog zaleđa, jer za veliku trgovinu nisu oni imali ni novaca ni znanja. Zadovoljavali su se onom malom zaradom što su je imale gostionice i prenoæišta. Doskora je prvi lazaret bio premalen i gradio se novi, trgovina je postajala sve veæa, a mjesto napretka donese ona Splitu propadanje. Godine 1608. pojavi se u Splitu kuga, koja uništi dvije treæine njegova stanovništva, od 4223 stanovnika ostalo ih je bilo svega 1405. Ta se nevolja i kasnije pojavljivala (1731, 1732, 1763, 1764, 1784). Ostala Dalmacija, osim otoka, životarila je i dalje. Blizina turske granice i èesti sukobi smetali su miran razvoj i poljodjelstva i drugih privrednih grana. Trgovina morem bila je ipak ogranièena na trgovinu s Venecijom, koja se uvijek kretala u skromnim granicama.

8.KANDIJSKI RAT

Za Kandijskog rata između Turske i Venecije, 1645-1669, vodile se borbe u Dalmaciji na njenoj cijeloj granici prema Turskoj. Dok su se zbivali veæi događaji na Istoku, odluèi bosanski paša Ibrahim, po nalogu Porte, napasti Dalmaciju. Lièki sandžak Halil-beg napade mletaèki posjed u sjevernoj Dalmaciji i dopre do Ražanca, ali bude odbijen i morade uzmaæi. U rujnu posla bosanski paša 2000 vojnika, konjanika i pješaka na Split za koji je bio obaviješten da je slabo branjen, ali da se mletaèke èete nalaze u polju da ga zaštite. Međutim, stigne Splitu pomoæ iz Zadra pod barunom Degenfeldom, i bosanska se vojska morade povuæi. U listopadu dopremi bosanski paša 6000 vojnika u Drniš, prijeteæi tako Šibeniku, ali do navale ne dođe.
Prve navale Turaka na mletaèki posjed u Dalmaciji 1645. godine pokazale su da æe Turci nastaviti s napadajem i 1646. g. Trebalo je, dakle, da se utvrde gradovi. U tu svrhu utvrdiše Mleèani Šibenik, porušiše Vrpolje nedaleko Šibenika, a stanovnike preseliše u Krapan. Uto se po svojim poslanicima pokoriše Veneciji stanovnici Makarske i Primorja. U sjevernoj je Dalmaciji vodio operacije barun Degenfeld i generalni providur Foscolo. U bitki kod Grusja blizu Zadra budu Turci natjerani u bijeg. Iza toga, u lipnju, napadoše Turci Vodice, ali ih odbiše stanovnici pomagani od galije Daula Dotta, koja je tuda sluèajno prolazila ploveæi put Kotora. Dne 29. lipnja napadne paša Novigrad koji mu se 3. srpnja preda. Pokušaji Turaka da uzmu Biograd ostadoše bezuspješni. Oni popališe Sukošan i Bibinje, a Biograd porušise 5. rujna Biograđani sami da ne padne u turske ruke. Kad je Foscolo saznao da Turci namjeravaju napasti Šibenik, dade 18. rujna porušiti Skradin. Èetvrtog listopada dođoše Turci pod Šibenik, ali budu odbijeni. Sad napadne sam paša Šibenik topovima, ali bez željenog uspjeha pa se vrati. Poslije dođoše Turci na Duare (Zadvarje), koje im bijahu 24. kolovoza oduzeli Primorci, i tek poslije ljutih borba uspješe ga 22. studenoga osvojiti.
U svim borbama bijaše razmjerno malo mletaèke državne vojske i glavnu su silu na njihovoj strani saèinjavali domaæi ljudi, Hrvati, na obrani svojih domova i svoje zemlje. Da saèuvaju svoje porodice od Turaka, preselili su ih dobrim dijelom u kako-tako utvrđene primorske gradove i na otoke. Uz ove bijaše mnogo izbjeglica iz Bosne i Hercegovine koji su pred Turcima uzmakli i uvrstili se u redove kršæanske vojske, uvjereni da se bore za kršæansku stvar protiv nekrsta, i ne misleæi da oni plaæaju velike raèune što su medu sobom imale Venecija i Turska na Istoku.
Godina 1647. bila je za Mleèane u Dalmaciji sretnija od prijašnje. Lièki sandžak Halil-beg bude potuèen kod Suhovara, iza toga oduzeše mu Mleèani Zemunik, Polisan i Islam, a onda osvoji Foscolo 3. ožujka i Novigrad i razori ga. Knez Posedarski oduze Turcima u travnju Obrovac, Karin, i Hotišinu, a Šibenèani Rakitnicu i Velin. Iza toga pade u mletaèke ruke Tinj i Nadin, Turci napustiše Vranu. Foscolo i Degenfeld prisiliše Turke da napuste Ostrovicu koju onda Mleèani razoriše. Odmah zatim napadoše Mleèani Solin koji zauzeše, a onda Kamen

koji porušiše. Oni su oèekivali napad na Šibenik od strane novog bosanskog paše Mehmed Tekelija, pa je mletaèka komanda u Dalmaciji usredotoèila sve svoje napore da taj grad valjano utvrdi. I doista, u kolovozu, napade bosanski paša sa 30.000 vojnika i 20 topova Šibenik na koji poslije bombardiranja i opsjedanja navali na juriš, 30. kolovoza, ali bude odbijen. Dne 9. rujna ponoviše Turci juriš, ali i toga dana kao i iduæih, Turci su se, jurišajuæi, bez osobitog uspjeha uvelike iskrvarili. Kad su pak opsjednuti, poèeli praviti ispade iz svojih utvrđenja, i to s uspjehom, vidjevši da ne može osvojiti Šibenik, 16. rujna u zoru napusti bosanski paša daljnje podsjedanje i povuèe se u unutrašnjost.
Za turskog podsjedanja Šibenika bio je poslan jedan dio mletaèke vojske na Klis da na taj naèin odvrati pašu od Šibenika. Međutim je taj dio mletaèke vojske bio pod Klisom potuèen. Dok je tako mletaèko oružje u Dalmaciji 1647. g., potpomagano u najveæem dijelu od domaæih ljudi i prebjega iz Bosne i Hercegovine, slavilo slavlje, bila je Venecija slabe sreæe na Kandiji. Možda se upravo zbog toga da spasi mletaèki prestiž, odluci general Foscolo 1648. g. na najteži pothvat u Dalmaciji, na navalu na Klis. Godine 1648. poèe on napadajima pojedinih domaæih èeta na turski teritorij. U veljaèi general Foscolo osvoji Drniš, a domaæe èete popale i razore od Turaka napušteni Knin. Primorjani, koji su bili otpali od Turaka i predali se dragovoljno Veneciji, napadnu Imotski i Duare. U ožujku krenu Foscolo s cijelom svojom vojskom prema solinskom zalivu, a istodobno naredi konjici da krene kopnenim putem u Kaštela. Kad se sastadoše, i pošto im se prikljuèiše Poljièani koji su se veæ bili dragovoljno predali republici, zapoèe Foscolo 16. ožujka 1648. akciju protiv Klisa. Istoga dana osvoji mletaèka vojska Greben, a 19. zapoèe bombardiranje Klisa. Klis je branilo 2000 konjanika. Poslije junaèke borbe preda se Klis Veneciji 30. ožujka pod uvjetom da slobodno izađu iz njega branitelji i njihove porodice.
Zauzeæem Klisa dobila je Venecija kljuè primorske Dalmacije u svoje ruke, a pristupom Poljièana pod mletaèko gospodstvo pomakla se njena granica daleko na istok, sve do Cetine. Venecija je odmah pristupila utvrđivanju Klisa i metnula u nj stalnu posadu oèekujuæi turski napadaj na nj. To se doista još iste godine dogodilo: bosanski paša pošalje harambašu Arapoviæa s 4000 pješaka i konjanika na Klis, ali se ovaj brzo uvjerio da K1isa ne može osvojiti i vratio se u Bosnu pošto je opljaèkao splitsko polje i zarobio 100 ljudi i mnogo stoke. I dalje su se kroz ovu godinu događali međusobni sukobi, vođeni veæinom od dalmatinskih Hrvata.
Iduæe godine, 1649, bili su Turci zabavljeni s Mleèanima na Baru i Boki kotorskoj, gdje Mleèani zauzmu i sruše Risan, dok je u Egejskom moru rat i dalje tekao. Uza sve to nisu prestajali sukobi u Dalmaciji, duž cijele granice, a ni u unutrašnjosti. Pustošenja i pljaèke bile su na dnevnom redu. Radi toga nastade u Dalmaciji glad, koja se nevolja protegla i na iduæu godinu. Pored gladi pojavi se i kuga, ponajprije u Šibeniku, 1649, gdje u nepuna 2 mjeseca pogibe što od kuge što od gladi 6000 građana. Iduæe godine, 1650, pojavi se kuga u Splitu. Turci su iskorišæivali te nevolje i prodirali sve do mora, a s druge strane su Dalmatinci pod Ilijom Smiljaniæem prodirali na turski teritorij. Smiljaniæ potuèe poèetkom srpnja 1651. godine 5000 Turaka u Korlatu, a onda u ožujku 1652. pobijedi ih kod Ostrovice, provali do Udbine i Livna. Novi generalni providur Giacomo Foscarini osvoji, 23. veljaèe 1652, Duare (Zadvarje) i razori ga. S druge su strane Turci zaposjeli djelomièno porušene utvrde Knina i tu se utvrdiše. Pokušaji Mleèana da ih odatle istjeraju svrši iduæe godine, 1654, njihovim porazom i Turci sad utvrdiše Knin još jaèe. Te godine pogibe u jednom sukobu junaèki Smiljaniæ. Borba se u Dalmaciji nastavi 1655. i 1656. g., s izmjeniènim uspjesima, neuspjesima, klanjem, paležom i pljaèkom.

Dne 5. lipnja 1657. g. osvanuše Turci pod vodstvom bosanskog paše Cedin-Ahmeta pred Splitom i u prvom jurišu zauzeše položaj Suèidar. Njihov pokušaj, da zauzmu tvrđavu Gripe, ostade bezuspješan. Odbiše ih sami Splięani (13. lipnja). Sutradan Turci zauzeše Marjan. Veliki turski juriš na tvrđavu Gripe 18. lipnja bude odbijen, ali sutradan Gripe padoše. Doskora ih s pomoæu Trogirana i Hvarana, koji priskoèiše Splięanima u pomoæ, Mleèani ponovo uzeše. Nova pomoæ koju donese Splitu iz Kotora generalni providur Bernardo, prisili Turke na uzmak i povratak. Malo kasnije osvojiše Turci Bosoljinu. Napadaj na Kotor bude odbijen.
Rat se u Dalmaciji nastavio. Godine 1657. provali velika turska vojska od 10.000 vojnika do Solina i Novigrada, sruši Posedarju i Venijer, i opustošiv sve naokolo vrati se, a 1659. dojuri pod sam Šibenik 600 turskih konjanika koji budu potisnuti. Godine 1660. provali u splitsko polje 15.000 Turaka, od kojih mnogi dopriješe i do Trogira i Šibenika, pljaèkajuæi posvuda, ali ne poduzimajuæi nikakva veæeg pothvata. Godine 1662, dođe iz Bosne u Dalmaciju 14.000 vojnika, a 4000 konjanika dopriješe do samog Splita, pljaèkajuæi kao obièno, a onda se vratiše. Iduæih je godina bilo u Dalmaciji razmjerno mirno, jer su s jedne strane i Mleèani i Turci svu svoju pažnju usredotoèili na Egejsko more, a napose na Kandiju, a s druge je bosanski paša Èengiæ, podmiæen od Mletaka, mjesto na Dalmaciju napadao na Hrvatsku sjeverno od Velebita. Tako dođe i do mira, 6. rujna 1669. g. Mleèani dobiše u Dalmaciji Klis i još neka mjesta, ali su Poljica i Primorje, koji su im se bili dobrovoljno pokorili, morali povratiti Turcima. Međutim, usprkos mirovne odredbe, Mleèani nisu to Turcima vratili.
Seljenje stanovnika unutar Dalmacije i dolazak novih
Godine 1423. zakljuèi pleme Paštroviæa, koje je stanovalo uz more između Spièa i Budve, da æe priznati vlast Venecije ako im ona odobri neke njihove zahtjeve, medu ostalim da æe svake godine sami birati kneza koga æe im dužd potvrditi i da za proizvode svoga podruèja neæe plaæati nikakvu uvoznu carinu ni u Veneciji ni u bilo kojem mjestu mletaèke republike. Mletaèka im vlada sve to odobri 17. svibnja 1424. g. Te su svoje privilegije Paštroviæi kasnije i proširili.
Prihvaæajuæi zahtjeve Krajinjana i Primorjana i primajuæi ih pod svoju vlast dao je dužd Molino 8. veljace 1647. g. stanovnicima Primorja i Krajine "privilegije Paštroviæa" i naredio generalnom providuru Dalmacije Foscolu da im omoguæi da svoje porodice presele ispred turskih napadaja na susjedne otoke. Tako zapoèe preseljavanje stanovnika s Primorja na otoke srednje Dalmacije, koje je u raznim mahovima potrajalo sve do 1714. g., kada je generalni providur Dalmacije Emo odredio da se unaprijed ne smiju među "nove stanovnike", kako su ih na otocima zvali, primati nikakve nove porodice. Ovi Primorjani, koje je Venecija preseljavala na otoke bili su razdijeljeni u èete, kojima je bila stalna dužnost èuvati otoke od napadaja turskog stanovništva i turskih èeta sa susjednog turskog primorja. Kao nadoknadu za to dobili su oni na otocima Braèu, Hvaru, Visu i Korèuli zemljišta, nisu plaæali nikakvih poreza, nisu trebali obavljati javne radove, nisu uzimani na galije i uživali su "privilegij Paštroviæa" odnosno uvoznih carina.
Tih je "novih stanovnika" ma otocima bilo veæ 1669. g. 230 porodica, a 1669. g. 282 porodice, koje su bile nastanjene ma otoku Braèu u Sumartinu, Bolu, Humcu, Puèišæu, Postirama, Pustinju, Nerežišæu, Supetru i Milni, na otoku Hvaru u Jelsi, Starom Gradu, Vrbovskoj, Pitvama i Vrbanju, na otoku Visu i Korèuli.
Ovi novodoseljeni stanovnici uživali su svoje privilegije i onda kada je Turska potisnuta s mora i nije više bilo potrebno da se èuvaju otoci od napadaja Turaka. I kada je propala Venecija, i 1797. Austrija uzela Dalmaciju, zadržaše oni svoje privilegije koje im oduzeše tek Francuzi.

U 16. st. nalazimo u Zadru i Šibeniku pravoslavnih, doseljenih iz mletaèkih posjeda u Grèkoj. Kad su Turci osvajali Hrvatsku na jugu Velebita, uzmaklo je mnogo naroda u primorje i na otoke. Tada se naseliše u te krajeve mnoge srpske porodice. Za kandijskog rata ostaviše neke srpske porodice dosadašnje svoje boravište i naseliše se u Šibenik i Zadar.
Stanje Dalmacije poslije Kandijskog rata
Dvadeset i pet godina, gotovo uvijek intenzivnog rata u Dalmaciji, uništilo je sasvim svako njezino blagostanje. Dobitak Klisa znaèio je za mletaèku državu jako osiguranje posjeda oko Splita i Trogira i slobodan prolaz kroz kliški klanac u turske krajeve, dok je sve ostalo bilo izloženo i nadalje neprestanim turskim navalama i pljaèkama. Kako je bilo određeno da prilikom razgranièenja vrijedi pravilo da u Dalmaciji ostane svakome "uti posidetis", tj. ono što æe svoj teritorij znatno proširiti, ali su, kad se radilo o određenju granice, u pogodbi od 13. listopada 1672. g., morali pustiti Turcima gotovo sve, osim Klisa.
Bijedno je izgledalo sada ono što je ostalo u mletaèkim rukama. Svega zajedno bilo je tada u mletaèkoj Dalmaciji i Albaniji 78.288 stanovnika. Nekada dobro naseljeni gradovi, pored svega priliva iz otvorenih mjesta u njihove bedeme, imali su vrlo malo stanovnika. Tako je Zadar koji je 1527. g. brojio 7051 stanovnika, a 1559. g. 8100, imao još 12 godina nakon sklopljenog mira 1682. g. tek 3597 stanovnika. Split i varoši imali su sada 3350 stanovnika. Osobito je stradao Šibenik. On je još 1553. g. imao 8220, a sada, 1682. g., 4172 stanovnika. Kotor je imao svega 1086 stanovnika, Cres 2050, Osor 129, Rab 2353, Krk 1585, Pag 1365, Trogir 1032, Hvar 1159, Korèula 1231, Perast 1488, Budva 578. Za ovoga rata 1656. g. pisao je generalni providur Antonio Bernardo svojoj vladi da je Dalmacija "toliko propala da ono malo stanovnika koje je preostalo od kužnih bolesti i sadašnjeg rata nema naèina da sebe prehrani... Nema više nikakve trgovine tako da po svim gradovima, koji su sada veæinom lišeni stanovništva, podanici ne nalaze naèina da žive i da tek sebe same iz dana u dan prehrane, svi su postali siromasi, toliko da se ni ne usuđuju izraziti..." Bernardo je molio mletaèku vladu da pomogne ovolikoj nevolji koja "ne može biti veæa". Iz godine u godinu, a rat je trajao punih 25 godina, postajale su te nevolje sve veæe i veæe.
Zbog svega toga su Dalmatinci pozdravili mir 1669. godine, iako im on nije donosio gotovo nikakve koristi, nadajuæi se sad normalnim prilikama i obnovi teško pogođene zemlje. Ali taj mir nije bio dugoga vijeka. Rat, koji je 1683. planuo između cara Leopolda i Turske, zahvati i Veneciju koja je 5. ožujka 1684. g. pristupila Svetoj ligi, s jednim od glavnih ciljeva da proširi svoj teritorij u Dalmaciji, da osvoji Dubrovnik i tako dobije u svoje ruke svu istoènu obalu Jadrana. Međutim, kad je tu naišla na odluèan i pametan diplomatski manevar Dubrovnika koji joj je zamrsio te njene raèune, pokušala je da osvajanjem turskog teritorija u zaleđu Dubrovnika, Dubrovnik odsijeèe od teritorijalne veze s Turskom, pa da ga ekonomski uništena i lako dobije.

9.MLETAÈKO-TURSKI RAT 1684-1699. (MOREJSKI RAT)
Poraz Turaka pod Beèom 11-12. rujna 1683. g. uznemiri uveliko duhove na dalmatinsko-turskoj granici. Vjera u poraz Turaka zahvatila je sve. Mnogobrojni izbjeglice podjarivahu narod koji je ionako bio bijesan na Turke zbog vjeèitih napadaja, otimanja, i pljaèka. I dok je republika bila u miru s Turcima, napadnu još u listopadu 1683. g. dalmatinski Hrvati, zajedno s pobunjenim Lièanima na Turke i otmu im Obrovac, Plavno, Ostrovicu, Benkovac, Drniš i Skradin. Poèetkom 1684. g. Turci su još držali samo Knin i Sinj, sve u doba dok je još Venecija bila s njima u miru.
Kad je pak rat bio objavljen, izgubiše brzo Turci Duare. Sad poèe napadati Turke i službena mletaèka vojska, poduprta uvijek snažno od domaæih ljudi.

Generalni providur Valier osvoji, u studenom 1684. g. Norin na Neretvi i podiže kulu na otoku Opusu. Iduæe godine (1685) pokuša on osvojiti Sinj, ali bude od Turaka potuèen i u bijeg natjeran. Turski napad na Duare bude odbijen, a onda krenuše domaæe dobrovoljne formacije na turski teritorij, poruše neke turske kule, a kraj opljaèkaše. Između vođa tih domaæih èeta istaknuo se osobito "kavaljer" Janko, strah i trepet svih okolnih Turaka.
Dok su se na velikim bojištima Podunavlja odigravali odluèni događaji i poslije defenzive od preko dva stoljeæa, carstvo i njegovi saveznici provodili uspješnu ofenzivu na Turke i redom uzimali Višegrad, Vac, Peštu, Viroviticu (1684), Nove Zamke (1685), Budim (1686), Segedin, ulazili u Erdelj, a u Hrvatskoj se uspješno ratovalo protiv Turaka, uspijevala je i Venecija. Godine 1686. osvoji Morosini Navarin, Modon, Argos i Napulj na Moreji, a poslije nekoliko uspjeha u Dalmaciji, osvoji generalni providur Girolamo Cornaro, 25. rujna, Sinj. Iduæe godine uze Morosini Patras, Lepant, Atenu i Korint. U Dalmaciji vodile se borbe oko Sinja i oko Herceg Novog, koji Venecija potpomognuta od papinske i malteške mornarice i njihove vojske, osvoji 30. rujna 1686. g.
Međutim, carska je vojska u Ugarskoj, poslije pobjede kod Mohaèa 1687. g., tjerala Turke i oèistila svu zemlju, te se oni povukoše i iz Slavonije. Dne 6. rujna 1688. g. pade i Beograd u carske ruke. Sada je carskim i saveznièkim vojskama stajao otvoren Balkan. Kad je 11. rujna 1688. g. osvojio Cornaro Knin i Vrliku, nisu Turci imali vise nijednoga grada u dalmatinskoj Hrvatskoj.
Godine 1689. pristupio je saveznicima i ruski car, a carevci prodriješe duboko na jug u Srbiju, Bosnu i Vlašku. Turska se nalazila u vrlo nepovoljnom položaju. U ovom su se ratu odigravali oko Dubrovnika za nj vrlo važni događaji koji su mu prijetili propašæu. U toj se nevolji stave Dubrovèani pod carsku zaštitu i priznadu vrhovnu vlast cara Leopolda, kao nasljednika hrvatsko-ugarskih kraljeva, na što im on 5. rujna 1684. g. izda povelju kojom ih prima pod svoju zaštitu. S druge su strane Dubrovèani priznavali vlast sultanovu i njemu plaæali danak. Sada Mleèani, ne moguæi izravno uzeti Dubrovnik, odluèe da onemoguæe njegov prosperitet, i uzmu zemlju u njegovom zaleđu. Tu akciju zapoèeše oni odmah i 22. studenoga zauzeše Carine, ključ za Dubrovnik, kuda je prolazila gotovo sva dubrovaèka trgovina s Turskom. Sada su Mleèani išli za tim da osvoje trebinjski kotar, što im 1689. g. i uspije. Te iste godine uzeše Klek, a iste godine pade i Vrgorac. Mletaèko napredovanje u Hercegovini, jako pomagano od hajduka, dopre sve do Mostara. Godine 1694. osvoji generalni providur Dolfin Èitluk na Neretvi, a Turci ostaviše Gabelu. S vojskom, u kojoj su najbolji dio saèinjavali dalmatinski Hrvati, osvojiše Mleèani iste godine Zažablje, Popovo, Kabluk, trebinjski kotar. Mleèani su na taj naèin uspjeli u svojoj nakani: oni su Dubrovnik sasvim odrezali od turskog carstva.
Poslije turskog poraza kod Zente, 11. rujna 1697. g., dođe u lipnju 1698. g. do pregovora o miru, između cara i sultana, a onda do mirovnih pregovora u Srijemskim Karlovcima. Na tim je pregovorima sudjelovala i Venecija. Dne 26. sijeènja 1699. g. bude sklopljen mir između cara i Turske koji Venecija potpisa tek 7. veljaèe 1699. g. Uzrok što Venecija nije htjela prije potpisati mirovni ugovor bio je taj što ni car ni sultan nisu htjeli priznati Veneciji teritorijalni spoj Dalmacije sa Bokom (Albanijom), tj. teritorij u dubrovaèkom zaleđu. Inaèe je Venecija ovim mirom dobila u Dalmaciji sve što je bila osvojila. Pogranièna linija bila je određena ovako: Od Knina na Vrliku, od Vrlike na Duare, od Duara do Vrgoraèke tvrdave, a isto tako od ove do Èitluka povukli su se pravci, a osim toga oko svake od ovih tvrđava dodano podruèje u daljini od jednog sata hoda, koje æe se odrediti pravcem ili polukrugom, veæ prema obliku tla. Knin je dobio spoj s Hrvatskom. Sve što je od ove linije bilo prema moru, pripalo je Veneciji (Linea Grimani). U Boki dobila je Venecija Herceg Novi i Risan i njihovo

podruèje. Taj novosteèeni posjed 1699. g. nazvala je Venecija kasnije "nova steèevina" (acquisto nuovo) prema onom što je zvala stara steèevina" (asquisto vecchio). Dubrovaèka je republika ostala netaknuta.

Prilike u Dalmaciji poslije morejskog rata

Morejski je rat donio Dalmaciji daleko manje nevolja od Kandijskog, iako je i on potrajao petnaest godina. Prvih godina rata stradala je kopnena mletaèka Dalmacija, ali se doskora borba vodila gotovo iskljuèivo na turskom podruèju. Sada je dakle trpio onaj dio dalmatinske Hrvatske koji je bio pod Turcima: Knin, Sinj, Vrlika, Vrgorac, Herceg Novi i Boka kotorska. Otoci su za cijeloga ovog rata ostali po strani, turska mornarica zabavljena u grèkim vodama, nije mogla prodirati u Jadransko more. U takvim prilikama nisu se obnovile nevolje Kandijskog rata u primorskim gradovima i na otocima. Kopnena unutarnja Dalmacija proživljava sada jedno junaèko doba i vraæa Turcima prijašnje njihovo èetovanje. Pored redovite mletaèke vojske javljaju se brojne èete koje, sastavljene od domaæih ljudi, ratuju na svoju ruku. Venecija ih u tomu ne samo ne sprjeèava, nego ih od vremena do vremena i hvali, napose one koje su uspjele da među sobom provedu jaèu organizaciju. Najistaknutiji vođa takvih èeta bio je veæ spomenuti kavaljer Janko Mitroviæ. Pored ovih neredovitih èeta bilo je i takvih formacija, sastavljenih od samih Hrvata Dalmatinaca, koje su primljene među redovitu vojsku, ali kao posebne teritorijalne jedinice pod domaæim zapovjednicima, medu kojima se osobito istakoše splitski plemiæi Jakovljeviæi, nazvani Tartaglia i Ivan Markoviæ u srednjoj Dalmaciji, vitez Mitroviæ, serdar Smiljaniæ i knez posedarski u sjevernoj Dalmaciji. Dalmatinski Hrvati uzeše rat s Turcima kao svoj. Oni se nisu tu borili za Veneciju, nego za slobodu svoje rodne grude, a kako su pojam oslobođenja od Turaka spajali s pojmom dolaska pod najbližeg kršæanskog vladara, borili su se oni i kao kršæani protiv nevjernika. Osim toga bilo je u tim neredovitim èetama vrlo mnogo onih koji se nisu borili ni za kakav ideal, nego im je bilo samo do pljaèke i pustolovina. Takav je bio npr. "neukrotivi" Ilija Mitroviæ, brat Jankov, èije je velika èeta bila strah i trepet i Turaka i kršæana; takva su bila i braæa Crnica, koje je Venecija lukavo prevarila i bacila u šibenske tamnice gdje su i umrli. "Strašne su èete Morlaka (dalmatinskih zagoraca) - izvješæuje svoju vladu generalni providur Daniel Dolfim 1697. g. - koje u gornjim dalmatinskim krajevima nazivaju hajducima i nema sumnje da, u ondašnjim prilikama, najjaèa snaga napadaja i obrane baš od njih zavisi. Ima ih oko 30.000 sposobnih za oružje. Tijelom su jaki, æudi tvrde, podnose napore, bdijenje i nepogode, vièni seljaèkom i prostom življenju. Oni ne poznaju neka stalna pravila u borbi, ali vladaju isto tako dobro kao pješaci i kao konjanici, puškom i maèem, srèani su i brzi, vješto progone neprijatelja na bijegu isto tako kao što se znadu povuæi ako su potuèeni. Iz iskustva znam, da su sposobni i za disciplinu..." Isti providur nema dovoljno rijeèi da pohvali junaštvo, sposobnost i srèanost dalmatinskih Hrvata, koji su na tisuæe stupali u redovitu vojsku protiv Turaka, i preporuèa vladi da s pažljivom opreznošæu pazi na njihove obièaje, da im regulira temperament i da svakako ispuni obvezu koju im je on dao, tj. da svaki od njih dobije toliko zemljišta koliko je potrebna za prehranu jedne obitelji, uz uvjet da drži jednog konja s kojim æe u potrebi skoèiti na obranu.

Međutim je ne èekajuæi odobrenje od vlade, generalni providur Dolfin podijelio privremeno zemljišta svim onima koji su veæ sudjelovali u borbama i usto im dao i 18 lira plaæe za svakog vojnika i "jednu mjeru biškota". Od zemljišta plaæao je svaki novi posjednik vladi desetinu.

Mletaèko-turski rat 1714-1718.

Dne 8. prosinca 1714. objavi Turska Veneciji rat. Dalmacija je bila i opet prozorištem borba. Veæ u sijeènju cijela je nedavno određena granica bila u pokretu. I opet bili su dalmatinski

Hrvati najbolja mletaèka vojska u ovim krajevima. Još poèetkom 1715. g. osvojiše oni Trilj, Zazvinu, Prolog, Plavno, Strmicu i Glavas. Međutim, bosanski su Turci s velikom vojskom (navodno 40.000) prodrli u Dalmaciju i zaprijetili Sinju, ali su se poslije ljute borbe morali povuæi. U isto su vrijeme Turci uspješno ratovali na Moreji.
Godine 1716. obnovljen je savez između Venecije i carstva protiv Turaka i princ Eugen Savojski zapoèe ofenzivu. On porazi 5. kolovoza Turke kod Petrovaradina i doskora oslobodi Banat. U Dalmaciji nije Venecija mogla poduzeti ništa jer je trebala vojsku na drugoj strani, ali su pojedine domaæe èete polazile u Bosnu na èetovanje. Vitez Nonkovic osvoji Metkoviæ i Utovo i prodre do Mostara.
I u ovom ratu, kao i u prošlom - i opet od 1716. saveznica careva - nastojala je Venecija da osvoji dubrovaèko zaleđe i spoji svoj posjed u sjevernoj Dalmaciji s onim u Baki kotorskoj. U tu svrhu poèe ona ponovno osvajanjem turskog podruèja u ovom kraju, i generalni providur Emo osvoji Carine i Popovo i cijelo dubrovaèko zalede, zatvorivši ujedno time svaki promet između Dubrovnika i Turske (1716). Godine 1717. osvojiše Mleèani Hercegovinu sve do Mostara koji zapališe. Dubrovnik se ponovno nalazio u istom teškom položaju kao i za prošlog rata.
Kad je 15. kolovoza 1717. g. princ Eugen pobijedio Turke pod Beogradom, a dva dana zatim uzeo i sam Beograd, stajahu Turci u ovim krajevima vrlo slabo. Generalni providur Alvize Mocenigo osvojio Imotski, ali dalje nije išao. Prisiljen događajima na zapadu, sklopi Karlo VI 21. srpnja 1718. g. s Turcima mir u Požarevcu na koji morade pristati i Venecija. Pored gubitka Moreje, Venecija morade vratiti Turcima sve ono što je u dubrovaèkom zaleđu bila osvojila. Njen je teritorij od Kleka na sjever bio proširen, a od veæih mjesta dobi ona Imotski. Nova granièna linija (linea Mocenigo), toèno oznaèena na terenu od turskog opunomoæenika Mehmed efendi Sialyja i mletaèkog Alviza Moceniga 1721-1723. g. išla je od Kleka do Žapske gore, povrh Metkoviæa, Imotskoga, Sinja, Vrlike i Knina, tako da je prema Bosni i Hercegovini bila ona ista koja je ostala sve do 1918. godine. Ovo što je Venecija sada dobila nazvano je najnovija steèevina (asquisto novissimo). Da dubrovaèka republika bude teritorijalno odijeljena od mletaèkog posjeda, dobi Turska dvije uske pruge od svoje Hercegovine do mora koje su svršavale na moru u Neum-Klek na sjeveru, južno od ušæa Neretve, i Sutorinu na jugu, odmah na ulazu u Boku kotorsku.

10,PRILIKE U DALMACIJI POSLIJE POŽAREVACKOG MIRA DO PADA VENECIJE 1797.
Venecija je i novosteèeno podruèje 1718. g. uredila onako kako je bila uredila ono steèeno u Karlovaèkom miru. Dotadašnje turske zemlje podijeli ona ljudima koji su se istakli u ratu i seljacima koji su u ratu sudjelovali, uz pridržavanje svoga vrhovnog vlasništva. To je sad i bio osnov za uređenje njene teritorijalne obrane u ovim krajevima.
Sad, kad je dalmatinsko primorje dobilo i svoje zalede, moglo se oèekivati da æe nastati kudikamo bolje prilike, nego su bile do tada. Međutim se dogodilo obratno. Od sada pa sve do pada Republike, Dalmacija stalno i sigurno nazaduje. Mada je sada na granici Dalmacije vladao mir, koji je potrajao punih osamdeset godina, njen je promet s Turskorn iz godine u godinu bio sve slabiji, a onaj s inozemstvom nije pravo ni postojao. Uzrok toj nevolji ima se tražiti u prvom redu u sve veæoj zamrlosti u koju je zapala mletaèka politika, u sve veæoj dekadenci u koju je srljao mletaèki vladajuæi stalež, u pomanjkanju svake inicijative bilo u politièkom, bilo u trgovaèkom poslu. Venecijanska se aristokracija iživljavala u zabavama i sveèanostima, živjelo se od davno steèenog bogatstva, a Dalmacija je služila nekim mletaèkim aristokratima da iz nje izvuku i ono malo "što se iz tako siromašne zemlje dalo

izvuæi. Svake godine sve zapuštenija živjela je ona sitnim malograđanskim životom, bez naprednog reda, bez borbe i junaštva i bez životnog veselja.
Sami Dalmatinci nisu toliko ni opažali kako im zemlja izgleda siromašno i bijedno. Živuæi unutar granica svoje komune, za njih je od vrlo velike važnosti bilo da njihovi "suci" budu od sveæenstva respektirani da se ne bi poremetio red koga æe prvog sveæenik poškropiti svetom vodom ili pokaditi tamjanom, ili na kojem æe mjestu u crkvi kleèati ili u ophodu stupati. Za drugo su se oni vrlo malo brinuli. Koloni su obrađivali njihovu zemlju kao i za vrijeme njihovih djedova, donosili im prihod koji mada je èesto bio vrlo skroman opet je bio dovoljan za njihove vrlo skromne zahtjeve. Tako su prolazili dani od jematve do jematve, od žetve do žetve, bez napora, bez veæih uzbuđenja, a i bez briga. Prošla su bila vremena buènog života u doba Maruliæa, Luciæa i Hektoroviæa, ne javljaju se više plemiæi kao oduševljeni i jaki pjesnici, puni svetoga žara da hrvatski jezik uvedu među književne jezike, puni ponosa na svoj narod kakav je bio Vinko Priboeviæ, velikoga kalibra kakav je bio Marko Maruliæ. Sve je uèmalo, sve je maleno, sve je malograđansko, sve jedva sposobno pobirati mrvice s tuđeg stola, mjesto gospodski sjediti za obilnom sofrom. Dalmacija je pala u punu zamrlost, a siromaštvo je iz godine u godinu postajalo sve veæe.
Ali dok domaæi svijet ni ne opaža kako mu je doista, opažaju to vrlo dobro mnogi Mleèani koji dolaze u Dalmaciju i vide kako ova lijepa zemlja, puna mnogih moguænosti napretka, leži zapuštena, krivnjom njenih nesposobnih upravljaèa. Osim njih dolaze i inozemci i zgražaju se nad njezini bijednim stanjem. I pravi je paradoks da je Dalmacija krenula najveæoj zapuštenosti upravo onda kada je na njenim granicama bio mir i kada je cijela zemlja uživala mir, ali nikakve blagodati mira.
Krivica zbog svega toga ležala je u nesposobnosti mletaèke vlade kroz cijelo 18. stoljeæe. Upravo onako kako se kroz ovo stoljeæe Venecija pokazala na diplomatskom polju nedostojnom nasljednicom velikih svojih prethodnika, pokazala se i na polju unutrašnje politike, a pogotovo na onom ekonomske politike nedoraslom. Venecijansko je plemstvo bilo u punoj dekadenci, ono se iživjelo i nije bilo sposobno u novim prilikama pridiæi svoju državu. Prihvativši neplodnu politiku neutralnosti, ono je vjerovalo da je to najsigurnije štiti, da saèuva svoju zemlju od nevolja, a zapravo bio je to samo komoditet i želja za lagodnim životom. Mletaèkom se plemstvu nije više dalo ginuti i boriti se; ono je bilo zrelo za propast. I sada je bilo u Veneciji ljudi koji su sve to dobro uoèili i koji su ta svoja oštra opažanja i javno isticali, ali nerazmjerno velika veæina nije ih slušala.
Pred nama su tri vrlo zanimljiva, od kojih dva još neobjavljena, izvještaja iz tog vremena o Dalmaciji: jedno je dao Pancrazio Nobili koje je on u dvadesetjednom pismu, iz Villa Bella od rujna 1740. do ožujka 1741. g., pisao jednom svom prijatelju. Drugo je govor kavaljera i prokuratora Svetoga Marka, Marka Foscarinija, koji je on izrekao u Velikom vijeæu Venecije, 17. prosinca 1747. g. Treæi je izvještaj vrlo dug tajni izvještaj jednog austrijskog promatraèa koji je boravio u Dalmaciji 1775. godine i svoju caricu Mariju Tereziju izvijestio o tamošnjim prilikama. Sva se ta tri izvještaja slažu u tome da je lošem stanju Dalmacije u prvom redu krivo loše èinovništvo koje je Venecija slala u Dalmaciju. Pancrazio Nobili - bez sumnje pseudonim - kaže za tadašnje mletaèko èinovništvo u Dalmaciji da su oni svoje službe jednostavno kupovali. "U sadašnjim vremenima - kaže on - malo se pazi na sposobnosti, nego se radije biraju oni koji više daju, pa se tako događa da se gospodari èudnom metamorfozom pretvaraju u sluge, prisiljeni zavisiti od volje onoga koji je rođen samo da služi." Nobili pripovijeda mnogo toga o "kancelarima" generalnog providura koji su vodili kaznene parnice. "Ne stide se - piše Nobili - ti kancelari trgovati pravdom. Lukavi posrednici obilaze i govore o tom poslu, pa za skupe novce prodavaju pravdu." Isto se tako loše izražava

Nobili o raèunarskim èinovnicima i o generalnim providurima. "Nemojte misliti da samo raèunski èinovnici jedu, jer generali proždiru." Nobili iznosi mnogobrojne njihove krađe na svim podruèjima civilne i vojne uprave. Slièno pripovijeda on i o ostalim mletaèkim èinovnicima u Dalmaciji kojih su najbolji drugovi zakupnici poreza i carina: ovi su inaèe "kuga stanovništva" koje oni isisavaju.
Dok je ovako privatno pisao Pancrazio Nobili, èestiti je prokurator Svetoga Marka, Marko Foscarini u punom senatu najoštrijim rijeèima grdio mletaèko èinovništvo u Dalmaciji. On je tada rekao da su zloupotrebe èinovnika tolike da se zbog njih cijele porodice iseljavaju iz Dalmacije u Hrvatsku i Tursku. Mletaèki èinovnici u Dalmaciji samo za tim teže da se što više i u "što kraæem roku obogate. To je èinovništvo ne samo isisalo puèanstvo, nego je i državu oštetilo i prevarilo. Foscarini je govorio dalje senatu što sve oni ne izmisle da novac koji se iz Venecije šalje u Dalmaciju sprave u svoje džepove. Na taj se naèin Dalmacija isisava i stvara za državu pasivna. Zato on traži od senata da uspostavi opet inkvizitore i da se odmah i izaberu ti inkvizitori koji æe cjelokupnu rabotu mletaèkog èinovništva u Dalmaciji kontrolirati, a krivce kazniti.
Prekasno je bilo da se griješi, kroz toliko vremena uvriježeni, iskorijene, a Venecija preslaba da uèini više od toga da kontrolira rad svojih èinovnika u Dalmaciji. Istina, bilo je još mnogo Mleèana koji su htjeli pomoæi, mnogo èestitih ljudi staroga kova koji su mnoge korisne stvari predlagali, ali su i Dalmatinci bili indolentni i nepovjerljivi.
Stara mletaèka pogreška da postupa s Dalmacijom kao kolonijom, određenom pored ostaloga da bude krava muzara za njenu vlastelu, dovela je do takvog stanja u njoj. Isto tako nije Venecija ni sada promijenila svoju nesretnu trgovaèku politiku koja je išla za tim da samo glavni grad bude središte svekolike trgovine. Upravo je nepojmljivo kako je u to doba, kad su se posvuda naokolo tražili drugaèiji putovi u trgovini, a i u Veneciji bilo ljudi koji su na to upozoravali, Venecija ostala pri starom sistemu prema Dalmaciji. Samo preko glavnoga grada mogla je Dalmacija trgovati s inozemstvom, samo na mletaèkim trgovaèkim brodovima mogla je iæi dalmatinska roba u svijet. Èak je u tom pogledu bio stegnut i promet između pojedinih dalmatinskih komuna. Na taj je naèin Venecija osudila jednu eminentno pomorsku zemlju na to da ostane iskljuèivo poljodjelska i pastirska, povuèena u se i za sebe, na neprocjenjivu štetu i za nju i za sebe.
Dok se tako Mletaèka republika slabo brinula za poboljšanje ekonomskih prilika Dalmacije, nisu se ni Dalmatinci sami mnogo za to brinuli. Tek u posljednjoj èetvrtini 18. stoljeæa poèeli su i neki Dalmatinci misliti kako bi se pridiglo poljodjelstvo, ribarstvo i druge privredne grane njihove siromašne domovine.
Osobito su se istakli Julije Bajamonti i Michieli Vitturi Radoš, koji su u društvu s nekoliko svojih domorodaca sastavili 1774. g. "ekonomsko društvo u Splitu" (Societa economica di Spalato) u koje su pored nekih Spliæana ušli i neki drugi napredniji ljudi srednje Dalmacije. To je društvo imalo svrhu da istražuje i primjenjuje steèena iskustva za napredak poljodjelstva, ribarstva, obrta., trgovine, "toliko u pogledu popravka i reforme, koliko u pogledu uvođenja ili ponovnog ustanovljenja u pokrajini". Èlanovi, koji su živjeli u Splitu i njegovim predgrađima, bili su redoviti, ostali poèasni.
Spomenuti anonimni izvjestitelj beèke vlade piše 1774. g. o ovoj akademiji vrlo laskavo. On je i sam bio izabran za njenog poèasnog èlana. On kaže da se svi akademci trude da i u svojim spisima i u svom istraživanju u svojim vrtovima nastoje podiæi poljodjelstvo u Dalmaciji. Oni su u svojim spisima preporuèivali sađenje novih biljka i novih voæaka, u prvom redu duhana i dudova za uzgoj svilaca. "Ideja, zatvorena u vrtovima akademije, prikladna je potaæi duh nacije da pokuša nove eksperimente." Društvo je imalo lijepu

knjižnicu za sva podruèja nauke, a napose za poljodjelstvo. "Veæ se pronašlo - kaže izvjestitelj - da duhan odlièno uspijeva u ovoj klimi i njegova stabljika, koja je drugdje veæinom jednogodišnja, ovdje je trajna. I pamuk uspijeva." Do 1776. g. veæ su bila izašla tri djelca ove akademije.
I u pogledu ribarstva èinila je ova akademija što je god mogla. Èlan ove akademije bio je i dr. Julije Barbieri, lijeènik u Komizi na Visu, koji je 1782. g. napisao spis o svojim istraživanjima na otoku Visu u ekonomskom i prirodoznanstvenom pravcu.
Međutim, utjecaj je ove akademije na široke mase dalmatinskog svijeta bio minimalan. Narod je, a napose onaj u dalmatinskim krajevima koji su prije bili pod Turcima, jednako živio i dalje ne samo primitivnim životom, nego i primitivno obrađivao svoja polja i primitivno iskorišæivao svoja stada. Sve do kraja ovog stoljeæa dalmatinski je zagorac pripremao kruh bez kvasa i pekao ga na primitivan naèin ne poznavajuæi peæi, "što je uzrokovalo daleko veæu potrošnju brašna i drva. Dalmatinski je zagorac sasvim neracionalno gojio stoku, držao prevelik broj stoke sitnog zuba, nerazmjerno veæi od onoga koji su njegovi pašnjaci mogli dobro ishraniti. Posljedica je toga bila da je stoka dovršavala razorno uništavanje šuma koje je èovjek neracionalnim potroškom drva sjekao. Kako su pak i država za potrebe svojih arsenala i brodogradilišta nemilice sjekli šume, a da ih nisu obnavljali, nestajalo je u cijeloj Dalmaciji sve više suma. Još u 17. stoljeæu postojale su do samog Šibenika velike sume kojih više nema, a u 18. stoljeæu sjekli su se u Poljièkom primorju veliki panjevi za lađe duge plovidbe.
Veæ je, kako vidjesmo, za vrijeme ratova s Turcima, Venecija davala od Turaka napušteni teritorij pojedinim porodicama kojih su se èlanovi istakli u borbama s Turcima. Bilo je medu tim novim posjednicima i takvih kojima je Republika za osobite zasluge poklonila i veæe komplekse zemljišta, i oni postali na taj naèin neke vrsti feudalna gospoda. Seljaci, dotada kmetovi, postajali su tako vlasnici zemljišta koje je država, u odnosnim mirovima, stekla. Kako je odnos seljaka prema državi bio raznolik, trebalo je sve te odnose urediti i zbog administracije i zbog pregleda prihoda koje je država od tih zemljišta trebala imati.
U tu svrhu izdao je generalni providur Dalmacije Francesco Grimani 25. travnja 1756. naredbu koja je nazvana "Grimanijev zakon" (Legge Grimani). Glavna je odredba ovoga zakona bila da je dano zemljište zapravo državno i da se ne smije otuđiti. Za uživanje zemljišta plaæala se, u naèelu, desetina od prihoda.
Grimanijev zakon ostavljao je svakome ono što mu je država prije dala i onda određivao: Svaki onaj koji je dobio od države zemljište, koje je prije pripadalo Turcima, morao se brinuti da to zemljište bude redovito svake godine obrađeno, a ako bi dvije susljedne godine zapustio obradbu toga zemljišta, izgubio bi ga. Veæi posjedi bili su dužni svako deset "campa" 1/2 campa zasijati lanom ili konopljom. Svaki je posjednik bio dužan do svoje kuæe gojiti barem dva ulišta, zasijati vrt lukom, kupusom i drugim zeljem, jedan dio zemljišta urediti kao livadu, na svakom polju zasaditi èetiri stabla masline, ili kruške, ili duda, ili bajama, ili kestenova, ili šljiva, ili maraska, veæ prema zemljištu. Pojedine su vrsti tih kultura bile oslobođene za izvjestan broj godina plaæanja desetine. Strogo je bilo zabranjeno prodavanje ili bilo kakvo otuđivanje državnog zemljišta koje je bilo dano samo na uživanje, ali se moglo davati na kolonat ili na obrađivanje za stalno vrijeme na osnovu ugovora koji se morao sklapati pred notarom. Svako otuđivanje bilo je smatrano ništetnim, jer je zemljište imalo prelaziti u vlasnost muških potomaka one obitelji koja ga je dobila. Notari nisu smjeli sklapati takva otuđivanja. Isto tako nije se mogao dizati zajam na to zemljište. U sluèaju da bi izumrla porodica u muškoj lozi ili bi se investirani iselio iz države, njegovo je zemljište stavljeno državi na raspolaganje koja ga je onda davala kome je htjela. Grimanijev je zakon

određivao javne gajeve za ispašu, uređivao gojenje stoke, zabranjivao zapljenu stoke potrebne za oranje, poljodjelskih sprava i oruđa seljacima koji su ove zemlje obrađivali, uređivao pitanje izvora, bunara i zdenaca.
Grimanijev zakon bio je u svakom pogledu odlièan, samo ga je trebalo doista i provoditi, ali ona ista vlada, koja ga je tako mudro sastavila, nije se nimalo brinula da on doista bude i u djelo proveden, pa je i dalje radio svatko onako kako je htio, i od tako sjajnog zakona bilo je vrlo malo koristi. Jedno je jedino ostalo za trajanja mletaèkog vladanja u Dalmaciji da je vlada strogo pazila da onda, kad bi izumrla koja investirana porodica, primi njezino zemljište i da ga onda dodijeli drugome, kao i to da nije dopuštala prodavanje zemljišta. Zakon je važio za onaj teritorij koji je Venecija dobila od Turske u Karlovaèkom i Požarevaèkom miru, dakle za 1,997.690 padovanskih "campa" (1 campo = 36.5660 ara).
U ostaloj mletaèkoj Dalmaciji, tj. u staroj steèevini, koja je obuhvatila 1,612.166 padovanskih "campa", pripadalo je zemljište raznim posjednicima koji su ga od starine naslijedili ili kupili i s njime slobodno raspolagali, sami ga obrađivali ili ga dali na obrađivanje u kolonat. Koloni su lièno bili potpuno slobodni i èesto i sami vlasnici kojeg drugog zemljišta koje su sami obrađivali ili su ga dali nekom drugome u kolonat.
Dubrovnik
Venecija je 1420. g. dobila u svoje ruke najveæi dio dalmatinsko-hrvatskog primorja. Taj je svoj posjed ona u ratovima u 17. i 18. st. proširila i uz more, stekavši makarsko primorje i u unutrašnjost. Dubrovnik, koji je 1420. godine pripadao, kao i ostala Dalmacija i Hrvatska, ugarsko-hrvatskom kralju nije Venecija dirala. On je ostao i dalje pod vlascu ugarsko-hrvatskog kralja, zadržavajuæi autonomni položaj koji je i dosad imao. Uvijek u strahu od Venecije, koja nije zbacila misao da i Dubrovnik sebi podvrgne, Dubrovnik je vješto sklapao ugovore sa susjednim vladarima, nastojao slabiti moæ Venecije na balkanskoj obali i uklanjao se otvorenom sukobu s njom. Venecija je Jadransko more smatrala svojim teritorijalnim posjedom, a more je bila glavna žila kucavica Dubrovnika. Odatle nastojanja Dubrovnika da ne povrijedi interese Venecije i borba za svoje trgovaèke interese u Veneciji, Dalmaciji i na Jadranu uopæe. Kroz to vrijeme Dubrovnik izgrađuje sve više svoju autonomiju, a vlast ugarsko-hrvatskog kralja postaje sve više samo nominalna. Dubrovaèke lađe, kojih je sada preko tri stotine, obilaze po cijelom Sredozemnom moru. Dubrovèani trguju po cijelom Balkanu.
Kad je sultan Sulejman Sjajni 1526. g. pobijedio ugarsko-hrvatskog kralja kod Mohaèa, a zatim osvojio i sam Budim, poklone se Dubrovèani sultanu i priznadu ga za svoga gospodara, a on im ostavi sve atribute suverene države. Tako je Dubrovnik došao pod sultanovu zaštitu, zadržavši sve privilegije koje je imao veæ u turskom carstvu, a za uzvrat plaæao sultanu, kao njegov vazal, 12.500 zlatnih dukata i milijun i po jaspri u ime æumurka, tj. naknadu za slobodno trgovanje po turskom carstvu.
Dubrovaèka trgovina u novim prilikama procvate, poduprta od mnogobrojnih dubrovaèkih kolonija koje su oni imali na Balkanu u svim važnijim mjestima. Dubrovaèko brodarstvo dopre do nesluæene velièine.
Sve do pod kraj 16. stoljeæa bila je trgovina po Balkanu skoro iskljuèivo u dubrovaèkim rukama. Tada je Venecija otvorila trgovaèku skelu u Splitu konkurirajuæi uvelike Dubrovniku. Pored toga je Venecija uvodila takove mjere na moru koje su uvelike "škodile dubrovaèkoj trgovini.
Kandijski je rat (1645-1669) skrenuo opet cijelu tursku trgovinu u Dubrovnik koji nije bio u ratu. Ali se tada dogodi najveæa katastrofa u njegovoj povijesti, poruši ga potres, 6. travnja 1667. g. Taj strahoviti udarac bio bi Dubrovnik ipak prebolio da mu nije smetala Venecija s

namjerom da ga sasvim slomi. U oba rata, 1684-1699. i 1714-1718, Venecija je odijelila dubrovaèki teritorij od turskog i prekinula sve njegove trgovaèke puteve htijuæi da i trajno tako ostane. Dubrovnik je svojom vještom diplomacijom spasio sebe i u prvom i u drugom ratu i onemoguæio Veneciji njenu osnovu i u Karlovaèkom i u Požarevaèkom miru, ali nije uspio da se digne na staru visinu. Dubrovnik sada živi i dalje u svojoj slobodi, sve do 1806. g. kad ga okupiraše Francuzi, i do zlokobnog 31. sijeènja 1808. g., kad je general Marmont javio dubrovaèkom senatu da je Dubrovaèka Republika prestala postojati.

11.UPRAVA DALMACIJE ZA VRIJEME MLETAÈKOG VLADANJA

Teritorijalno bila je Dalmacija iz 18. st. sasvim drugaèija od one u 15, kad ju je Venecija uzimala. Ona je sada obuhvaæala u doba pada Venecije 3,539.000 "campa", tj. oko 12.000 km èetvornih na kojemu je živjelo 250.000 stanovnika od tih 223.818 katolika, a 36.000 pravoslavnih i 175 Židova. Kroz to razdoblje promijenio se i komunalni život pojedinih komuna: njihova je autonomija bila u mnogomu okrnjena, a staleška odjela promijenjena. Ali, uza sve te promjene, nije se naoko, u biti, mnogo izmijenilo i naoko ostala je u Dalmaciji sve do pada Venecije ista pokrajinska i ista komunalna uprava.

Na èelu mletaèke Dalmacije bio je generalni providur, koji je stolovao u Zadru, izabran od mletaèkog Velikog vijeæa na tri godine. Generalni providur Dalmacije bio je jedan od najviših mletaèkih državnih funkcionara uopæe, a pored èasti imao je on i velike prihode. Da imponira stanovnicima pokrajine bio je okružen sjajnim dvorom, poput nekog vladara, imao je tjelesnu stražu, zapovijedao kopnenim snagama pokrajine i jednim odredom njemu pridijeljene mornarice. Kad bi se javno pokazivao, èinio je on to s najveæim sjajem. Odjeven u grimiznoj "dukali", sav u sjaju, djelovao je on izvanredno pitoreskno što je uvelike imponiralo stanovništvu koje je voljelo ovaj sjaj. Generalni providur je imao u svoji rukama cjelokupnu civilnu i vojnu upravu Dalmacije; on je bio vrhovni sudac u pokrajini. Redovito se on birao između najiskusnijih mletaèkih patricija koji su veæ u glavnome gradu obavljali ne samo administrativne, nego i vojne i sudaèke poslove. U 18. st. bila je dovoljna samo vojnièka karijera. Svi knezovi pojedinih komuna bili su u svakom pogledu njemu podređeni.

Dalmacija se dijelila u autonomne komune: Cres i Osor, Krk, Rab, Zadar, Pag, Nin, Šibenik, Split, Trogir, Omiš, Braè, Hvar, Korèula i novi i najnoviji posjed. Autonomne komune upravljale su se po statutima koje su ranije, u srednjem vijeku, dobile i koje im je Venecija potvrdila, dok se novi posjed upravljao samo po mletaèkim zakonima. Pojedinim komunama stajali su na èelu knezovi koji su se u raznim komunama razlièito zvali. U Zadru je na èelu komune stajao knez (conte), u Splitu, Trogiru i Šibeniku knez i kapetan (conte e capitano), u Hvaru knez i providur (conte e proveditore), u Osoru, Cresu, Rabu, Krku, Pagu, Ninu, Korèuli, na Braèu, u Omišu i Makarskoj knez (conte). Uz kneza slala je Venecija u Zadar jednog kapetana i jednog kamerlenga, u Split, Trogir, Šibenik i Hvar jednog kamerlenga.

Teritorij koji je Venecija stekla u ratovima u 17. i 18. st. bio je razdijeljen u pet okruga (Obrovac, Knin, Sinj, Klis i Imotski). Svakom je okrugu stajao na èelu jedan providur. Kotari Neretve i Vrgorca imali su na èelu domaæe ljude, s naslovom sopraintendenti, koje je Venecija imenovala zbog njihovih zasluga za Republiku. Poljica su birala svoga kneza, koga je Venecija potvrđivala, a upravljala se po svom starom statutu.

Knezovi su imali u svojim rukama svu politièku i sudaèku vlast, a i vojnièku u onim mjestima u kojima nije bilo kapetana ili kamerlenga. Cjelokupna se autonomija provodila unutar plemiækoga vijeæa pojedinih komuna. Svi plemiæi, koji su navršili šesnaestu godinu, bili su èlanovi toga vijeæa koje se zvalo i Veliko vijeæe. Prije mletaèkog osvajanja ono je bilo

suvereno i njegove zaključke nije nitko, pa ni kralj smio mijenjati. Ono je biralo kneza koga je htjelo, sve svoje komunalno èinovništvo, i donosilo zakone prema svom slobodnom nahođenju. Ti zakoni, koji su se onda davali statutu, nisu trebali nièijeg odobrenja. Sada su, za vrijeme Venecije, vlast i djelokrug Velikog vijeæa u mnogome stegnuti. Pored toga što ono ne bira kneza, koga šalje mletaèka vlada, njegovi su zaključci sve vise, via facti, podvrgnuti odobrenju ili odbacivanju od strane mletaèke vlade, Ali, uza sve to, Velika su vijeæa, napose u nekim gradovima (Zadar, Split, Trogir, Hvar) bila vrlo sustezljiva u primanju novih èlanova. U ovim su gradovima znala proæi i dva stoljeæa, a da se neki novi èlan nije primio u vijeæe, tj. medu plemstvo. Tek u zadnjim decenijima 17. stoljeæa poèinju ova plemiæka vijeæa, u pomanjkanju potomaka starodrevnih porodica, uzimati (agregirati) istaknute građanske porodice primljene u Vijeæe. Otupio je oštrac borbe između plemstva s jedne, a građanstva i puka s druge strane, a plemstvo se, veæ oronulo, donekle regeneriralo. Plemiæko vijeæe (consiglio dei nobili) ili "Veliko plemiæko vijeæe" (consiglio generale dei nobili) predstavljalo je opæinu (la communita).
Veliko je vijeæe biralo i dalje, kao i prije, suce, u nekim komunama 4, u nekim 3. Sadašnji suci nemaju više staro pravo suđenja u svim parnicama; oni su samo savjetnici u civilnim, dok u građanskim parnicama sudi samo knez. Za upravljanje opæinskim novcem bira Veliko vijeæe kamerlenga. Pored toga ono bira kancelara, lijeènike, ljekarnika, uèitelja, orguljaša, nadzornike za zdravstvo, opæinske avogadore i druge niže službenike. Ukratko, Veliko se vijeæe brine za unutrašnju upravu komune, prema svojim statutima, ali imajuæi uvijek u vidu zakone koje od vremena do vremena izdaje mletaèka vlada, odredbe i naredbe koje izdaje generalni providur Dalmacije ili knez pojedine komune. Pored Velikog vijeæa postojalo je u mnogim komunama "Malo vijeæe" koje se sastojalo od kneza, sudaca i defensora (avogadora) komune ili napose izabranih "vijeænika". To je bila prava komunalna uprava koja je rješavala poslove u vrijeme kad Veliko vijeæe nije bilo sakupljeno. To je zapravo nastavak srednjovjekovne "kurije", razumije se s daleko manjim djelokrugom rada i daleko manjom vlašæu. Èinovništvo, osim sudaca i kamerlenga, imalo je u raznim komunama razne dužnosti, pa èesto naziv jedne službe u jednoj komuni ne odgovara onom drugih komuna.
Venecija je našla u svim dalmatinskim komunama sva Velika vijeæa "zatvorena", tj. plemiæi nisu primali u ta vijeæa puèane i oni su sami vladali komunama. Kako su pako puèani bili slobodni ljudi i među njima mnogo intelektualaca, u prvom redu sveæenika i trgovaca, zapoèeli su oni boriti s plemstvom, kako smo to veæ vidjeli. U toj borbi postigli su oni da su i puèani dobili svoje puèke skupštine, nazvane obièno "puèke kongregacije" (congregazioni del popolo) ili jednostavnije "kongrege". Nadalje su oni postigli jedan od glavnih ciljeva svoje borbe, u nekim su komunama dobili i oni svoga "kamerlenga", koji se zvao puèki kamerlengo koji je imao pravo kontrolirati trošenje komunalnoga novca i kontrolu plemiækog kamerlenga. Puèka je kongrega znala u mnogim komunama vrlo budno bdjeti nad interesima puka, paziti da plemiæi komunalni novac ne razbacaju i među sobom podijele. Ona se brinula da se puèani suviše ne opterete, da plemstvo ne svali sve terete na leđa puka, bili to tereti vojni kuluk ili novèani doprinosi. Svoja rješenja dostavljala je kongrega, putem svojih poslanika, vladi u Veneciju. Kongrega je birala "puèkog nadstojnika" (soprastante del popolo), puèkog kamerlenga, prokuratore puka i druge neke manje dužnosnike.
Veæ u šesnaestom stoljeæu istièe se kod nekih èlanova puka želja da se odijele od ostalog puka i stvore "građanstvo" koje bi bilo treæi stalež između plemstva i puka. Poslije dugih nastojanja, nakon gotovo tri stoljeæa, postigli su građani u nekim mjestima da su oni bili

priznati kao treæi stalež., zatvoren kao i plemiæki, tj. drugim puèanima nije bio slobodan pristup u nj. I to, kao i drugo, bilo je u raznim komunama razlièito. Negdje su se građani sasvim odijelili od puka, dok su opet negdje ostali stalno s pukom.
Veæ je u 17. stoljeæu, zbog ratova i nevolja, pao uvelike broj èlanova plemiækih porodica, a neke su porodice sasvim izumrle. Zbog toga je u mnogim komunama nastala velika neprilika kako da se ove službe popune. Više se puta nije ni moglo sastati Veliko vijeæe jer nije bilo dovoljnog broja èlanova. Da se tome doskoèi, smanjila je vlada u nekim komunama, još u 17. st., propisanu dob za suce i èlanove Maloga vijeæa, a onda je strogo kažnjavala one koji ne bi dolazili na sjednice vijeæa, a onima koji bi uopæe zanemarili tu dužnost, zaprijetila gubitkom plemiækih prava. Ali uza svu dobru volju, nije se moglo udovoljavati statutarnim propisima. Tako je npr. Splitski statut sastavljen u doba, kad je njegovo Veliko vijeæe brojilo 100 èlanova, dok je u polovini 17. st. bilo njih svega 20. Da se svemu tome doskoèi, moralo se dopustiti da poneki plemiæ vrši i dvije službe.
Kako su osim toga mnogi èlanovi vijeæa boravili izvan svojih komuna, odnosno izvan grada, bijahu donesene razne odredbe u svrhu da komuna može nesmetano funkcionirati. Zbog svega toga sada je i primanje u vijeæe postalo lakše, te su primljene neke građanske i puèke porodice.
Na taj je naèin krajem 17. st. sve više nestajalo razlika između pojedinih staleža u dalmatinskim gradovima, napose između plemiæa i građana koji se smatraju ravnima. U dalmatinskim gradovima javljaju se na građanskoj strani uz trgovce i brojni intelektualci koji sve vise i više preotimaju maha: notari, lijeènici, uèitelji, odvjetnici itd., mnogi od njih daleko imuæniji od plemiæa, obrazovaniji od njih. Zajedno s izdisajem mletaèke aristokracije propada sve više i više i dalmatinsko plemstvo, kojega se mnogi èlanovi posveæuju onda trgovini i intelektualnim zvanjima.
Veliku socijalnu ulogu imaju u dalmatinskim komunama bratovštine, nastale još u srednjem vijeku.

12.BRATOVŠTINE I ŠKOLE
Dalmatinsko se plemstvo iživljavalo u svojim velikim vijeæima i u èastima koje im je to vijeæe davalo. Život u puèkim skupštinama nije bio ni izdaleka onako živ kakav je bio u plemiækim vijeæima, jer je i kompetencija puèkih skupština bila daleko manja i veæinom samo odraz onoga što je Veliko vijeæe rješavalo, u prvom redu obrana puèkih interesa protiv onakvih zakljuèaka plemiækih velikih ili malih vijeæa koji su dirali puèke interese ili nametali puèanima koje nove terete. Život se pucana isticao najviše u bratovštinama kojih je za vrijeme Venecijanskog vladanja u Dalmaciji bilo daleko više nego prije, jer je država i u glavnom gradu i u pokrajinama puštala slobodan život bratovštinama, uz dužan obzir prema državnim zakonima i državnoj vlasti. U samoj Veneciji taj je bratimski život bio vrlo intenzivan i država je tu intenzivnost podupirala, jer je ona odvraæala ljude da se bave politièkim mislima i upuæivala ih na bratimski i drugarski život u njihovim bratovštinama. Te su bratovštine, napose one najviše, glavne, ostavile u svojim palaèama i svojim crkvama velika umjetnièka djela, dokaze i njihova ukusa i njihova bogatstva. Prilike u Dalmaciji nisu bile takve da se u njoj razviju bratovštine do onog bogatstva i ugleda kakav su one imale u Veneciji, ali su one vrlo mnogo uèinile da je socijalni život dalmatinskih gradova bio podnošljiv i sređen. Bilo je bratovština u kojima su bili sami puèani, ali ih je bilo i takvih u kojima su plemiæi i građani zajedno, kao npr. u bratovštinama Sv. Duje, Sv. Sakramenta i Sv. Josipa u Splitu.

I sada kao i prije postoje u Dalmaciji dvije vrsti bratovština, jedne su èisto obrtne i svrha im je zaštita svog obrta, a druge su religiozno-društvene. Prvih ima u Dalmaciji razmjerno malo, jer je i razmjerno malo obrtnika, dok je drugih èesto i previše. Obrtne se bratovštine nalaze samo u gradovima, a religiozno-društvenih ima u svakom selu u kojemu je sijelo župe. Svrha tog svaka bratovština, bila ona koje vrsti, vodi brigu o pokopu i grobu svojih bratima kao i za njihov prekogrobni spas: misama i molitvama, a katkad i za materijalno stanje pokojnikove porodice. Uz vjerske dužnosti, i pored svih specijalnih ciljeva bratovština, sudjelovanja u ophodima, na sprovodima itd., imale su sve bratovštine i društveni karakter koji je podizao meðusobne bratske veze. Bratimi su se nalazili svake nedjelje u crkvi svoje bratovštine, svakog praznika na raznim funkcijama u istoj crkvi, svakog veæeg sveca išli zajedno u ophodima. A pored toga, oni su se svake godine morali naæi na jednoj velikoj zajednièkoj bratskoj gozbi. Osim toga bilo je, bez obzira na ovaj propisani objed, u mnogim bratovštinama drugih objeda koji su svi jaèali drugarstvo i bratsku povezanost.
U tim bratovštinama mogli su puèani slobodno birati svake godine svoju upravu, što su uèinili isto onako kuglicama, kako što to plemiæi radili u Velikom vijeæu. Bratimi su se otimali za èast gastalda, blagajnika ili nositelja zastave, mladi za nositelje kandelabara, križa itd., pa su u tim bratovštinama oni izdovoljavali i zadovoljavali svojem èastoljublju.
Ali su, osim toga, te bratovštine bile i sastajališta gdje su puèani èesto istupali za svoje interese. Oni ne nalazeæi prilike da se drugdje sastaju, sastajali su se u bratovštinama i pretresali èesto svoje staleške tegobe i svoj odnos prema plemiæima, pa se dogaðalo da su one u ime puèana tražile kakvo udovoljenje njihovim potrebama. Mletaèka je vlast budno pazila da takve rasprave u bratovštinama ne prijeðu granicu i da se bratovštine ne pretvore u puèke skupštine, što se doista nije nikada ni dogodilo.
Neosporna je zasluga bratovština, gotovo svih, da su u dalmatinskim gradovima u kojima je u crkvi vladao latinski jezik, njegovale hrvatski narodni jezik. Na hrvatskom se jeziku u njima raspravljalo jer su gotovo svi bratimi jedino hrvatski znali, na istom se jeziku pjevali životi svetaca i svetica Božjih, njime se držale propovijedi, pjevale pjesme za vrijeme ophoda itd., tako da je u njima hrvatski narod Dalmacije progovarao gotovo iskljuèivo svojim jezikom. I dok su sveæenici za vrijeme ophoda po dalmatinskim gradovima pjevali, recimo na Veliki petak, "Popule meus!", odzvanjao je istim starodrevnim ulicama, od mnogobrojnih bratovština, gromki i zvonki "Puèe moj!" Stotine bratovština u Dalmaciji gojile su hrvatsku nabožnu pjesmu, a osim toga èlanovi su bratovština sudjelovali, gotovo iskljuèivo, pri prikazivanju hrvatskih crkvenih skazanja.
Škole
Dalmatinski su gradovi još prije dolaska mletaèke vlasti imali gotovo svi svoje javne škole, kako se to vidi iz predajnih ugovora, kad ih Venecija uzima. Šibenik, Trogir i Kotor, kad se predavaju Veneciji, spominju to napose, dok nam je poznato da je Rab imao prije toga svoju javnu školu, a 1420. g. izabran je u Velikom vijeæu grada Hvara 30. listopada za uèitelja Petar Curso iz Venecije. Od 1434-1437. g. magistar Kristofor da Nava rektor je splitske škole (rector scholarum in civitate Spalati). Dalmatinske su se škole, koje su spoèetka bile po srednjovjekovnom tipu, brzo pretvarale u humanistièke, napose ondje gdje su komune raspolagale svojim novcem, a nisu zavisile od onoga malog, što im je Venecija ostavljala za njihove potrebe. Tako je Hvar veæ 1468. g. uzeo uèitelja s tim da poduèava "gramatiku, retoriku i cijelu pjesnièku umjetnost i nauke koje budu trebali uèenici ovoga okruga". Slièno je bilo i po drugim dalmatinskim gradovima, tako da su mnoge dalmatinske škole veæ u 15, a pogotovo u 16. stoljeæu bile na lijepoj visini. Vrijednost uèitelja zavisila je o plaæi koju je primao, pa su razumije se siromašniji gradovi imali i slabije uèitelje i slabije škole. Uèitelje je

plaæala komuna, ali su i uèenici nešto pridonosili. Kad su u 17. st. ratovi s Turcima osiromašili dalmatinske primorske gradove, mnogi su od njih toliko pali da više nisu mogli plaæati uèitelja ili posve slabo. Škole su radi toga postale lošije, ali su negdje za neko vrijeme i sasvim bile obustavljene. Međutim je ta kriza prebrođena, ali se škole nisu nikada više oporavile, a pogotovo nisu sve ni izdaleka bile na onoj visini na kojoj su bile u 15. i 16. stoljeæu.
Gradska komunalna škola bila je javna i polaziti ju je mogao svaki građanin, bio on plemiæ ili puèanin. Obveza pohađanja škole nije postojala. Pored javnih škola koje su postojale, kako rekosmo, u svim dalmatinskim gradovima, bilo je i privatnih. Privatni su uèitelji poduèavali djecu ili u svojim stanovima ili su išli u privatne građanske ili plemiæke kuæe. Javni uèitelji koje je biralo Veliko vijeæe pojedine komune bili su veæinom svjetovnjaci iz Italije, dok je veæina privatnih uèitelja bila iz redovnièkih redova. Upravitelj gradske škole (rector scholarum) biva izrijekom kao takav od Velikog vijeæa izabran. U 16. stoljeæu bira u nekim gradovima Veliko vijeæe jednoga od svojih èlanova za "upravitelja škola". Takav je "rector scholarum" u Hvaru bio 1516. g. poznati hrvatski pjesnik Jerolim Bertuèeviæ, kome pridijevahu poèasni nadimak "Atticus". Te su škole stvorile u Dalmaciji u 15. i 16. st. onu krasnu kulturnu sredinu iz koje izađoše pjesnici i pisci koji zapoèeše i stvoriše hrvatsku književnost. Naukovni predmet u ovim školama bio je latinski, a od 16. st. poèelo se u nekim školama predavati i talijanski kao predmet. Veæ u 17. st. gradske škole opadaju, a u 18. one jedva prelaze razinu elementarnih škola.
Međutim upravo onda, kad gradske škole opadaju, dižu se sve više redovnièke škole i sjemeništa. U dominikanskom samostanu u Zadru bila je još u 16. stoljeæu dobra škola s odliènim uèiteljima. Isto su takve dominikanske škole bile i u Kotoru, Dubrovniku, zatim u Hvaru, Splitu, Korèuli Trogiru i Ninu. I franjevci Provincije Presvetog Otkupitelja imali su svoje škole, ali one su bile namijenjene samo buduæim redovnicima. U tim se franjevaèkim školama pored latinskog uèilo i hrvatski, koji se pisao bosanskom æirilicom. U drugoj polovni 18. st. pišu franjevci hrvatski latinicom, ali se služe i bosanèicom. Kakav je duh vladao u tim školama, dovoljno je da kažemo da je jedan od uèitelja bio hrvatski pjesnik fra Andrija Kaèiæ.
U sjevernoj Dalmaciji i sjevernodalmatinskim otocima franjevci treæoredci koji su bili glagoljaši poduèavahu svoje đake u glagoljici. Zajedno s buduæim redovnicima uèili su èesto u ovim školama i buduæi svjetovni sveæenici.
Samostanske su škole lijepo napredovale, dok 1767. g. mletaèka vlada ne zabrani svako primanje mladiæa u samostane i ređenje onih koji su veæ u njima bili, za sveæenike. Godine 1778. bijaše ta zabrana ukinuta, ali sadašnje samostanske škole bijahu vrlo slabe.
Da se odijele buduæi sveæenici od ostalih đaka, poèeše se u 16. st. osnivati klerièke škole koje su polazili kandidati za sveæenike. Godine 1565. osnovana je klerièka škola u Trogiru, 1579. u Hvaru. Ova hvarska pretvorena je onda 1654. u pravu sjemenišnu školu. Godine 1581. osnovao je nadbiskup Foconi sjemenište u Splitu koje je postojalo samo do 1594. g. Nadbiskup Markantun de Dominis, koji je neko vrijeme sam u svom stanu poduèavao klerike, uz pomoæ jednog uèitelja koji ih je poduèavao u klasiènim jezicima, dopusti 1607. g. da se klerici mogu obrazovati u "javnoj gradskoj gimnaziji".
Dalmatinski se latinski kler u veæini odgajao u biskupskim sjedištima, uz kaptol, ako nije bilo sjemeništa, dok su se oni koji su služili službu Božju na staroslavenskom jeziku odgajali uz pojedine sveæenike na selu. Tek mali dio klera stjecao je višu naobrazbu u Italiji, i to poglavito u Loretu. Zavod u Loretu bijaše osnovao papa Grgur XIII i osigurao mu egzistenciju sa 3000 škuda na godinu koje je zavod primao iz prihoda Svete loretanske kuæe. Zavod je

stajao pod upravom isusovaca, a u njemu se odgajalo s poèetka 36 klerika koji su bili primani iz raznih krajeva u kojima su živjeli južni Slaveni. Papa Klement VIII ukinu taj zavod, smanji broj klerika koji su se uzimali iz spomenutih krajeva na 12 i metnu ih u klementinski zavod u Rimu, koji je bio u rukama kongregacije Somaska. Godine 1619. zamoli dalmatinski kler papinsku stolicu da obnovi zavod u Loretu. Kako to nije išlo u raèun mletaèkoj vladi koja je prijekim okom gledala da se sveæenstvo koje æe služiti u njenim krajevima odgaja u Loretu, nastojaše to osujetiti. Ali, iako je mletaèka vlada nerado gledala da se dalmatinsko sveæenstvo odgaja u Rimu, ipak je mnogo mladih Dalmatinaca i odgajalo se u spomenutom klementskom zavodu. Godine 1634. ponovno je otvoreno sjemenište u Loretu. Tom je prilikom 13 dalmatinskih klerika pošlo iz klementskog zavoda u Loreto da tamo nastavi nauke. Mnogo se dalmatinskog sveæenstva odgojilo u Loretu, između njih i glasoviti Markantun de Dominis, spomenuti splitski nadbiskup, heretik i pokajnik, èije je truplo spaljeno na lomaèi na "Campo del Fiore" u Rimu 21. prosinca 1624. g., a pepeo mu baèen u Tibar.

Dne 25. ožujka 1700. godine otvori splitski nadbiskup Cosmi sjemenište u Splitu i postavi mu za rektora Ivana Franju Alessandrina, koji je istodobno predavao humanistièke nauke. Novoosnovano sjemenište bilo je u prvom redu određeno za klerike, ali je nadbiskup pustio da ga pohađaju i svjetovnjaci. Pod nadzorom nadbiskupa Cosmija sjemenište se naglo podignulo toliko da se držalo i javne akademije. Dalmacija je na taj naèin, upravo u vrijeme kad su gradske škole propadale, dobila odlièan zavod u kom su se odgajali i buduæi sveæenici i buduæi javni radnici. U taj zavod koji je imao pored rektora, koji je također poduèavao, još lektora filozofije, uèitelja humanistièkih nauka, dva magistra gramatike, slale su svoju djecu mnoge plemiæke porodice iz cijele Dalmacije tako da je ono postalo neko duhovno središte tadašnje Dalmacije.

U Zadru je osnovano sjemenište 1656. g. Ono je s poèetka također vrlo lijepo napredovalo, a pored buduæih sveæenika polazila su ga i svjetovna djeca. Međutim je sedamdesetih godina istog stoljeæa ono uvelike spalo. Sjemeni§te u Šibeniku, otvoreno poèetkom 17, st., bilo je slabo. Velika potreba posebnog sjemeništa za buduæe sveæenike koji æe služiti službu Božju na staroslavenskom jeziku, osjeæala se naroèito u staroslavenskoj biskupiji u kojoj su sve župe, tj. njih 70, osim samoga Zadra bile glagoljaške. Da toj potrebi doskoci upro je sve svoje sile zadarski nadbiskup Vinko Zmajeviæ, koji osiguravši potrebna sredstva za izdržavanje, poèe graditi takvo sjemenište. Dok se ono još gradilo, Zmajeviæ otvori u Zadru školu s hrvatskim nastavnim jezikom. Samo glagoljaško sjemenište otvori njegov nasljednik Karaman, 1749. g. Tu su se pitomci odgajali za buduæe hrvatske sveæenike, uèeæi glagoljicu i pored nje bosanèicu. Na taj je naèin sjeverna Dalmacija, sva hrvatska, dobila odgojilište za svoje narodno sveæenstvo.

I u splitskoj je biskupiji bila veæina župa glagoljaških, a u samim Poljicima 125 sveæenika glagoljaša (1713. g.). Da i to sveæenstvo dobije dolièan odgoj na svom jeziku i za svoj narod, osnova nadbiskup Bizza 1750. g. sjemenište u Priku kraj Omiša. Na taj je naèin hrvatski narod Dalmacije u polovini 18. st. dobio dva svoja sjemeništa u kojima su se odgajali narodni sveæenici koji æe služiti službu Božju na staroslavenskom jeziku.

13.NAROD U DALMACIJI U 17. I 18. VIJEKU

Sedamnaesto stoljeæe i poèetak osamnaestog bilo je junaèko doba kopnene Dalmacije. Vidjesmo kako je u doba velikih mletaèko-turskih ratova, 1645-1669, 1684-1699. i 1714-1718, Dalmacija bila poprištem neprestanih bojeva između Turaka i domaæeg življa koji je tu borbu poveo za oslobođenje kršæana ispod turskog jarma. Ta je borba bila neprestana i

intenzivna, a vođena je, pored velikih vojnièkih operacija koje su vodili mletaèki generali, uz najveæu pomoæ domaæih ljudi, neprestanim èetovanjem pojedinih samostalnih èeta koje su se bez ikakvog sudjelovanja vlasti same organizirale predvođene svojim vojvodama. Dva pjesnika, oba franjevca, Filip Grabovac (1695-1750) i Andrija Kaèiæ Miošiæ (1696-1760), opjevaše njihova junaèka djela, prvi u djelu "Cvit razgovora naroda i jezika ilirièkoga aliti rvackoga". Grabovèevo djelo štampano je u Veneciji 1747. g., ono Kaèiæevo 1756. i 1759. g. Oba djela namijenjena dalmatinskom puku, oba zato pisana narodnim hrvatskim jezikom, pokazuju kako je i sada, kao i u prošlim stoljeæima ostao nepromijenjeno, u cijeloj Dalmaciji isti narod, na koji mletaèka vladavina nije ni najmanje utjecala u smislu pa i najmanjeg odnarođivanja. Narod, od sjevera do juga Dalmacije, kome su bile namijenjene Kaèiæeve pjesme, obrađen u tim pjesmama, živi u njima svojim junaèkim životom, vjeran svojim obièajima i ponosan na svoje starodrevno podrijetlo.
Grabovac, koji se usudio da otvoreno kaže svoje mišljenje i o tadašnjim gospodarima Mleèanima, bude zbog toga baèen u tamnicu, u "piombe" duždeve palaèe, a kad je odatle izašao bio je interniran u samostan Santo Spirito na lagunama gdje je i umro. Mada je Grabovèeva knjiga bila prije tiskanja odobrena i od crkvene i od politièke vlasti, svejedno je Grabovac stradao zbog pjesama "Slava Dalmacije" i "Od naravi i æudi rvacke". U prvoj pjesmi pjevao je Grabovac kako sada Dalmaciju koja je nekada bila slavna "svaka rđa gazi" i da æe biti još i gore, u drugoj kako se Hrvati posvuda bore i ginu za tuđinu.

Kad kralj oæe da kog srve,
Tad Hrvate meæe prve,
A dobitak kad se dili,
Tad pitaju, gdi ste bili...

Imajuæi pred sobom stradanje svoga franjevaèkog brata i uzora, bio je Kaèiæ nadasve oprezan da ne izazove bilo kako u svojim pjesmama državnu vlast. Međutim, on je širokim zahvatom, poput Priboeviæa i Orbinija, obujmio cijeli svijet "slovinskog" juga i u njemu smjestio svoju Dalmaciju sa zajednièkim junacima u velikoj borbi protiv nekrsta i u slavnoj prošlosti. Iz njegove knjige pokazuje se Dalmacija kao hrvatska ili "slovinska", a mletaèka joj je vlast samo politièki gospodar. Dalmatincu nisu nikakvi mletaèki junaci i njegovi vlastiti, pa ni oni najslavniji poput Orseola ili Dandola, ali su mu zajednièki s ostalim svijetom "slovinskoga" juga svi od reda.
Iako je živio baš u spomenuto junaèko doba i borio se protiv Turaka, nije Spliæanin Jerolim Kavanjanin (1641-1714) opjevao tadašnje junake, nego je u svom djelu koje je ispjevao na hrvatskom jeziku, "Poviest vandelska, bogatoga a nesreæna Epulona i ubogoga a èestita Lazara, iliti od štete bogatstva a koristi ubožtva", dao jednu enciklopediju tadašnjeg znanja u Dalmaciji, zaogrnutu u religiozno ruho, a prožetu velikom slavenskog idejom. Kavanjanin Spliæanin pokazuje nam kako je i tada bilo duboko ukorijenjena u Splitu svijest o pripadnosti velikoj slavenskoj zajednici i u svojim stihovima iznosi on tadašnji hrvatski jezik, kojim se u Splitu govorila, tadašnje naziranje Spliæana o svojoj nacionalnoj pripadnosti i njihove obièaje. Zanesen velikom prošlošæu svoga naroda, pun nostalgije pjeva Kavanjanin o hrvatskim kraljevima poput oduševljenih nacionalista 19. stoljeæa:

Di su zadnji Kresimiri
Mihalj, Kolman i Slavica
najpokonji Zvonimiri,

duga uzresta, mila lica,
jadovito koga smlati
silna naglost od Hrvati.

Kavanjanin ulazi u splitske kuæe i tamo vidi starice kako uz ognjište, uz bukaru vina, pjevaju o Kraljeviæu Marku:

A starice na kominu
uz bukaru ciela piæa,
pokle site dobro pinu,
pivnu Marka Kraljeviæa,
pa kad vidu dno bukari,
jedva otidu na rusari.

Nastojanje splitskog nadbiskupa Cosmija da se tiska glagolski misal i djelovanje kanonika Bjankoviæa da prijevodom na hrvatski jezik, èak i spisa metropolitanskih crkvenih sabora, podigne kler koji nije znao latinski, urodilo je radom Isusovca Della Bella na hrvatskoj gramatici i rjeèniku. To je isto nastojanje urodilo osnivanjem "Ilirske akademije" u Splitu koja, osnovana najkasnije 1704. godine, uze za zadaæu da preèišæava hrvatski jezik i da se brine za izdavanje knjiga na hrvatskom jeziku. Njezin predsjednik Ivan Petar Marchi i sekretar Franjo Crittone, pregnuše zajedno s ostalim èlanovima da ostvare zadaæu koju su poduzeli.
No 16. i poèetak 17. stoljeæa vrijeme je cvjetanja hrvatske književnosti na otoku Hvaru, a krajem 17. stoljeæa istièe se otok Vis. Višanin Antun Matijaševiæ Karameo (1658-1762), Komižanin Andrija Vitaljiæ (1642-1725) pokazuju kako su i otoci i dalje bili povezani i jezikom i obièajima s ostalom Dalmacijom i Dubrovnikom. Matijaševiæ iako odgojen u Italiji, toliko je ljubio svoj materinji jezik da je na pisma koja je slao prijateljima udarao peèat na kojemu su bili hrvatski stihovi, a unutar teksta radnja, talijanskih napisanih, pojedine izraze i rijeèi ispisivao bosanèicom. Nas ovdje ne zanimaju njegovi prijevodi na hrvatski jezik i pjesme, koje je na materinjem jeziku ispjevao, nego njegov narodni duh. Taj najbolje pokazuje jedno pismo, pisano hrvatskim jezikom i bosanskom æirilicom, upuæeno Grguru Šori. Tu se nalaze i ovi stihovi:

Laž za parvom, drugu i treæu
Zaè u Bnecih svak govori
U bnetacki jazik ne æu
Odpisati momu Šori.
Neka koju misal nima
Da od mene laži prima.

Suvremenik Matijaševiæev, Komižanin Andrija Vitaljiæ pise gotovo iskljuèivo hrvatski, štoviše on ne pjeva u svom materinjem èakavskom narjeèju, nego nastoji nauèiti dubrovaèki književni jezik i ugleda se u Gunduliæa i druge Dubrovèane. Njegova su dva djela: "Istumaèenja pisnih Davidovih" i "Ostan Božje ljubavi". Prvo je Vitaljiæevo djelo tiskano u Veneciji 1703, drugo isto u Veneciji 1712. g. Oba su djela namijenjena širokim narodnim slojevima.

Venecija je uvijek otvoreno priznavala da u Dalmaciji živi hrvatski narod, koji je ona redovito nazivala "slovinski", dok su ga pisci nazivali i slovinski i hrvatski. Ona je ne samo puštala da se slobodno razvija hrvatska književnost, nego su u Veneciji tiskana sva publicirana djela u hrvatskom jeziku, kao i "sæavet", tj. poslanice i evanðelja koja su se u crkvama na hrvatskom jeziku uvijek i u svim dalmatinskim gradovima i mjestima pjevala.

V.PRVO VLADANJE AUSTRIJE (1797-1805)

1.GODINA 1797.

Na bojnim poljima padske doline, u bojevima između vojska republikanske Francuske i Austrije, odluèivala se 1796. godine sudbina Europe. Pobjede Napoleona Bonaparta nisu samo otvarale put njegovim armadama, nego istodobno i idejama za koje su se one borile. S bajunetama Napoleonovih vojnika prodirala su i naèela velike revolucije: "liberte i egalite" - sloboda i jednakost, osvajajuæi nove i oduševljene pristalice.
Dok su se tako odluèni i zamašni dogaðaji odigravali na granicama stare aristokratske republike sv. Marka, Venecije, nije ona poduzela prema njima nikakav stav dostojan velike države. Mleèani nisu bili kadri ni da zauzmu stav za Francusku i nove republikanske ideje, ni da se njima odluèno opru i stanu na obranu svojega starog aristokratskog ustava. Aristokracija, koja je kroz duga stoljeæa vladala u Veneciji, gledala je potpuno apatièno na razvoj dogaðaja u njenom neposrednom susjedstvu ne sluteæi da bi se val revolucije, koji je sada dolazio prešavši Alpe sa zastavama francuskih vojnika, mogao mimo njene volje preko nje razliti i zajedno s njom potopiti i samu državu. Mnogi mletaèki aristokrati, zadahnuti liberalnim idejama još iz starijih vremena, zagrijavali su se za ideje Francuske revolucije i sa simpatijama pratili Napoleonove uspjehe. Ali tih je bilo premalo da bi mogli utjecati na vanjsku politiku Republike. Graðani i puk nisu imali rijeèi u vodstvu države.
Stara Republika, koja nije imala snage da pomogne Austriji ni Francuskoj, odluèi se na neutralnost. Njoj kao da je bilo svejedno tko æe ih pobijediti, Austrija ili Francuska. Znajuæi koliko je ona slaba, i kako ne može pružiti bilo kakav otpor, Austrija i Napoleon brzo su se složili u primirju u Leobenu 18. travnja 1797. g. da među sobom podijele mletaèke posjede izvan Italije. Francuska je imala dobiti mletaèki posjed u Albaniji i Jonske otoke, Austrija Istru i mletaèko primorje od Kvarnera do Boke kotorske.
Međutim im se Napoleon, uzevši kao povod krvave ispade na mletaèkom teritoriju protiv francuskih vojnika, izravno miješao u poslove same Republike. Mletaèki senat morao je na zahtjev Francuza baciti u tamnicu èak i tri državna inkvizitora da 10. svibnja zakljuèi da se 10.000 Dalmatinaca (Schiavoni) vrati u Dalmaciju, a 12. svibnja prisiljeno od Francuza Veliko je vijeæe samo zakljuèilo da se raspušta. Vladu u Veneciji preuzela je provizorno "municipalita" od 60 èlanova koja je 16. svibnja izdala proglas da æe zavesti demokratske slobode i narodno zastupstvo. Međutim, tobože da èuva red, ušla je jedna francuska brigada u sam grad Veneciju.
Uzalud je sada nova mletaèka vlada nastojala da dade novu svježinu staroj Republici. Austrija i Francuska veæ su bile pristupile da uzmu teritorije koje su sebi izmjenièno bile odredile u primirju u Leobenu 18. travnja 1797. godine. Izmuèena i ponižena morala je nova demokratska vlada nemoæno gledati kako Austrija ulazi u Dalmaciju, a Francuzi uzimaju Jonske otoke. Njeni protesti i diplomatsko nastojanje bili su sasvim nemoæni jer iza njih nije stajala ama baš nikakva vojna snaga. I upravo zbog toga, što su i Napoleon i Austrija dobro znali da se Venecija ne može braniti, donijeli su u konaènom miru u Campoformiju 17. listopada 1797. g. zakljuèak da Venecija prestaje postojati kao samostalna država, a njen

teritorij u Italiji istoèno od Adige, sam grad Venecija, Istra, Dalmacija i Boka kotorska pripadaju odsad Austriji.
Poslije hiljadugodišnjega samostalnog državnog života propala je Venecija, a da nije ni pokušala dati posljednji otpor.
Kad su ono demokrati preuzeli vlast u Veneciji, veæ je bila zapeèaæena sudbina Dalmacije i ostalih mletaèkih zemalja. Ali se preliminari u Leobenu držali u takvoj tajnosti da mletaèka vlada nije o tome ništa mogla doznati.
U samoj Dalmaciji nisu ideje Francuske revolucije našle mnogo pristaša. Bilo je pojedinaca po dalmatinskim gradovima koji su se oduševljavali za te ideje, ali nekom pokretu nije bilo ni traga. Sa zgražanjem pripovijedalo se u Dalmaciji o događajima u Parizu i Francuskoj. Francuzi su smatrani bezbožnicima i progoniteljima vjere i crkve. Ali je bilo Dalmatinaca izvan Dalmacije koji su oduševljeno pristali uz ideje revolucije. Medu njima i braæa Garagnin iz Trogira koje nalazimo medu vođama mletaèke demokracije. Oni su podržavali jake veze sa svojim zemljacima, a te su veze bile èisto ideološke, bez neke težnje za revolucionarnom akcijom. Dalmatinci su kroz stoljeæa bili potpuno navikli na stari život da nisu nikako mislili da ga mijenjaju.
Sveæenstvo je u Dalmaciji bilo ne samo intelektualno najnaobraženiji, nego i jako brojan stalež. Prema popisu 1781. g. bilo je u Dalmaciji 212.385 katolika, a od toga 2.404 sveæenika i 885 redovnika i redovnica, dakle na svaku 1000 katolika dolazilo je 15 sveæenika i redovnika. Kad se k tome uzme da je sveæenstvo raspolagalo velikim i lijepim zadužbinama, koje su kroz vjekove pobožni ljudi ostavljali za spas svojih duša, i da je prema tome udobno i lijepo živjelo i da su Dalmatinci pobožan svijet, prirodno je bilo da je sveæenstvo bilo i najutjecajniji stalež. A sveæenstvo je veæ iz svojih liènih interesa bilo najodluèniji protivnik Francuske revolucije i onih koji su se njenim idejama zanosili.
Hrvatski puk u Dalmaciji bio je od reda nepismen, a ni medu građanstvom nije bila pismenost raširena.
U takvim prilikama zatekla je Dalmaciju vijest o radikalnoj promjeni u Veneciji i nastupu demokratskog režima.
I dok su se demokratski sanjari u Veneciji zanosili mišlju da æe Republika u svojoj novoj demokratskoj formi nanovo procvasti, Dalmatinci su instinktivno osjetili da Venecija može živjeti samo u svom starom obliku i da nova forma znaèi za nju definitivnu propast. Onih 10.000 momaka koji su se vratili iz Venecije svojim kuæama, znalo je dobro kako su zapravo Francuzi srušili stari režim u Veneciji, kako su ti isti Francuzi sada pravi gospodari Venecije, i oni su pripovijedali svuda kako nova vlada nije nipošto ono isto što i stara. Èak i onaj, koji je vodio ovih 10.000 Dalmatinaca, Nicolo Mocenigo, pa i sam generalni providur Dalmacije Andrea Querini, bili su protivni novoj mletaèkoj vladi. Osim toga su pripovijedali oni vojnici, kad su se vratili svojim kuæama, kako su Francuzi bezbožni Jakobinci, nesmiljeni progonitelji vjere i sveæenstva. Mnogi su pak od njih èuli o liberalnim idejama revolucije koje su im se svidjele, o narodu koji je srušio staru feudalnu državu, o slobodi za sve i svakoga i sada su i nehotice to raspoloženje širili u Dalmaciji.
Austrijska je vlada bila dobro upuæena od svojih pouzdanika u Dalmaciji o prilikama koje su tamo nastale poslije pada mletaèke aristokratske vladavine. Ona je dobro znala da bi mogli Dalmatinci s radošæu pozdraviti hrvatsku i carsku vojsku kad bi ona došla da uzme Dalmaciju.
Nova mletaèka demokratska "manicipalita" poslala je u Dalmaciju proglase na talijanskom, hrvatskom i grèkom jeziku, pozivajuæi Dalmatince da izaberu svoje poslanike u novu

"manicipalita". To nije imalo uspjeha; èak ni dalmatinski generalni providur Querini nije htio priznati novu vladu.
Veæ su tada austrijske èete bile zauzele Istru i Zadrani su bili uvjereni da æe iza toga slijediti okupacija Dalmacije. U takvim su prilikama zadarski građani izabrali jednu deputaciju koja je pošla u Beè caru da mu se pokloni i svoj mu grad preda i ujedno ga zamoli da se u Zadar što prije pošalju austrijske èete.
U toj su deputaciji bila èetvorica: jedan sveæenik, jedan plemiæ, jedan građanin i jedan puèanin. Ali, kad je ta deputacija stigla u Senj, našla je tamo pukovnika Kazimira koji joj izjavi da je od cara ovlašten da primi predaju njihova grada. Na to su zadarski delegati položili prisegu vjernosti caru pred pukovnikom Kazimirom, a onda se vratili natrag u Zadar.
Dok su u Zadru stvari ovako mirno tekle, vijest o padu aristokratske republike u Veneciji uzbudila je duhove u ostaloj Dalmaciji u mnogo veæoj mjeri. Vijest da se mletaèko Veliko vijeæe odreklo svojih suverenih prava, izazvala je u Splitu zaprepaštenje. Bojazan od dolaska Francuza bila je velika. Da se održi mir i red stvorena je u Splitu građanska straža od 30 momaka za grad, a posebna za predgrađe.
Uto su stigli u Split oni vojnici Dalmatinci koje je mletaèka vlada na zahtjev Francuza poslala svojim kuæama. One, koji su se iskrcali u Splitu, predvodio je pukovnik Juraj Antun Matutinoviæ. Matutinoviæ je, baš obrnuto nego bi se oèekivalo od tako strogog èasnika, bio velik pristalica novih demokratskih ideja i mletaèkih revolucionara.
On je zadojen novim demokratskim idejama još prije pada mletaèke aristokratske vladavine, došavši u Split skupio poznate pristalice demokracije i protivnike starog mletaèkog režima i s njima održao sastanak. Glavni pomagaè Matutinoviæev bio je harambaša Kaštel Suæurca Pavao Marušiæ, koga je on bio doveo iz Zadra. Matutinoviæ i ostali pristalice demokracije poèeše s agitacijom po splitskim predgrađima, upuæujuæi narod u naèela proklamirana od Francuske revolucije koje je prihvatio i novi demokratski režim u Veneciji.
Matutinoviæeve ideje teško su prodirale u Splitu. One su se dijametralno kosile s cjelokupnim dotadašnjim mišljenjem. Plemstvo i sveæenstvo bilo je protiv njih, a narod nije mogao vjerovati da bi se dosadašnji red mogao tako naglo promijeniti. Nepripravan, nespremljen, slušao je s nepovjerenjem Matutinoviæeva razlaganja. S druge strane pobrinuli su se njegovi protivnici da prestraše narod, uvjeravajuæi ga kako su Francuzi, a isto tako i svi njihovi pristalice bezbožnici koji hoæe da im unište crkve i samostane, oduzmu vjeru i slièno.
Ali uza sve to što se agitacija Matutinoviæeva nije mogla uzeti kao suviše opasna, opet je s vremenom mogla to i postati. Zbog toga su protivnici novog demokratskog režima odluèili da sa svoje strane nešto uèine.
Međutim, raširiše austrijski pristalice po Dalmaciji glasove da je veæ riješena sudbina Dalmacije i da æe ona pripasti Austriji. Upuæeni osim toga u posvemašnju slabost mletaèke demokratske vlade koja nije nièim mogla poduprijeti svoju volju, sastadoše se u kuci Nikole Capogrossa nekoliko uglednih splitskih plemiæa i zakljuèe poslati pismo barunu Antunu Kneževiæu koji je tada bio zapovjednik carskih èeta u Lici da ga umole da bi on prikazao caru odanost Spliæana.
Kad je to doznao Matutinoviæ saopæi potpisnicima toga pisma da æe se oni za to jednoga dana ljuto pokajati.
Uto je 12. lipnja prispio u Split iz Venecije otac Andrija Dorotiæ, rodom iz Sumartina na Braèu. On pozva k sebi u samostan na Dobrom nekoliko Spliæana i savjetova im neka sami ustanove jednu komunalnu upravu koja neka onda izjavi da. se podlaže apostolskom kralju, dakle kralju Hrvatske i Ugarske. Tu æe želju on sam, Dorotiæ, ponijeti caru u Beè.

Prijedlog fra Dorotiæa bio je ipak suviše smion za tadašnje splitske austrofile. Dorotiæ je tražio javnu izjavu. Ali ma koliko zakletva vjernosti, prema tumaèenju nekih, nije vezala Dalmatince uz novu demokratsku vladu u Veneciji, ipak je mletaèka republika bila još tu, premda je Sveti Marko promijenio na svojoj knjizi rijeèi "Pax tibi Marce Evangelista meus" u "Diritti e doveri degli uomini e dei cittadini", država je ostala ipak još uvijek ista i nikakav međunarodni javni akt nije još dirnuo njene granice. Zbog toga nisu splitski austrofili pristali na Dorotiæev savjet. Hrvatski franjevci Provincije Presvetog Otkupitelja bili su uvijek od reda narodni sinovi. Iz njihovih su redova izašli i fra Andrija Kaèiæ Miošiæ i fra Paško Jukiæ i toliki drugi. Njihovi su samostani u Visovcu, Zaostrogu, Živogošæu, Makarskoj, Šibeniku, Sinju, Karinu, Kninu, Omišu, Imotskom, Sumartinu i u Splitu na Dobrom, bili uvijek središta u kojima se okupljali redovnici nikli iz naroda, odgajani za narod. U njihovim rukama bile su mnogobrojne župe po Dalmaciji, napose po Dalmatinskom zagorju; oni su zalazili u narod, živjeli s njime. Još nije bilo prošlo ni 37 godina od smrti fra Andrije Kaèiæa, ni pedeset godina od njegove "Pismarice". Svi èlanovi Provincije Presvetog Otkupitelja èitali su još uvijek i u svojim samostanima i na svojim župama Kaèiæevu "Pismaricu"; svi su oni dobro znali i osjeæali svoje hrvatsko porijeklo. I prirodno je bilo da æe ovi franjevci sada, kada su èuli da je u Veneciji došla na vlast demokratska vlada pomoæu Francuza, neprijatelja crkve i samostana, uèiniti u Dalmaciji sve da se ova vlada ne prizna, za koju su se bojali da æe iæi za primjerom francuskih revolucionara. Isto je tako bilo prirodno da æe ovi narodni ljudi, koji su vrlo dobro znali da su njihovi pređi nekoæ bili u zajednici s Hrvatskom i Ugarskom, usmjeriti svoje nastojanje na to da se Dalmacija združi s Hrvatskom i Ugarskom i da tako dođe pod žezlo Habsburgovaca, koji su u to vrijeme bili predstavnici stare feudalne Europe protiv nadiruæe francuske demokracije.
I franjevci Presvetog Otkupitelja preuzeli su vodstvo. Da je to doista tako bilo najbolje nam pokazuje jedno pismo provincijalnog ministra provincije Presvetog Otkupitelja fra Paške Sekule koje je supotpisao tajnik provincije fra Martin Despot. Pismo je datirano u samostanu u Karinu 14. lipnja 1797. g. i upravljeno fra Andriji Dorotiæu. Ono glasi:
"Buduæi da je dalmatinsko kraljevstvo ostalo bez one legitimne vlade, kojoj su se svojevremeno od svoje volje bili predali ovi narodi, i kako su se zbog toga nama obratili poglavice osamdeset i èetiri okružja i parohija, koje administriraju redovnici, koji su pod našom vlašæu, izjavljujuæi svoju živu želju, da budu sjedinjeni s narodima i s kraljevinom Hrvatskom, s kojom su prije bili, kao pridružena strana, sjedinjeni s krunom i kraljevstvom Ugarske, moleæi nas, da se zauzmemo u ovom vrlo važnom poslu; a kako nas je osim toga izvijestio preèasni generalni vikar grèkog (pravoslavnog) stanovništva, da tu istu želju imaju i svi pravoslavni, koji pod njega pripadaju; zbog toga, željeæi iziæi ususret pravednim željama sviju, stavljamo vam u dužnost, da pođete k Uzvišenom Prijestolju Njegova Velièanstva Cara i kralja, te ga zamolite, da primi ovu iskrenu (spontanea) i slobodnu predaju, uz iste uvjete, i uz one pravice sviju naroda. U tu svrhu mi Vam dajemo punomoæ od strane gore naznaèenih naroda Dalmacije, eda nastojite, da ostvarite takvu predaju, prema uputama, koje æe Vam dati poglavice komuna Splita, Trogira, Šibenika i Obrovca. Uvjereni o Vašoj aktivnosti i ljubavi, koju gojite za domovinu i vjeru, želimo Vam od Gospodina Boga svako dobro i dajemo Vam serafski blagoslov"
Iz ovoga je pisma jasno da su u Dalmaciji, u to vrijeme katolièki i pravoslavni kaluđeri zajednièki radili na sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom i da su bili uspjeli da za sebe pridobiju narodne poglavice u svojim parohijama i oko svojih samostana.
Istog dana, kad je Dorotiæ prispio u Split (12. lipnja), bio je po Splitu i ostaloj Dalmaciji rasturen proglas, štampan na hrvatskom jeziku. "Narode slavni! Dvi izvrstite kriposti ti

posiduješ, jedna jesti rabrenost tvoja naravna u dilovanju, a druga virnost tvoja u obeæanju. Radi tvoje rabrenosti svih Narodi boje te se i štuju te dostojno, a poradi virnosti svih te žele i prilažu ti se dragovoljno. Ove tvoje kriposti mnogi Narodi žele imati, dali ne imadu, mnogi nenavidu te i nastoje, daj izgubiš i potlaèiš. De èuvaj dakle vitežki tvoje vlastite kriposti, koje su dika i slava imena tvoga. Narode slavni! Ti si podložan bio dosad pri vedrom duždu mletaèkome, komu si se bio povoljno podložio, da te vlada i upravlja po pravici i po zakonu Isukrstovu, i da te uzdrži u viri katolièkoj. Tvoga duždu i svu gospodu viænike služiti virno i braniti njihovo dostojanstvo, iztirali su te nepošteno iz Mletaka i neharno izdali. Pak evo su dužda odbacili, viænike su i gospodu razurušili, prilike su Svetog Marka potlaèili i zakone prominuli. Na pristolje sada su postavili jakovljevce i Èifute iliti Žudije, pak nastoje, da te opet k njima prilože. Lipa stvar! Oni isti, koji su te izdali, sad opet držeæi te budalasta. žele, da se s njima složiš. Narode slavni! Spomeni se tvoje slave i znaj, da su Žudije neprijatelji tvoje vire i najveæi iskopajnici tvoga Zakona. Nije dakle pristojno tvojoj slavi ni korisno tvojoj viri da se njima ti priložiš. Pri tebi jest sada, Narode dalmatinski, tvoja prostnost, i možeš priložiti se komu ti hoæeš. A more se i po tebi vladati i zakone tebi postaviti, pak živiti u katolièanskoj viri, i èestitost izkazati. Obazdri se na stara vrimena i vidit æeš kako su tvoji prvorođeni vladali, tako i ti moreš. Slavni Narode dalmatinski, pazi, da sada ne zađeš i da se ne priložiš k Mletaškomu vladanju. Nastojat æe sad tvoja nevirna braæa Dalmatirri, da te opet k Mlecima prilože i za to neviruj svakomu. Mnoge æe ti stvari prid oèi metnuti i èestitost obeæati, pak æe te privariti i izdati, kako su izdali tvoju braæu pod Veronom i u Mlecim. Znaj istinito, da oni, koji budu te nagovarali, da se priložiš k Mleèanom, ne išæu tebi èestitost, da li sebi korist. I ovo su oni, koji su do sada živili naopako, potezali plaæu i vas narod gulili di su mogli, a buduæi sad izgubili po dopušæenju velikog gospodara Boga, nastoje, da te privare, i da oni povrate se opet s tvojom štetom na njihova prvašnja uživanja. A nika pak tvoja braæa puni su želje za stupiti na zapovid i šetati po Mlecim, pak uživati na tvoje harèe, i tako nastoje, da te prilože, za ispuniti bolje njihove ispraznosti i ostale opaèine. Promotri dakle Slavni Narode dalmatinski, sve potanko, što sam ti sad prikaza, i zagrli svit, koga ti daje tvoj brat i prijatelj, koji želi ti dobro i svaku èestitost."

Autor ovog anonimnog proglasa na narod bio je najvjerojatnije - kako je kasnije tvrdila francuska uprava u Dalmaciji - sam Dorotiæ.

Utisak koji je taj proglas, pisan narodnim jezikom, uèinio u Dalmaciji bio je silan.

Evo kako to opisuje oèevidac Michieli Vitturi: "Nemoguæe je opisati koliko je i kakvo bilo vrenje koje je u duhovima prostoga svijeta proizveo ovaj manifest. Njega su raširili gotovo po cijeloj pokrajini, 12. lipnja, u mnogim štampanim primjercima. Starci, djeca, žene, svi su hrpimice hitali da èuju one, koji su ga èitali na glas."

Uzbuđenje među narodom raslo je sve više, to jaèe što je taj dosad gotovo bespravni i potlaèeni svijet osjetio da nad njime skoro i nema nikakve vlasti. Po splitskim je predgrađima sve kipjelo.

Fra Dorotiæ, kojemu kako smo vidjeli nije pošlo za rukom nagovoriti plemiæe da bi opæinska uprava proglasila da Split prihvaæa podaništvo caru, nije mirovao i uspio je nagovoriti Spliæane na to da održe jednu opæinsku skupštinu u kojoj bi se proglasila ta predaja Splita. Međutim su 15. lipnja nadraženi splitski Varošani napali palaèu u kojoj se zabarikadirao Matutinoviæ i poslije krvave borbe sasjekli i njega i njegovu ženu.

Jedna èeta dalmatinskih zagoraca pokuša provaliti u Split i opljaèkati ga, ali bude od Spliæana odbijena. Opæa narodna skupština, koja se sastala u Splitu 16. lipnja a na kojoj je izabrana privremena gradska uprava, zakljuèi jednoglasno da se Split preda caru i kralju Franji I (II). Sutradan zakljuèi jednoglasno veliko plemiæko vijeæe grada Splita da se Split,

koji se nekoæ predao dobrovoljno mletaèkoj aristokraciji kao vazal, sada ponovno vraæa pod vlast svoga kralja, Franje I, kao kralja Ugarske. Nato izabere to vijeæe svog izaslanika i puk svoje izaslanike u tu deputaciju. Dne 18. lipnja bude sveèano posveæena i podignuta u Splitu carska zastava, a 21. lipnja otputovaše iz Splita u Senj, a preko njega u Beè oni splitski delegati koji su bili u tu svrhu izabrani.
Mnogo su jaèe i gore bile posljedice proglasa "Narode slavni" u Trogiru. Tamo se 15. lipnja narod uvelike uzbunio, naoružao i stao obilaziti gradskim ulicama vièuæi protiv pristalica demokracije koja da je srušila mletaèku republiku. Brzo su se svi oni koji su malo bolje živjeli, postali za njih demokrati i jakobinci. Bilo je i mrtvih. Dok je tako puk nastupao u samom Trogiru, naiđoše u Trogir mnogi seljaci iz okolice oružani pištoljima, noževima i sabljama. Razoružavši gradsku posadu, njih 2000 dadoše se na pljaèku, a onda pogubiše neke na javnom trgu. Tek onda, kad se ostali građani organiziraše, bude uspostavljen mir.
Istoga dana kao i u Splitu i Trogiru, na Tijelovo, nastali su nemiri i u Šibeniku. Tamo za vrijeme ophoda navali èeta seljaka, zakla stražare na gradskim vratima, razbi sjekirama vrata pa uz viku provali kroz ulice na veliki trg upravo u vrijeme kad je prolazio ophod. Biskup Spalatin skloni ih da se povuku. No 18. lipnja provališe seljaci ponovno u grad, napadoše kuæu francuskog honzula Bartolomeja Zulattija i ubiše i njega i njegovu ženu.
U takvim prilikama sastadoše se građani 23. lipnja na generalnu skupštinu i tu zakljuèiše da se predadu caru i da podignu carsku zastavu. Iza toga bi carska zastava sveèano podignuta na glavnom trgu.
I u Makarskoj, na Braèu i Hvaru došlo je do nemira. Još 24. svibnja poèeše se na Hvaru opažati znakovi uzbuđenja, ali ne dođe do ozbiljnijih nereda jer su ih znali sprijeèiti i posljednji mletaèki knez u Hvaru Josip Barbaro i biskup, poznati pisac i kulturni radnik, Ivan Dinko Stratico.

2.AUSTRIJA UZIMA DALMACIJU

Austrijska je vojska ne èekajuæi definitivnog mira veæ 11. lipnja pristupila okupaciji mletaèke Istre. Do 17, lipnja carski je pukovnik Kazimir veæ bio okupirao sve luke mletaèke Istre i dalmatinske otoke: Rab, Krk, Lošinj i Pag.
Okupacija Dalmacije povjerena je bila generalu barunu Matiji Rukavini, kojega su pomagali general Lusignan i pukovnik Kazimir.
Vojska pod zapovjedništvom pukovnika Kazimira stigla je kopnenim putem 30. lipnja 1797. g. u Zadar gdje je vrlo sveèano doèekana. G1avna vojska pod zapovjedništvom generala Rukavine stigla je u Zadar na lađama, 5. srpnja, i doèekana s velikom pompom, uz gruvanje topova, zvonjavu zvona i klicanje naroda. Iz Zadra krenuo je Rukavina morem najprije u Šibenik, a zatim u Trogir, dok je pukovnika Kazimira poslao s dijelom vojske preko Benkovca u Šibenik, Trogir, Sinj, Klis i Split. Obrovac, Novigrad i Knin bili su pod zapovjedništvom pukovnika Danesea koji je veæ bio pozvao vojsku iz Like. Ova je doista došla i veæ 30. lipnja zauzela Obrovac, 3. srpnja Novigrad, a onda ostalo.
Sve se to zbivalo bez kapi krvi jer su mletaèke posade bez daljnjega predavale svoje položaje carskoj vojsci.
Na. putu u Šibenik, kod Vodica, dođoše na austrijske lađe neki poslanici Braèa i neki iz Makarske.
Šibenik doèeka Rukavinu s velikim slavljem, u katedrali se pjevalo "Te Deum", a onda se poslije govora biskupa Spalatina, u prisutnosti cijeloga klera, plemstva, građanstva i puka, uspe Rukavina na propovjedaonicu s koje održa govor na hrvatskom jeziku, pozivajuæi

narod na odanost novom vladaru, na mir i red. Iza toga bi proèitana, u sveèanoj tišini, zakletva novome vladaru.
U Trogiru bio je isti doèek i ista ceremonija u crkvi kao u Šibeniku. U katedrali je najprije otpjevan "Te Deum", a zatim se general Rukavina uspe na propovjedaonicu i upita hrvatskim jezikom sakupljene Trogirane hoæe li se zakleti da æe biti vjerni caru i kralju Franji I. Na taj njegov upit odgovoriše u jedan glas: "Hoæemo!"
"Ja se ufam - rekao je Rukavina - ako bude potribno da oæete i vi s ostalom braæom slavnoga našega naroda njegovim virnim podložnikom i vašu krv proliti, za obranu i velièanstvo njegova slavnoga prijestolja, pod kojim biti oæete sriæni i èestiti vi i vaš porod do poroda."
Osobito je oduševilo Trogirane kad su èuli gdje vojnici govore istim hrvatskim jezikom kojim i oni, da mnogi imaju ista prezimena kao i oni. Dne 14. srpnja oko podne pojavi se brodovlje s generalom Rukavinom i njegovim èetama pred Splitom, dok je u isto vrijeme kopnenim putem s pješaštvom i konjicom dolazio pukovnik Kazimir. Doèek u Splitu, centru boraca za sjedinjenje s Hrvatskom u ono doba, bio je nadasve oduševljen i srdaèan.
Ususret Rukavininom brodovlju izašle su laðice, okiæene ugarsko-hrvatskim zastavama. U katedrali, gdje se otpjevao "Te Deum", održao je Rukavina s propovjedaonice govor u hrvatskom jeziku uz veliko oduševljenje naroda i svih prisutnih.
U Splitu osta Rukavina do 15, srpnja, a onda krene u Supetar na Braèu. Dok je Rukavina bio u Splitu, doðoše delegati Boke kotorske (Mletaèke Albanije), koji mu izjaviše da Boka kotorska želi predati se caru i zamoliše ga da što prije k njima doðe.
Dne 15. srpnja poslijepodne stiže Rukavina sa svojom flotom u Supetar. Poslije toga krenu flota u Makarsku, Korèulu, Hvar i Vis, gdje je svuda, uz sliènu ceremoniju utvrðeno staro èinovništvo i utvrðen stari red, a opomenuti svi da se èuvaju novotarija i demokratskih ideja pod prijetnjom strogih kazna. Potom se vrati Rukavina u Zadar da se spremi za okupaciju Boke kotorske.
Kad se Rukavina dovoljno spremio za okupaciju Boke kotorske i ostalih krajeva tzv. Mletaèke Albanije, otplovi 10. kolovoza sa 17 ratnih i 8 teretnih laða put Boke.
Vijest o odreci mletaèke aristokratske vladavine djelovala je porazno na stanovnike Boke. Kad su se pak vratili kuæi oni Bokelji koji su zajedno s Dalmatincima bili pošli da brane Veneciju, njihovo prièanje uzbunilo je još više cijelu Boku, to više što su se oni vratili u svoja sela i gradove i mnogo puta preuvelièavali dogaðaje u Veneciji i bezbožnost demokrata i jakobinaca.
Tamo je na glas o odreci mletaèke aristokratske vladavine skupština cijele Mletaèke Albanije, održana u Kotoru, zakljuèila da ne priznaje demokratsku vladu u Mlecima i da se, ako ustreba, zamoli crnogorski vladika za pomoæ protiv Francuza.
Kotor je bio u velikoj uzbuðenosti jer su èesto do njegovih bedema dolazile grupe oružanih seljaka s namjerom da provale u grad i da ga opljaèkaju. U takvim prilikama sastadoše se neki protivnici Crne Gore i demokrata i poslaše Rukavini poslanike s molbom da se požuri s okupacijom Boke kotorske. Rukavina primi bokeljske poslanike izvanredno ljubazno i obeæa da æe doskora doæi.
Dne 20. kolovoza 1797. g. doplovi Rukavinova flotilja pred Herceg Novi, koji on odmah okupira, a onda primi opæinsko upraviteljstvo koje mu darova poèasnu sablju. Ulaz Rukavine u Boku i doèek sa strane Bokelja pretvorio se u velièanstveno slavlje: njegovoj mornarici na putu kroz Boku dolazile su ususret laðe i laðice, s ratnih laða i s kraja pucali su neprestano topovi. Zvonjava zvona, klicanje i pjesma naroda na laðama i na obali, sve je to davalo Rukavininu dolasku izvanredno sveèan izgled. Tada je još uvijek bokeljska mornarica

bila jaka, i njene lijepe i ponosne lađe stajale su usidrene pred Perastom, Prèanjom i Dobrotom, sveèano iskiæene zastavama, a pred njima šest ratnih lađa bivše Venecije koje iz svojih topova pozdravljahu flotilju generala Rukavine. Još je 21. kolovoza general Rukavina primio zakletvu naroda u Herceg Novome, a tek 24. ujutro njegova flotilja ušla je u samu kotorsku luku uz zvonjavu zvona, gruvanje topova i klicanje naroda. Poslije toga iskrcao se Rukavina sa svojim vojnicima, doèekan u Kotoru na najsveèaniji naèin od biskupa, klera i naroda, a onda pod baldahinom pošao najprije u katolièku crkvu gdje je primio zakletvu naroda, a zatim u pravoslavnu. Osobito su bila oduševljena mjesta: Kotor, Dobrota i Prèanj, dok su Perast, Risan i Đenoviæ oèito pokazali da nisu za Austriju.
Nekoliko dana zatim, 28. kolovoza, Rukavina krene kopnom da okupira Župu. Konje koji su mu u tu svrhu trebali stavio je na raspolaganje sam vladika Petar, koji i doèeka generala s najveæim štovanjem u Jazi Luci. Sada se ukrcaše svi u galeote koje su bile došle iz Budve. Tada je vladika predao generalu gradske kljuèeve, istièuæi kako je on bio okupirao Budvu i okolicu u ime Nj. Vel. Cara i tako sprijeèio da ne bi za trajanja anarhije, a do dolaska carske vojske, pobunjeni narod uèinio kakovo zlo, odnosno da ne bi francuski pristalice uèinili nešto na štetu carskom dvoru.
Dok je Rukavina ovako slavodobitno i bez ikakve borbe prolazio Dalmacijom i svuda zaklinjao ljude na vjernost caru kao ugarskom kralju, ostao je civilni komesar za Dalmaciju grof Thurn još uvijek u Trstu. Međutim, u Beèu nisu nikako bili zadovoljni takvim zakletvama Rukavine i državnici su se bojali da æe general u svom poletu poèiniti koju nesmotrenost.
Međutim je Thurn još 14. kolovoza bio stigao u Zadar i poslije nekoliko dana krenuo prema Boki gdje ga je èekao Rukavina.
Zbog oluje nije Thurn mogao odmah proslijediti iz Korèule put Boke i tek 4. listopada prispije u Herceg Novi, gdje ga je doèekao Rukavina, koji je onda odmah 5. lipnja otputovao i iskrcavši se u Neretvi krenuo kopnenim putem preko Vrgorca, Imotskog, Sinja i Knina u Zadar.
Odsada dalje Rukavina je samo vojni komesar zapovjednik u Dalmaciji, dok politièke stvari ima iskljuèivo komesar grof Thurn.
Međutim je 17. na 18. listopada 1797. g. potpisan mir u Campoformiju, po kojem je i Boka, uz Istru, Dalmaciju, Veneciju i "terra fermu" do Lago di Garda i Adige, pripala Austriji.

3.DALMATINCI HOÆE SJEDINJENJE S HRVATSKOM

Veæ smo vidjeli kako su u Dalmaciji odmah nakon pada mletaèke aristokratske stranke nastale tri struje: jedna je bila za priznanje mletaèke demokratske vlade, druga isto tako mala za priznanje carske vlasti uopæe, a treæa, najizrazitija i najjaèa, za priznanje cara Franje, ali kao ugarsko-hrvatskog kralja. U ovoj posljednjoj opet je bila najizrazitija i najjaèa ona struja, koja je htjela sjedinjenje s Hrvatskom, predvođena katolièkim franjevcima i pravoslavnim sveæenicima i kaluđerima. Ali ona nije mogla doæi do jaèeg izražaja jer se držala u selima i kopnenim varošicama.
Kad je Rukavina došao u Dalmaciju, išao je osobito na ruku idejama pristalica sjedinjenja s Ugarskom, odnosno s Hrvatskom. Svuda kuda je prolazio zaklinjao je narod ugarskom kralju, istodobno potvrđivao stare povlastice plemiæa i oštro istupao protiv onih koji su ih gazili. Ali ako se to na prvi mah nije ni opazilo, to je ipak bila samo voda na mlin Madžara koji su htjeli prikljuèiti Dalmaciju Hrvatskoj i Slavoniji i preko njih Ugarskoj. Rukavina je bio Hrvat iz Hrvatske, pukovnik Kazimir Madžar. Obojica uvjereni da car ima prvo na Dalmaciju veæ kao ugarsko-hrvatski kralj, jer je Dalmacija, prije nego što je došla pod Veneciju, pripadala

ugarsko-hrvatskome kralju. I upravo je tako Rukavina svugdje i govorio. To je isto mislio i Kazimir koji je neke izaslanike primio u ime kralja u Senju.
Pa stvarno je jedino na taj naèin mogao dolaziti ne kao osvajaè nego kao oslobodilac. Rukavina, koji je ionako bio predisponiran za sjedinjenje Dalmacije s Ugarskom i Hrvatskom, našao je svuda u Dalmaciji da ljudi to traže.
U gradovima, u koje je Rukavina ulazio, veæinom vodeæih ljudi, a u prvom redu oni s kojima je on dolazio u doticaj, bili su sveæenici i plemiæi, koji su i jedni i drugi mislili da æe samo onda ako im se obnove stara privilegija, tj. stari položaj u ugarsko-hrvatskom kraljevstvu, ne samo saèuvati svoje dosadašnje povlastice i posjede, nego možda doæi i do novih. Svi su oni dobro poznavali dalmatinsku historiju i vrlo dobro znali da se autonomija njihovih gradova, ma koliko kroz stoljeæa okrnjena, osnivala na privilegijama koje su im dali ugarsko-hrvatski vladari od Kolomana sve do Ladislava Napuljskog i Žigmunda. Napose su pak, kako smo vidjeli, bili za sjedinjenje s Hrvatskom franjevci i pravoslavni kaluđeri, i iz vjerskih, ali također iz nacionalnih razloga.
Još iz Trogira pisao je 10. srpnja 1797. godine general Rukavina grofu Thurnu, carskom komesaru za Istru i Dalmaciju, koji se tada nalazio u Trstu, izvješæujuæi ga ukratko o onom što je dosad uèinio u Zadru, Šibeniku i Trogiru: "Smatram za svoju dužnost da Vam istaknem da svi staleži ove zemlje sa èežnjom žele i traže ugarsku formu vladanja." Kad se Rukavina vratio sa svog trijumfalnog okupacionog putovanja po Dalmaciji, dakle prije nego je pošao da okupira Boku, poslao je grofu Thurnu, komesaru za Istru i Dalmaciju, koji se tada nalazio u Trstu, 31. srpnja izvještaj u kojem kaže i ovo: "Ova je pokrajina (Dalmacija) prožeta potpuno najiskrenijim osjeæajima prema ugarskom (hrvatskom) kralju, a za daljnju sigurnost treba samo da se što prije uredi provincijalni ustav, jer je brojno stanovništvo položilo na moje ruke prisegu vjernosti i podaništva ugarskome (hrvatskom) kralju. Ja ovdje ponavljam, što sam naveo u svim svojim prijašnjim izvještajima, da su se svi staleži i cjelokupno stanovništvo, zakletvom obvezali našem prejasnom vladaru kao ugarskome (hrvatskome) kralju. Uložio sam mnogo truda i morao sam upotrijebiti svu snagu moje duše da u crkvi s propovjedaonice rastumaèim sakupljenome narodu da je Nj. Vel. car ugarsko-hrv.-dalmatinski ujedno i kralj Ugarske, Hrvatske i Dalmacije, i morao sam sveèanom zakletvom uvjeriti prisutne da sam ja izaslanik Nj. vel. Ugarskoga kralja, poslan da im navijestim najviša prava i vladarsku milost Nj. vel. ugarskoga kralja.
Tek kad sam ga o ovom uvjerio, narod je privolio da položi zakletvu vjernosti, ali on ne bi bio nipošto vjerovao mojim rijeèima da nisam bio njegov sunarodnik i kad u onoj pokrajini ne bi bilo poznato ime moje porodice. Ja sam nadalje obeæao Dalmatincima da æe što prije biti u onom kraju uvedena ugarska administracija, kakva je bila za njihovih djedova i pređa, kad su bili pod ugarskom krunom, i to na osnovu prava Nj. Vel. na ovu pokrajinu i na izrièito traženje cijelog puèanstva."
Carska vlada u Beèu, a napose ministar Thuugatu, okorjeli centralist, nisu imali pojma o raspoloženju naroda u Dalmaciji, i šaljuæi tamo Rukavinu s vojskom raèunali su na opæi raspad, zbunjenost i rascjepkanost u mletaèkoj državi, uvjereni iz izvještaja koje su dobivali da narod upravo èeka Austriju, što je bilo skroz naskroz krivo.
Dalmatincima je Austrija bila sasma strana, s njom ih nikada ništa nije vezivalo, pa iako je bilo nekih koji su kazivali: "pa, neka dođe carska vojska", to su bili oni koji su željeli mir i red i kojima je bilo svejedno koji gospodar došao, samo da dođe. Kako se veæ po Dalmaciji na sva usta govorilo da je ona određena Austriji, nikome nije dolazilo na um da se jednoj velesili opire.

Oslanjajuæi se na to carska je vlada namjeravala da okupira Dalmaciju ne vodeæi pritom raèuna ni o kakvom starom državnopravnom odnosu, jer je ona nije na osnovu toga odnosa sada ni dobila.
Međutim su na to ipak mislili Dalmatinci koji nisu zaboravili svoje nekadašnje veze s Hrvatskom i Ugarskom.
Još prije nego je primio izvješæe od Rukavine i Thurna, Thuugatu je 2. kolovoza 1797. g. pisao Thurnu "kako su stanovnici Baške, Vrbnika, Dobrinja, Kaštel-Omišlja i Dobrašnice preko rijeèkog gubernatora Pastroviæa uputili molbu Nj. V. kojom mole da budu pripojeni Ugarskoj, Dalmaciji i Hrvatskoj, a usto i da dobiju neke privilegije... "
"Vi æete vidjeti iz tih spisa - pisao je Thuugatu - najveæu važnost koju molitelji daju tome da budu ugarski podanici, i kako to podaništvo pretpostavljaju podaništvu drugim pokrajinama Nj. V. Ja se, dakle, pouzdajuæi se u prokušanu aktivnost V. E. nadam da æu doskora èuti da je sa razboritim i pogodnim mjerama sasvim utišano vrenje koje je takva želja izazvala među stanovništvom okolice Krka..."
Iz ovoga se jasno vidi da je Thuugat bio daleko i od pomisli da ispuni želje Dalmatinaca i iskupi rijeè koju im je Rukavina zadao. Thurn je odmah, èim je primio Thuugatovo pismo, odgovorio 8. kolovoza iz Trsta, istièuæi da æe veæ nastojati da se Dalmatinci "prilagode oèinskim i dobrostivim namjerama Njegovog Velièanstva i da odustanu od zahtjeva da budu inkorporirani ugarskom kraljevstvu. Osim toga ja æu sve sile uprijeti da pronađem izvor te njihove uporne želje, jer je ona opæa kod gotovo svih stanovnika Dalmacije i otoka i kojoj se možda u poèetku nije naša vojska oprla, trebat æe mnogo više posla da se iskorijeni iz onih egzaltiranih fantazija koje se dadu tako lako raspaliti. Uza sve to ja ne sumnjam da æu uspjeti, barem s moje strane neæe biti sigurno ništa propušteno, i držati æu se strogo onoga što mi Nj. V. preko Vaše Ekselencije nalaže."
Sve dosadašnje upute dao je ministar Thuugat komesaru Thurnu samo na osnovu molba koje je primio i u kojima se tražilo pripojenje Dalmacije Hrvatskoj, odnosno Ugarskoj. Međutim je on primio izvješæa i od Rukavine i od Thurna i vidio kako je general Rukavina kao zapovjednik okupacione vojske i istièuæi da je on carev izaslanik, radio upravo protivno od onoga što su Thuugat i beèka vlada htjeli.
Ministar Thuugat poziva Thurna da popravi ono što je Rukavina pokvario kad je Dalmatince primao samo kao podanike ugarsko-hrvatskog kralja. Da su ne samo franjevci i pravoslavni sveæenici mislili na sjedinjenje s Hrvatskom, nego da su i gradovi, kad su govorili o sjedinjenju s Ugarskom i isticali ugarsku zastavu, mislili na sjedinjenje s Hrvatskom, a preko nje s Ugarskom, vidi se iz toga što su još 10. srpnja, dakle prije dolaska Rukavine u Split, nadbiskup, kaptol i opæina splitska, jednu molbu za aneksiju upravili hrvatskome banu, grofu Ivanu Erdodyju, s molbom da je dalje pošalje. Isto je tako i Makarska upravila svoju molbu caru preko hrvatskoga bana.
Upravo sada, kad je Thuugat molbu, koja je došla ovakvim putem, preko bana i ugarske dvorske kancelarije, podastro caru, ugrabio je on priliku da istupi pred carem protiv sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i Ugarskom. Molbe Dalmatinaca stavljene su "ad acta", tj. registrirane, ali na njih nije trebalo dati odgovor. Tom prilikom je car rekao: "Pitanje inkorporacije je nezrelo; ne treba ništa u tom pitanju rješavati."
Thurn je posvuda u Dalmaciji istupio protiv misli za sjedinjenje s Hrvatskom i Ugarskom. Njemu su èak smetali vojnici iz Hrvatske jer je u njima vidio vezu s Ugarskom i Hrvatskom. Ali, uza sve nastojanje komesara grofa Thurna da tzv. ugarske stranke u Dalmaciji nestane, ona je postojala još godinu dana poslije austrijske okupacije.

Grof Thurn se u ovom pitanju napose bojao generala baruna Kneževiæa koji je tada bio u Dalmaciji i želio da ga se riješi.
Austrijska je policija budno pazila na sve pristalice sjedinjenja s Ugarskom i istodobno na one za koje je sumnjala da dolaze u Dalmaciju u svrhu da prošire broj pristalica tog sjedinjenja.
Pitanje sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i Ugarskom preuzeli su, međutim, na sebe Madžari i Hrvati. Još je prije okupacije Dalmacije od strane Rukavine ugarski palatin nadvojvoda Josip, kad je slao caru molbu stanovnika otoka Krka za sjedinjenje s Ugarskom, isticao "da se car, kad se krunio za kralja Ugarske, zakleo da æe ponovno osvojiti Dalmaciju i priključiti je ugarskim posjedima".
Da dokrajèi svaku nadu pristašama sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i Ugarskom, beèka je dvorska kancelarija 18. svibnja 1802. donijela odluku u kojoj kaže da je Austrija dobila Dalmaciju mirom u Campoformiju kao kompenzaciju za teritorije koje je ona sama prepustila Italiji i Nizozemskoj i da car zbog toga nije obvezan da Dalmaciju vrati Ugarskoj. Time je ta stvar bila završena.

4.UPRAVA AUSTRIJSKE DALMACIJE

Ulaskom austrijske vojske u Dalmaciju ulazio je u nju i sasvim drugaèiji duh nego je to dosad bilo, i sasvim drugaèiji naèin uprave i sasvim drugaèije shvaæanje dužnosti èinovnika i prava podanika, drugi naèin sudovanja, drugi zakoni, drugaèiji postupnik, drugi porezi i nameti, i toliko toga da bi uvođenje svega onoga što je postojalo u Austriji bilo izazvalo èitavu revoluciju u životu Dalmacije.
To je vrlo dobro uoèio prvi dalmatinski civilni guverner grof Thurn i on je uglavnom ostavio u Dalmaciji sve po starom. Na taj naèin ostavio je upravnu podjelu Dalmacije kakva je postojala veæ stoljeæima, u pojedine komune koje su imale svoje kotare, uz jedinu promjenu, što je Skradin odijelio od Šibenika, a Nin pripojio Zadru. Na èelu Dalmacije stajao je sada on, guverner, a uz njega c. kr. vlada u kojoj je bilo nekoliko savjetnika. Ta je vlada preuzela sve one poslove koji su prije pripadali generalnom providuru i njegovoj kancelariji, tzv. "carica generalizia" u Zadru. Ali, dok je prije generalni providur Dalmacije bio ujedno i Albanije (mletaèke), sada je Boka kotorska odcijepljena od ove "vlade" i dobila svoju posebnu upravu.
U pojedinim kotarevima, da sada tako nazovemo stare komune i njihove kotare, postavljeni su mjesto dosadašnjih "rektora", koji su se razlièito nazivali, "suci upravitelji" (giudice dirigente), a uz njih po 1 ili 2 prisjednika (assesori) i 1 ili 2 kancelara. Ove "mjesne vlasti" (superiorita locali) vršile su sada sve one dužnosti koje su dotada vršili razni "rektori" sa svojim kamerlengima i svojom kancelarijom, dok su pojedine komune zadržavale sve one autonomne funkcije koje su i dotada imale i birale ih u svojim vijeæima, bilo to u plemiækim, puèkim, odnosno gradanskim.
Jedina znatnija promjena bila je ta da se gotovo u svim komunama pojaèalo sudjelovanje građana i puka u upravi komune, odnosno pojedinih grana komunalnog života, napose u pogledu prehrane.
Guverner Thurn koji je poslije prvoga, neke vrsti provizorija, postavljen za civilnog guvernera Dalmacije, 1.. sijeènja 1798. g., ostao je na tom mjestu do 18. srpnja 1799. g., nastojeæi da poboljša upravu i èitav javni život Dalmacije zbog èega je poduzeo još neke mjere i u upravnom i u sudbenom pogledu. Može se reæi da je on uglavnom uèvrstio autoritet vlasti, onakvih kakve su bile prije toga, uz izvjesnu reorganizaciju gdje je to smatrao potrebnim i uputnim.

On je, pored ostaloga, propisao da se u svakom mjestu otvori javna, trivijalna, škola i objavio pravilnik tih škola kojih je pohađanje bilo obligatno za djecu od 6. do 12. godine, a oslobađala se pohađanja samo ona djeca za koju se potreba oslobađanja dokazala. Međutim je taj pravilnik ostao samo slovo, jer je za te škole trebalo i uèitelja, i novaca, i prostorija, èega svega nije bilo na raspolaganju.
Thurn je 1799. g. dao ostavku koja je bila i prihvaæena, a kako je uto došlo do rata druge koalicije, bila je Dalmacija kao pogranièna zemlja postavljena izravno pod nadvojvodu Karla, dok su u Dalmaciji vodili brigu za vojne poslove general Rukavina, a za civilne vladin savjetnik Rinn.
Za vrijeme ovoga rata bila je Dalmacija s morske strane napose izložena gusarima s talijanske obale koja je tada došla pod Francuze. Ti su gusari hvatali dalmatinske lađe i onemoguæili plovidbu po Jadranu dalmatinskim brodovima.
U polovini 1802. g. bude postavljen za guvernera Dalmacije grof Goess, èovjek pun dobre volje da nešto uèini za povjerenu mu provinciju. On uze u namjesnièku vladu sve same Dalmatince kao savjetnike: Grisogono, Marinoviæ, Verigo, Izmaelli i Alugheri. Vajni zapovjednik Dalmacije postane sada general Brady, dosada guverner Albanije.
Guverner Goess našao je mnogo toga u nevoljnom stanju. On je pokušao to popraviti. Tako je npr. predložio da se sjedine sve ostavštine i imetak koji je bio određen za javnu dobrotvornost i da se tome doda još i dio prihoda bratovština i drugih korporacija, ali se to provelo samo u Zadru i Šibeniku. Njegovo nastojanje da pomoæu cijepljenja sprijeèi širenje žute groznice koja se tada bila pojavila, urodi protivljenjem ne samo seljaka, nego i sveæenstva. Najgore je prošao Goess kad je izdao jedan cirkular mjesnim vlastima da pospješe rad u pojedinim parnicama i da ne ulaze u preveæ veliko cjepidlaèarenje što se u Beèu vrlo zlo gledalo. Pomoæu dva vrijedna viša èinovnika, Veriga i Pasqualia, Goess je postavio dalmatinske financije na solidnu bazu.
Nastojanje Goessovo da podigne Dalmaciju išlo je u svim pravcima. On je pozvao vrlo vrijednoga i sposobnoga Spliæanina inženjera Zavorea, koji je sastavio plan za ceste za isušenje moèvara, za regulaciju rijeka i iskorišæivanje slapova. Goess je, uz tiskara Battaru, koji je 1798. g. došao u Zadar, pozvao u Dalmaciju i tislsara Fracassu iz Venecije.
Privilegiji koje su imali plemstvo, samostani, sveæenstvo, građanstvo, bratovštine i sl., sprjeèavalo je slobodan razvoj trgovine. S druge strane postojao je silan nerazmjer između prihoda sveæenstva, nižeg i višeg. I biskupija je bilo previše. Sve je to trebalo preinaèiti, reformirati i Goess je marljivo pripremao materijal u tu svrhu.
Prirodno je bilo da su malo-pomalo svi ti privilegirani postali neraspoloženi prema guverneru, štoviše ni seljaci mu nisu bili skloni jer ih je silio da se cijepe i da pošumljuju goleti. Malo-pomalo i borba je zapoèela, a kad je vidio da i beèki krugovi popuštaju njegovim protivnicima, dao je ostavku, 1804. g. Njega je naslijedio general Brady, koji je na taj naèin ponovno sjedinio civilnu i vojnu vlast u Dalmaciji. Osim toga on je postao i guvernerom Albanije.
Uto se spremala nova upravna organizacija Dalmacije, ali, kako je buknuo novi rat, ostavila se provedba te organizacije za kasnije vrijeme. Međutim ratna sreæa nije bila sklona Austriji i poslije poraza kod Austerlitza (Slavkova) morala je ona u miru u Požunu, 26. prosinca 1805. g., ustupiti Napoleonu Veneciju, zapadnu Istru, Dalmaciju i Mletaèku Albaniju. Tek su krajem sijeènja 1806. g. doznali Dalmatinci da imaju novog gospodara.

VI.DALMACIJA POD FRANCUZIMA

1.UZIMANJE I REORGANIZIRANJE DALMACIJE
Uzimajuæi Dalmaciju imao je Napoleon na umu s jedne strane da mu ona posluži u eventualnom ratu sa Rusijom jer bi preko nje i Turske, koja je s njim bila u prijateljstvu, mogle prolaziti njegove èete, a s druge jer je posjedom Dalmacije postajao on susjed Turske, pa bi se iz Dalmacije dale izgraditi veze sve do Carigrada. Dalmaciju je Napoleon prikljuèio talijanskom kraljevstvu, gdje je on bio kralj, a njegov pastorak Eugen Beauharnais potkralj. Milano je postao sada glavni grad i za Dalmaciju, a talijanska zastava podignuta na dalmatinske štandarce i dalmatinske lađe.
Kako nije bilo moguæe da se francuska vojska preveze u Dalmaciju na lađama jer su rusko-engleski brodovi sprjeèavali prolaz Jadranskim morem, to je general Molitor kome je bila povjerena okupacija Dalmacije, u sporazumu s austrijskim vojnim vlastima, prešao preko zapadne Hrvatske i 16. veljaèe stigao u Knin. U Split stigla je francuska vojska, pod komandom generala Lauristona krajem veljaèe, u Makarsku tek 8. ožujka. U to je stigla vijest da je austrijski zapovjednik Ghislieri prepustio Kotor Rusima, pa je Lauriston stajao pred èinjenicom da ga od Rusa osvaja, mjesto da ga preuzme od Austrijanaca. Rusi, koji su znali zbog èega Napoleon uzima Dalmaciju, nastojahu da mu posao pokvare, pa su osim Boke kotorske uzeli još i Korèulu. Uto je Lauriston, dozvolom dubrovaèke vlade ušao s francuskom vojskom na dubrovaèki teritorij da preko njega pođe u Boku, a kad su mu Dubrovèani dozvolili da s vojskom ude u grad, da mu se, navodno, ondje vojnici odmore, uze on dubrovaèke utvrde u svoje ruke. Bilo je to 26. svibnja 1806. g. Dubrovaèkoj je slobodi bio kraj. Sada se Molitor i Lauriston spremali na osvajanje Boke.
Dne 28. travnja 1806. g. imenovao je talijanski potkralj Eugen za "generalnog providura Dalmacije" Mleèanina Vicenza Dandola, èovjeka neprikosnovene èestitosti, pravedna, uèena, puna želje da nešto dobra uèini, ali istovremeno i èastohlepna i despotske prirode. Vicko Dandolo bio je vrlo uèen èovjek, svršio je farmaceutske nauke na padovanskom univerzitetu, postao onda apotekar u Veneciji, a uz to se intenzivno bavio i èistom naukom i politikom, pa je za prevrata 1797. g. živo sudjelovao u njemu i onda u mletaèkoj demokratskoj vladi.
Dne 12. lipnja imenovao je car Napoleon generala Marmonta za vojnog zapovjednika Dalmacije. Marmont je bio tada mladi general, ali za sobom je imao cijelu jednu vojnièku prošlost, ispunjenu velikim imenima bitaka u Italiji, Egiptu i Njemaèkoj, pobjeda i nevolja, uz bok Napoleona. Uz to bio je on i dobar diplomata i vrstan organizator. Ali, kao i Dandolo, i èak još više od njega, bio je on èastohlepan, ohol, željan slave, pripisujuæi sebi sve uspjehe, voljen od vojnika, dok ga drugovi i podèinjeni oficiri upravo zbog spomenutih njegovih osobina nisu voljeli.
Dandolo je prispio u Zadar 3. srpnja 1806. g., a 10. srpnja izda on proglas na Dalmatince na hrvatskom i talijanskom jeziku. "Evo me meju vami, o hrabreni i virni narode dalmatinski", poèinje Dandolo svoj proglas, koji završava: "Valjani Dalmatini! Sve vaše potribe i vaše koristi od ovoga èasa jesu potrebe i koristi moje... Virujte mi tolikoje, da naš kralj mogao je za vas odabrati jednoga èovika od mene mudrijega i nauènijega, da li ne veæe od mene puna želje i misli za vas uèiniti èestite."
Samo dva dana zatim, 12. srpnja 1806. g. izašao je u Zadru i prvi broj tjednika "Il Regio Dalmata - Kraglski Dalmatin". Prve su to novine dalmatinske, koje su uopæe izašle i istovremeno i prve hrvatske novine.
U Dalmaciju je ulazio nov duh sa zapada, novi ljudi, koji su stajali na èelu dalmatinske uprave bili su njime nadahnuti i puni volje da ga uliju u svoju pokrajinu.

Napoleon se nadao da æe u Dalmaciji naæi dobrih i hrabrih vojnika, ali se u prvi mah prevario, baš kao što se je Austrija u tome bila prevarila. Dne 31, svibnja izašao je dekret o obrazovanju dalmatinske legije. Vojnici ove legije imali su biti u prvom redu dobrovoljci, a ako tih ne bi bilo, imali su se kockom unovaèiti potrebni ljudi između muškaraca od 18. do 30. godine.
Kad je generalni providur Dandolo 27. srpnja objavio dekret o tome da unovaèenje poèinje 15. rujna, izazvao je time veliku zabunu, a u nekim krajevima došlo je i do pobune, pa i u okolici Splita, potaknuti i od Rusa, a u prvom redu od sveæenstva, digoše se ljudi na gotovu pobunu.
U takvim prilikama krenu Dandolo 6. rujna na put po Dalmaciji da je upozna i da donese mjere potrebne za mir.
Dne 12. rujna prispio je Dandolo, poslije boravka u Šibeniku, Skradinu i Trogiru, u Split, gdje u noæi između 13. i 14. rujna dođe do pobune koju lako uguši.
Poslije pomnog prouèavanja bila je francuska Dalmacija uređena u upravnom pogledu i ta uprava krajem 1806. g. organizirana. Na èelu Dalmacije stajao je generalni providur i uz njega njegova "providurija" (la proveditura generale) sa šest odjeljenja: za unutrašnje poslove, za pravosuđe, za financije, javnu nastavu, vojne poslove i raèunovodstvo. Pod tom vrhovnom upravom stajala je cijela Dalmacija koja je bila podijeljena u 4 okružja (distretti): zadarsko, šibenièko, splitsko i makarsko. Okružjima upravljahu delegati. Okružja su se raspadala na kantone, kojima su na èelu stajali vicedelegati. Kantoni su se opet dijelili u opæine. Opæinama je upravljala opæinska uprava (amministrazione comunale), kojoj je na èelu bio naèelnik (podesta) i uz nju opæinsko vijeæe (consiglio comunale). Na èelu sela imenovali su se "starješine" (anziani). Uz providura bilo je "glavno vijeæe Dalmacije" sastavljeno od domaæih ljudi, ali to vijeæe nije nikada imalo nikakvu ulogu i sastalo se samo 1806. g. 5. studenoga i 22. svibnja 1807. g.
Osim toga bio je 1807. g. imenovan i rezident za Dalmaciju u Milanu koji je imao pri tamošnjoj centralnoj vladi zastupati interes Dalmacije. Bio je to Stratico. Ali ni on nije imao pravoga posla, nego je više bio tu da reprezentira Dalmaciju pri sveèanostima.
Sudstvo je sada bilo odvojeno od uprave i povjereno mjesnim ili pomirbenim sucima (giudici locali o di pace). Njih je bilo u Dalmaciji 22, a bili su postavljeni ne samo u mjestima u kojima su se nalazili delegati ili subdelegati, nego i u drugim veæim.
U Zadru i Splitu bijahu obrazovana dva tribunala, kao prizivni sudovi za pomirbene i ujedno i kao prva instancija za građanske kaznene procese. Na èelu ovih tribunala bio je prvi predsjednik, za njim predsjednik i uz njih osam sudaca, jedan prokurator i njegov zamjenik.
Prizivno je sudište bilo osnovano u Zadru, a kasaciono sudište za Dalmaciju bilo je u Milanu.
Uzimajuæi u obzir posebne prilike Dalmacije nisu se u Dalmaciju odmah uveli francuski zakoni, nego se saèuvali i neki stari mletaèki, i neki austrijski, uz neke francuske, s nastojanjem da se na kraju ipak uvedu samo francuski. Ukinuta je tortura, batinanje, poboljšale se tamnice i napose istaklo da su pred zakonom i pred sudom svi jednaki.
Dandolo je posvetio veliku brigu Dalmaciji.
On je nastojao da je u svakom pogledu podigne, iako su protiv njega radile i ukorijenjene tradicije i obièaji i mnogobrojni privilegiji, koje je sve ukinuo. Tako je protiv francuske vladavine u Dalmaciji bilo u prvom redu sveæenstvo, a potajno i plemstvo.

U službenim novinama "Kraglski Dalmatin", koji je Dandolo utemeljio, i koji je izlazio na talijanskom i hrvatskom jeziku, ukazivao je Dandolo na bogatstvo Dalmacije i upuæivao kako bi se dalo to bogatstvo iskoristiti i što se tièe rudarstva, i poljoprivrede, i ribarstva itd.

Nastojao je podignuti i trgovinu. U tu je svrhu osnovao trgovaèku komoru u Splitu, snizio carine na izvoz vina, ulja i ribe, ukinuo pojedine komunalne carine između dalmatinskih mjesta, organizirao redovite sajmove u Splitu, Zadru, Makarskoj i Šibeniku itd. Osobitu je brigu posvetio solanama. On uredi redovnu poštu koja je spajala ne samo pojedina dalmatinska mjesta među sobom, nego i Dalmaciju sa svijetom. Koliko je ulazilo u njegovu vlast i koliko su mu sredstva to dopuštala, gradio je lokalne ceste, dok se za velike ceste brinula vojna uprava.
I industriju je nastojao podiæi. Veliku brigu posvetio je školama kojih kad su Francuzi došli gotovo nije ni bilo. Dne 22. lipnja 1807. g. izašla je uredba za škole kojom se osnivaju: Licej u Zadru; sedam gimnazija, i to: u Zadru, Šibeniku, Trogiru, Splitu, Makarskoj, Krku i Hvaru; 20 puèkih škola, jedna u svakom mjestu gdje se nalazio pomirbeni sudac; 12 ženskih puèkih škola, po jedna u svakom biskupskom sjedištu; 8 škola za umjetnosti i obrte. Uz to imale su se otvoriti "mudroskupšæine", akademije nauka, jedna u Zadru, druga u Splitu, i 4 sjemeništa za odgoj sveæenièkog pomlatka: u Zadru, Splitu, Osoru i Makarskoj.
Svim tim i sliènim radom nastojao je Dandolo doista podiæi Dalmaciju, u kojoj se svemu tome suprotstavila tradicija, nepovjerenje naroda prema Francuzima, koje mu je ulivalo sveæenstvo i siromaštvo zemlje. Ukidanje plemiækih privilegija i starih komuna, ukidanje bratovština, uvođenje civilnog braka, sloboda svakog vjeroispovijedanja, stvaralo je neraspoloženje u konzervativnoj i zaostaloj Dalmaciji. Osobito su bili neraspoloženi prema Francuzima Poljièani, koji su znali da æe im Francuzi ukinuti stare privilegije koji su se protivili naèelima Francuske revolucije.

2.DALMACIJA PROTIV FRANCUZA

Poèetkom 1807. g. bili su Rusi na Jadranu vrlo aktivni, a pomagali su ih Bokelji. U veljaèi udoše ruske lađe u višku luku, krajem ožujka napadoše one otok Hvar, a u travnju poèe bombardiranje Hvara od njihove strane i onda napadaj koji ne uspije. Iza toga uzeše oni Braè, odakle stupiše u dogovore s Poljièanima, Kaštelanima i Primorcima. Kaštelance ne uspješe nagovoriti na pobunu, ali Poljièani jedva doèekaše nagovaranje Rusa. Na ruskim lađama vijala se uz carsku i stara zastava Sv. Marka.
Poljica ustadoše listom protiv Francuza, a uz njih i dobar dio Primorja (makarskog). Od Splita do Podgore, od mora do Vrgorca i Imotskog, sve je bilo pobunjeno.
Ruske lađe dodoše pod Poljica, 4. lipnja iskrcaše se Rusi i Crnogorci u luci Stobreèa, a Poljièani napadoše neke francuske vojnike od kojih je jedan poginuo. Francuske èete, koje su se nalazile u Splitu i njegovoj okolici, pođoše odmah protiv pobunjenika i Rusa. Borba se vodila 5. i 6. lipnja, ustanak bijaše ugušen i Rusi protjerani na lađe. S njima izbjegoše i neki Poljièani.
Dne 8. lipnja iskrcaše se neki Poljièani i Bokelji u Omiš, gdje razviše barjak Sv. Marka. Sutradan navališe na njih Francuzi, našto se iskrcaše Rusi. Rusa je bilo 600, Poljièana 200, ali su Francuzi ipak uspjeli da ih prisile na uzmak na lađe.
Iza toga, 16. lipnja, pobunili su se Primorjani, potpomagani od Rusa koji su pred primorjem krstarili i koji 17. lipnja iskrcaše 900 vojnika u Podgori. Tu ih napadoše daleko jaèi Francuzi i potukoše njih i Primorjane.
Ustanak Poljièana samo je pospješio Dandolovu odluku da im ukine privilegije. 10. lipnja on to uèini, njih izjednaèi s ostalim Dalmatincima, a njihov teritorij podijeli između Splita, Sinja i Omiša. Dne 13. lipnja osudi Marmont, koji je došao bio sam lièno u Poljica, 15 voda ustanka na smrt, imanja im zaplijeni, a èetvorici poruši kuæe. Iza toga osudi na smrt i deset Podgorana. Pored ovih bilo je mnogo njih kažnjeno.

Sada se sastao u Splitu vojni sud da sudi onima koji su bili osumnjièeni da su upleteni u ustanak protiv Francuza.
Godine 1808. spremala se Austrija na rat protiv Napoleona, pa je istodobno poduzela u Dalmaciji veliku tajnu akciju sa svrhom da u sluèaju novog rata zavjerenici podignu u Dalmaciji ustanak i pomognu njenu vojnu akciju u toj provinciji. Paralelno s time osnovana je u Lici legija dalmatinskih dobrovoljaca, sve samih izbjeglica pred Francuzima. Tako se desilo da kad je 1809. g. zapoèeo rat, i Dandolo i Marmont objavili oduševljene proglase za Dalmatince, zajedno s austrijskom vojskom, koja je imala Marmontu sprijeèiti da izvede vojsku iz Dalmacije u pomoæ Napoleonu, pođoše na Dalmaciju i dalmatinski dobrovoljci.
Teškom mukom i poslije teških okršaja prodro je Marmont i 5. srpnja stigao u bitku kod Wagrama. Istog dana prodro je u Dalmaciju jedan odred dalmatinskih dobrovoljaca da pozove Dalmatince na ustanak. U isto vrijeme uđoše u Dalmaciju i austrijske redovne èete, a 19. srpnja general Kneževiæ, koga doèeka oduševljeno velika množina oružanih Dalmatinaca kod Kravibroda.
Dok je general Kneževiæ prodirao u sjevernu Dalmaciju, pobuni se protiv Francuza Skradin koji onda 21. srpnja doèeka oduševljeno austrijsku vojsku. Vojska i dobrovoljci, kojima se pridružiše mnogi Skradinjani, prodriješe sada u Šibenik, gdje je 24. srpnja podignuta austrijska zastava. Iz Šibenika krenu austrijska vojska pod komandom majora Hrabrovskoga u Trogir, gdje je također oduševljeno doèekaju.
Kad se u Splitu za to èulo, kao i to da austrijska vojska kreæe prema gradu, pobuni se 12. kolovoza jedan dio Spliæana protiv Francuza. Vođa pobune bio je fra Arnaut (Ivan Miloševiæ). On je naoružan i s križem u ruci obilazio gradom i poticao narod da poubija Francuze i sve njihove pristaše. Uz Arnauta bili su vođe splitskih pobunjenika: dva Lasièiæa iz Velog Varoša, Karlo Fama iz Messine i kirurg Šiloviæ.
Dok su se tako bunili Varošani, spremali se potajno u Splitu neki domaæi vojnici da doèekaju Austrijance i dalmatinske dobrovoljce, pa kad su se ovi približili Splitu, pođoše im oni pod zapovjedništvom kolonela Vidoviæa ususret i uvedoše ih u grad. Zapovjednik narodne garde Benedetti naredi svojim gardistima da se ne opru austrijskoj vojsci. Na to Austrijanci i dalmatinski dobrovoljci, predvodeni od domaæih, uđoše u Split.
Poslije Splita uzeše Austrijanci sve do desne obale Cetine. U francuskim rukama ostalo je još: Zadar, Knin, Klis i tvrđava Sv. Nikola kod Šibenika. Dne 6. kolovoza uzeše Austrijanci Braè, 21. istog mjeseca Hvar, a general se Kneževiæ spremao na bombardiranje Zadra.
Ali, dok se Dalmatinci sve više oduševljavahu, dobrovoljci sve više prikupljahu, a u Šibeniku i Splitu formirale se dvije kompanije bombardira i jedna satnija (100) konjanika, stigla je 28. srpnja Kneževiæu vijest da je u Znojmu 12. srpnja sklopljeno primirje.
Bez obzira na to dalmatinski su dobrovoljci uzeli poèetkom kolovoza Imotski, 14. Omiš, 17. Makarsku, pa je u njihovim rukama bilo sve do Neretve. Sve je to bilo uzaludno jer je mir u Schoenbrunnu, 14. listopada 1808. g., rješavao sudbinu i Francuzi su pored dosadašnjeg posjeda dobili još i Istru, zapadni dio Koruške i èitavu Hrvatsku na desnoj obali Save, sve do ušæa Une.
Kad se u Dalmaciji èulo za taj mir, nastalo je silno zaprepaštenje kod onih koji su bilo kako sudjelovali u ustanku, a dobrovoljci bježahu koji u Hrvatsku, koji u Bosnu.
U takvim prilikama izda 10. studenoga general Maurellian, tada zapovjednik francuske vojske u Dalmaciji, proglas kojim obeæa amnestiju onim pobunjenicima koji se odmah kuæi vrate, a u Dalmaciji proglasi opsadno stanje.
Ilirske Provincije

Istog dana, kad je sklopljen mir u Schoenbrunnu, 14. kolovoza, obrazova Napoleon "kraljevstvo ilirskih provincija" ("Regno delle provincie illiriche"), koje su se inaèe službeno zvale samo "Ilirske provincije", "Pro vincie illiriche", "Les provinces illyriennes". Amo pripadahu: Dubrovnik, koju je Republiku, 28. sijeènja 1808. g. Napoleon ukinuo i pripojio Italiji, Dalmacija, Civilna Hrvatska, Vojna Hrvatska, Istra s Trstom, Kranjska i Koruška. Upravu tih provincija povjeri Napoleon maršalu Marmontu. Glavni grad "Ilirskih provincija" bila je Ljubljana.
Dalmacija nije više pripadala kraljevini Italiji, pa ni dalmatinski providur i njegova "providurija" nisu imale više onaj položaj koji su do tada zauzimali. Zbog toga zamoli Dandolo da ga riješe dužnosti i 29. sijeènja 1810. g. ostavi on Dalmaciju.
Teška srca odvajao se on od ove pokrajine koju je toliko volio i za koju je radio svom dušom i pun predanosti.
Ilirske provincije bijahu podijeljene u 6 civilnih i jednu vojnu pokrajinu. Civilne se pokrajine dijelile na 20 okružja (districts). Dalmacija se dijelila na pet okružja i to: Zadar, Šibenik, Split, Makarska i Hvar. Dubrovnik, Kotor i Korèula pripadahu u dubrovaèku provinciju. Okružja su se dijelila na kantone, a kantoni na gradske i seoske opæine.
Uz "generalnog guvernera ilirskih provincija" bila je u Ljubljani vlada ilirskih provincija, "le gouvernement des provinces d'Illyrie".
Poslije mira u Schoenbrunnu, pristupi vojna vlast, ne obaziruæi se na proglas generala Maurelliana, da istražuje koji su bili vode pobune 1809. g. i koji su pomagali Austrijancima. I 1. ožujka 1810. g. bude proglašena osuda. Dvanaest kolovođa ustanka 1809. g. budu osuđeni na smrt i gubitak imetka, mnogo njih na manje kazne zatvora, a neki bijahu riješeni.
Mnogi od tih osuđenih nisu izvršili svoju kaznu, jer su bili zahvaæeni amnestijom, koja je dana 9. travnja 1810. g., prilikorn vjenèanja cara Napoleona s Marijom Lujzom. Ali ni te kazne, ni blagost prilikom tog sudenja nisu pridobili Dalmatince za Francuze. Uzalud je Marmont ulagao sve brige za napredak Dalmacije, uzalud je on odredio da u puèkim školama bude nastavni jezik materinji, dalmatinska su srca ostala hladna, osim nekih intelektualaca po gradovima. U njihovim su oèima bili Francuzi protivnici vjere, a na sebi su osjeæali teret vojne službe koja je bila to teža što su ratovi bili èesti, a k tomu su tištili narod porezi, razne rabote, zajmovi koji se nisu vraæali i slièno. Osim toga je more bilo uvijek zatvoreno od Engleza i trgovine zbog toga nije bilo.

3.CESTE, GOSPODARSTVO, TRGOVINA

Kad je Dalmacija došla pod Francusku, obuhvaæala je ona (g. 1806) prostor od 3.539.062 padovanska campa, što iznosi nešto oko 12.000 km èetvornih. Dalmacija je za mletaèkog vladanja bila jako zapuštena. Venecija se brinula da sebe održi, pa je samo ono unapređivala o èemu je bila uvjerena da æe donijeti koristi glavnome gradu. Sve drugo je puštala inicijativi svojih knezova koji su po dalmatinskim gradovima bili razmješteni i pojedinim gradskim vijeæima dalmatinskih samoupravnih opæina. Ali ni knezovi ni opæine nisu radili ništa da pomognu opæem napretku zemlje, jer su interesi knezova bili ogranièeni u ono 32 mjeseca njihove uprave, a interesi se pojedinih gradova ukrštavali i èesto jedni drugima protivili. Najteža je posljedica svega toga bila da je Dalmacija, koja je onako uzorno bila u rimsko doba putovima ispresijecana, ostala sada bez putova. Stari su se rimski drumovi, kroz duge vjekove nepopravljeni, zasipali kamenjem i zemljom, a novi se nisu gradili. Ni put, kojim su išle bogate karavane iz Bosne u Split, nije bio ništa bolji. Njime nisu mogla prolaziti kola, veæ samo tovarna marva, konji, mule i magarci, noseæi teret na leđima. Koliko se u to utrošilo novca i energije kroz stotine godina, mjesto da se tovar natovario na kola koja bi po dobroj

cesti mogla vuæi par konja, o tome nije nitko vodio raèuna, ni dalmatinski gradski knezovi, ni dalmatinski generalni providur, ni vlada u Veneciji. U brojnim izvještajima dalmatinskih generalnih providura, a ni u onima knezova pojedinih gradova, ne nalazimo nigdje o tome ni spomena.
I tako su prolazila stoljeæa, sve do dolaska Francuza. Po tim su putovima išle samo karavane, sastavljene od tovarne marve, koja je na svojim leđima teret nosila, a samo gdjegdje mogla su se provlaèiti teška zagorska kola koja ni "osam volova nije moglo vuæi", tako su bila loše konstruirana i toliko su ceste bile neprohodne.
Dandolo se dao odmah na rad. Bistrim pogledom uoèi on brzo da dalmatinske ceste ne služe ni za vojsku, ni za promet, i odmah odredi da se grade ceste "po kojima æe se moæi voziti kolima dobre konstrukcije i gdje æe jedan konj povuæi ono što zagorskim kolima "osam volova ne može".
Jedna od tih novih cesta imala je voditi iz Knina na Palanku Raškoviæ, gdje je imala uæi u Tursku Hrvatsku, druga iz Ostrovice, gdje bi se odvajala od ceste Zadar-Knin, u Skradin, gdje bi prešavši most koji bi se imao sagraditi preko Krke, išla u Šibenik, Trogir, Split, Omiš, gdje bi se imao sagraditi novi most preko Cetine, onda u Makarsku, pa preko dva nova mosta na Neretvi u Opuzen (Fort-Opus). To bi bila temeljna cestovna žila na koju bi se onda imale nadovezivati poboène ceste i to: l. od Drniša na Vrliku, pa na Glamoè u Bosni; 2. iz Splita, preko Klisa u Sinj, pa na Bili Brig na bosanskoj međi; 3. iz Sinja u Trilj, pa preko Cetine u Aržano; 4. iz Imotskog preko Duara u Makarsku.
Ovako je na širokoj bazi zasnovao Dandolo dalmatinske ceste, u centru kojih je bio Split. Iz Splita se po tim cestama moglo poæi radijalno na èetiri strane u Tursku, i to: preko Palanke Raškoviæa, preko Biloga Briga, preko Imotskoga i preko Opuzena. Dobre ceste imale su ga spojiti sa svim dalmatinskim gradovima i varošima, s Trogirom, Šibenikom, Zadrom, Makarskom, Omišem, Drnišom i Sinjom.
Te su ceste omoguæivale trgovinu s Turskom i Splitu i Šibeniku i Zadru, Opuzenu, Makarskoj, Trogiru i Omišu, ali je najzgodniji bio put Split- Klis-Sinj-Bili Brig-Livno-Travnik-Vitez-Busovaèa-Blažuj-Sarajevo. To je bio stari karavanski put koji je postao veæ tradicionalan, pa je nova uređena cesta, Split-Sinj-Bili Brig mogla još više pojaèati promet ovim smjerom koliko je, zbog novih prilika u svijetu i turskom carstvu, išla trgovina na Jadran.
Za pomorsku trgovinu Dalmacija je bila dovoljno opskrbljena. Još zadnjih godina venecijanskog vladanja poèelo se dalmatinsko brodarstvo jaèe razvijati, što se u pojaèanoj mjeri nastavilo dolaskom Austrije kad trgovina i promet dalmatinski dobi, zbog palih ogranièenja, jaèi zamah.
Kad su Francuzi došli, imao je sam otok Lošinj i neki drugi èetiri stotine trgovaèkih lađa, od kojih su neke èesto išle preko oceana u Ameriku. Tri znatna brodogradilišta radila su u Dalmaciji: u Lošinju, Trogiru i Milni na Braèu.
Dalmacija je davala gotovo sav drveni materijal za gradnju brodova na tim brodogradilištima, a tek je nešto dobivala iz Istre i Hrvatske. Jedino, što se moralo dobivati izvana, bili su jarboli. Ali i tome se nadao Dandolo da æe doskoèiti iz šuma koje su bile neposredno do novih cesta što su vodile u Bosnu.
Još 1806. g. uèinjeno je nešto u tom pogledu. Godine 1807. veæ je bilo gotovo na stotine milja ceste, 1808. g. veæ su izgrađene skoro sve. Odmah prve godine svoje uprave vidio je Dandolo da je jedna od glavnih nevolja Dalmacije nedostatak i skoro nepostojanje kolnih putova. Tom pitanju posveti najveæu pažnju. Poèetkom 1807. g, svi kolni putovi Dalmacije èinili su malen trokutiæ koji je spajao Zadar, Knin i Šibenik. Taj su trokutiæ sagradile Kninska i Šibenska opæina i austrijska vlada.

Godine 1807. zapoèeše Francuzi, uz veliku pomoæ domaæeg svijeta koji je te ceste radio gotovo potpuno besplatno, za sam kruh i vodu, a rijetko gdje za minimalnu plaæu, graditi èetiri velike ceste: jednu primorsku, jednu sredozemnu i dvije transverzalne.
Sredozemna je poèinjala u Kninu, išla na Vrliku, Koljane, Dragoviæ, Hrvace, Sinj, Trilj, Ugljane, Nova Sela, Grabovac, Gornju Župu, Vrgorac, preko Norina na norinsku kulu, preko Neretve na Metkoviæ pa na Kostanje. Od te trasirane ceste bio je još 1807. g. gotov onaj dio koji je od Knina išao do Trilja. Cijela ta cesta bila je duga oko 170 talijanskih milja.
Primorska je cesta poèinjala u Skradinu, vodila u Šibenik, pa na Vrpolje, Ljubinu i Papratnicu u Trogir, da onda mimo Kaštela pode u Solin, pa preko Jadra u Split. I ta je cesta bila gotova još g. 1807. Njezina je dužina bila 66 milja.
Jedna je transverzalna cesta vodila iz Solina preko Klisa i Dicma u Sinj, gdje se spajala sa sredozemnom, a druga se odvajala od sredozemne između sela Budiniæa i Ugljana, u Imotskoj krajini, pa preko Biorine i Dobrunja išla na Palanku Aržano na bosanskoj granici. Prva je bila 20, a druga 18 milja duga.
Sve su te ceste bile duge 274 talijanske milje. Sagrađene ceste bile su sve kolne. Trebalo je samo još sagraditi nekoliko poboènih cesta u sela koja nisu bila na cesti da se ona spoje izravno s gradovima i morem. Dandolo je još sada mislio da Ostrovicu spoji sa Skradinom i da na ušæu Krke sagradi kameni most, pa da onda izvede ceste na Velebit i preko njega da ih spoji s europskom cestovnom mrežom.
I vojnièki i politièki i gospodarski razlozi gonili su ga da nastavi zapoèeti rad, a nove trgovaèke prilike, nastale zbog gusarskoga rata na Sredozemnome moru, upuæivale su Dalmaciju još više na Bosnu.
Godinu dana zatim mogao je Dandolo svoju vladu izvijestiti da su nakon ozbiljnog rada u kojem je bilo zaposleno na tisuæe radnih sila, pozvanih na rad i s kontinenta i otoka dalmatinskih, gotove ceste od Trilja do Kistanja, od Trilja do sela Jabuke, Strominog Doca, Ugljana, Novih Sela, Blata, Kruševa, Katuna, Zagvozda, da se prešla gora Turjak i došlo u Donju Župu, Draljane i Vrgorac. Veæ se bio sagradio jedan most preko Norina, a drugi preko Neretve u kraju Metkoviæa da cesta pođe dvije milje pod ovim mjestom, prijeđe metkoviæko blato, rijeku Bili Vir i dopre do sela Kostanja. Dio od Trilja do Vrgorca na ovoj cesti bio je ovog puta potpuno gotov, dok je od Vrgorca do Kostanja bio još u radu.
U isto vrijeme bila je dovršena cesta od Zadra do Skradina gotovo cijela, osim malog komada oko Otresa.
Tako je još Dandolo koji je doskora ostavio svoje mjesto, pošto je Dalmacija nakon mira u Schonbrunnu ušla u novi sklop ilirskih provincija, uèinio ono na što kroz duga stoljeæa nije nitko ni pomišljao. Stari se sistem rimskih cesta ponovno uspostavljao, ne doduše sasvim istim trakovima, ali u temelju isti.
Još prve godine svoje uprave izvješæivaše Dandolo cara: "Ne smijem prešutjeti nepriliku koja samo u Dalmaciji postoji. U cijeloj Dalmaciji nema ni jedne jedine gostionice za putnike uz koju bi bila štala, koliba za kola, koèije, konje, volove i drva". Godinu dana zatim, 1807. g., kad su veæ bile gotove neke ceste, pozove Dandolo Dalmatince da grade uz one ceste gostionice, štale, sjenice, kolibe i slièno, ali se nitko tom pozivu ne odazove. Zato on odluèi da sam dade sagraditi barem kuæice za zaštitu od nepogoda vremena.
Kako nije više Venecija upravljala svoju robu preko splitske skele u Bosnu, pa dalje u Tursku, a i turski su trgovci u daleko manjoj mjeri dolazili u splitski lazaret da preko njega dođu u Italiju, dalmatinski su trgovci preuzeli na se izmjenu robe, tj. kupovali su robu od turskih trgovaca i njima prodavali ono što su oni trebali.

Ali su sada oni vrlo malo trebali, jer kako veæ vidjesmo, tek je mali dio Turske podmirivao svoje potrebe u Dalmaciji, i to Bosna i Hercegovina. Njih je pak vukla na more potreba soli. Iz Bosne i Hercegovine dolazili su Turci da kupe sol u Dalmaciju, s brojnom karavanom koja se sastojala od tovarnih životinja, jer se kolima nije mogla voziti roba u te krajeve bez kolnih putova.
Iz Bosne i Hercegovine dolazilo je godimice do 83.500 konja i odnosilo oko 16.700.000 velikih libara soli, dok su uvijek dolazili puni žita, voska, željeza, vune, pakline, koža itd.
Prije mletaèkog vladanja bilo je u Dalmaciji više solana. Venecija je u tom pogledu imala svoju posebnu politiku, ona je favorizirala samo solane na Pagu i nije dala da se one drugdje razviju.
Ustrajnim radom uspjela je francuska uprava u Dalmaciji dovesti paške solane naskoro do toga da su dobrim dijelom mogle zadovoljiti potrebe Dalmacije i dati nešto za izvoz.
Trgovina je za francuskog vladanja u Dalmaciji bila slobodna pa su dolazile karavane s robom ne samo u Split, veæ i u Skradin, Šibenik, Makarsku i u druga mjesta.
Francuska uprava osnova u Splitu trgovaèku komoru, a u svakom znatnijem mjestu bjehu osnovane trgovaèke komisije koje su imale paziti da se trgovina uputi novim slobodnim smjerom i da prestanu sve dotadašnje zloporabe. Na prijedlog Dandola odredi francuska vlada da se u Splitu, Šibeniku i Makarskoj, koja su mjesta u to vrijeme bila najvažnija za trgovinu s Bosnom, Hercegovinom i Hrvatskom, održi svake godine jedan slobodni sajam. Osim toga pomogao je trgovini i novi francuski novèani sistem. I dalmatinska lira i austrijski forint, koji su ubijali bogatstvo Dalmacije, prestadoše, a uvedena je samo mletaèka lira. Dalmatinska gazeta vrijedila je sada koliko jedan mletaèki "soldo". Dalmatinskoj je trgovini s Turskom pomogao mnogo pad mletaèkog cekina koji su dalmatinski trgovci trebali za plaæanje turske robe. Osim mletaèkog cekina služio je u trgovini i to ne toliko kao novac, veæ kao roba, dubrovaèki dukat i turska pijastra. Novac se dalmatinski istina znatno popravio, ali je od toga Dalmacija imala vrlo malo koristi, jer je imala vrlo malo produkata da ih izveze. Poljodjelstvo bijaše još uvijek na primitivnom stupnju, a seljak neuk nije umio da ga pridigne. Polja loše obrađena, bijahu bez voæaka, a ono maslina u primorju nije seljak pazio kako treba. Uza to je bilo nešto malo stabala smokava, bajama i rogaèa.
Dalmacija je još uvijek izvozila u inozemstvo: vina, ulja, rakije, slane ribe, slanog mesa, južnog voæa, vune, koža, drva, voska, meda, rozolije i drugo. Sve su to Dalmatinci izvozili ne iz obilja nego iz prijeke nužde. Svega je toga Dalmaciji trebalo, sve bi se to moglo potrošiti u Dalmaciji, ali je Dalmatinac morao sve otkidati od svojih usta da dobije ono što mu je bilo najpotrebnije, a to je kruh. Ali mu ipak sve to nije moglo pribaviti kruha, koliko ga je trebao.
Godine 1808. rasplamti se po Sredozemnome moru gusarski rat koji je dalmatinskoj trgovini, tom glavnom izvoru blagostanja dalmatinskih gradova i varoši, silno škodio. Dalmacija je zbog njega izgubila 139 brodova razne velièine, od kojih su neki bili krcati robom, pa je gubitak ove godine iznosio 2.221.735 venecijanskih lira. To je bilo katastrofalno za Dalmaciju. Kad se tome doda i to da je veliki broj dalmatinskih lađa ostao u stranim lukama od straha pred gusarima, onda možemo zamisliti kakva je bijeda zavladala u Dalmaciji. Najveæi dio dalmatinskoga kapitala bio je uložen u brodove, a sada su ti brodovi bili ukradeni ili su morali poèivati u domaæim ili stranim lukama, dok je kapital uložen u to ležao bez ikakve koristi.
Zbog blokade na moru nisu 1808. g. ni mogli uspjeti slobodni sajmovi koje je vlada ustanovila u Splitu, Makarskoj i Šibeniku, a radi istog razloga poskupila je pšenica na dvostruku cijenu od onoga, što je zapadala u Italiji. Dalmacija ni onda nije bila ni danas nije sposobna da sebe svojim žitom hrani. Ona nužno mora biti zemlja trgovaca, zemlja tranzita,

njezina je snaga sva u njezinom položaju na moru, koji ima oploditi one njene klisure, iz kojih biljka ne može procvasti.

Austrijanci i Englezi osvajaju Dalmaciju

Dne 19. kolovoza 1813. objavi Austrija Napoleonu rat. Èim je poèeo rat, prijeðe Austrijancima cijela Vojna Krajina koja je bila pod Francuzima. Austrijanci zauzeše brzo sjeverne Kvarnerske otoke, a onda u rujnu Rab i Pag.

I poslije dogaðaja 1809, provodili su po Dalmaciji Dorotiæ i bivši francuski general kolonel Danese na najskrovitiji naèin agitaciju protiv Francuza, a za Austriju. Kad je sada, 27. listopada 1813. g., general Tomašiæ prešao dalmatinsku granicu, narod se nije opirao, a 30. listopada predade mu se Knin, 4. studenoga podsjedne Zadar, u koji uðe 7. prosinca zajedno sa saveznicima, Englezima. Meðutim je Danese bez ikakve borbe zauzeo Skradin i Šibenik, a 6. studenoga Trogir. Englezi su veæ 2. studenoga bili zauzeli Split, u koji kasnije uðe i Danese. Dne 15. prosinca posla Tomašiæ generala Milutinoviæa da zauzme Dubrovnik i Kotor.

Još od 1809. g. bio je Vis središte Engleske mornarice na Jadranu, iako ga Englezi nisu bili sebi pokorili. Da istjera Engleze iz Visa, krenu 1811. g. jedna francuska flota na Vis, ali ju 12. ožujka 1811. potuèe jedna Engleska eskadra u boju izmeðu Visa, Hvara i Korèule. Sada su Englezi poèeli utvrðivati Vis koji iduæe godine definitivno uzeše. U sijeènju iste godine uzeše oni Lastovo, a 4. veljaèe Korèulu.

Godine 1813. osvajali su Englezi redom otoke pred Dubrovnikom, a 11. studenoga 1813. osvojiše Englezi Hvar. Dne 10. listopada pozva engleski kapetan Lowen Dubrovèane u borbu za slobodu, a 13. listopada uzeše Englezi Cavtat, a iza toga osvojiše oni poluotok Pelješac. Dubrovaèko se primorje samo oslobodi od Francuza. Posvuda su Englezi imenovali za guvernere Dubrovèane. Podanici Dubrovaèke Republike digoše se na oružje i pod zastavom Sv. Vlaha krenuše da oslobode Dubrovnik. Dne 28. sijeènja 1814. kapitulirala je francuska posada Dubrovnika i Englezi i Austrijanci odoše u utvrde i u grad i podigoše svoje zastave. Drugog veljaèe 1814. g. pozva Milutinoviæ Dubrovèane, da polože zakletvu vjernosti caru Franji. Dne 4. sijeènja 1814. g. preda se Kotor Englezima, koji ga 12. sijeènja predadoše Crnogorcima; 8. lipnja uze Milutinoviæ Herceg Novi, zatim Perast, Risan i nakon borbe s Crnogorcima, 11. lipnja i Kotor.

Dne 7. srpnja 1814. g. izda general Tomašiæ proglas na Dalmatince u kojem im javlja da su saveznici dodijelili Austriji Dalmaciju, Dubrovnik i Boku kotorsku, zajedno sa svim otocima pred tom obalom.

VII.DALMACIJA ZA AUSTRIJSKOGA VLADANJA

1.PRILIKE U DALMACIJI U PRVOJ POLOVICI XIX STOLJEÆA

Austrija je 1813. g. uzela, a 1814. na Beèkom kongresu dobila Dalmaciju u svakom pogledu razrovanu i uništenu. Ekonomski bila je ona sasvim ruinirana; i ono malo, što je imala u doba pada Venecije i što se bar nekako saèuvalo za vrijeme prvog austrijskog vladanja, bilo je za vrijeme francuske uprave u Dalmaciji uništeno. Pored svih najboljih nastojanja generalnog providura Dandola, koji je vjerovao da se iz Dalmacije dade stvoriti gospodarski aktivna zemlja, Dalmacija je za vrijeme francuskog vladanja ekonomski propadala. Engleska i ruska blokada njene obale uništiše sasvim njezinu pomorsku trgovinu, prisilni zajmovi i kontribucije njen kapital. S druge je strane Dalmacija bila razrovana ustancima i pobunama, koje su dovodile do napetih odnosa izmeðu puèanstva i vlasti. Neshvaæanje francuskih zakona od strane širokih narodnih slojeva dovodilo je do velikog nezadovoljstva, ali su ipak i

francuski zakoni i francuske ideje ulazile polako u građanske slojeve. Na taj su naèin bili prodrmani stari i kroz stoljeæa ukorijenjeni nazori, a da novi nisu zagrijali široke narodne slojeve. Osam godina francuskog vladanja bio je prekratak rok, a da bi se u Dalmaciji moglo razviti neko novo gledanje na politièke i socijalne prilike. Tako se može kazati da je Austrija zatekla Dalmaciju u duhovnom stanju onakvom, kakvu je ostavila, uz mali izuzetak, a u ekonomskom u strašno derutnom. Dobre ceste, koje su za to vrijeme podignute, nisu dospjele da, osim za vojnièke, posluže za trgovaèke poslove.
Prva je briga Austrije, kad je dobila Dalmaciju, bila, da u njoj izbriše sve što je podsjeæalo na francusko vladanje. U prvom je redu bila tu administracija i sudstvo. Smjesta su bili ukinuti svi francuski zakoni i uvedeni austrijski, a pokrajina podijeljena prema uzoru nekih austrijskih pokrajina.
Na èelu pokrajinske uprave stajao je namjesnik, a uz njega zemaljska vlada (Landesgubernium), koja je kasnije (1852) dobila naslov "namjesništvo" (Staathalterei). Pokrajinska je vlada bila izravno podložna ministarstvima u Beèu. Dalmatinski je namjesnik bio istodobno i civilni i vojnièki upravitelj pokrajine (Civil- und Militargouverneur). Politièka i sudska uprava u Dalmaciji bile su sada zajedno. Cijela se pokrajina dijelila u èetiri okružja: Zadar, Split, Dubrovnik i Kotor. Okružja su se dijelila u kotare, i to: zadarsko okružje u kotare: Zadar, Rab, Pag, Skradin, Kistanje, Obrovac, Benkovac, Drniš, Knin, Šibenik; splitsko okružje u kotare: Split, Vrhgorac, Vis, Metkoviæ, Vrliku, Omiš, Makarsku, Hvar, Supetar na Braèu, Trogir, Imotski, Sinj; dubrovaèko okružje u kotare: Dubrovnik, Ston, Orebiæ, Cavtat, Korèulu; kotorsko okružje u kotare: Kotor, Budva, Risan i Hercegnovi.
Sudstvo je bilo uređeno ovako: u Zadru je bio prizivni sud (tribunale d'apello), a u sjedištima okružja po jedan okružni sud prve molbe (tribunale di prima istanza) za dotièno okružje. U tim je mjestima "gradska pretura" (pretura urbana) vršila sudbene poslove, a politièke "politièka pretura" (pretura politica). U ostalim kotarima su politièka uprava i sud zajedno (pretura mista).
Kotari su se dalje dijelili u opæine. Mjesta u kojima su bila okružja ili kotari imala su svoje opæinske uprave i opæinsko vijeæe (Amministrazione communale, Consiglio communale), što se u okružnim mjestima zvalo "opæinska kongregacija" - congregazione communale. Opæini na èelu stajao je naèelnik (podesta). Ostale su opæine imale na èelu sindaka, a one veæe još i njegova zamjenika. Manja mjesta pojedine opæine, koja su brojila najmanje 25 porodica, imala su svoga glavara (capovilla). Taj se glavar u dalmatinskom zagorju zvao i kapetan. U gradovima Splitu, Zadru i Dubrovniku bio je politièki pretur istodobno i opæinski naèelnik. U svim je opæinama naèelnika imenovala vlada na tri godine. Ona je imenovala i opæinske prisjednike, na osnovu trojnog prijedloga opæinskog vijeæa. Isto tako, vlada je imenovala i sindake i njihove zamjenike.
Dalmatinsko je plemstvo ostalo razoèarano. Ono se nadalo da æe kad odu Francuzi ponovno uskrsnuti stare komune, s njihovim starim privilegijima, s velikim i malim vijeæima, u kojima æe oni ponovno biti gospodari. Oni su se nadali da æe nestati socijalne jednakosti koju su Francuzi bili zaveli i da æe opet postojati stara dioba između njih i građana i puka. Ali se to nije dogodilo i austrijska je vlada jednako postupala i prema njima i prema ostalima, štoviše, ona im nije priznala njihovo plemstvo, nego su morali moliti da im se ono potvrdi, i u tu svrhu pridonijeti mnogobrojne isprave, platiti izvjesne pristojbe i doèekati u veæini sluèajeva da im plemstvo nije bilo priznato. Znajuæi to, a i zbog toga što plemstvo nije imalo za njih više nikakva znaèenja, najveæi dio starog dalmatinskog gradskog plemstva nije ni tražio potvrdu svoga plemstva. Dalmacija je bila sada austrijska krunovina, u kojoj su upravu preuzeli mnogobrojni èinovnici što ih je Austrija u Dalmaciju poslala, koji sa zemljom i

narodom nisu imali nikakve veze. Ti su èinovnici, od kojih je velik dio bio uzet iz austrijskih talijanskih zemalja, unosili u ovu zemlju svoj, talijanski jezik, koji je uz njemaèki bio i službeni u južnim austrijskim pokrajinama. Dalmatinci su u novoj upravi bili vrlo rijetki, a i ono što ih je bilo, bili su gotovo iskljuèivo niži èinovnici, sretni da su našli zaposlenje u državi koja se naglo birokratizirala.
Austrija je poslije propasti Napoleona Bonaparta bila ponovno nasljednik Venecije, štoviše, ona je sada imala u svojoj vlasti i bivšu dubrovaèku republiku, dakle neprekinut teritorij sjeverno od padskog ušæa do Budve. Jadransko je more bilo sada austrijsko. Ali Austrija nije još imala pomorske svijesti, kao velevlast nije znala, a nije ni mogla iskoristiti svoj novi položaj, koji ju je upuæivao na more i u široki svijet. Njoj sada nije trebalo more, pa nije o njemu vodila gotovo nikakva raèuna; ona je ostala kontinentalna država i posveæivala je moru samo onoliko pažnje koliko je baš morala, ali ni izdaleka onoliko koliko je bilo potrebno.
U takvim prilikama nije se ona ni brinula za zemlje na moru, dakle ni za Dalmaciju. Dalmacija je u pravom smislu vegetirala. Nikakve inicijative na bilo kojem polju, bilo gospodarskom ili kulturnom, sve živi sitnim životom, jedva toliko, da se prehrani, a o nekom politièkom životu nije tada, za vrijeme Metternichova ministarstva, bilo nikakva traga. Cijeli se posao u opæinama kretao oko vrlo malih potreba malih gradova i mjesta, oko postavljanja nekog fenjera u gradiæima ili dozvolama otvaranja neke gostionice i slièno.
Jedino se u bratovštinama, koje su poslije odlaska Francuza bile opet uspostavljene, gotovo sve, razvijao život kao i prije, pa su najvažniji događaji u gradovima i selima bili ophodi, u kojima su nastupale sve bratovštine, da slave svoga sveca zaštitnika.
Jedino su u ovo doba crkva i bratovštine, koje su bile uspostavljene, davale javnom životu Dalmacije nešto života.
Trgovaèki stajala je Dalmacija vrlo bijedno. Austrijska vlada, kojoj splitski lazaret nije ni za što trebao, smatrala je da je najzgodnije ako ga sasvim dokine i zabrani karavanama pristup u Split. Radi toga zamre skoro sasvim splitski promet. Kako su, međutim, Turci svejedno dolazili u Dalmaciju sa svojom robom, bilo je potrebito da se ta roba, koju su oni donosili, èesto iz okuženih krajeva, podvrgne kontumaciji i dezinfekciji, pa mi opet vidimo da djeluju splitski i zadarski lazaret, kao mjesta gdje se dezinficirala roba koja je iz Bosne dolazila. Ujedno su podignute ograde za karavane u selima Spasiæu, Kistanju, Ostrovici i Benkovcu za robu koja je bila iz Bosne, preko palanke Raškoviæa, upuæena u Zadar, u Kninu, Drnišu i Šibeniku za robu koja se gonila u Šibenik, a u Sinju i Klisu za onu, koja je preko Biloga Briga išla u Split. Osim toga je podignuta jedna takva zgrada u Skradinu, za robu koja bi, dolazeæi iz palanke Raškoviæa, prešla preko Spasiæa i Kistanja u Skradin. To su bile jednostavne ograde, s malim stanovima, u kojima su se zatvarale karavane, za koje se sumnjalo, da bi mogle biti okužene.
Roba je dakle dolazila opet iz Bosne starim putovima na obalu, samo što je ona sada nailazila na mnogo više zapreka, a onda nije više potražnja za njom bila onakva kao prije. Roba koju su Bosna i Balkan mogle pružiti Europi preko Dalmacije imala se boriti sa svjetskom produkcijom, koja se kretala Sredozemnim morem i oceanima. Zato izvoz bosanske robe u svijet nije ni izdaleka imao onu važnost koju je prije uživao, pa zato nisu ni dalmatinske luke, a napose Split, imale mnogo znaèenja. U takvim su prilikama golemi prostor splitskog lazareta i zgrade nekoæ silne trgovine upotrijebljene za magazine, kazalište, tamnice, carinarnicu, za barake za artiljeriju i dr. Spliæani su osjeæali kako sadašnja trgovina njihova grada daleko zaostaje za onom u prošlosti. Oni su vidjeli kako je pust karavanski put iz Splita

u Bosnu, pa su uprli sve sile da se karavane opet uspostave. I nakon mnogih njegovih molba, a i dosta živahne polemike, one su doista opet uspostavljene, 21. studenoga 1845.

Ali su se prilike bile sasvim promijenile, a u austrijski trgovaèki emporij, Trst, dolazila je roba iz cijeloga svijeta, koja je mogla biti daleko jeftinija od bosanske. Parobrodi i željeznice izmijeniše u mnogom tok svjetske trgovine, omoguæiše bržu, lakšu i jeftiniju izmjenu robe, kojoj nije mogao konkurirati turski trgovac, što se s velikim naporom probijao sa svojim konjima kroz bosanske gore, po teškim putovima, u strahu od hajduka.

Karavane su bile uspostavljene, ali su njihovi protivnici imali pravo, one su bile nesuvremene.

Kad je Austrija 1814. zauzela Dalmaciju, nitko nije pravio pitanje iz toga hoæe ona pripasti Ugarskoj ili Hrvatskoj ili austrijskom carstvu uopæe; svatko se pokorio bez prigovora, pa i sami Dubrovèani, kad je konaèno bilo uglavljeno da se republika dubrovaèka neæe obnavljati.

Cijelo se dalmatinsko primorje, koje je nekada pripadalo Veneciji, i ono koje je bilo slobodno, sada pomirilo s mišlju da je dio austrijskog carstva i nikakve druge politièke težnje nisu u Dalmaciji nicale, sve tamo do 1848. godine.

Sve do godine 1844. je u Dalmaciji doba pune narodne letargije u svakom pogledu. Upravo tada
došla je dalmatinska inteligencija, daleko više nego u doba mletaèkog gospodstva, potpuno u sklop talijanske kulture. To je vrijeme kad se u velikoj austrijskoj carevini nalazi ne samo Dalmacija, nego i Venecija i Lombardija, dakle jedan velik i kulturan dio Italije, u kojem cvjeta literatura i napreduju nauke i koji je opet bio u uskoj kulturnoj suradnji s cijelom Italijom, premda je od nje bio politièki odijeljen.

Kad je Venecija propala Dalmacija je, kako vidjesmo, s oduševljenjem javno pokazala da hoæe
sjedinjenje s Hrvatskom i Ugarskom i isticala da su Habsburgovci dobili Dalmaciju na osnovu nasljednog prava, koje im je ostalo iz vremena prije nego je Venecija uzela Dalmaciju. To se onda pokazalo i kasnije, za vrijeme francuskog vladanja.

Venecija nije ni kušala Dalmaciju potalijanèiti, jer nacionalna talijanska ideja nije tada uopæe postojala i Veneciji je za cijelog njenog vladanja u Dalmaciji bilo dovoljno da Dalmatinci budu njoj vjerni podanici i nimalo se nije nikada brinula ni za njihov jezik, ni za njihove škole, ni za njihovu literaturu, ni uopæe za kakav dio njihova duhovnog života. Službeni je jezik bio talijanski, ali to je bilo zbog toga što je taj jezik bio jezik vladajuæe države koja nije smatrala uopæe potrebnim obazirati se u svojim službenim poslovima na jezik naroda koji joj je bio podložan. Isto tako su i autonomni poslovi pojedinih komuna vođeni na talijanskom jeziku, jer je država htjela imati kontrolu nad njihovim radom. Dalje od toga nije se Venecija miješala u pitanje jezika i njoj je bilo sasvim svejedno kojim jezikom èlanovi Velikog vijeæa u svom privatnom životu govore, ili kojim pišu, pa èak i štampaju svoje knjige, u samoj Veneciji. Ono malo domaæe inteligencije, odgojene u Italiji, smatralo se gotovo bez izuzetka Hrvatima (Ilirima, Slovenima), ako je živjelo u Dalmaciji, a takvim ih je smatrala i sama mletaèka vlada, i sami Mleèani, koji nisu nikada gledali na Dalmatince kao istonarodne sa sobom. Osim toga, u Veneciji je vladala iskljuèivo i uvijek, sve do njenog pada, mletaèka aristokracija. Svi ostali su bili građani drugoga reda, pa sve da su i htjeli, nisu Dalmatinci mogli doæi do neke državne èasti ni u Veneciji, ni bilo gdje u državi. Oni su uvijek bili upuæeni na svoje komune. Tek su u vojsci mogli postiæi neke niže èasnièke redove, ali su viši bili rezervirani za mletaèko plemstvo i za eventualno primljene dobro iškolovane i iskusne strane vojskovođe.

Što se samog jezika tièe, vrijedilo je i pri kraju republike uglavnom ono što je Mleèanin Gianbattista Giustiniani kazao za 1553. godinu. Hrvatski je jezik bio iskljuèivi jezik po svim dalmatinskim selima, bez izuzetka, a u gradovima svi su hrvatski govorili, osim nešto talijanskih doseljenika, obrtnika i po koji intelektualac, koji su i poslije doseljenja saèuvali svoj jezik i nauèili hrvatski. Tih je talijanskih doseljenika bilo razmjerno malo i za pojedine gradove možemo ih na prste nabrojiti, a u nekima ih uopæe nije ni bilo. Kako su u zadnjem stoljeæu republike mnoga dalmatinska vlastela slala svoje sinove na talijanska sveuèilišta, pojaèao se nešto talijanski jezik u međusobnoj upotrebi među plemstvom, napose u Zadru. Ovakvo je stanje Austrija našla kad je prvi put došla u Dalmaciju. Hrvatskim je jezikom govorila cijela zemlja, osim nešto građanstva, nešto plemstva i višeg sveæenstva u gradovima, dok je ostalo gradsko stanovništvo govorilo iskljuèivo hrvatski.
Protivno opæem mišljenju, prema kojemu su Francuzi podigli u Dalmaciji svu silu osnovnih škola, treba istaknuti da u doba kad su Francuzi ostavili Dalmaciju, 1814. g., nije u njoj bilo ni jedne javne osnovne škole. I Dandolova, i kasnije naredbe o školama, predviđale su uvijek da škole treba izdržavati opæina, a uèitelje da plaæaju roditelji djece koja polaze školu. I jedno i drugo bili su dovoljan razlog da se škole u manjim mjestima ne otvore i otvorile su se bile samo u veæim, u gradovima, prepustivši osnovnu obuku privatnim uèiteljima. Sve Dandolovo nastojanje koje je, dok je on upravljao Dalmacijom, dalo dobrih plodova i škole se otvarale, upropašteno je za vrijeme "ilirskih provincija". U doba kad je Austrija uzela Dalmaciju, 1814. g., nalazio se po jedan kolegij u Zadru, Šibeniku, Trogiru, u Splitu biskupsko sjemenište, a u Dubrovniku licej. Osim toga, postojala su dva biskupska sjemeništa s hrvatskim nastavnim jezikom, u Priku i Zadru.
U naèelu, odluèila je austrijska vlada da u Dalmaciji podigne školstvo, ali to je išlo vrlo polagano. Poteškoæe su bile razne, a najglavnija je bila ta što nije bilo uèitelja. Prema odluci beèke dvorske komisije za nauke 1821. imale su se otvoriti ove škole: u Zadru "normalna" ili uzorna glavna škola, u svim glavnim mjestima okružja i u gradovima u kojima æe biti sjedište biskupa po jedna glavna škola. U mjestima u kojima je pretura, a i u drugim veæim mjestima, mogu se osnovati trivialne škole. U knjigama za I i II razred osnovnih (poèetnih) škola ima biti na jednoj strani talijanski, a na drugoj hrvatski tekst, ali su knjige za III i IV razred imale biti samo na talijanskom jeziku. U dvostrukom tekstu trebao je biti tiskan i katekizam.
G. 1823. razdijeli vlada osnovne škole na više i niže. Broj je škola vrlo polagano rastao, pa 1830. g. ima cijela Dalmacija svega 33 nove osnovne škole (7 viših, 4 ženske i 21 nižu). Uz te javne, bilo je i nekoliko privatnih škola. Deset godina kasnije bilo je u Dalmaciji 55 redovitih i 15 nedjeljnih škola (7 viših, 42 niže i 6 ženskih).
Nastavni je jezik u svim osnovnim školama bio talijanski, s hrvatskim ili samo talijanski. Još 1838-39. g. bio je u 13 škola nastavni jezik talijanski, a u 42 talijanski s hrvatskim. U školama sa 3 i 4 razreda, u III i IV razredu nastavni je jezik bio samo talijanski.
Na taj je naèin Austrija nastavljala s onim što je francuska uprava u Dalmaciji zapoèela: stvaranjem intelektualnog sloja odgojenog u talijanskoj kulturi. Od škola koje su imale pored talijanskog jezika i hrvatski bila je slaba korist, štoviše, bilo je obrnuto; u njima su djeca pomoæu svog rođenog jezika nauèila talijanski, koji je bio službeni jezik u svim uredima i sudovima, i po neki je, gledajuæi u talijanskom jeziku jezik gospode, a želeæi i sam postati gospodin, zapuštao i katkad i napuštao svoj materinski. Austrija je dakle stvarala ono, što nije Venecija za cijele svoje vladavine nikad radila, dalmatinskim Hrvatima pomoæu škola nametala tuđi jedan jezik, talijanski. I ako je broj osnovnih škola bio još uvijek razmjerno malen, jer su se one polagano otvarale, tako da je još 1842-43. bilo u Dalmaciji svega 60

osnovnih škola, a 1845-46. 151, svejedno je bilo mnogo da budu rasadnici odnarođivanja.
Ako se pak to nije događalo, nego u vrlo maloj mjeri, uzrok je u prirodnoj otpornosti Dalmatinaca, a i u tome što je školu polazila manjina školskih obveznika. Godine 1845-46. polazilo je u Dalmaciji školu svega 6.492 djeteta, a 15.701 dijete nije polazilo nikakve škole.
Još je gore bilo sa srednjim školama. Veæ su Francuzi osnivanjem srednjih škola u Dalmaciji, u
kojima je nastavni jezik bio talijanski, uèinili mnogo za talijaniziranje dalmatinske inteligencije. Austrija je samo nastavila ono što su Francuzi zapoèeli. Ona je promijenila naukovnu osnovu, prilagodivši ju onoj srednjih škola u ostaloj monarhiji, ali je zadržala talijanski jezik kao nastavni.
Godine 1817. preustrojeno je dalmatinsko srednje školstvo, prijašnje škole bijahu ukinute i osnovane tri gimnazije: u Splitu, Dubrovniku i Zadru. Gimnazija je od 1818. imala 6 razreda, prva èetiri bijahu "gramatika", zadnja dva "humanitas". Nastavni je jezik bio u svim školama talijanski. Jedan mali privremeni izuzetak bio je uèinjen za dubrovaèku gimnaziju, i to samo za prvi razred gramatike, gdje se upotrebljavala mala talijansko-hrvatsko-latinska gramatika oca Apendinija.
U studenom 1829. g. izda vlada naredbu da se u dalmatinske gimnazije ne smiju primiti uèenici
koji nisu građanskog staleža i dosta imuæni, osim, izuzetno, ako su vrlo daroviti.
U dalmatinskim gimnazijama uèio se i njemaèki jezik, kao neobligatan predmet, ali se o hrvatskom jeziku nije ni mislilo, ni u jednoj gimnaziji, pa ni u Dubrovniku, gdje se u liceju za vrijeme francuskog vladanja, od 1808, uz ostale jezike poduèavao i hrvatski.
Takve ostadoše dalmatinske srednje škole sve do 1848 g.
Preko èetrdeset godina su najprije Francuska, a za njom Austrija, odgajale Dalmatince u talijanskom duhu i mnogim djeèacima i mladiæima koji prije u svom selu nikada nijedne talijanske rijeèi nisu èuli nametali i talijanski jezik i talijansku kulturu. Dalmatinski Hrvati, ako su htjeli u školu, morali su u njoj talijanski nauèiti, ako su htjeli u državnu ili koju drugu javnu službu, morali su talijanski jezik poznavati, ako su se htjeli dopisivati s državnim vlastima, morali su to èiniti talijanski. Austrija je jednostavno nametala taj jezik Dalmatincima, na svim granama javnoga života. Pored toga slala je u Dalmaciju kao èinovnike i èasnike mnoge Talijane iz Lombardije i Venecije koji nisu hrvatskog domaæeg jezika ni poznavali i ne samo službeno, nego i u privatnom opæenju, govorili talijanski.
Tako se brzo, utjecajem državne vlasti, stvorio u svim veæim mjestima krug ljudi odgojenih u talijanskom duhu i jeziku, koji su u svojim "casinima" (èitaonicama) i govorili talijanskim jezikom i raspravljali pitanja koja su se raspravljala u Italiji, kretali se u istim mislima i interesirali ih isti problemi koji su zanimali ljude u Veneciji, dok ostali narod talijanskog jezika nije ni razumio.
Tako je nastao onaj sloj intelektualaca, makar koliko tanak, po dalmatinskim gradovia, koji je 1848. predstavljao u opæinama Dalmaciju i koji nije osjetio želju da se u velikom èasu odazove
braæi preko Velebita. Stvorila ga je Austrija u prvim decenijima svoga vladanja u Dalmaciji. Bila je to inteligencija, a još više poluinteligencija, koja je èesto tek primirisala ljepotu talijanskog genija, ali se i s time ponosila, prezrevši i svoj narod i svoj materinji jezik. U drugom su redu bili to èinovnici, državni i opæinski, koji su se u birokratskim jaslama dobro nalazili i nisu ih smetali bilo kakvi nacionalni ili slièni problemi. Oni svi, i prvi i drugi, nisu se ni sada ni kasnije nikada priznavali Talijanima; oni su bili Dalmatinci, koji su

priznavali svoje hrvatsko podrijetlo, ali su ga nazivali "dalmatinskim", ili "slaveno-dalmatinskim", i pritom isticali svoju talijansku obrazovanost.
U takvim prilikama, u dugom periodu od preko 30 godina, nije u Dalmaciji izašla nijedna knjiga na hrvatskom jeziku koja bi bila namijenjena intelektualcima, osim ako ovamo raèunamo izdanja
Gunduliæevih djela koja je 1826. zapoèela tiskara Martecchini u Dubrovniku, s prvim izdanjem
njegova Osmana. Sve drugo, ono malo, što je tiskano na hrvatskom jeziku, samo su molitvenici ili sliène knjige koje služe pobožnoj svrsi. Pa i toga je bilo vrlo malo. Kroz to je vrijeme izašlo, koliko smo mogli pronaæi, svega 67 publikacija na hrvatskom jeziku, od kojih 6 samo na jednom listu, nekoliko biskupskih poslanica, a ostalo veæinom molitvenici. U istom je razdoblju izašlo u Dalmaciji preko 500 publikacija na talijanskom jeziku, među kojima se nalaze i djela velike književne, odnosno nauène vrijednosti. To su djela Tommasea, Kataliniæa, Kreljanoviæa, braæe Appendini, Solitra i drugih.
Ali, pored svega takvog djelovanja austrijske vlade, koja kao da je išla za tim da pomoæu svojih ureda i škola izbriše hrvatski narod u Dalmaciji, bilo je i sada u njoj muževa koji su dizali svoj glas, upuæujuæi Dalmaciju na njenu narodnu pripadnost. G. 1823. pjeva Dubrovèanin Kaznaèiæ:

"Jedno nebo nas pokriva
Isti jezik nas jedini,
Među ostalim zabavami
Jezikom se našiem brini,
Er s jezikom diènost prava
i slovinska cavti slava!"

Štoviše, u mrtvilu koje je Dalmacijom zavladalo istièe se u opasci jednoj pjesmi o Dmitru Hvaraninu, u stilu Priboeviæa i Kaèiæa, "slovinski rat" pod kojim se misli "ilirski", identificirajuæi tako stare Ilire s tadašnjim Hrvatima. Godine 1822. tiskao je Nikola Jakšiæ u Zadru prigodom rođendana Franje I jednu "carme" na talijanskom jeziku, u kojoj se nalaze i ovi
stihovi:

"A vi, novi leviti, koje sabra
Velikodušni vladar, u ovako lijepom danu,
Zapjevajte himne slavenske muze,
Koja kæerka slave, junaèke pjesme
Pjeva među vrletnim vrhuncima Velebita,
I u rodnome jeziku èini da dojekuje
Gunduliæeva trublja...
Sa idumejske citre slavenske zvuke
Izveo je Đordiæ, i od obale Omble
Pustio je da odjekuju uzvišeni pjesni.
Oh, neka izađe iz zaboravi ilirska Muza
Sada, kad sveti Atenej izražuje ljepotu umjetnosti
I istinu ozbiljnih nauka
Zlatnim naèinom rodnoga jezika."

I u drugoj jednoj svojoj talijanskoj pjesmi, 1825. g., opet prigodom rođendana Franje I, govoreæi o zadarskom Ateneju pjeva Jakšiæ:

"Ali ti, ilirska ženo, svrati svoj veseli
Pogled k svetom Ateneju, gdje se èuje
Slavenska lira starinskih barda..."

Tako je bilo kod intelektualaca. Kako su pak osjeæali široki narodni slojevi, ne samo u selima, nego i u gradovima, pokazuje nam jedna narodna pjesma iz 1825. g., koju je objelodanio Dujam Sreæko Karaman pod naslovom "Voza godine 1925.". Ova narodna pjesma poèinje ovako:

"Na ijadu i osam stotina
Dvaest i pet suvišje godina
Stopru biše izteklo proliæe
I procvalo po dolinan cviæe;
Knjigu pišu od Splita gospoda
Arvatskoga slavnoga naroda..."

"Draga braæo, mi smo od Varoša,
Sveti Duje na dobro nan doša!
Pa kad vide splitskoga Arvata
Nek se odma sakriju za vrata..."

Godine 1843. izašla je u Veneciji knjiga franjevca Donata Fabjaniæa "Alcuni cenni sulle scienze e lettere dei secoli passati in Dalmazia", u kojoj Fabjaniæ govori s oduševljenjem o dalmatinskim pjesnicima koji su pjevali i pisali u hrvatskom jeziku, kuje u zvijezde "ilirski jezik" i zauzima se za pretiskivanje i izdanje ovih pjesnika.
Vidimo iz toga da je u Dalmaciji i sada, pored sveg protuhrvatskog rada Austrije, bilo intelektualaca koji su svjesni svoje narodne pripadnosti i narodne pripadnosti cijele Dalmacije, pokazivali put kojim treba krenuti cijelo nacionalno i književno nastojanje u Dalmaciji. Međutim su se oni imali boriti s golemim poteškoæama, koje su im se isprijeèile na putu, od kojih je najveæa bila državna vlada sa svojim nametanjem talijanskog jezika.
Tipièna vrst tadašnje dalmatinske literature bile su pjesme i sastavci u poèast cara, prigodom
njegova rođendana i imendana, u poèast biskupa, kanonika, prigodom vjenèanja ili smrti, i slièno. Sve je to bilo oponašanje talijanskih pjesnika, sve veæinom bezbojno, puno klasiènih figura, mitoloških događaja, sve bez ikakve vrijednosti.

2.POÈECI NARODNOG BUĐENJA U DALMACIJI

Rekli smo da ni u to doba letargije u Dalmaciji nije ponestalo u njoj ljudi koji su još uvijek duboko osjeæali svoju narodnu pripadnost i koji su željeli narodni preporod. Ali oni nisu bili borci. Da se slomi sve pogubno djelovanje austrijske škole i birokracije trebalo je jaèeg zamaha, trebao je pokret. Prvi koji je u tom smislu poèeo rad na narodnom budenju u Dalmaciji bio je Šibenèanin Božidar Petranoviæ. On je g. 1836. izdao u Karlovcu "Srpsko-dalmatinski Almanah za ljeto 1836.", koji od g. 1838. nosi naslov "Srpsko-dalmatinski

Magazin", a tiska se u Zadru kod braæe Battara. U Magazinu kojemu je bila svrha da se podigne u narodu ljubav za njegov jezik, koji veæina Dalmatinaca ovoga vremena nije smatrala sposobnim za kulturni posao, pisali su i pjevali i prekovelebitski Hrvati, gdje je veæ narodna svijest bila probuđena. Oni pozivahu Dalmatince i Dalmatinke da se nacionalno probude. Tako to èini Ivan Trnski 1840. godine, uz Antuna Kaznaèiæa, Petranoviæa, i pisca dalmatinske povijesti Ivana Kataliniæa.

"Što nepomnja nami krati,
Što navidnost huda otima,
Ilir ište da povrati,
da od tuđinijeh priuzima.
Brzo u skupu priskoèite,
Za podpomoæ svetu odluku,
Duh i glase podignite,
Braæi svojoj dajte ruku.
Jednodušno nek se oglase
Na narodno na pozvanje,
Nek Latinac snebiva se
Da smo od njeg ništa manje."
(Kaznaèiæ, 1843)

Veza između dalmatinskih i prekovelebitskih Hrvata bila je uspostavljena, svijest o zajednièkoj narodnoj pripadnosti isticala se sada i u novom dalmatinskom književnom poslu. Mnogo jaèi pothvat poduzeo je dr. Antun Kuzmaniæ kad je 1844. g. pokrenuo u Zadru èasopis "Zora Dalmatinska". Bilo je to doista odvažno djelo, kad se uzmu u obzir prilike kakve su u to vrijeme vladale u Dalmaciji, punoj inteligencije odgojene po talijanskim gimnazijama i na sveuèilištima u Italiji. Tek su seoski sveæenici, odgojeni u sjemeništima u Zadru i Priku i redovnici odgojeni u samostanima mogli biti publika na koju je Kuzmaniæ mogao raèunati. Uza sve to on se dao na taj vrlo težak pothvat, uz potporu i suradnju mladog èasnika u zadarskoj posadi Petra Preradoviæa. Prvi broj "Zore Dalmatinske", u kojem se nalazila i pjesma Preradoviæa "Zora puca", primljen je s velikim simpatijama i oduševljenjem od strane dalmatinskih Hrvata, a bio vrlo lijepo doèekan i kod prekovelebitskih, od kojih su mnogi postali njeni suradnici.
Svrha je "Zore Dalmatinske" bila da probudi dalmatinske Hrvate, da ih privede materinjem jeziku u pisanju književnih sastavaka, da pokaže kako je i njihov materinski jezik sposoban ne samo za društveno opæenje, nego i za književni posao, i za nastavni jezik u školama i za službeni jezik u uredima. Dalmacija je hrvatska zemlja i u njoj treba vladati hrvatski jezik na svim poljima javnoga života.
Koliko je oduševljenje pobudila Zora, vidi se, da je veæ prve godine svoga izlaženja okupila oko sebe 746 predbrojnika, što je za ono vrijeme i one prilike vrlo visok broj. I suradnici joj pristupaju sa svih strana: Kaznaèiæ, Preradoviæ, Kovaèeviæ, Boroeviæ, Nestor, Car Janko, Ciganiæ, Davorin, Galac itd., svega njih 40 veæ u prvoj godini opstanka, što je svakako vrlo visok broj. Druge godine njenog izlaženja imala je ona 46 suradnika.
Dalmatinska je javnost bila izlaskom "Zore" èvrsto prodrmana. Sada se prvi put dogodilo da se
našao velik broj dalmatinskih intelektualaca koji su jasno i glasno, zajednièki i na okupu oko

toga lista, tražili da se hrvatskom narodnom jeziku u Dalmaciji dade ono pravo koje mu svakako
pripada, kao onome kojim govori, gotovo iskljuèivo, cijela pokrajina.
Kakve su bile prilike u tom pogledu u Dalmaciji, kaže nam u "Zori" 1844. g. uèitelj Staziæ: "... sramotna nemarljivost za nauk našega jezika bila je nadvladala toliko, da se je narod s njim sramovao, kako sa svojim imenom i sobom istim."
Narodni preporod, koji je veæ od jednog decenija bio zahvatio Hrvatsku, jedva se dotakao Dalmacije prije 1840. g. To je vrijerne kad jedan od njenih najveæih sinova, Nikola Tommaseo,
odgojen u Italiji, i prigrlivši svom dušom talijansku kulturu, živeæi u njoj, radi za ujedinjenje Italije. Međutim, poslije posjeta svom rodnom gradu Šibeniku, 1839. g., Tommaseo se vraæa svom narodu i sastavlja "ilirski neku stvarèicu", naziva hrvatski narod u Dalmaciji svojim narodom, jezik "naš sladak jezik", a u predgovoru izdanja knjige "Canti popolari toscani, corsi, illirici e greci" istièe on želju da se Bosna, Hercegovina, Crna Gora i Dalmacija, s Hrvatskom i Slavonijom i Srbima u Madžarskoj... svojevoljno sjedine pod jednom jedinom voljom".
Veæ je 1841. g. Tommaseo napisao svoje "Scintille - Iskrice", koje su u jednom dijelu bile napisane hrvatskim jezikom. Taj dio, koji nije mogao izaæi zbog cenzure, išao je u Dalmaciji od ruke do ruke. Godine 1844. dao je Kukuljeviæ tiskati u Zagrebu taj hrvatski dio "Iskrica", koje je cenzura zabranila. Tek 1848. dao je Kukuljeviæ tiskati novo izdanje "Iskrica", koje je Tommaseo sam ispravio.
U njima Tommaseo otkriva svoju dušu i svoje osjeæaje prema svom narodu i jeziku. Za Dalmaciju on kaže, među ostalim: "... Dalmacijo moja, malena si među jugoslavenskim sestrama svojim, ali mi neki glas govori da ti neæeš biti manja ni ružnija, nego da æe se pjesme tvoje na daleko èuti, i upokojit æe u grebu sinove tvoje..."
On je ponosan svojim narodom: "Kroz razlièite vozduhe rastežu se uda tvoja, narode moj. U jedno vrijeme ti vidiš snjegove i cvijeæe, kazališta i planine, medvjede i knezove. Ali dobro tvoje nije jošter nego klica malešna, koju valja hraniti s mnogim znojenjem, valja ju navodniti suzama, a do potrebe i krvlju našom."
Tommaseo se u XXIV Iskrici obraæa omladini koja ide u inozemstvo, poziva ju da se uvijek sjeæa
svoje domovine i kaže joj: "uzdržite jezik njen; uèite i druge jezike, ali da vam tuđi ne istjera materinjeg iz srca, da ne bude rat i dubina u mislima vašim, kako se to njemu dogodilo. O hrvatskoj narodnoj pjesmi kaže Tommaseo: "Pjesme su povijest naša, u njima tražimo dobro i zlo naše..." Svoju politièku težnju u to vrijeme izrièe Tommaseo ovako: "Rado bih ja umro, kad bih ti (Dalmacijo) mogao ostaviti spomenku ljubavi moje, kad bih se mogao ufati da æeš biti prsten zlatnih veriga koje valja da slobodno svežu sve kæeri slovinske matere naše".
Tommaseo se sada sve više osjeæa Slavenom, što on više puta izjavljuje, a neke publikacije izdaje pod imenom "Slaven". Godine 1847, piše on Capponiju: "Ja, Slaven, branim opata Giobertija". Tommaseovi protivnici nazivaju ga Slavenom, e da ga ponize. Pjesnik Niccolini naziva ga "hipokrita i zlobni Slaven". Svoj nacionalni osjeæaj, koji je Tommaseo tako jasno i otvoreno istaknuo u "Iskricama" i koji je on potvrdio u pismima svojim prijateljima kao i u javnoj štampi, istaknuo je on osobito u svojoj knjizi "Intorno alle cose dalmatiche e triestine" (O dalmatinskim i tršæanskim stvarima). Knjiga nosi posvetu: "Gradu Trstu u znak zahvalnosti za gostoprimstvo. Jedan Slaven." U njoj govori Tommaseo o hrvatskom jeziku ovako: "Naš je jezik krepèi od talijanskog i latinskog, a nije manje bogat od grèkoga", a o narodnim pjesmama: "Poštivanje narodnih pjesama pomoæi æe nam i u ovome, da

saèuvamo našem narodu njegov starih stih... Ja imam spremljena dva sveska pjesama našega naroda." Hrvatski narod naziva Tommaseo "moj narod" (mia nazione), a talijanski "narod, koji zbog dugog zajednièkog života s njime i zajednièkih bolova smatram kao svoj vlastiti."
Tommaseovo gledanje na Dalmaciju èetrdesetih godina pokazuje nam što je i kakva je u narodnom
pogledu doista bila Dalmacija toga vremena. Hrvatska, po svojoj narodnosti i po svom duhu, imala je ona u svojim gradovima dio inteligencije koja je djelovanjem austrijskih škola u samoj Dalmaciji i u Lombardiji i Veneciji zavoljela talijanski jezik i talijansku kulturu i istodobno divila se talijanskom narodu koji se budio uz pjesme svojih patriotskih pjesnika koji su znali da njegove težnje pjesnièki zaodjenu. Bilo je dakle Dalmatinaca, koji su se time oduševljavali, ali su ti bili vrlo rijetki pojedinci. Najveæa veæina tih Dalmatinaca, koji su odgojeni u austrijskim i talijanskim školama, èitali talijansku literaturu i nastojali međusobno talijanski govoriti, bili su austrijsko-birokratski zadojeni èinovnici, kojima je bilo samo do položaja.

3.GODINA 1848.
Dne 15. ožujka 1848. g. izdao je car Ferdinand patent kojim daje slobodu tiska, odreðuje narodnu gardu i saziv poslanika pokrajinskih staleža, da svi oni zajedno izrade ustav, koji je on odredio.
Dalmatinci nisu nešto takvo ni oèekivali, ni sudjelovali u borbi za to, ali su svejedno pozdravili ustav, neki èak i oduševljeno, uvjereni da æe on možda ipak nešto dobro i Dalmaciji donijeti. Dalmatinski intelektualci, koji su hrvatski osjeæali, pozdravili su ga oduševljeno. "Braæo Dalmatinci - kaže "Zora" - evo nam se, Bogu hvala, razviđa, znamo, gdi smo i što smo, e1e sunce nam se rodilo." Ustav je dan, treba iæi boljoj buduænosti, polagano, ali sigurno. Treba oživjeti u prostom narodu narodni osjeæaj. "Jedan veliki uzrok nevolja našega naroda jest vladanje taljanskoga jezika." "Slavjanski duh, Slavjanski jezik, Slavjanski nauk", pisala je Zora pozdravljajuæi ustav, "pravo je da obuzimaju širom svu ovu Dalmaciju, jera smo mi pravi Hrvati starinom, ipak od same naše međašne braæe možemo sebi podpor steæi." "Narodna straža ima biti odivena po hrvatskom kroju." Èlanak svršava: "Živio naš èestiti cesar Ferdinand II, Bog ga veselio mnogo litah i godinah! Živila naša narodnost hrvatska!"
U iduæem broju poslije "Pozdrava slavjanskih đaka univerziteta beèkog braæi po Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji", istièuæi kako oni s pravom kažu da Hrvatska ima mnogo nevolja s Mađarima, poziva "Zora" Hrvate iz banovine da se pridruže Dalmaciji, "da se složi i virni Hrvatski narod na obranu našu i Cesarovine. Kad tako budemo složni, tadar i ova malina građana, što talijanski misli, promislit æe se, priznat æe, da je velika potriba hrvatski misliti, hrvatsku našu narodnost dizati."
Rekosmo da su Dalmatinci pozdravili ustav, ali je zapravo bilo vrlo malo njih koji su uopæe znali što je to ustav, odnosno konstitucija. Posvuda se sada osnivale narodne garde, sazivale opæinske skupštine, birali novi predstavnici u opæinske odbore, držali se sveèani "Te Deumi" po svim mjestima Dalmacije itd. Ni onda kad su stigli tiskani carski patenti, na talijanskom i hrvatskom jeziku, i osvanuli o svim javnim mjestima, nisu Dalmatinci mnogo više znali o ustavu. Da to nekako rastumaèi, izdala je dalmatinska vlada neke oglase i jednu okružnicu dalmatinskog namjesnika, u kojoj on tumaèi narodu što je to ustav. Dalmatinski namjesnik Ivan Augušt vitez Turszky objavio je tu okružnicu, "eda `termin' ustav" ne bude uzet u krivom smislu ili tumaèen kao razuzdana sloboda. Po ustavu, tumaèio je namjesnik,

"narod biva predstavljen od osoba u koje on postavlja svoje povjerenje, a ti predstavnici izrazuju Nj. Velièanstvu narodne želje, sudjeluju u zakonodavstvu i nadziru administraciju i financijske poslove, a sve po odredbama, na naèin i oblik, koji æe se ustanoviti, a da međutim ne budu one dužnosti koje sada postoje prema državi i vlastima ni najmanje okrnjene". Do toga vremena ne smije se zakonito postojeæe stanje svojevoljno mijenjati, ne smije se dirati u pravo vlasnosti i posjeda itd.
U svrhu da se izaberu predstavnici koji æe poæi u konstituantu, odredi dalmatinska vlada da se odmah sazovu opæinska vijeæa, s poveæanim brojem èlanova, koje æe imenovati kongregacije ili opæinske uprave, a potvrditi okružna poglavarstva. Tome æe proširenom vijeæu sudjelovati sindaci i vicesindaci onih opæina koje se nalaze unutar odnosnog preturskog kotara, a nemaju opæinskih vijeæa. Ta æe vijeæa odmah izabrati biraèe, koji æe onda izabrati svoje predstavnike. Predstavnici pojedinih okružja izabrat æe izaslanike na ustavotvornu skupštinu. Cijela je Dalmacija trebala izabrati petnaest izaslanika.
Ti predstavnici, po 5 za opæine Split i Zadar, 4 za Dubrovnik, 3 za Kotor i Šibenik, a po 2 za ostale opèine, i to samo one koje su imale opæinska vijeæa, imali su se onda sastati u glavnom mjestu svoga okružja i izabrati izaslanike koji æe poæi na konstituantu. Sva dalmatinska okružja zajedno imala su izabrati 15 izaslanika. Ti su se izaslanici imali onda sastati u glavnom gradu pokrajine, Zadru, da se tamo sporazume i dogovore.
Veæ prije donošenja ustava uputili su zagrebaèki Hrvati kralju "reprezentaciju", prihvaæenu od gradskog vijeæa, 17. ožujka 1848, u kojoj, pored ostalog, traže da se sazove hrvatski državni sabor i da se pozovu i dalmatinske opæine da na taj sabor pošalju svoje "poklisare", jer bi se Dalmacija imala pridružiti Hrvatskoj i Slavoniji.
Pitanje sjedinjenja s Hrvatskom
Dok je u Dalmaciji ustav izazvao oduševljenje i veselje zbog postignute građanske slobode, izazvao je on u Hrvatskoj daleko veæe nade i težnju za državnom samostalnošæu u okviru habsburške monarhije. Èim je grad Varaždin saznao za ustav, on je iz sjednice svog opæinskog vijeæa, 21. ožujka, uputio caru "reprezentaciju" i pozvao sve ostale hrvatske gradove da to uèine. U toj je reprezentaciji tražio Varaždin, pored ostaloga, i pridruženje Dalmacije Hrvatskoj, jer je ona nekad njoj pripadala. Slièan je zakljuèak istoga dana donio i Zagreb, istièuæi kako Dalmacija pripada Hrvatskoj "po zakonu, historiji i narodu". Iza toga su na "velikoj narodnoj skupštini trojedne kraljevine Dalmacije, Hervatske i Slavonie" u Zagrebu, 25. ožujka, iznesena "Zahtijevanja naroda", koja je onda odnijela velika deputacija od 400 izabranika kralju u Beè. U tim se "zahtijevanjima" traži pored ostalog:
"Krepko i novo sjedinjenje u svakom smislu naše po zakonu i dogodovštini k nama pripadajuæe kraljevine Dalmacije s kraljevinom hrvatskom i slavonskom." Državni sabor, koji bi se imao sastati svake godine, sastajao bi se naizmjence u Zagrebu, Osijeku, Zadru i Rijeci. Odmah zatim rasposlao je grad Zagreb na dalmatinske opæine pismo, u kojem izražava nadu da æe se sada Dalmacija konaèno pridružiti Hrvatskoj i Slavoniji i izvješæuje ih o deputaciji k caru, koja æe ga, pored ostalog, zamoliti da sazove državni sabor i da na taj sabor pozove i zastupnike Dalmacije. Grad Zagreb, istièuæi svoje uvjerenje da æe kralj, ispunjujuæi obeæanje svog oca, uvažavajuæi zakone i inauguralnu prisegu, uvažiti to traženje banovinskih županija, pozva dalmatinske opæine da i one zatraže od kralja to isto i pokažu mu da svi Hrvati jednako osjeæaju i isto hoæe. "Zato vas, slavna gospodo i braæo - kaže grad Zagreb - koji ste poglavarstvo i organ naroda pozivamo da, spominjuæi se da ste jedan narod s nami, da jedna krv u naših žilah vrije, da nas jedan isti materinski jezik skopèa, one korake uèinite i ona sredstva poprimite, koja svrhi našeg politièkog sjedinjenja vode."

Taj poziv dalmatinskim opæinama tiskan je u "Novinama dalmatinsko-hrvatsko-slavonskim" od 30. ožujka 1848. g. Dva dana zatim izašao je èlanak Bogoslava Šuleka "Braæo Dalmatinci", u kojem on istièe potrebu sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i iznosi kako je ta želja Hrvata ne samo pravedna, nego kako je car Franjo tu "reinkorporaciju" više puta obeæao i kako su i hrvatski i ugarski sabori to sjedinjenje uvijek tražili. Šulek se na to obraæa Dalmatincima i poziva ih da se združe i sjedine s Hrvatskom. "Povratite se sada mila braæo naša - pisao je Šulek - stopite se s nami u jedno tijelo. Do sada se je mogao samo onaj u Dalmaciji na kakovu èast popeti, koji je znao talijanski, odsele æe samo onaj upravljati, koji znade dalmatinski (hrvatski), kog je slovinska majka rodila!"
I ban Jelaèiæ upravi proglas "Narodu hrvatskome i srbskome u trojednoj kraljevini Dalmacije, Hrvatske i Slavonie", u kojem kaže o Dalmaciji: "Ja sam od Njegovog Velièanstva imenovan također banom Dalmacije; zato se tvrdo nadam da praviènosti kralja i od krepke volje naroda, da ovo moje naimenovanje neæe ostati kod samog naslova."
Poglavarstvo i opæina grada Siska poslali su 25. travnja jedan dopis svim hrvatskim i dalmatinskim opæinama, moleæi da ga podupru da i on uzmogne svoje zastupnike poslati u hrvatski sabor.
Narodna skupština križevaèke županije poslala je 28. travnja dalmatinskim opæinama dopis u kom iznosi svoje želje, medu kojima je i "sjedinjenje trijuh sestara Horvatske, Slavonije i Dalmacije, kao i èitave Granice."
Kad su banovinski Hrvati uputili dalmatinskim opæinama iskreno i otvoreno svoje pozive, nisu imali pojma da dalmatinskim opæinama ne upravljaju od naroda izabrani vijeænici, nego da je njima na èelu inteligencija odgojena u talijanskim školama i èinovništvo koje je dobrim dijelom Austrija u Dalmaciju poslala, koje nije hrvatskog jezika ni razumijevalo. Iz onoga što smo prije razložili nije se moglo nikako oèekivati da æe takvi upravljaèi dalmatinskih opæina htjeti da se za volju narodnih želja i potreba za volju sjedinjenja dalmatinskih Hrvata s onima preko Velebita odreknu svojih mjesta i položaja. Šulekov èlanak, u kojem se isticalo da æe upravljaèi Dalmacije biti samo oni koji hrvatski znadu, izazvao je kod svih dalmatinskih èinovnika, a ti su bili glavni stup opæinskih vijeæa, samo zaprepaštenje i strah da æe oni izgubiti, u sluèaju takva sjedinjenja, svoja mjesta. Zbog toga oni odmah zapoèeše živu agitaciju kod svih opæinskih vijeæa da se takva traženja prekovelebitskih Hrvata odbiju.
Iako vrlo malo, ipak su nešto djelovali na raspoloženje Dalmatinaca 1848. godine i događaji u Veneciji. Lombardija i Venecija bile su veæ u sijeènju 1848. g. u vrenju, a u Veneciji zatvoreni Tommaseo i Manin. Dne 17. ožujka mletaèki narod pusti iz tamnice obojicu, a 22. istog mjeseca bi proglašena Mletaèka republika. Na èelu nove provizorne vlade bio je Daniel Manin, a ministar prosvjete Tommaseo. Republika 5vetoga Marka bila je opet uspostavljena, a mnogi su se Mleèani nadali da æe je uspostaviti u cijelom njenom nekadašnjem opsegu. Jedan od glavnih èlanova nove vlade bio je Dalmatinac Nikola Tommaseo. Koje je onda èudo, ako je jedan dio dalmatinske inteligencije sa simpatijama pratio događaje u Veneciji, sjeæajuæi se nekadašnje autonomije svojih komuna, dok je u pola vijeka išèezlo iz sjeæanja i zlo i bijeda koja je u 18. st. vladala u Dalmaciji. Nekoliko Dalmatinaca koji su živjeli u Veneciji poèeli se micati, a V. Solitro uputi proglas ovim Dalmatincima da se pridruže novoj republici, jer je "dalmatinski narod bio stoljeæima vezan s Venecijom".
Sama je mletaèka vlada uputila proglas dalmatinskim mornarima, potpisan od samoga Manina, u kojem ih poziva da stupe u službu mletaèke mornarice. Dne 29. ožujka pisao je Vicenzo Girolamo Gradenigo: "Građani primorske i kopnene Venecije, braæo u Istri i Dalmaciji, i svi ostali koji ste do 1797. saèinjavali našu domovinu, pohrlite svi, sklopite se uz

kraljicu Jadranskog mora!", a 1. travnja izašao je u Veneciji proglas "Junacima mletaèke i dalmatinske mornarice".
Svi su ti proglasi i pozivi išli, kako se vidi, za tim da se kod Dalmatinaca probudi želja za nekadašnjom gospodaricom, Venecijom, u uvjerenju da se ljudi uvijek sjeæaju prošlih vremena kao boljih od skorašnjih i da je sjeæanje na republiku Svetog Marka u Dalmaciji još živo. Isto su tako oni u Veneciji, zadojeni mržnjom protiv austrijskog gospodstva, sasvim krivo mislili da je ta isto i u Dalmaciji, što u stvari nije nikako bilo.
Poznat je jedan jedini sluèaj, koji spominje Tommaseo, da se i u Dalmaciji našao èovjek koji je bio spreman dignuti pobunu svoje regimente protiv Austrije. Bio je to pukovnik Sartori, rođen u Italiji, a tada zapovjednik regimente Wimpfen, u kojoj su regimenti svi vojnici bili od reda iz Italije. Dakle ni Sartori, ni njegovi nisu bili Dalmatinci. Tommaseo uvjerava da mu je Sartori u tom smislu nekoliko puta pisao, ali da on (Tommaseo) nije bio za to, uvjeren da bi takova pobuna u Dalmaciji zlo svršila.
Ne poznavajuæi dalmatinskih prilika uputio je 12. svibnja 1848. građanin Karlo Rampazzi proglas "Dalmatinskoj braæi", pozivajuæi ih na oružje. Međutim, svi ti proglasi nisu imali nikakva utjecaja na narod u Dalmaciji. Taj je veæ bio zaboravio na Svetoga Marka i samo u austrijskom caru gledao svoga gospodara. Još je manje mogla djelovati na Dalmatince propaganda iz Venecije, kad je 4. srpnja njeno vijeæe zakljuèilo da se Venecija sjedinjuje s Piemontom. Ponovno uspostavljanje samostalne republike 11, kolovoza, poslije pobjede Radetzkoga nad kraljem Albertom kod Custozze, 25. srpnja 1848, austrijskog uspjeha kod Volte i Mantove, osvojenja Peschiere, predaje Cremone, sveèanog ulaska Radetzkoga u Milan, 6. kolovoza, i primirje koje je tada uslijedilo, nije sigurno ni najmanje moglo djelovati na Dalmatince, koji su bili ponosni što su u pobjednièkoj Austriji. Sva kasnija mletaèka propaganda nije imala baš nikakva djelovanja na ovu hrvatsku zemlju, u smislu da bi ona htjela ponovno doæi pod Veneciju.
Ali, koliko nije propaganda iz Venecije mogla djelovati na to da bi Dalmatinci htjeli doæi pod mletaèku republiku, nema sumnje da je ona zagrijala mnoge dalmatinske u talijanskim školama odgojene intelektualce i poluintelektualce, da je i ona imala velik udio, bar kod veæih opæina, da se one nisu odazvale iskrenom pozivu iz Hrvatske za sjedinjenje.
Kad su neki Dalmatinci nastanjeni u Beèu, koji nisu bili za sjedinjenje s Hrvatskom, saznali za veliku deputaciju koja je došla u Beè da caru podnese "Zahtijevanja naroda", sastali su se 1. travnja, njih devetnaestorica i s toga svog sastanka uputili caru predstavku u kojoj protestiraju protiv toga što hrvatski delegati govore i u ime Dalmatinaca. Istoga dana pošli su oni ministru unutrašnje djela, kome su predali tu predstavku, a on im izrazio svoje zadovoljstvo zbog toga njihova koraka. Ti "Dalmatinci nastanjeni u Beèu" nisu ni od koga imali kakav mandat, a najmanje od dalmatinskog naroda. Bilo je to 19 ljudi koji su to uèinili sasvim na svoju ruku. Međutim je taj njihov korak imao velik odjek u Dalmaciji i dobro došao svim onima koji su u sjedinjenju sa Hrvatskom gledali pogibao za svoje osobne interese.
Dok se prvih dana ustava nije u Dalmaciji opažalo veæeg uzbuđenja, osim promjena opæinskih uprava, sada se u Dalmaciji duhovi raspalili, napose na pitanju sjedinjenja. Prijatelji sjedinjenja, okupljeni oko "Zore Dalmatinske", iako su znali s kolikim se ukorijenjenim predrasudama imaju boriti, istupahu muški i otvoreno. U svom èlanku «Hrvatska i talijanska strana u Dalmaciji" od 24. travnja napada "Zora" oštro mletaèku agitaciju po Dalmaciji i poziva da se u izborima biraju samo oni koji su "pravi Hrvati od našega plemena". "Kad naš jezik bude vladati, onda æemo i mi vladati i ispraviti se. Ne treba nam uèenih Talijana, imamo i mi svojih, koji su kroz krajeve škole prošli i koji znaju što nam

triba." Matija Ban zauzima se za sjedinjenje s Hrvatskom u svom èlanku u "Zori" od 8. svibnja.
Pitanje sjedinjenja s Hrvatskom došlo je prerano. U Dalmaciji je tek nedavno zapoèeo narodni preporod. Bilo je dalmatinskih opæina koje su s oduševljenjem pozdravile pozive iz Hrvatske, ali su smatrale da još nije došao èas za to. Mnogi su s velikim simpatijama gledali na Zagreb i Hrvatsku, ali su prije svega htjeli da stvar sazrije. Mnogi su se bojali da bi sjedinjenje s Hrvatskom donijelo štete, jer sada Dalmacija ima u Austriji ustav, dok je Hrvatska vezana s Ugarskom starim ustavom koji su Mađari nastojali okrenuti u svoju korist, a osim toga je taj ustav bio sastavljen u starom, velikaško-plemièkom duhu, koji nije davao širokim masama pristup pri rješavanju bilo kojih pitanja.
Varaždinska je županija sa svoje skupštine, održane 2. svibnja i iduæih dana, poslala dalmatinskim opæinama jedno okružno pismo u kojem ih poziva na sjedinjenje s Hrvatskom, a ujedno pobija glasine koje se šire po Dalmaciji protiv ovog sjedinjenja. "Mi svi žitelji Hrvatske i Slavonije jesmo jednaki pred sudom i svi smo slobodni. Kod nas veæ neima preimuæstva i prvenstva radi rođenja, neima nevoljnika, neima spahije, neima kmeta. Veæ smo svi slobodna braæa." "Kao slobodni ljudi imamo slobodu govora, pisanja i peèatnje ili štampanja." Pobijajuæi i druge prigovore i istièuæi tadašnje stanje u Hrvatskoj iznosila je varaždinska županija i tadašnje hrvatske zahtjeve, medu kojima je bio i taj da Hrvati hoæe svoju vladu pod banom, školu na narodnom jeziku, porotu, suce odgovorne narodu, narodnu banku, izmjenièni godišnji sabor u Zagrebu, Osijeku, Zadru, ili Splitu i Rijeci, i dr. Varaždinska je županija pozivala Dalmatince da pošalju svoje zastupnike na "buduæi naš državni sabor". Slièan su poziv upravile i druge županije, a i novine su pozivale Dalmatince na sjedinjenje.
Međutim, uza sve stanje koje smo prije opisali bilo je dalmatinskih opæina koje su željele sjedinjenje, ali se nisu usudile suprotstaviti carskom pozivu da pošalju svoje zastupnike u Beè. Preduboko je bila u njima ukorijenjena odanost caru i nisu bile nikako spremne za akt neposlušnosti. Međutim su neke ipak pokazale svoje simpatije za Hrvatsku i za sjedinjenje. Hrvatske su županije bile od starine samoupravna tijela, navikle da odluèuju i zakljuèuju, u Dalmaciji veæ 50 godina nije bilo samouprave, pa nije bilo moguæe da se naèelnici, koji su bili upravna, ali ne i samoupravna vlast, odluèe na èin koji je njima izgledao i smion i revolucionaran.
Još u svibnju odgovorili su Zagrebu tri dalmatinska grada: Šibenik, Omiš i Drniš, sva tri sa simpatijama, ali opet istièuæi da oni moraju svoje zastupnike poslati u Beè. Zadar je odgovorio da se on ne bi sjedinjenju protivio kad bi bila osigurana izvjesna prava Dalmaciji, ali da on neæe sjedinjenje, jer se Hrvatska nalazi zajedno s Ugarskom. Jedino splitska je opæina, kojoj su se nalazili na èelu ogorèeni protivnici sjedinjenja, a u prvom redu tek nedavno iz Italije doseljeni tajnik Nani, odbila sjedinjenje a limine.
Dubrovaèka je inteligencija drugaèijim duhom disala od one Splita i Zadra. Suviše su još svježe uspomene bile na slobodu, bilo je još mnogo njih koji su se dobro sjeæali slobodne svoje republike i nije ni u doba najveæe dekadence, tj. u doba austrijske vladavine, 1814-1848, uza sve talijanske škole, u Dubrovniku nestalo "slavjanskog duha". Baš u to nepovoljno doba tiskali su Dubrovèani prvi put Gunduliæev "Osman", u svom gradu i svojoj tiskari, a prigodne pjesme na hrvatskom jeziku, koje su u to doba, makar vrlo rijetko, izlazile, pokazuju da se u Dubrovniku nije nikada prekinula narodna linija, iako je bila postala veæ vrla tanka. Dubrovaèka inteligencija, koja je kao i ona o ostaloj Dalmaciji bila odgojena u talijanskom duhu koji je Austrija nametala, nije svejedno, u najveæoj svojoj veæini, prestala osjeæati da je dio slavenskog stabla, štoviše ona je isticala da je Dubrovnik jedan od glavnih predstavnika

slavenske kulture. I zbog svega toga nije Dubrovnik, od prvog momenta, nikako htio iæi sa splitskim i zadarskim opæinskim predstavnicima. On je s ushitom pozdravio ustav, u nadi da æe svi Slaveni doæi na mjesto koje im pripada po pravu i broju. List "Rimenbranze della settimana" (Sedmièna sjeæanja), koji je izašao u Dubrovniku odmah poslije dobivenog ustava, l. travnja 1848, donosio je odmah èlanke i na hrvatskom jeziku. Veæ u prvim brojevima zagrijava se list za Zagreb i ilirski pokret. On donosi èlanke i pjesme na hrvatskom i talijanskom jeziku, koji svi potièu na narodna buđenje. U jednom se èlanku kaže "u Dubrovniku bi misao o sadruženju trojedne kraljevine nadvladala, kad ne bi burokracija potajno rovarila i podmeæala, ali sa burokracijom, a pri kratkosti vremena, teško da æe ovaj posao ispasti." Kad je, u lipnju 1848. prestao izlaziti list "Rimembranze", izašao je mjesta njega drugi "L'Avvenire" (Buduænost) s jasnim programom: "federativno uređenje Austro-ugarske monarhije, pridruženje Dalmacije Hrvatskoj i slavensko bratstvo". Taj je svoj program "L'Avvenire" provodio zamjernom konsekvencijom, pa je zbog toga bio posvuda, a napose u Dalmaciji, smatran hrvatskim listom na talijanskom jeziku.
Taj duh Dubrovnika 1848. godine jasno se vidi u lijepom i bratskom odgovoru koji je dubrovaèka opæina poslala gradu Zagrebu: "Vaši nacionalni programi, koje smo srdaèno primili, daju nam sigurno jamstva Vaše bratske ljubavi i narodnog osjeæaja. Zahvalni na ovome i na duhu koji udahnjuje vaša nastajanja, mi se osjeæamo zahvaæeni istim osjeæajima i za to slijedimo umom i srcem, vruæim željama i ljubavlju, vaša nastojanja i vaše želje. Vi plemeniti, valjani i jaki, mi mali, slabi i bez snage, ponosimo se da imamo iste osjeæaje vjernosti i pouzdanja..."
I Kotor i ostala Boka bili su sliènih misli kao i Dubrovnik ali, kako spomenusmo, nije se u Dalmaciji mogla oèekivati neka revolucionarna akcija koja bi se odrazila u neodazivanju carskom pozivu da se izaberu poslanici i pošalju u Beè, odnosno u pošiljanju poslanika na sabor u Hrvatsku. Dok su "Zora Dalmatinska" i dubrovaèki listovi tražili sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom, prvi napadaji na sjedinjenje izašli su u službenom listu "La Gazzetta di Zara". U "Gazzetti" je izašao dopis iz Beèa i protest onih u Beèu naseljenih Dalmatinaca protiv hrvatske deputacije caru i njenog traženja da se Dalmacija sjedini s Hrvatskom. Što više, u tom službenom listu pisali su njegovi dopisnici iz Beèa da ih je ministar ovlastio da izjave da je ono što su oni u protestu iznijeli u skladu s namjerama vladarevim. Dalmatinski službeni list ne samo da je taj dopis donio nego ga je i odobrio, tako da je kod dalmatinskog èinovništva, a i kod ostalih èitalaca vladalo uvjerenje da je traženje sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom protudržavno, Ista službena "Gazzetta" donijela je i èlanak dra Franje Danila, u kojem se ovaj žestoko obara na traženje Hrvata za sjedinjenje. Pored toga donijela je službena "Gazzetta" i drugih èlanaka, sve protiv sjedinjenja.
Protiv tih èlanaka i dopisa, izašlih u službenom listu, ustali su Obrovèani, prosvjedujuæi oštro protiv njih i pozivajuæi dalmatinske zastupnike u konstituanti da je njihova dužnost poštivati narodni osjeæaj Dalmatinaca.
Protivnicima sjedinjenja došle su u prilog loše vijesti koje su se širile u Dalmaciji o hrvatskim vojnicima u Lombardiji. Te su vijesti uvelike oslabile pristaše sjedinjenja, pa je i jedan od prvoboraca narodnog hrvatskog preporoda u Dalmaciji, Ivièeviæ, pisao: "Mi smo Iliri, ali je protivna stranka jaèa., daleko jaèa, otkad se javlja iz Milana da su Hrvati tamo poèinili nasilja. Recite Brliæu da neka Hrvati odgovore... eda umire naše duhove, da oni nisu prepotentni i da obeæaju potpunu ravnopravnost."
U svibnju 1848. izašao je u Zadru sedmiènik "La Dalmazia dopo la liberta della stampa" (Dalmacija poslije slobode štampe), koji je kasnije promijenio ime u "La Dalmazia Costituzionale" (Ustavna Dalmacija). U njemu su pisali i pristaše i protivnici sjedinjenja.

Među ostalima izašao je u ovome listu èlanak dra Špire Petroviæa, u kom između ostaloga kaže: "Uporno tražiti naše sjedinjenje s Hrvatskom, pa sve i onda, kako bi netko htio, kad bi se ona odijelila od Ugarske, bilo bi upuštati se u prevrat i revoltu".
Bilo je i takvih Dalmatinaca, Hrvata, koji su bili za sjedinjenje, ali ne odmah i tek poslije pregovora, a javljaju se prvi put i Slavo-Dalmati koji, istièuæi da su Slaveni, hoæe da ostanu sami za sebe.
Imenovanje hrvatskoga bana Jelaèiæa gubernatorom Dalmacije
Dok se tako vodila po Dalmaciji ogorèena borba između pristaša i protivnika sjedinjenja s Hrvatskom, imenovao je 2. prosinca 1848. novi car Franjo Josip I, hrvatskog bana Jelaèiæa jednim aktom gubernatorom Rijeke, i drugim gubernatorom Dalmacije. "S radošæu - govorio je Jelaèiæ u svom proglasu - vas pozdravljam, mili i slavni moji Dalmatinci! S veseljem vidim u sebi ponovljenu onu svezu narodnog bratinstva, koja æe biti kadra da putem ustavne slobode sjedinjenom brigom obezbijedi najvažnije pole svih udova jednog plemena."
Imenovanje bana Jelaèiæa za gubernatora Dalmacije izazvalo je među Dalmatincima razumljivo uzbuđenje. Pristaše sjedinjenja s Hrvatskom mislili su da je tim imenovanjem veæ stvar gotova i da je sada omoguæeno puno sjedinjenje. Slièno su mislili i njihovi protivnici, bojeæi se da sada doista ne dođe do sjedinjenja.
"Zora Dalmatinska" pozdravila je oduševljeno Jelaèiæevo imenovanje za gubernatora Dalmacije. "Oj Dalmatinci od hrvatskoga plemena, radujte se i veselite se", klicala je Zora. Korèulanski je puk oduševljeno pozdravio bana: "Naš jezik, naša narodnost, sve u jednu rijeè, što je naše, za toliko vjekovah pogaženo, potlaèeno, uništeno, s vami se, neumrli Jelaèiæu, podiže, ponavlja, pomlađuje. Sad æutimo što æe reæi dihati svojim duhom."
Osobito su srdaèno pozdravili imenovanje Jelaèiæevo Dubrovèani, a pjesnik Kaznaèiæ spjevao je tom prilikom krasnu pjesmu Jelaèiæu. "Biskup i misništvo dubrovaèko" izdali su u èast banu cijelu zbirku pjesama pod naslovom "Neumrlom vitezu Banu Jelaèiæu trojedne kraljevine vladaocu", u kojoj zbirci ima mnogo oduševljenih patriotskih stihova.
Dok se tako narod po Dalmaciji oduševljavao Jelaèiæevim imenovanjem, dalmatinski su zastupnici u Beèu uputili 11. prosinca interpelaciju na ministra unutarnjih poslova, pitajuæi hoæe li to imenovanje donijeti kakovu promjenu u separatnoj administraciji Dalmacije. Na tu je interpelaciju odgovorio ministar Stadion, 18. prosinca: "Dalmacija ostaje kao i prije zasebna kraljevina. Imenovanjem bana Jelaèiæa nije vlada htjela ni najmanje dirati u administrativno uređenje i samostalnost one zemlje. Ali ministarstvo izjavljuje otvoreno da je pri tom imenovanju vodilo raèuna o velikoj slavenskoj veæini u Dalmaciji i u primorju sve do Soèe."
Međutim, protivnici sjedinjenja u Dalmaciji, koji su stajali na upravi splitske opæine, razviše veliku agitaciju protiv Jelaèiæevog imenovanja i splitsko vijeæe zakljuèi 28. prosinca da uputi ministarskom vijeæu molbu, u kojoj traži da se ujedinjenje Dalmacije s Hrvatskom ne provede prije nego se saslušaju sve dalmatinske opæine, sabrane na jednom saboru.
Splitska predstavka ministarstvu, sastavljena i opet od Nanija, istièe da u Dalmaciji ima samo Dalmatinaca i da se u njoj govori slavo-dalmatinski jezik, i kaže: "Mi neæemo da budemo ni Talijani ni Slaveni, mi hoæemo da budemo Dalmatinci." Sadržaj ove predstavke poslala je splitsku kongregacija zadarskoj i dubrovaèkoj, s molbom da one upute ministarstvu sliène: predstavke i pozovu druge opæine u svom okrugu da to isto uèine. Uza sve to su i zadarska i splitska opæina uputile banu Jelaèiæu pozdrav, kad im je službeno saopæeno njegovo imenovanje.

U Dalmaciji je sve više i više jaèala, uza sve protivljenje onih koji su stajali na èelu splitske i zadarske opæine, stranka koja je htjela sjedinjenje s Hrvatskom i pobjedu narodnog jezika. Dubrovnik je predvodio. U 30. broju "Avvenire" 1849. godine piše Matija Ban, da su u Dalmaciji italofili samo "èinovnici stranci koje svak mrzi, talijanski emigranti, koje nitko ne pozna i mali dio građana". Ovi intrigiraju i varaju narod, prikazujuæi Hrvate kao barbare, siromašnije od Dalmatinaca, kod kojih još vlada feudalizam, Jelaèiæ da je pravoslavni koji hoæe da uništi katolicizam, on da se pobunio protiv cara, i sl. Strani svijet zavode oni štampom, vladu protestima u ime istarske i dalmatinske narodnosti. Ali sve je uzaludno, sedam osmina Slavena mora da pobijedi, kao i sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom". Međutim je, zbog razvoja politièkih prilika u monarhiji, borba u Dalmaciji sve više jenjavala. Dne 31. ožujka izašao je zadnji broj "Avvenirea", "Zora Dalmatinska" je spala, a 1. ožujka 1849. poèinje dalmatinska vlada izdavati svoj novi službeni list "L'Osservatore Dalmato - Smotritelj Dalmatinski", napustivši time svoj dosadašnji službeni list "Gazzetta di Zara". I ako borba razmahana 1848. godine nije donijela politièkih koristi, ona je uvelike pomogla buđenju narodne svijesti u cijeloj Dalmaciji, nastojanju oko uvođenja hrvatskog jezika u škole i urede i njegovanju hrvatske knjige. Osobito se u tome istièe Dubrovnik, u kojemu je 1849. g. izašao almanah pjesama "Dubrovnik cvijet narodnog književstva". U tom se almanahu nalazi i èuvena Preradoviæeva pjesma "Dubrovniku", koja svršava vjerom da æe novo, sretno doba za Dubrovnik doæi onda,

"Kad ti dica budu Slavjaniæi,
Kada Giorgi, Gondola i drugi
Opet budu Gjorgjiæ, Gunduliæi."

I druga sveska "Dubrovnika", tj. ona za 1850. godinu prožeta je istim duhom kao i prva. U pjesmi Hrvatima, poziva Matija Ban Hrvate u boj za slobodu:

"Ko æe toj podlosti
Da se povine?
Pustit da hrvatsko
Ime mu izgine?
Da rodom vlada mu
tuđinski rod?"

I tako su sada u Dubrovniku izlazila dva godišnjaka na hrvatskom jeziku, "Dubrovnik" latinicom i "Srpsko-Dalmatinski Magazin" æirilicom. Mladi Dubrovèani koji su se okupili oko Matije Bana i Orsata Poèiæa (Puciæa) bili su: Juraj Ban, Aleksandar Banoviæ, Stjepan Bradaš, Ljudevit Æurèija, Pero Franasoviæ iz Korèule, Miho i Marinica Đorđiæ, Pero Marinoviæ, Niko Poèiæ, Antun Roèi, Luka Sviloviæ, Iirban Staniæ, Antun Šodernja, Mato Vodopiæ i Korèulanin Zafron. To je bila mlađa generacija, uz stare narodne ljude: Niku Arbanasa, Miha Beniæa, Antuna Kaznaèiæa, Sabu Frankoviæa i Miroljuba Radeljeviæa.

4.HRVATSKI NARODNI JEZIK U ŠKOLAMA, SUDOVIMA I UREDIMA

Godine 1843. brojila je Dalmacija prema podacima Carrare u djelu "La Dalmazia descritta", koje je izašlo u Zadru 1846. g., 400.777 stanovnika, od toga 323.271 katolika i 77.690 pravoslavnih. Carrara navodi dalje da u Dalmaciji ima Slavena 340.009, a Talijana oko 16.000.

Ali, iako je hrvatski i slavenski element, prema podacima Carrare komu nitko neæe osporiti najveæu simpatiju prema talijanskom elementu, bio preko dvadeset puta brojèano jaèi, svejedno nisu dalmatinski Hrvati imali nijedne javne škole na svom jeziku i ne samo nisu uredi uredovali u njihovu jeziku, nego to nisu èinili ni sudovi, gdje se više puta radilo ne samo o njihovu imetku, nego i o njihovu životu.
Da se narodnom jeziku dade mjesto koje mu je pripadalo, trebalo je u prvom redu imati ljudi koji bi bili kadri da njim ureduju; trebalo je dakle takve ljude školovati. Razumije se da nitko nije prijeèio privatnim licima da otvore privatne škole na narodnom jeziku, ali je za to trebalo novaca koje siromašna Dalmacija, a pogotovo njeni širi slojevi nisu imali. Oèekivala se zato državna inicijativa, koja je doskora i došla.
Ministarstvo Nastave izdalo je 21. rujna 1848. dekret kojim je odreðivalo da se u osnovnim školama ima pouèavati uèenike u njihovu materinjem jeziku. Takvo pouèavanje ima poèeti sa poèetkom školske qodine 1848-49, koliko se ne bi naišlo na nepremostive zapreke.
Meðutim su u sjednici parlamenta od 7. rujna dr. Petranoviæ i Ivièeviæ iznijeli prijedloge da se u svakoj veæoj župi u Dalmaciji ustanove iskljuèivo "ilirske" škole na trošak države, da se ustanove dva internata za kandidate uèiteljstva, jedan u Splitu, a drugi u Dubrovniku, da se pristupi prevoðenju školskih knjiga, da se uvede narodni jezik kao obavezan predmet u zadarski licej, u tri gimnazije i u treæem razredu glavnih osnovnih škola, i da se nakon odreðenog vremena poduèavaju u višim školama svi predmeti u hrvatskom jeziku. Ministarstvo je samo djelomièno uvažilo ovaj prijedlog, s time da trošak za škole koje su opæinske ustanove ima u prvom redu snositi opæina, a tek onda, ako opæina ne može taj trošak snositi, može država pomoæi. Glede jezika u gimnazijama i licejima odgovorilo je ministarstvo da se oko toga radi.
U isto vrijeme su drugi neki zastupnici iz Dalmacije uputili ministarstvu drugu jednu molbu, u kojoj su molili da se hrvatski jezik uvede u škole kao obvezan predmet, ali neka se sprijeèi neposredna zamjena hrvatskog jezika u javnim poslovima jer bi to, po njihovu mišljenju, bilo vratolomno i od neizmjerne štete. Ti su zastupnici bili: Filippi, Michieli Vitturi, Grabovac, Radmili, Petroviæ i Androviæ.
Petranoviæ nije mislio samo na škole, nego je još predložio ministarstvu da se u Zadru izdaju "Novine Dalmatinske" i u hrvatskom jeziku, i to na državni trošak, da se zapisnici pri ispitivanju svjedoka i optuženih vode u narodnom jeziku, da se u Zadru osnuje "Školsko Vijeæe", "èija æe dužnost biti prenašanje u naš jezik školskih knjigah, i èinit vladanju predloženja vrhu narodnog izobraženja".
Potaknuto predstavkama i traženjima dalmatinskih zastupnika na konstituanti uputilo je ministarstvo dalmatinskim opæinama razna pitanja, "koja se ticala narodnosti i kako bi se ona podigla." Tako je ministarstvo pitalo opæine bi li se u dalmatinske škole uveo hrvatski jezik.
Dalmatinski "narodnjaci", kako su se tada poèinjali zvati Hrvati i Srbi u Dalmaciji, bili su nezadovoljni takvim postupanjem ministarstva i to zbog toga što su tada po svim dalmatinskim opæinama njima na èelu bili gotovo iskljuèivo ljudi odgojeni u talijanskim i austrijskim školama i zadojeni duhom koje su im te škole pružale. Kad su ti dobili upite ministarstva u svoje ruke, onda su oni gledali da bilo kako tu stvar pokvare ili zapletu, uvjereni da bi, ako bi se doista u škole i urede uveo narodni jezik, to išlo samo na njihovu štetu, jer oni smatrahu da nisu sposobni da u hrvatskom jeziku ureduju. Ministarstvo je vrlo dobro znalo koliko ima u Dalmaciji Hrvata, a koliko onih koji su talijanski jezik poznavali i njim se služili i nije trebalo pitati opæine hoæe li u škole uvesti narodni jezik ili ne. Zbog toga

su narodnjaci tražili da se smjesta i bez ikakvih pitanja opæina uvede u škole i u sve sudove jezik kojim je gotovo bez izuzetka govorio cijeli narod.
Kako su postupali upravo s nevjerojatnom bezobzirnošæu prema narodu ti opæinski upravitelji, drastièan nam je primjer splitska opæina, u kojoj je glavnu rijeè vodio veæ spomenuti Talijan iz Italije Nani. On je predlagao da se u svakoj veæoj župi ne otvaraju škole, da se školske knjige ne prevode na hrvatski jezik, nego da u školama ostane talijanski jezik, koji je uglaðen i kulturan, da se u srednje škole ne uvede kao obvezan predmet hrvatski jezik, da se ne oznaèi rok do kojega treba da se svi predmeti predavaju u školama hrvatski, itd. Zakljuèujuæi svoje obrazlaganje, taj je Nani kazao: "Gospodo! Ovo je pitanje života ili smrti, znanja ili neznanja, vi treba da odluèite hoæemo li iz XIX stoljeæa uæi u slijedeæa ili æemo se vratiti u XIV-o." Splitsko opæinsko vijeæe, koje se sastojalo sve od reda od ljudi u talijanskim austrijskim školama odgojenih, nije svejedno htjelo prihvatiti takav prijedlog, koji se protivio svim osjeæajima praviènosti u interesu jedne neznatne manjine, nego je odgovorilo kud i kamo blaže, iako ni iz daleka onako kako je to trebalo. Ono je predložilo da se u Dalmaciji saèuvaju i potpomažu oba jezika, kolikogod je to moguæe, i to hrvatski i talijanski, da se u svim osnovnim školama okružnih mjesta Zadra, Splita, Dubrovnika i Kotora i svih glavnih mjesta kotara, poduèava iskljuèivo u talijanskom jeziku, a u hrvatskom ili talijanskom u drugim mjestima pokrajine, prema zakljuèku odnosnih opæina. Kako sada nema sposobnih uèitelja koji bi pouèavali u hrvatskom jeziku, da se ne poèinje s tom podukom dok takvih ne bude. U tu svrhu neka se otvore konvikti u kojima æe se odgajati buduæi uèitelji za škole s hrvatskim nastavnim jezikom. U gimnazijama i drugim višim zavodima ima ostati talijanski nastavni jezik bez ikakvog vremenskog ogranièenja, a neka se u gimnazije uvede hrvatski jezik i književnost, kao slobodan predmet. Što se pak tièe jezika u uredima i sudovima, ima posvuda ostati talijanski jezik, bez ikakvog vremenskog ogranièenja.
Te prijedloge splitskog vijeæa poslala je opæinska kongregacija s jednim opširnim referatom, koji je i opet sastavio dr. Nani, a u kojem je ona tumaèila ministarstvu kako u Dalmaciji treba ostati talijanski jezik, jer još Slaveni nemaju svog književnog jezika ni svoje literature.
Uza sve te zapreke koje su stavljali dalmatinski, talijanski odgojeni intelektualci, dalmatinski su narodnjaci, pomognuti u tom od ostalih Slavena na beèkom parlamentu, radili da narod dobije svoje škole. Ali, kako su vrlo dobro znali da seoske opæine neæe htjeti izdržavati uèitelje, pobrinuli su se da se seoskim uèiteljima dade iz državne blagajne jedna minimalna plaæa. Time je bilo veæ mnogo pomognuto.
Još poèetkom kolovoza 1848. g. otvorena je u Kotoru privatna škola pravoslavne crkvene opæine s narodnim nastavnim jezikom, a 6. kolovoza iduæe godine otvoriše Dubrovèani normalnu školu s hrvatskim nastavnim jezikom. Uèitelja su sami plaæali. Kako je sporo išlo ponaroðivanje osnovnih škola, uza svu ministarsku naredbu od 2. rujna 1848. g., vidimo iz statistike za školsku godinu 1849-50. Te je školske godine bilo u Dalmaciji svega 157 javnih osnovnih škola. U 18 škola bio je nastavni jezik samo talijanski, u 127 škola talijanski i hrvatski, a samo u 12 njih hrvatski. Ako dodamo da je od ovih 12 bilo 10 samo za pravoslavne, onda nam je slika još jasnija.
Dne 22. srpnja 1849. godine izašla je privremena ministarska osnova za srednje škole. Po toj osnovi imao se i drugi zemaljski jezik uèiti kao obvezni predmet, pa se tako poèelo s pouèavanjem hrvatskog jezika u dalmatinskim gimnazijama. Prvi predavaèi hrvatskog jezika i književnosti na dubrovaèkoj gimnaziji bili su: piarist otac Glicerije Depolo, o. Franjo Iksaverije Villina, Urban Staniæ i o. Toma Tvartko. U splitskoj gimnaziji bili su prvi nastavnici hrvatskog jezika i književnosti: Mate Ivèeviæ, Luka Sviloviæ i Ivo Franceschi, a u splitskom

sjemeništu Stjepan Rogliæ. U zadarskoj gimnaziji bili su prvi uèitelji hrvatskog jezika: Jerko Suttina i Lav Borèiæ.
Sada, kada se hrvatski jezik uveo kao obligatan predmet u srednje škole, poèinju profesori pisati u gimnazijskim programima èlanke u narodnom jeziku. Ma koliko je malo dobio hrvatski narod u Dalmaciji, opet je i to malo uvelike podiglo duhove, uzdiglo samosvijest, s oduševljenjem primahu đaci u ruke knjige svoje književnosti i pisahu svojim jezikom. Polako se stvarala ona hrvatska inteligencija koja æe kasnije unijeti u svoj narod razbuktanu baklju narodne prosvjete i narodnog htijenja.
Uvođenje hrvatskog jezika u urede i sudove nije bila, pri ovakvom stanju škola, ni laka ni jednostavna stvar. U prvom redu nije bilo za taj posao sposobnih ljudi, a onda ni knjiga ni terminologije. Da se tome nekako doskoèi, odredilo je ministarstvo da se ima izraditi "Pravoslovni i državni nazovnik u svim slavenskim narjeèjima". U komisiju za hrvatski dio bio je uz Demetra, Vuka Stefanoviæa Karadžiæa i Stjepana Cara i Petranoviæ. Pored toga, odredilo je ministarstvo na Petranoviæev prijedlog da svi sudski èinovnici moraju narodni jezik temeljito poznavati.

5.OKTROIRANI USTAV I APSOLUTIZAM

Dne 4. ožujka 1849. g. izdao je car Franjo Josip I novi, tzv. oktroirani ustav, za "nerazdjeljivo austrijsko carstvo", raspustio parlament u Kromjerižu, i odredio samo jedan državni sabor za cijelo carstvo u Beèu. Glede odnosa Dalmacije prema Hrvatskoj i Slavoniji određeno je da se njeni zastupnici imaju dogovarati sa zemaljskim saborom Hrvatske i Slavonije "o uvjetima združenja" i «podnijeti rezultat na potvrđenje". Oktroirani ustav izazvao je veliko negodovanje i kod dalmatinskih i kod prekovelebitskih Hrvata, jer ne samo da je on od Krajine stvarao posebno tijelo, nego je iz njegova duha bilo jasno da o sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom više nema govora.
Iako je car 1850. g. dao svim austrijskim pokrajinama zemaljske ustave i uredbe za izbore, nije on svejedno sazivao zemaljske sabore. Isto tako nije dolazilo do saziva državnog sabora, u koji su trebali uæi poslanici svih austrijskih zemalja, Hrvatske i Ugarske. Kad je pak 14. travnja 1851. g. car otvorio "carevinsko vijeæe", u kojem su bile od cara pozvane liènosti iz cijele države, kao savjetodavno tijelo, bilo je jasno da o parlamentu nema više ni govora.
Dne 31. prosinca 1851. ukinuo je car Franjo Josip I. ustav i izdao "Temelje za uređenje krunovina austrijske carevine". Po tome je na èelu svake krunovine namjesništvo i zemaljski glavar, one se dijele u okružna poglavarstva (županije), a ova u kotarske urede. Pod ovima su mjesne opæine, i to gradske i seoske.
Ukinuæem ustava i novim upravnim uređenjem monarhije prestala je moguænost sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom, a Dalmacija uređena kao posebna krunovina.
Vidjesmo kako su Dalmatinci pozdravili imenovanje bana Jelaèiæa za gubernatora Dalmacije i kako su ga dalmatinski Hrvati željno oèekivali. Za vrijeme odsustva Jelaèiæevog vodio je upravu Dalmacije prezidencialni administrator Ghetaldi, koji je samo provodio naredbe koje je dobivao iz Beèa, ali ne od Jelaèiæa, tako da je Jelaèiæ bio doista samo po imenu namjesnik Dalmacije.
Tek u rujnu 1851. godine posjetio je Jelaèiæ Dalmaciju, doèekan posvuda s velikim narodnim oduševljenjem.
Pitanje sjedinjenja s Hrvatskom skinuto je u Dalmaciji s dnevnoga reda odmah poslije donošenja oktroiranog ustava, a kad je ovaj ustav ukinut i kad su opæine postale samo izvršioci naredaba koje su primale od poglavarstva; a novi se izbori za vijeæa nisu obavljali,

ostao je svejedno na njihovoj upravi onaj stari, protunarodni duh, koji je sprječavao svako podizanje hrvatske svijesti; otvaranje škola na narodnom jeziku, čuvajući ljubomorno svoje položaje i namještenja sada, kad ustava nije bilo, sigurniji nego prije da će sve ostati pri starom, tj. da nema ni govora ni o sjedinjenju s Hrvatskom, ni o narodnom jeziku u uredima.
Ovaj je decenij doba carskog apsolutizma, kad je car Franjo Josip I stvarno vodio sam vanjsku politiku svoje monarhije i doživljavao jedan neuspjeh za drugim, stvorivši od Rusije, koja je od Marije Terezije bila stalna saveznica Habsburgovaca, neprijatelja, dok mu se na jugu radom kraljevine Sardinije otvorilo talijansko pitanje kao međunarodno. Tada je, naime, na pariškom kongresa 1856. grof Cavour, zastupnik Piemonta, istupio protiv austrijske politike u Italiji i tako postao Piemont u očima svih talijanskih patriota, nada i vođa na putu slobodi Italije.
Unutrašnju politiku apsolutističke Austrije vodio je gvozdenom energijom ministar unutrašnjih poslova Aleksandar Bach, koji je poslije smrti kneza Schwarzenberga postao i predsjednik ministarskih sjednica. Stvarala se centralističko-apsolutistička država, uvodili posvuda isti zakoni, jednolika uprava i jednolik duh.
U doba kad se u Europi formirala svijest da svaki pojedini građanin treba da bude ne samo podanik, nego i učesnik u vlasti i kad se po Europi stvarao, na osnovu toga, onaj patriotizam koji u dobru zajednice vidi i svoje vlastito dobro, stvarala se i stvorila u habsburgovskim zemljama svijest, da interes države nije i interes pojedinog podanika, a pogotovo ne pojedinog naroda te države. I ta svijest, stvorena u ovo doba apsolutizma, ostala je kod najvećeg dijela sve do propasti Austrougarske monarhije, uza sve promjene i ustavne slobode koje su kasnije dolazile. Isto tako, uza sve kasnije ustavne slobode i promjene, osjećao se je Franjo Josip I uvijek autokrat koji je iz svoje velike milosti dao narodima izvjesne slobode. Takav pogled na državnu zajednicu, koji se stvarao po svim zemljama monarhije, stvarao se i u Dalmaciji, koja još nije poznavala pravog političkog života, koji će se u njoj javiti tek mnogo kasnije.
U travnju 1859. g. došlo je do rata između Piemonta i Austrije. Francusko-piemonteške pobjede kod Magente, Solferina i drugih mjesta dovedoše do mira u Zürichu, u kojem ustupi Austrija Napoleonu III, a ovaj Piemontu, Lombardiju. Poslije plebiscita 2. travnja 1854. pridružiše se Piemontu Parma, Piacenza, Modena, Romagna i Toskana, a 21. listopada Napulj i Sicilija. U veljači 1851. sastao se na to prvi parlament ujedinjene Italije.
Pojačano carevinsko vijeće
Nesretan tok rata u Italiji 1859. g. doveo je do sloma apsolutističkog sustava u Austriji i do pada Aleksandra Bacha. Pod dojmom poraza kod Magente i Solferina izašao je 15. srpnja 1859. tzv. Laxenburški manifest, kojim je car obećavao poboljšati stanje u Austriji. Mjesto Bacha postavljen je za ministra unutrašnjih djela grof Goluchowski. Nova je vlada iznijela program u kojem je obećavala razna poboljšanja u upravi i staleška zastupstva u pojedinim krunovinama. Da ulije povjerenje u financijalne krugove, stvori ova vlada 5. ožujka 1860. g. tzv. "pojačano carevinsko vijeće". Iako nije pojačanom carevinskom vijeću sa službenog mjesta dan nikakav politički karakter, što više vlada nije to ni mislila, svejedno je njegovo stvaranje u ondašnjoj Austriji, koja je već deset godina bila pod apsolutizmom, budilo mnogo nade. Upravo zbog toga obraćali su se s raznih strana ovome pojačanom carevinskom vijeću, izlažući mu svoje brige i nevolje.
Tako je, u kolovozu 1860. izašla u Zagrebu brošura "Glas hrvatsko-slovinski iz Dalmacije" - posvećena uzvišenom državnom vijeću, a napose "državnim vijećnikom iz Hrvatske, Slavonije i Dalmacije i Srbske Vojvodine sazvanim", od A. K. M. Pisac iznosi kako "Njekolicina talijanskih pridošlica, te domaćih gnjusnih odmetnika narodnosti svoje, gazi sada svu

Dalmaciju, niti joj dade da odahne, èim ju truje, sve više i više, dan na dan, smrtonosnim otrovom". Dalmatinski se Hrvati nadaju, kaže pisac, da æe onaj koji Dalmaciju u pojaèanom carevinskom vijeæu zastupa pokazati caru i svijetu kakvim je narodom Dalmacija napuèena, ali ih plaši držanje Talijana, koji su postali suviše bahati. "To nisu Talijani - kaže pisac - nego na našu štetu i sramotu potalijanjeni Srbo-Hrvati, koji bjesnoæom poturica hoæe da širom svijeta rastrube Dalmaciju za talijansku državu..." Hrvatsku inteligenciju nazivaju oni panslavistima i pripisuju im panslavistiæke težnje. "Dalmacija ne treba talijanskog jezika za službeni jezik, dok ima svoj lijep i bogat". U Dalmaciji ima najviše 15.000 onih koji talijanski govore, i to u nekim primorskim gradovima. "U ostalim pak mjestima Dalmacije Talijana neima ter neima, izuzevši jedino èinovnike, koji su više negoli jezikom Talijani." Posvuda u Dalmaciji sve su "zgoljni Srbo-Hrvati". U Dalmaciji "Slavus nascitur, Italus fit". A da je tako krive su škole. "Dalmacija broji 230 uèionica i 4 više gimnazije. Od tih škola, osim jednog vrlo malog broja "nahodeæih se u rukam pravoslavnoga sveæenstva (ovo piše katolièki sveæenik) sve su talijanske". "Realke, nautièke uèione također su talijanske. U mnogim od ovih uèionicah, osobito u ženskim, hrvatski se ni štiti ne uèi", a u kojima se uèi, radi se to vrlo loše. Sve su tri gimnazije talijanske, a samo je jedna hrvatska, i to ona koju otvoriše franjevci u Sinju. Talijanske gimnazije plaæa država, a sinjsku uzdržavaju franjevci i opæina. Pisac se obraæa hrvatskim èlanovima carevinskog vijeæa i moli ih da porade da se veæ jednoæ prestane s favoriziranjem onog malog broja ljudi koji talijanski znaju, prema golemoj veæini od 400.000 ostalih Dalmatinaca.
Dne 22. rujna podnijela je veæina carevinskog vijeæa prijedlog za federativno uređenje habsburške monarhije, a 25. rujna govorio je o ovom prijedlogu Strossmayer, tražeæi samostalnost Hrvatske i njenu nezavisnost od Ugarske. Iza njega govorio je u istom smislu i Ambroz Vranicani, a onda istaknuo kako bi trebalo da se Hrvatskoj pripoji Dalmacija. Sutradan, 26. rujna, govorio je Dalmatinac, conte Borelli. U svom govoru kazao je da što se tièe sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom on nije pozvan da dade na to odluèujuæi odgovor, ali misli da "još nije vrijeme za to". Iza toga je Borelli podvukao da je u Dalmaciji "velika veæina naroda po jeziku, duhu i srcu slavenska" i "ko tamo talijanski govori, zna govoriti i slavenski jezik".
Iza Borellija uzeo je rijeè Strossmayer, koji je ustao protiv dalmatinske inteligencije i kazao: "Ko hoæe da nađe prave simpatije za Hrvatsku i Slavoniju, taj neka pođe medu onih 400.000 dalmatinskih Slavena koji govore istim jezikom kojim i mi i neka pita svakoga koga od ovih 400.000 ljudi sretne "Ko si i kojim jezikom govoriš?", i dobit æe odgovor: "Ja sam Hrvat i hrvatski govorim". Iza toga je Strossmayer dokazivao iz povijesti da je Dalmacija hrvatska zemlja i s Hrvatskom bila jedno.
Rasprava o sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom u pojaèanom carevinskom vijeæu nije, istina, imala nikakav utjecaj na ono što je vlada namjeravala uèiniti, ali je njezin dojam na široku javnost u Dalmaciji i Hrvatskoj bio golem. Protivnici sjedinjenja u Dalmaciji bili su oduševljeni govorom i istupom Borellijevim, koji je tražio autonomiju Dalmacije i bio protiv sjedinjenja, a pristaše sjedinjenja bili su ogorèeni na Borellija, jer se izjavio protiv njega.
Dne 20. listopada publicirana je tzv. "listopadska diploma" i carski manifest koji ju je objašnjavao. Car je davao svojoj monarhiji novi ustav, po kojemu se ona sastojala od historijskih kraljevina i zemalja od kojih je svaka imala svoj zemaljski sabor, a sve skupa su bile zastupane u carevinskom vijeæu (Reichsrath), koje se sastojalo od delegata ovih zemaljskih sabora.

6.NOVA BORBA ZA I PROTIV SJEDINJENJA GODINE 1860-1861.

Opæe oduševljenje koje je zahvatilo cijelu monarhiju, možda više zbog sloma apsolutizma nego zbog samog ustava, zahvatilo je i Hrvatsku, dok se u Dalmaciji u prvi mah to primilo prilièno ravnodušno. Osobito su bili oduševljeni Hrvati u banovini, jer im je novi ustav garantirao sabor, potpuno izuzet od madžarskog utjecaja. Ban Šokèeviæ sazva bansku konferenciju koja posla caru 28. studenoga 1860. u Beè deputaciju s jednom predstavkom u kojoj su bile iznesene narodne želje. Medu ostalim željama, koje su se odnosile na punu hrvatsku autonomiju, bila je i ta "da se Hrvatskoj utjelovi èitava Dalmacija", koja neka bude zastupana na buduæem hrvatskom saboru.
Pitanje sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom raspravljeno je u nekoliko ministarskih sjednica, u kojima se zakljuèilo da se Dalmacija ne smije sjediniti s Hrvatskom dok se ne sazna u kojem æe odnosu stajati Hrvatska prema Ugarskoj. Pridruženje Dalmacije Hrvatskoj koja bi bila potpuno nezavisna od Ugarske bilo bi u ministarskom vijeæu primljeno bez velikih poteškoæa, a i lako provedeno. Ali upravo zbog toga da se Ugarska ne ojaèa, ne smije doæi do sjedinjenja. A da do sjedinjenja doista ne dođe, trebalo je samo pustiti Dalmaciju, u kojoj su tada na èelu najveæeg dijela opæina sjedili protivnici sjedinjenja, da ona o tom odluèi. Držeæi se tih misli i namjera, odgovorio je car na hrvatsku predstavku, 5. prosinca: "Odnosno sjedinjenja mojih kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, ja sam naklon da se upustim u želje koje su došle do mojega znanja, dok istodobno naređujem da se uèine potrebne odredbe, da se u svrhu iscrpljivog ispitivanja i uređenja ovog pitanja na opæe zadovoljstvo, sastanu izaslanici iz moje kraljevine Dalmacije s banskom konferencijom, da to pitanje rasprave." O tom je obaviješten onda i dalmatinski namjesnik i pozvan da podnese svoj prijedlog o tome kako da se pošalju dalmatinski izaslanici na vijeæanje s banskom konferencijom.
Sve je to uèinila beèka vlada, mada je bila odluèila da do sjedinjenja ne smije doæi, znajuæi dobro da æe dalmatinski izaslanici, koje je trebao odrediti namjesnik Mamula, to sjedinjenje odbiti.
Međutim je u Dalmaciji u kojoj su, kako vidjesmo, živo odjeknuli Borellijevi, Vranicanijevi i Strossmayerovi govori, nastala velika uzbuna na glas da je hrvatska deputacija pošla caru u Beè da traži sjedinjenje. Poziv na uzbunu digla je splitska opæina.
Pozadina držanja dalmatinskih opæina god. 1860.
Vrijeme apsolutizma nije nimalo promijenilo prilike u Dalmaciji. U njoj su i dalje, kako vidjesmo, ostale iste srednje škole s talijanskim nastavnim jezikom, i puèke ili sa samim talijanskim ili s talijanskim i hrvatskim, što je zapravo znaèilo samo s talijanskim, uz dodatak hrvatskoga, da se djeca sa sela, koja ni rijeèi talijanske nisu poznavala, upute u taj jezik. Dalmatinski su mladiæi, izašli iz takvih srednjih škola, polazili na visoke škole u Italiju koja je još uvijek pripadala u svom sjevernom djelu Austriji. Tamo su se oni oduševljavali tadašnjom talijanskom borbom protiv Austrije. Jedina literatura koja se u Dalmaciji èitala bila je talijanska. Svi lijeènici i svi odvjetnici svršili su svoje nauke u Italiji, ponajviše u Padovi. Austrija je i dalje postavljala mnoge èinovnike koji su bili rodom iz njenih zemalja Venecije i Lombardije, jer su ti poznavali talijanski jezik, koji je bio i dalje službeni jezik u dalmatinskim uredima i sudovima. Svi ovi, koji su u Dalmaciju dolazili, bilo da su se vratili sa talijanskih sveuèilišta, bilo da su dolazili iz Italije kao austrijski èinovnici, ili su bili posve zadojeni idejama koje su tada u Italiji upravo kljuèale kao nikada prije, jer se ona tada nalazila u najžešæoj agitaciji protiv Austrije i tuđinaca, ili su bili rodom Talijani koji nisu prije svog dolaska u Dalmaciju nikada èuli nijednu hrvatsku rijeè.
U doba apsolutizma samo se pojaèao kader onih koji nisu osjeæali za narodnu stvar, bilo da su se odnarodili, bilo da nisu u dovoljnoj mjeri poznavali svoj materinji jezik, odnosno da su

smatrali da on nije kadar za službene svrhe, ili da se sami nisu osjeæali sposobni da tim jezikom pišu i ureðuju. Kod nekih je dakle postojala prirodna odvratnost i nerazumijevanje potreba dalmatinskog roðenog hrvatskog elementa, jer nisu bili sinovi toga naroda i jer su tek nedavno došli iz Italije kao èinovnici poslani od austrijske vlade; kod drugih roðenih Dalmatinaca. želja da ostane u talijanskoj kulturi koju su stekli u austrijskim školama, možda neki osjeæaj superiornosti te kulture, a ponajviše osjeæaj bojazni da neæe biti u moæi vršiti svoje zvanje, doðe li Dalmacija u zajednicu s Hrvatskom i Slavonijom, u kojima je uredovni jezik imao biti hrvatski.
Isto onako kao i 1848. godine nalazili su se i sada upravo ovakvi ljudi na èelu skoro svih dalmatinskih opæina, došavši na ta mjesta imenovani od vlade. Vlada je na èelu opæina postavljala ljude s izvjesnom naobrazbom jer je upravo takve trebala, buduæi da su opæine u vrijeme apsolutizma bile samo podreðeni organ poglavarstva, Opæinski naèelnici, sindaci, pa èak i prisjednici, bili su imenovani od vlade. Ni opæinska vijeæa, koja su svejedno i u to vrijeme postojala, nisu bila nikakvo narodno predstavništvo. Ta opæinska vijeæa imala su u okružnim mjestima, dakle u Splitu, Zadru, Dubrovniku i Kotoru, 15 èlanova, a u mjestima u kojima je bila pretura 9 èlanova. Ostala mjesta nisu imala nikakvo vijeæe. Dvije treæine tih vijeænika morali su biti uzeti iz stotinu najveæih posjednika dotiène opæine, a preostala treæina izmeðu onih opæinara, koji su imali u opæini neki veæi industrijski ili trgovaèki posao. Prema tome èlan vijeæa mogao je biti uzet samo izmeðu najbolje situiranih opæinara. Široki slojevi naroda, radnici i težaci, i ribari, koji su saèinjavali preko 90% dalmatinskog stanovništva, bili su iskljuèeni da uopæe mogu doæi u obzir za vijeænike. Staro je opæinsko vijeæe biralo nove vijeænike na mjesto onih koji su ispadali i to tako da je predlagalo vladi dvije liste od kojih je vlada imenovala nove vijeænike. Vijeæe je biralo opæinske prisjednike, tj. èlanove opæinske uprave, odnosna opæinske prisjednike, tj. èlanove opæinske uprave, odnosno opæinske kongregacije u okružnim gradovima, i to polovicu izmeðu 100 najveæih posjednika, a drugu polovicu moglo je uzeti izmeðu najveæih obrtnika i trgovaca u opæini. Car je imenovao naèelnike u okružnim mjestima, koji su istodobno bili i politièki preturi, prisjednike je imenovala vlada na osnovu trojnog prijedloga opæinskog vijeæa. Svaka opæina koja je imala vijeæe imala je i svog tajnika. Opæine kojima je na èelu stajao sindak, dakle one u kojima nije bilo pretura, nisu imale opæinskoga vijeæa. I sindaci su bili imenovani od vlade.
Èlanovi opæinskih vijeæa koja su se, kako rekosmo, nalazila samo u mjestima u kojima je bila pretura, dakle u veæim, koliko nisu bili na naukama u Italiji, uèili su u dalmatinskim austrijskim školama u kojima je bio nastavni jezik ili iskljuèivo talijanski ili, u najbolju ruku, uz talijanski kao osnovni jezik dolazio je i hrvatski, koji su teškom mukom i vrlo loše pouèavali uèitelji koji su opet izašli iz talijanskih dalmatinskih škola. Narodni hrvatski jezik, koji je skora svima bio materinji, smatrali su oni puèkim govorom koji nije na visini da se njim pišu službeni spisi i raspravlja na sudu. Oni izmeðu njih koji su odgojeni u dalmatinskim državnim gimnazijama gdje su, poèam od vjeronauka, pa sve do latinskih i grèkih tekstova kojih su komentari bili opet talijanski, bili napojeni talijanskom kulturom, širili su njeno poznavanje, razgovarajuæi o njoj, i diveæi se ljepoti talijanskoga stiha ili talijanske proze. Svaki imalo naobraženi Dalmatinac poznavao je Dantea kao i roðeni Talijan. U to doba kad se stvara, mjesto starog plemiækog staleža, u Dalmaciji jedan nov, èinovnièko-graðanski, smatra se talijanski jezik jezikom višeg staleža prema hrvatskom, koji je jezik seljaka i prostih radnika. I mnogi podliježe ovom gledanju na talijanski jezik, kao jezik nekog boljeg društva, ne misleæi da prijeko u Italiji svaki seljak govori samo talijanski i da je isto tako nepismen kao i onaj u Dalmaciji. Tome je doprinosila u primorskim gradovima i crkva, koja je za vrijeme korizme i

adventa dobavljala iz Italije talijanske propovjednike. Ti propovjednici nisu se miješali u politiku, niti su njihove pripovjedi imale ma i najmanju politièku notu, ali su ti propovjednici, koji su govorili krasnim talijanskim jezikom, a propovjedi bile namijenjene za intelektualce, oduševljavali slušaoce ne toliko svojim sadržajem koliko ljepotom fraze. U to se doba uvele i u neke gradske crkvene pjesmice u talijanskom jeziku koje je malo tko razumio i koje je, ako je pjevao, pjevao sasvim iskrivljene i rijeèima koje ni u jednom jeziku ne postoje.
Tako je bilo u dalmatinskim primorskim gradovima i varošicama, dok je narod ostao u svoj svojoj širini onakav kakav je bio prije 1000 i više godina, pa kroz stoljeæa ovamo.
Samo onaj koji duboko pozna ove prilike u svim dalmatinskim gradovima i varošicama može shvatiti kako se moglo desiti da je onaj malobrojni sloj u tim gradovima i varošicama još 1860. želio da Dalmacija ostane sama za sebe i kako je skroz naskroz bila falsificirana volja naroda, koji je u svojoj srži bio duboko hrvatski i koji bi u svojim školama i svojim crkvama, u svojim uredima i svojim sudovima, bio s oduševljenjem prihvatio svoj hrvatski jezik, koji bi mu smjesta bilo donijelo sjedinjenje s Hrvatskom. To su vrlo dobro znali oni koji su tada stajali na èelu dalmatinskih opæina i zbog toga su ubacivali u narod svakojake izmišljotine koje su bile kadre da ga zavedu.
U takvim prilikama u dalmatinskim opæinama moglo se dogoditi da je splitska opæinska kongregacija, kojoj je stajao na èelu dr. Ante Bajamonti, odluèan protivnik sjedinjenja, po zvanju lijeènik, a koji je uèio na sve uèilištu u Padovi, kad je doznala da je deputacija iz Hrvatske pošla u Beè da, pored ostaloga, traži i pripojenje Dalmacije, uputila 7. prosinca 1860. g. ministarstvu brzojav s molbom da se suspendira svako rješenje toga pitanja dok se o tome ne izjasni dalmatinski sabor. Istodobno je splitska opæina pozvala ostale dalmatinske kongregacije da to isto uèine. I zadarska je kongregacija uputila, 8. prosinca, caru adresu u istom smislu.
Agilni Bajamonti nije ostao samo pri tome, nego je on pozvao sve opæine svog okružja da i one nešto slièno uèine, ili izjave da se slažu sa splitskom kongregacijom.
Iz gore iznesenih prilika u dalmatinskim opæinama, tj. o upravama tih opæina, jasno je kako su one reagirale na splitski poziv. Dogodilo se sada da su o sudbini naroda odluèivali oni koji s njime nisu imali ništa zajednièko, koji nisu bili od njega izabrani i nisu ga ni za što pitali. I tako se moglo dogoditi da su pristali uz Split opæine: Omiš, Vis, Trogir, Sinj, Imotski, Supetar, Hvar, Korèula, pa sindikati Bristvica, Bosoljina, Komiža, Pučišæe, Grohote, Pastire i Suæuraj na Hvaru. Vrlo je dobro poznato da među ovim mjestima ima takvih u kojima nijedan èovjek, osim možda sveæenik, nije poznavao talijanskog jezika.
Potrebno je ovdje istaæi još jedno. Tom se prilikom nije radilo ni o èem drugom, nego o tome da se odluka o sjedinjenju ne donese prije nego li se sasluša mišljenje dalmatinskih sabora, što su mnogi smatrali sasvim prirodnim tokom, ne znajuæi zbog èega splitski naèelnik i splitska kongregacija to hoæe. I drugu stvar treba ovdje spomenuti: sva borba protiv sjedinjenja s Hrvatskom, godine 1860. i 1861, nosi od prvog momenta biljeg borbe za autonomiju, tj. poseban položaj Dalmacije unutar Austrije, a nikako biljeg borbe između hrvatstva i talijanstva, a najmanje pak neku, pa i prikrivenu težnju - osim možda kod par njih - za sjedinjenjem s Italijom.
Dalmacija nije još nacionalno bila probuđena. Vidjesmo, kad smo govorili o njenom školstvu, kako je Austrija èinila sve samo da ne dođe do narodnog probuđenja Dalmacije, kako je ona silom naturavala Dalmaciji i u školama i u uredima talijanski jezik. Pravo je èudo, i treba zahvaliti tome što je tih škola premalo bilo i što narod nije baš s osobitim oduševljenjem slao djecu u školu da Austrija nije uspjela odnaroditi dalmatinske Hrvate, osim onog malog broja

èinovnika, trgovaca, po kojeg lijeènika, odvjetnika i sveæenika u gradovima. Dalmatinski je seljak ostao i nadalje nepismen, ali se nije odnarodio.
Akcija splitskog naèelnika Bajamontija nije naišla nikako, pored sve svoje prikrivenosti i privlaèivosti, na jednodušni pothvat. Nisu uz nju pristali ni Dubrovnik ni Kotor, ni kotorski okrug, a veæinom ni dubrovaèki. Što više i u samom splitskom okrugu nisu uz Split pristali Starigrad na Hvaru, Vrboska na Hvaru, Metkoviæ, Bol i Sutivan na Braèu. Bila su to mjesta u kojima su i za vrijeme apsolutizma pojedinci ili veæe skupine došle do narodnog osvještenja. Vidjesmo veæ kako je ono malo, što se u dalmatinskim gimnazijama nauèalo iz hrvatskog jezika i literature, stvaralo malo pomalo hrvatsku inteligenciju koja æe preuzeti zadaæu da svoj narod probudi. Napose je to bilo u splitskom sjemeništu, gdje se mladi klerici oduševljavali hrvatskom literaturom, starom a i novom, koja je iz Zagreba dolazila. Stvarala se mala društvanca, u kojima se s velikim zanosom pratila hrvatska književnost. I tako je, pored svega toga što su i osnovne škole bile u svojoj veæini pune talijanskog duha i što su gimnazije i liceji bili sasvim talijanski, s talijanskim nastavnim jezikom, kod mnogo njih progovarala krv i osjeæaj pripadnosti hrvatskom narodu. Ti su ljudi onda, došavši u narod, poèeli polako i naporno, jer protiv struje, da ga bude. Plod njihova rada bio je negativan odgovor spomenutih opæina splitskoj.
Ali ono malo intelektualaca koji su ponovno zapoèeli narodno buđenje u Dalmaciji nije moglo odbiti jaku akciju splitske kongregacije, pomagane od zadarske, a poduprtu i štiæenu od samog namjesnika Dalmacije i beèke vlade. U Splitu i Zadru u opæinskim upravama sjedili su ljudi jaki i vješti politièkom poslu, skupljeni svi zajedno, s mnogobrojnim pristašama na upravama dalmatinskih opæina, ovdje živio po koji mladi sveæenik, bez ugleda, bez novaca, tek poznat u uskom krugu svoga sela ili varošice.
Pored brzojava koje su opæine Splita i Zadra i one koje su uz njih pristale poslale ministarstvu u Beè, zapoèeše one s velikom akcijom kod dalmatinskog namjesnika generala Mamule.
U to se sastalo, 23. prosinca, splitsko opæinsko vijeæe. Govor naèelnika Bajamontija u tom vijeæu bio je nešto sasvim drugo od poziva splitske opæinske kongregacije opæinama. Dalmatinske je opæine pozivala splitska na traženje da o sjedinjenju ima odluèiti dalmatinski sabor, dok se u ovom svom govoru Bajamonti oborio na sjedinjenje, pokazujuæi time što on zapravo želi i oèekuje od dalmatinskog sabora i kakvo on nepomirljivo stajalište zastupa u tom pitanju.
Kad se doznalo da æe dalmatinski namjesnik imenovati izaslanike koji æe pregovarati s banskom konferencijom o sjedinjenju, podigoše Bariamonti i Zadar novu uzbunu. Splitska kongregacija uputi u ime svoje i opæina koje su u nju pristale brzojavni protest redakcijama "Wanderera" i "Presse" u Beèu, "Osservatore Triestino" u Trstu, "Gazzetta di Fiume" na Rijeci i "Gazzetta di Venecija" u Veneciji, u kojem protestira protiv svakoga koji bi se primio dužnosti da predstavlja Dalmaciju, a da ga za to nije izabrao dalmatinski pokrajinski sabor. Takva akcija uèinila je da su od namjesnika imenovani izaslanici za pregovore s banskom konferencijom veæinom to imenovanje odbili. Kako su dalmatinske opæine koje su pristale uz splitsku kongregaciju bile daleko od razlaganja Bajamontijeva i kako su one mislile i radile, naibolje se vidi iz jednog dopisa koji je opæina Imotski uputila zadarskcj, 7. sijeènja 1861. Dopis je pisan hrvatskim jezikom i glasi: "U Imocki dne 7. Siænja 1861. - U piesanici ove Obæine - Pritamni: Nikola Miroševiè, obæini glavar - Franjo Kolumban, Marko Markoæa, obæeni prisidnici - Blaž Vuèemiloviæ, obæeni tajnik." Naèelnik je - kaže se u dopisu - pozvao glavare i starce pojedinih sela i kazao im da je car odredio da Dalmacija dobije sabor i da je hrvatski sabor predložio caru sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom. "Njegovo Velièanstvo u

neizmjernoj svojoj dobroti udostojalo se je odgovoriti (na molbu hrvatskog sabora) da bi izvršili ovu molbu ako zastupnici, oliti odašlanici Njegove kraljevine Dalmatinske tome zadovoljni bi bili razgovarajuæi se prija sa šlancima od Zagrebaèkoga sabora." - Na to su najveæi dio opæina i sindikata upravili caru molbe da se ništa ne odluèuje "doklen nije sastavljen sabor Dalmatinski i nije isti sabor pritresao pitanje od sjedinjenja". Tome se pridružila i uprava opæine Imotski. - Na to su svi glavari i starci jednoglasno odobrili postupak opæinske uprave.
Uprava imotske opæine sastojala se od naèelnika i dva prisjednika, kao što su se sastojale i sve opæinske uprave onih opæina koje su bile sjedište pretura. Sva ova trojica bila su imenovana od vlade. Prema tome su tri èovjeka, koja nije narod izabrao, odluèivala o sudbini jedne tako velike opæine kakva je bila Imotski. A tako je bilo i po svim ostalim opæinama. Pošto su dakle ova trojica sve samovoljno uèinili, pozvali su glavare, koji su opet imenovani od vlasti, i izložili im, na svoj naèin, što su uèinili. Što su ovi drugo i mogli, nego odobriti ono što su mudra gospoda uradila, kad se to i onako nije ticalo njihova sela i diralo u njihove neposredne interese.
Dok se tako postupalo po manjim mjestima, splitska je kongregacija, povedena fanatiènim Bajamontijem, radila kako smo veæ izložili. Kako je ona postupala da pridobije i narod za sebe vidi se iz jednog proglasa koji je opæinska uprava s Bajamontijem na èelu uputila Splièanima, s velikim napisom "Varoški i građanski puèe!" Pozivajuæi narod da ima povjerenja u njih, proglas svršava: "Dalmatinci bijasmo, jesmo i biæemo: Dalmatinci i braæa, ljubiæemo kogagodir krasna ova zemlja goji, bude li taljanski, oli slavjanski oli inaæije govoriti. Tko tako ne bude mislio, neka se odaleæi od otaèbine, jerbo je nedostojan njezinog imena"...
"Građanski i varoški puèe! Pruženom rukom na oltaru, gdi poèiva pepel našeg Odvetnika, Dujma Svetoga, mi se kunemo da æemo obraniti vaša prava i vašu korist protiva svakoga koji bi smijo na vas nasertati... Tko u deset godinah mogaše strošiti 400.000 fiorinah za utažiti puèke potribe i jade, neæe, Bogami, izdati èasnu svoju naruku (misli se na Bajamontija, koji je taj novac potrošio). I da bi tko hotijo vas navesti u nesklad, pitajte ga: A što si ti uèinio za puka, da puk u tebi imade ufanje. Mi smo dosad dilovali, a Vi, ne rièman, nego diliman virujte. Neka smart n:xs izkraèi, ako je privara u našim rièima... Živila naša sveta vira; živio Slavni Car; živila naša otaèbina Dalmacia!"
Poznavajuæi vrlo dobro svoje sugrađane, splitska je municipalna kongregacija znala da dira u one žice koje su najbolje i najlakše reagirale: Sveta vira, Slavni Car i Dalmacija.
Splitska je opæina izabrala svoje delegate za deputaciju caru, a to su uèinile i one dalmatinske opæine koje su se sa splitskom složile.
Car je primio dalmatinsku delegaciju 7. veljaèe 1861. Ona mu je svoje želje iznijela usmeno i istodobno predala pismenu adresu. Car je odgovorio da je pitanje sjedinjenja vrlo važno i ozbiljno i da se nada da æe zadovoljiti iznesene želje. Deputaciju je istoga dana primio tada svemoæni nadvojvoda Rainer, koji joj je kazao da je uvjeren da neæe ništa biti odluèeno u tom pogledu bez sudjelovanja dalmatinskog sabora. To je isto kazao deputaciji i državni ministar Schmerling, a i drugi su ministri dali sliène izjave. Na to se gotovo svi delegati vratiše u Dalmaciju. U Beèu osta samo jedan odbor (Borelli, Giovannizio, Alberti, Bogliæ, Da Ponte), kome ostali dadoše svoju punomoæ.
U to je prispio u Beè dubrovaèki izaslanik Niko Pozza, da traži pripojenje Dalmacije Hrvatskoj, bez pitanja dalmatinskog sabora. Dalmatinski se odbor smjesta obratio ministru Schmerlingu i oštro napao Pozzu, jer da se njegovo traženje protivi diplomi od 20. listopada, a da je deputacija zastupala 5/6 dalmatinskog puèanstva.

Dubrovnik i Kotor i široki narodni slojevi za
bezuvjetno sjedinjenje s Hrvatskom

Protivnici su sjedinjenja uspjeli pod firmom slobodnog zakljuèivanja u dalmatinskom saboru privuæi k sebi dalmatinske opæine kojima su upravljali ljudi koji su bili ili odnarođeni ili uopæe nisu bili Dalmatinci, ali nisu uspjeli za sebe pridobiti opæine Boke Kotorske; njezini su se predstavnici sastali 10. sijeènja 1861. u Kotoru i jednoglasno se izjavili za sjedinjenje s Hrvatskom. Na tom je sastanku izabran odbor koji æe poæi u Dubrovnik i sporazumjeti se s Dubrovèanima za daljnji rad. Bokeljske su opæine tražile da opæine izaberu poslanike koji æe poæi u Zagreb, tamo raspravljati s banskom konferencijom i poslije toga prikazati svojim opæinama projekt sjedinjenja. Tada æe cijeli narod, savjesno obaviješten, "nezaveden u bludnji od krivih tumaèenja, i bez utjecaja sofizma jedne stranke, slobodan dati svoj glas". Bokeljske su opæine protestirale što je Zadar govorio protiv sjedinjenja u ime Dalmacije, na što nije imao nikakva prava.

Sutradan poslije ove skupštine bokeljskih opæina pođoše izabrani izaslanici Luka Tripkoviæ, Špiro Bjeladinoviæ i Ferdinand Sbutega u Dubrovnik, gdje ih oduševljeno doèekaše dubrovaèki rodoljubi, a na èelu Medo Puciæ i Marinica Đordiæ. Tada je, poslije 13 godina, opet zalepršala na dubrovaèkim bedemima hrvatska trobojnica, pozdravljena oduševljeno od Dubrovèana. Na vratima dvorane u kojoj je bila sveèana veèera u èast Kotorana bio je natpis "Dubrovnik s Kotorom".

Razgovor između Kotorana i Dubrovèana potekao je u najsavršenijoj slozi, a opæinsko vijeæe izabra za izaslanike u Beè grofa Nika Puciæa i Luja Seragli. Međutim su se Bokelji dogovorili da predlože opæinama da svaka u svom vijeæu izabere izaslanike za deputaciju u Beè: kotorskog biskupa Marka Kalođeru, Luku Tripkoviæa, Špiru Bjeladinoviæa i Ferdinanda Sbutegu, s dužnošæu da rade za sjedinjenje s Hrvatskom. Izaslanici Budve htjeli su moliti bezuvjetnu aneksiju.

I u srednjoj i sjevernoj Dalmaciji bilo je veæ tada dosta intelektualaca koji nisu imali udjela u opæinskim upravama, ali su imali veliki utjecaj na narodnu dušu. Bili su to narodni dušobrižnici po dalmatinskim selima, koji su osjeæali s narodom i izjavili, u ime svoje i svoga naroda, kojemu su bili pastiri, da hoæe i traže sjedinjenje s Hrvatskom.

U tu svrhu uputiše oni adresu na kraljevski dikasterij za Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju u Beèu, koju je onda ovaj dikasterij dostavio državnom ministru. "Buduæi da u Dalmaciji - kažu oni - narod hrvatski za sada ne može drugim putem izjaviti svoje želje i težnje, ovim oèitovanjem dolipodpisani oèitujemo sveèano: da puk hrvatski u Dalmaciji pri svijesti naradnosti svoje želi što prije sjedinjenje s braæom u Hrvatskoj i Slavoniji."

U adresi se traži da se što prije sastanu povjerenici iz Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, koji æe odrediti pobliže naèin sjedinjenja.

Tu su predstavku potpisali u sijeènju 1861: Jovan Govor, župnik skradinski; Pavao Krneta, naèelnik Kistanjski; Marko Piliæ, glavar sela Zulišiæa; o. Roko Bariæ; župnik od 2.000 dušah Slavjanah; o. Ante Moculin, župnik Miljevaca od 1.080 dušah Slavjanah; o. Ivan Šuman, župnik rupski, od 800 dušah pravih Slavjanah; o. Luigji Mikulandra, župnik Mirloviæa od 2.000 dušah Slavjanah; iz okružja zadarskog 10.280 dušah, o. Bane Mlinor, župnik u Drnišu od 4.000 Slavjanah; Teodor Kneževiæ, paroh krisanski pravoslavno istoèni u ime moje parokije od 5.000 dušah; pop Nikola Hraniloviæ, namjesnik biskupski i župnik u ime 503 dušah pravih Siavesinovah; pop Grigorij Vulinoviæ, paroh Kanjarski i Baljaèki, od 1.700 dušah; pop Simo Popiæ, župnik bioèiæki, od 1.000 hrabrih Slave majke sinovah; pop Stojan Mirkoviæ, parok u Tepljuvu, od 1.247 slavenskih sinovah; o. Aron Crvenkaviæ, župnik baljaèki od 400 Slavjanah; iz okružja Zadarskog 9.850 èistih Slavjanah za sjedinjenje; dr.

Miško Jerko Graniæ, podžupnik kliski; dr. Lovro Monti; Jerka Moškovita, pripovjedaoc; dr. Luigi Moretti; A. K. Matas, gimnaz. uèitelj; Vatroslav Bakotiæ, jurist; Gabrilo Puratiæ, bogoslovni uèitelj; Vicko Perišiæ, sveæenik; Josip Domjakušiæ, jurist; Vid Morpurgo, knjižar; Šimun Milinoviæ, sveæenik i gimn. uèitelj; sveæ. Mihovio Pavlinoviæ, župnik; Mihovil Kovaèeviæ, posjednik; prof. Ante Bakotiæ; Luka Škarica, trgovac; Augustin Kasotti, kateheta; Petar Duplamiæ, župnik; otac Frane Bikiæ, starešina samostana Dobroga; o. Frane Poljak, agregat; Stipan Èuliæ, župnik; o. Spiro Tomiæ, starešina samostana u Tinju; Gaetan Ivasoviæ, župnik novseljski; B. Nikola Ivanoviæ, sveæenik u Braèu; pop Mate Ivièeviæ, kancelir biskupski i upravitelj bogomolišta filipinskoga u Splitu; Nikola Vežiæ, ž.upnik makarski i kotišimski; sveæenik Klemente Pavlinoviæ, župnik breljanski; sveæenik Pave Dominis, opæine postirske u Braèu; opæine puèiške; Pava Bistriæ, župnik kambelavski; dr. Ivan Matijaca, župnik od Lukšiæa; dr. Balde Škarica, na mjesto župnika sela Staroga; Vicko Perišiæ, pop stahviliski."
Naveli smo potpisnike ove predstavke da se vidi kako je zapravo sav narod sjeverne i srednje Dalmacije bio za sjedinjenje. Svi, i pravoslavni i katolici, gotovo bez izuzetka, predvođeni župnicima i parosima, i lijep broj veæ probuđene inteligencije potpisaše tu predstavku. A potpisaše ju, kako se vidi iz dodataka potpisu s osobitim oduševljenjem, bez fraza i bez nadmudrivanja. Iz te se predstavke vidi kako bi narod bio odluèio da je on odluèivao i da nisu oni koji su stajali na èelu opæina, postavljeni na to mjesto, ne od naroda nego od vlade, krivo prikazivali narodnu volju. Vidjesmo, kako je bilo u dubrovaèkom i kotorskom okružju, a kad tome dodamo ovu jednodušnu volju sjeverne i srednje Dalmacije, jasna nam je koliko je krivo bilo sve ono što su tobožnji delegati Dalmacije radili u Beèu.
Potrebna je ovdje pokazati tko su bili potpisnici ove adrese, da se shvati sva njena važnost. U prvom redu nalazimo ponovno zajedno nasljednike onih istih koji su i prvi put, 1797. godine, zajedno istupili za sjedinjenje, a to su bili katolièki franjevci na župama i u samostanima i pravoslavni parosi i kaluđeri. Vidimo ovdje da u nekim mjestima istupa zajednièki i župnik i paroh, svi pred svojim župljanima, odnosno parohijanima. Ali se sada vidi još jedna pojava koju do sada nismo našli; zajedno s franjevcima i kaluđerima i nekima iz inteligencije istupaju i brojni svjetovni katolièki sveæenici, kao Jerko Moškovita, Mihovio Pavlinoviæ, Petar Duplamiæ, Augustin Kasotti, Stipan Æuliæ, Gaetan Ivasoviæ, Mate Ivièeviæ, Nikola Vežiæ i drugi.
Pojava mladog katolièkog svjetovnog sveæenstva na hrvatskoj narodnoj strani bila je od velikog znaèenja. Znalo se sada, da i ono u svojim župama radi u hrvatskom narodnom duhu. I ako smo još uvijek daleko od toga da bi i ostalo sveæenstvo pristalo uz narodni pokret, svakako je sada pokazano ne samo onima u Dalmaciji, nego i onima u Hrvatskoj i Slavoniji, da je golem dio naroda, predvođen od svojih dušobrižnika, za sjedinjenje s Hrvatskom i za duhovni hrvatski nacionalni preporod u Dalmaciji. Presudni događaji odigrali su se i suviše brzo i bili su svršeni prije nego li je taj pokret mogao osvojiti opæine. Prekratko je bilo vrijeme od prestanka apsolutizma do izbora za dalmatinski sabor, samo èetiri mjeseca. Kroz to prekratko vrijeme nije ni nadèovjeèanskim naporom bilo moguæe pokrenuti narodne mase i potpuno ih osvijestiti. Ali rad na narodnom osvješæenju koji je sada zapoèet donijet æe doskora plod, i u pitanju sjedinjenja s Hrvatskom i Slavonijom i u buđenju hrvatske narodne svijesti.
Prvi dalmatinski sabor 1861.
Beèka je vlada 12. veljaèe 1861. primila "Zemaljski red za kraljevinu Dalmaciju" i "Izborni red za zemaljski sabor kraljevine Dalmacije".

Iz prije izloženog stava beèke vlade prema pitanju sjedinjenja vidjesmo da je beèka vlada zakljuèila da do tog sjedinjenja ne smije doæi sve dotle dok ne bude jasno da æe se Hrvatska odijeliti od Ugarske, jer bi pripojenjem Dalmacije Hrvatskoj ojaèala Ugarska. Da se dakle to sjedinjenje sprijeèi, državni je ministar Schmerling podupirao preko svoga èinovništva u Dalmaciji rad Bajamontija i ostalih koji su tražili da se ne odašilje izaslanstvo u Zagreb, nego da dalmatinski sabor odluèi o sjedinjenju. Ali da se taj sabor odluèi protiv sjedinjenja bi1_o je potrebno donijeti takav izborni red za ovaj sabor, koji æe uvesti u sabor veæinu protivnika sjedinjenja. To je grof Schmerling i uèinio, odredivši da se za dalmatinski sabor bira po kurijama 41 zastupnik, od kojih æe 21-og birati veleporeznici, gradovi i trgovaèke komore, a 20 seoske opæine. K tome su dolazili i virilisti. Time je bila osigurana veæina protu-aneksionistièkoj stranci.
Prijatelji sjedinjenja ušli su u izbore uvjereni da na osnovu izbornog reda u tadašnjim prilikama ne mogu dobiti veæine. To je znala i vlada, ali da u to bude sasvim sigurna, njeno je èinovništvo otvoreno agitiralo protiv pristaša sjedinjenja. Ono je agitiralo posvuda i na razne naèine. Kod intelektualaca i gradskog stanovništva ono je lako uspijevalo, jer je taj dio dalmatinskog stanovništva bio iz raznih razloga, koje smo veæ naveli, protiv sjedinjenja. Ali se državno èinovništvo nije zadovoljilo samo ovom agitacijom, nego je ono agitiralo i po selima. Što više, oni koji su agitirali nisu bili samo mali èinovnici, nego i okružni predstojnici. Tako je naèelnik Cavtata, u sporazumu s dubrovaèkim okružnim predstojnikom, pozvao 11. sijeènja 1861. g. u prisutnosti jednog politièkog èinovnika u svoj ured sve glavare pojedinih sela i sve zapovjednike teritorijalne straže i nagovarao ih da se izjave protiv sjedinjenja jer, ako se to dogodi, doæi æe Dalmacija pod vojnièku vlast, mjesto carske doæi æe vlast banova, a s njom vlast aristokracije koja æe pomoæu svog sebi odanog èinovništva škoditi kolonatskim interesima seljaka. Na kraju im je naèelnik kazao da moraju reæi da su oni došli k njemu sami od svoje volje. Slièno je bilo i u drugim kotarima.
Kakve su prilike vladale u Dalmaciji prilikom izbora za dalmatinski sabor, u ožujku 1861. godine, najbolje nam pokazuje sluèaj Jurja Vragolova i drugova, u cavtatskom kotaru, gdje je pretur Agazzi upravo bijesno progonio pristaše sjedinjenja, pa ih èak i optužio zbog uvrede Velièanstva i veleizdaje. Njega su zdušno pomagali njegovi èinovnici. Juraj Vragolov bijaše uhiæen zbog sumnje veleizdaje, dva župnika i nekoliko seljaka metnuta pod istragu zbog uvrede Velièanstva i huškanja naroda. Proces protiv Vragolova i drugova poprimao je sve šire razmjere, dok nije pokrajinski sud u Zadru ogranièio to na zloèin bunjenja, a konaèno je, 12. srpnja 1862, dubrovaèki sud izdao presudu da se optuženi puštaju na slobodu zbog nedostatka dokaza.
Proces braæe Vragolov i drugova, jedna od najbjednijih stranica austrijske vladavine u Dalmaciji, razotkriva nam u punoj golotinji djelovanje austrijskog èinovnièkog aparata za vrijeme izbora za pokrajinski sabor 1861. godine, kad je taj aparat radio protiv pristaša sjedinjenja ne samo nagovaranjem i zatvaranjem, nego i zastrašivanjem, pa èak i denuncijacijama zbog veleizdaje.
Dne 6. travnja 1861. otvorio se prvi dalmatinski sabor, a 18. travnja došao je na dnevni red vladin prijedlog da se izaberu izaslanici koji æe poæi u Zagreb, da tamo rasprave pitanje sjedinjenja. Na to predloži zastupnik Galvani da se taj prijedlog ne prihvati. Galvanijev protuprijedlog prihvaæen je od saborske veæine, dok se 13 njih usteglo od glasovanja. Na taj je naèin odbijeno u saboru sjedinjenje s Hrvatskom. Sutradan, 19. travnja, izabrani su prema ustavu zastupnici dalmatinskog sabora za zastupnièku kuæu u Beèu: dr. Luigi Lapenna, Vinko degli Alberti, dr. Šimun Bujas, dr. Ivan K. Macchiedo i Stjepan Ljubiša, svi osim Ljubiše autonomaši.

U takvim prilikama zaključiše narodnjaci da pođu osobno, svi koji nisu zapriječeni službenim poslom, u Beč i iznesu pred vladu pritužbe zbog neizvršavanja vladinog prijedloga i traženja, kao i obećanja, da će se na saboru izabrati izaslanici za pregovore s Hrvatskom. Ti su narodni zastupnici bili: episkop Knežević, upravitelj Pulić, dr. Verona, knez Giorgi, Luka Tripković, profesor Klaić, Josip Gjurović, Stjepan Ljubiša, Krsto Kulišić, Jerković, P. Sablić, Pavlinović, Radulović.
Kad je saborska većina saznala za taj odlazak apozicije, nastalo je u saboru veliko uzbuđenje, posred kojega je uzeo riječ potpredsjednik sabora dr. Bajamonti, koji je plamenim govorom, svojim odličnim govorničkim darom, s prirođenim mu fanatizmom, prikazao ovaj čin opozicije kao opasnost koja prijeti uništiti "ličnost dalmatinskog naroda". Bajamonti predloži da svi saborski zastupnici odu u Beč, što je sabor i prihvatio. Dne 29. travnja otputova i saborska većina u Beč, da tamo brani svoj zaključak protiv aneksije. Schmerling je, potaknut na to i od dalmatinskog namjesnika, onemogućio skupnu audijenciju opozicionih poslanika.
Međutim, cijeli je taj napor dalmatinske opozicije bio uzaludan, jer je bečko ministarstvo bilo protivno sjedinjenju sve dotle dok se Hrvatska ne odcijepi od Ugarske i nastojalo time ucjenjivati bana Šokčevića i Strossmayera. Zaključak dalmatinske saborske većine bečkoj je vladi u tom poslu dobro došao.
U svojoj igri pošao je Schmerling i dalje; on je pozvao nekoliko poslanika dalmatinskog sabora i nekoliko njih iz hrvatskog, koji su baš tada boravili u Beču, na razgovor 10. svibnja pod predsjedanjem Karla Martensa. Ti su bili Strossmayer, Vukotinović, Smaić, Vranicani s jedne, a Knežević, Petrović, Bajamonti, Lapenna, Bujas, degli Alberti i Ljubiša s druge strane. Iz sastava dalmatinskog dijela bilo je jasno da je to opet samo Schmerlingova igra i ništa više, jer je od 7 dalmatinskih zastupnika 5 njih bilo apsolutno protiv sjedinjenja, a Bajamonti čak i vođa. Kako se moglo očekivati, do sporazuma nije došlo.
Poslije ovoga ministarsko je vijeće predložilo caru da se postavi Zemaljski Odbor za Dalmaciju, što je car 13. lipnja i učinio, "ne prejudicirajući time rješenju pitanja o odnosu kraljevine Dalmacije prema kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji odnosno javnog prava, o kojem pregovori nisu još svršeni". Ministarstvo je ovo pitanje svejedno ostavilo neriješeno, jer nije htjelo iz svojih ruku ispustiti tako važan adut u nastojanju da Hrvatsku odcijepi od Ugarske. Međutim je ipak pitanje bilo za sada riješeno onako kako su to željeli protivnici sjedinjenja.
Iza neuspjeha u Beču, neki se od dalmatinskih opozicionih poslanika (Klaić, Pavlinović, Tripković), svratiše na povratku kući u Zagreb. Tada pođoše oni u hrvatski sabor. Hrvatski je sabor još 29. travnja hrvatske prvake iz Dalmacije Meda Pucića i Stjepana Ivičevića sa saborske galerije pozvao u sabor, dao im mjesto do samog predsjedništva i "votum informativum". To on učini i ovaj puta, pa je onda 22. svibnja 1861. progovorio u hrvatskom saboru dalmatinski zastupnik Mihovil Pavlinović, pozdravljajući oduševljeno prekovelebitsku braću, poslije rastanka od više vjekova. Pavlinović je priznao kako po tadašnjem izbornom redu u Dalmaciji 15.000 Talijana po gradovima ima pravo birati 23 zastupnika, a 410.000 Hrvata maže poslati najviše 20 njih, kad ne bi bilo izbornih nasilja.
Dne 1. svibnja 1861. otvorio je car Franjo Josip I carevinsko vijeće na koje nisu poslali svoje izaslanike ni ugarski ni hrvatski sabori.

7.BORBA ZA SJEDINJENJE I PROTIV NJEGA U NOVINAMA I BROŠURAMA
G. 1860. izašao je u Zadru list "La voce dalmatica", koji se imao baviti svim pitanjima za unapređenje Dalmacije, bilo u ekonomskom, trgovačkom, literarnom, naučnom, odgojnom ili drugom pogledu. U 6. broju onoga lista, u kom su surađivali ljudi bez razlike političkih

pogleda, izašao je èlanak "Libri fondiarii" (Zemljišnik) potpisan s tri zvijezde. Pošto je pisac obradio èlanak s juridièkog gledišta, kaže da bi zemljišne knjige trebale biti pisane talijanskim jezikom, i nastavlja "Naš Paravia je kazao da smo Slaveni po narodnosti, a po civilizaciji Talijani". Na taj se èlanak oborio u "Osservatore Dalmato" (Objavitelju Dalmatinskom) sveæenik Ivan Danilo, profesor na zadarskoj gimnaziji, na što mu je odgovorilo uredništvo "La voce dalmatica", kazavši pored ostaloga: "Pošteni građani, ponosni na svoje dalmatinsko ime, ne idu za drugom zastavom, osim za onom reda i èasti". Danilo je ponovno odgovorio u 8. broju "Osservatorea". Na to je u 9. i 11. broju "La voce Dalmatica" napisao Kosta Vojnoviæ na talijanskom jeziku èlanak "O shodnosti osnivanja zemljišnika u Dalmaciji", u kojem s poštovanjem govori o talijanskoj kulturi, u kojoj su se dosada odgajali Dalmatinci.
Iako je narodne inteligencije u Dalmaciji bilo malo, ono malo što je bilo, bilo je èvrsto i odluèno. Bilo je tu još boraca iz vremena prije apsolutizma, a dorasli su i neki mladi. Svi ovi, povezani međusobno s oduševljenjem za narodnu stvar, gledali su puni pouzdanja u Zagreb, a napose u biskupa Strossmayera, svi su oni ne znajuæi za tajne namjere beèke vlade vjerovali da æe car doista prisajediniti Dalmaciju Hrvatskoj i Slavoniji. Svjesni da je Dalmacija u svojoj golemoj veæini Hrvatska, istupali su oni, ako ne kao legalni, a ono kao stvarni zastupnici ove veæine.
Govor Bajamontija, koji je izrekao u sjednici splitskog opæinskog vijeæa 24. prosinca 1860. g., naišao je na zgražanje kod ovih narodnih ljudi. Drzovitost s kojom je Bajamonti istupao izazvala je oštru reakciju.
Odmah èim je Bajamontijev govor bio objavljen odgovorio mu je A. K. M. (A. K. Matas?) brošurom "Šilo za ognjilo". Pisac pobija toèku po toèku Bajamontijeve navode i iznosi pravo Hrvatske na Dalmaciju. Oštro prigovara Bajamontiju što pokazuje da Hrvati hoæe progutati Dalmaciju, tako da bi u novoj tvorevini Dalmatinaca kao takvih nestalo. "Takvog sjedinjenja niti mi želimo niti nam ga Hrvati nude, veæ naše sjedinjenje je takovo da nam ostane naša autonomija. Mi se ponosimo", istièe pisac, "da smo narod Hervatski imenom, jezikom, kervi i obièajem, da nas ima prišli 400.000, da vam nismo robovi veæ sugrađani, da s vami imamo jednake deržavne terete, s toga zahtivamo i jednaka prava." A. K. M. pokazuje dalje u svojoj brošuri kako je splitska opæinska kongregacija postupala nezakonito u svom podjarivanju drugih opæina protiv sjedinjenja i kako to nije bio glas puka, nego samovolja izvjesnih ljudi na opæini. Napose istièe A. K. M., da je laž da ni 1848, a ni 1860. g. od 12.000 splitskih stanovnika nije bilo nijednoga koji bi poziv Hrvata znao prevesti na talijanski. Laž je to bila 1848, a još veæa laž je 1860. godine, "jer 12.000 Spliæana nosilo je cerljene kape i govorilo Hervatskim jezikom tada kao i sada." "Dalmatinaca - piše pisac - kao naroda nejma". "Sudeæ po kervi i jeziku mi nemamo u Dalmaciji nego jedan jedini narod - Hervatski, koji govori hervatshi, a po uplivu okolovšæine umi govoriti talijanski."
"Ali ja neæu - kaže pisac - da u ovakovom važnom pitanju odluèuju zgoljna svidoèanstva prošasnosti; veæ upitaj one Tvoje varošane, Solinjane, Kaštelane, Poljièane, Cetinjane, Zagorane u jednu riè, jednog po jednog raspitaj sve težake, koji škula talianskih ne pohadjaše, kojim jezikom govore? Odgovorit æe Ti: Hervatskim." "Kako dakle možeš reæi `Dalmacija nije bila hervatska?' `Dalmatinac neæe biti nikada Hervat'. Dalmatinci ne govore "nikim jezikom Slovinskim, veæ izvisno i istinito govore jezikom Hervatskim i živu po Hervatskom obièaju". A.K.M. istièe kako se narodu krivo prikazuje da æe, ako se s Hrvatskom sjedini Dalmacija, "Kroati" zapovijedati, da æe ih batinati, da æe biti vojnici do smrti, itd. Pisac iznosi nadalje koji su sve razlozi zašto neki sjedinjenja neæe i izvodi da su to sve samo osobni razlozi: bojazan da æe izgubiti službu, da bi poslije sjedinjenja prestala

trgovina s Italijom, neki pak zbog toga što je sjedinjenje u vezi s panslavizmom, a neki što poslije 400 godina robovanja ne mogu ni zamisliti što to znaèi sloboda. Neki èak i zbog toga što se boje da æe im pri novoj upravnoj podjeli stanovi ostati prazni. Međutim "Hervatstvo se u Dalmaciji probudilo i jur zagazilo stazom svog vlastitog razvitka. Misli o Hervatstvu od 1840. u Dalmaciji posijane i dosad podrasle, veæ nevehnu..."
Jednako je u prosincu 1860. pisana, a poèetkom sijeènja 1861. tiskana anonimna brošura "Considerazioni sull' annessione del regno di Dalmazia a quelli di Croazia e Slavonia". Pisac konstatira da u Dalmaciji nema druge narodnosti, osim hrvatske. Svaki je mali narod dužan da se sjedini sa svojim srodnicima, ako neæe da propadne. Jedini je naèin da se spase

Hrvati u Dalmaciji, da se ona združi s Hrvatskom. U ekomomskom pogledu Dalmacija bi sjedinjenjem dobila. Oni koji hoæe sjedinjenje nisu nipošto za utapanje. Dalmacija bi u internim poslovima saèuvala svoju autonomiju. Ne treba tražiti da se Dalmacija pripoji Hrvatskoj na osnovu historijskog prava, kad postoji tu narodno pravo, koje je jaèe.
Kao odgovor na Bajamontijev govor napisao je "Jedan Dalmatin" vrlo oštru zanimljivu brošuru pod naslovom "Zaorija na talijanstvo svoje". Pisac napada u prvom redu dalmatinske škole, koje su glavni uzrok što je dalmatinska inteligencija talijanska. One odnaroðuju djecu, koja prije talijanskog jezika uopæe ne poznaju. Pisac ukazuje na izvještaje zadarske i dubrovaèke gimnazije, gdje je službeno navedeno da u zadarskoj gimnaziji ima 146 uèenika, od kojih 136 dalmatinskih Slavena, a 10 Talijana, u dubrovaèkoj 143 uèenika, sve Slavena, a samo su dvojica Talijani. A ipak je u obim ovim gimnazijama, kao i u splitskoj za koju još nije imao podataka, nastavni jezik talijanski. Pisac pobija navod Bajamontijev da u Dalmaciji ima 40.000 Talijana i kaže da ih nema više od 3.000, a pravih ne više od 800.
U tim prilikama, u rujnu 1860. izašao je u "Annuario dalmatico", II, koji je uredio i izdao Vid Morpurgo, èlanak "Del futuro indirizzo della classe colta in Dalmazia", koji traži da Dalmatinci budu dušom i srcem Slaveni i da se hrvatski jezik ima uvesti u školu, crkvu i opæine.
Politièka borba između Dalmatinaca pristaša i protivnika sjedinjenja, zapoèeta 1860. g., nastavila se još s veæom žestinom i na književnom polju 1861. g. Tada je stupio na poprište najglasovitiji Dalmatinac Nikola Tommaseo sa svojom malom knjižicom koja je odmah poèetkom sijeènja izašla u Firenzi, a veæ istog mjeseca pretiskana u Trstu, pod naslovom "Ai Dalmati" - Dalmatincima.
Tommaseo je poslije događaja 1848. g. ne samo bio hladan prema banovinskim Hrvatima, nego ih je što više i pomalo mrzio. On im nije nikako mogao oprostiti što su pomogli cara u borbi protiv Mađara i što je donekle i njihova zasluga da je stradala mađarska revolucija, a posredno i mletaèka, u kojoj je on bio jedan od vođa. Nikako im nije mogao oprostiti njihovo ratovanje u Italiji. On nije uzimao u obzir da je hrvatska inteligencija bila protiv odašiljanja granièara u Italiju i da se to tražilo èak i na skupštinama. Isto tako nije on znao uvažiti, da je u granici bila vojna uprava i da je ona bila izuzeta od civilne vlasti. Zbog svega toga on je bio vrlo neraspoložen prema Hrvatima i nije nikako bio za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom. Možda je želio neku "slavensku" Dalmaciju, ali nikako Hrvatsku. Ta je slavenska Dalmacija imala ostati, po njegovu naziranju, slavenska samo u svojim selima, ali gradovi, kao i cijela kultura, imala je biti talijanska. Tommaseo je gledao sebe, rođenog Slavena, talijanski odgojena, i nije mogao shvatiti da ono što vrijedi za njega ne može vrijediti za cijelu pokrajinu. Tommaseo je i danas nerazumljiv ne samo Talijanima, nego i Hrvatima, i samo onaj koji duboko pozna cijeli dalmatinski i talijanski devetnaesti vijek, sve do osamdesetih godina, može shvatiti njegovo naziranje.

Tommaseo je i suviše književnik, i suviše stilist, a da bi bio uvijek iskren u svojim spisima. odmah u poèetku svoga spisa kaže jasno da se slaže s Borellijem. Vidi se da on nije nipošto èitao ni pratio ne samo rad hrvatskih nego ni europskih historièara o Dalmaciji i Hrvatskoj. Njegov rad vrvi strahovitim pogreškama. Ipak on kaže sasvim otvoreno: "Ja, koliko se mene tièe, ne mislim da bi Dalmacija mogla ikad iæi za Italijom, jer je naše vrijeme sasvim drugaèije od onoga Mletaèke republike koja je, jer joj je dalmatinska obala trebala, znala njom upravljati... jer, ako je ikada bilo teško upravljati narodima koji govore drugim jezikom, sada bi to Talijanima bilo nemoguæe..." Prelazeæi na pitanje jezika, Tommaseo kaže: "Doæi æe vrijeme da æe i u Dalmaciji službeni jezik morati biti slavenski, ali to se ne može uvesti prije nego proðu bar dvije generacije." Glede sjedinjenja s Hrvatskom kaže on da Dalmatinci prije svega trebaju biti naèisto kakav æe odnos postojati izmeðu Hrvatske i Ugarske, kako æe Dalmatinci sudjelovati u upravi, što æe biti s vojnom službom, itd. Meðutim, on je mišljenja da se ne trebaju žuriti, nego neka èekaju bolje prilike.
Nekako istodobno s Tommaseovom prvom brošurom izašla je u Splitu knjižica Ignacija Bakotiæa "I partiti in Dalmazia" (Stranke u Dalmaciji), a u veljaèi 1861. brošura Ante Kuzmaniæa "Poslanica Dalmatincima". Na to je izašla druga Tommaseova brošura "Via facti, La Croazia e la fraternita di nuovo ai Dalmati", pa Duplanèiæeva "Della Civilta italiana e slava in Dalmazia", na koju je odgovorio u ožujku 1861. Ivan Danilo knjižicom "L'autonomia della Dalmazia - considerazioni" i Šime Ljubiæ svojom brošurom "Risposta all'opuscolo del Sign. Vincenzo Duplancich". U ožujku je izašla i knjižica Vicka Miliæa "A Nicolo Tommaseo i Dalmato-Slavi". Sad je došao Tommaseov spis "La parte pratica della questione - Ai Dalmati - terzo scritto". Tommaseo je u svojim spisima postajao sve veæi protivnik sjedinjenja, pa i uvoðenja hrvatskog jezika u urede i sudove. U tom je duhu pisana i nova Tommaseova brošura "Dello statuto ungherese e eroato - se possa alla Dalmazia applicarsi" (O ugarskom i hrvatskom ustavu - da li se on može primijeniti na Dalmaciju).
Meðutim je dalmatinski sabor bio veæ izglasao sudbonosni zakljuèak da ne uzme u raspravu pitanje sjedinjenja, a Tommaseo na to primjeæuje da æe svi Dalmatinci zahvaliti dalmatinskom saboru i Bogu što su im prištedjeli teška iskušenja i grižnju savjesti.
U travnju 1861. izašla je brošura splitskog odvjetnika Koste Vojnoviæa "Un voto per l'unione" (Jedan glas za sjedinjenje). Vojnoviæ hoæe da se stvar trijezno promotri, jer nije sva krivica na jednoj, ni sve pravo na drugoj strani. Zalažuæi se za sjedinjenje, on trijezno istièe sve koristi od tog sjedinjenja. U Dalmaciji, u kojoj je devetnaest dvadesetina Slavena, nema ni jedne škole s hrvatskim nastavnim jezikom, osim u Dubrovniku. Sjedinjenje s Hrvatskom potrebno je i s nacionalnog i s politièkog i s ekonomskog gledišta. Vojnoviæ je za to da o sjedinjenju ima odluèiti dalmatinski sabor, jer drugaèije sjedinjenje ne bi bilo ni pravedno ni trajno.
To sjedinjenje ima biti rezultat bilateralnog ugovora dalmatinskog sabora, s predstavnicima Hrvatske i Slavonije. Jedinstvo dvaju naroda s obje strane Velebita je bazirao na nacionalnom principu, a kad ovaj trijumfira u duši veæine, tada æe sjedinjenje biti moralno svršeno.
Na taj Vojnoviæev spis osvrnuo se Tommaseo u svojoj brošuri "La quescione dalmatica riguardata nei suoi nuovi aspetti", koji je spis izašao odmah i u hrvatskom prijevodu pod naslovorn "Parnica dalmatinska razviðena s njezinih novih pogledih". Tommaseo se nije promijenio u svojim naziranjima i prigovara Hrvatima da nisu dovoljno Slaveni. "Kad postanu zazbilj Slavjani, ja æu najprvi nukati Dalmatince da se š njima združe". Meðutim on ne može zaboraviti Hrvatima njihovo držanje na strani carevoj i Habsburgovaca uopæe i ne priznaje za Dalmaciju pragmatièke sankcije.

Pored tih spomenutih spisa, u kojima se pitanje sjedinjenja èesto vrlo žestoko i vrlo neobjektivno raspravljalo, izašli su i drugi. Istodobno su izlazili u "La Voce Dalmatica" èlanci u kojima se to pitanje raspravljalo.
Posljedice borbe 1860-1861. godine.
Godina 1861. svršavala se u nekom zatišju između obje strane u Dalmaciji. U njenoj prvoj polovini odigrana je najžešæa borba što se ikada unutar njenih granica, a među braæom vodila. Godine 1860. i 1861. donijele su dalmatinskim Hrvatima, mada nisu uspjeli u svom najvažnijem nastojanju, goleme koristi. Oni su se u prvom redu okupili, pobrojali svoje redove, a onda ih u borbi stisnuli. U toj se borbi stvorila narodna svijest, proèistile mnoge predrasude, upoznale prilike u monarhiji i Hrvatskoj i Slavoniji, a kod širokih narodnih masa prodiralo sve više uvjerenje o jedinstvu s prekovelebitskim Hrvatima.
Još je jedna velika dobit izašla iz ove borbe: dalmatinski antianeksionisti, pa i oni, koji su se veæ duboko osjeæali Talijanima, ne samo da priznaju kako se treba u školama uèiti hrvatski jezik, nego oni i stvarno poèinju raditi na tome.
I napokon su iz te borbe dalmatinski Hrvati nauèili da svoj ideal sjedinjenja s Hrvatskom neæe postiæi najedanput, nego da je do ostvarenja tog ideala put dalek. Za to je trebalo još mnogo borbe i spremanja naroda, trebalo je podizati škole i u njima širiti narodni jezik i narodni duh, trebalo ju uvesti hrvatski jezik u urede i sudove, trebalo je da cijeli narodni život Dalmacije bude prožet hrvatskim narodnim duhom i hrvatskom preporođenom kulturom. Za to je trebalo mnogo rada i mnogo borbe.
I borba je zapoèela. Epska je to borba dalmatinskih Hrvata protiv onih koji su im sprjeèavali ne samo sjedinjenje s Hrvatskom, nego ih i dalje htjeli odnarođivati. Ta se borba vodila ne samo u svakom gradu, nego gotovo i u svakom selu, pa èak i pojedinim porodicama. Bila je to borba prirodnih prava naroda protiv nametnutog tuđinskog duha.
Godina 1860. oznaèuje prelom u dalmatinskoj povijesti novoga vremena. Hrvatski narod u Dalmaciji probudio se i stupio u borbu s onima koji su dosada sprjeèavali svako oèitovanje njegova duha, Prvi su sukobi bili oštri i maèevi se ukrstili, da se sada borba nastavi, ljuta i bezobzirna borba, koja æe potrajati nekoliko decenija, sve do konaène i pune pobjede prirodnih prava hrvatskog naroda u Dalmaciji.
Vidjesmo da su se 1860. i 1861. g, narodni redovi pobrojali i stisnuli; sada se znalo s èime se i kako se može raèunati, pa se u zbijenim redovima krenulo naprijed.
U prvom redu trebalo je stvoriti svoje glasilo, i to svakako na talijanskom jeziku, kako bi se dalmatinski intelektualci mogli pridobiti za narodnu stvar. Ovi su naime ne samo slabo pisali hrvatskim jezikom, nego su ga slabo i razumijevali, zaboravivši kroz godine onaj jezik koji su jedini poznavali do svoje osme ili desete godine, tj. do ulaska u školu. Uz to glasilo na talijanskom jeziku trebao je biti i jedan prilog na hrvatskom, koji bi mogao narod èitati, koji opet talijanskog jezika nije nikako razumijevao. I 1. ožujka 1862. g. izašao je novi list "Il Nazionale" pod uredništvom profesora Nadka Nodila. Uz "Nazionale" izašao je i njegov "Prilog k Narodnomu Listu" u hrvatskom jeziku. Program "Nazionala" bio je potpuna sloboda za svakoga i jedna mjera za svakoga, poštivanje prava talijanske manjine, jednakopravnost za oba jezika, sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom.
Oko "Nazionala" okupio se brzo lijep broj dopisnika i suradnika iz Zagreba, Rijeke, Splita, Dubrovnika, Beograda, Cetinja. Stalni su suradnici "Nazionala" i "Priloga k Narodnom Listu" Klaiæ i Pavlinoviæ. U njemu izlaze èlanci Mede Puciæa, Nika Puciæa, Nikše Gradija, Lovre Montija, dra Antoniettija, Matije Bana, Vinka Miliæa, Vlaha Bogdana i drugih.
"Narodni List", tj. prilog "Nazionalu", uređivao je Ivan Danilo uz izdašnu potporu Don Mije Pavlinoviæa i Laze Tomanoviæa.

Odmah spoèetka poèe polemika između "Nazionala" i dalmatinskih automomaša, a1i prava polemika planu u 22. broju "Nazionala" između Nodila i velikog starine Tommasea. Povod ove polemike bio je taj što je "La Voce Dalmatica", pobijajuæi "Nazionale", donosila pojedine izvatke iz Tommaseovih spisa, u kojima je Tommaseo zagovarao posebnu dalmatinsku narodnost. Nodilo je ustao protiv te dalmatinske narodnosti i završio èlanak rijeèima: "Zašto nas slavni Tommaseo hoæe da dijeli više nego nas je Gospod Bog podijelio?" Na ovaj je èlanak odgovorio Tommaseo u "La Voce Dalmatica" onako oštro, s visoka i samosvjesno, kako je on to znao, nenaviknut polemizirati s Dalmatincima od kojih je uvijek, gotovo bez izuzetka, bio obožavan. Ali se Nodilo nije za to preplašio, i odgovorio Tommaseu.
Ta polemika između Tommasea i Nodila urodila je neoèekivanim plodom. Autonomaši ustadoše protiv "Nazionala", i zahtijevahu da protiv takvog Nodilovog pisanja prosvjeduju opæine i društva i da se "Nazionale" izbaci iz "Casina" i "Gabinetta di Lettura". S druge strane izraziše Nodilu svoje priznanje narodni zastupnici: Giorgi, Klaiæ, Ljubiša Pavlinoviæ, Puliæ, Raduloviæ i Sabliæ, koji mu uputiše otvoreno pismo, hrabreæi ga da ustraje i dalje u borbi. Đaci iz Beèa i Padove poslaše Nodilu svoje priznanje, potièuæi ga na nastavak borbe. To isto uèiniše i neke opæine, koje su se nalazile u hrvatskim rukama.
Kad su autonomaši poèeli sada izbacivati iz raznih "casina" i "gabinetta" "Nazionale", poèeše iz tih društava istupati narodnjaci i osnivati svoje "Èitaonice". Prva takva "Èitaonica" osnovana je 4. svibnja 1862. u Dobroti kraj Kotora pod nazivom "Slavjanska Èitaonica", a 30. rujna 1862. osnovana je "Slavjanska Èitaonica" u Splitu. _
Još u prosincu 1862. osnovana je èitaonica u Zadru, koja je onda otvorena 14. veljaèe 1863. Iza toga otvarale se èitaonice po svim veæim dalmatinskim mjestima i postajale središta u kojima se ne samo èitale novine i èasopisi, nego i budila narodna svijest, skupljale sile za nove borbe, slavili veliki dani hrvatske prošlosti, èastili veliki muževi iz davnih i skorašnjih vremena i oduševljavalo zbog uspjeha u narodnoj borbi u Dalmaciji, a pratio budno i književni i politièki i nauèni rad u banovini. Èitaonice stvarahu iz dana u dan sve tješnju vezu između dalmatinskih i banovinskih Hrvata, one brzo stvoriše puno duhovno jedinstvo između dalmatinske i prekovelebitske braæe, pa su ustanove stvorene u Hrvatskoj smatrane svojinom i dalmatinskih Hrvata, koji su davali i novèana sredstva za te ustanove.
"Nazionale" posta odmah ne samo glasilo dalmatinskih narodnjaka, nego je i njihovo politièko i duhovno središte; u nj upiru svoje oèi svi po cijeloj Dalmaciji, on okuplja oko sebe sve ono što u Dalmaciji narodnim duhom diše, a istodobno upuæuje svoje èitaoce u prilike u Hrvatskoj i Slavoniji, u Bosni i Hercegovini, u slavenskom svijetu i u svijetu uopæe. On je veza između njih i hercegovaèkih pobunjenika, za koje sakuplja milodare. Na njegov poziv osnivaju se po Dalmaciji, u Zadru, Splitu, Dubrovniku i Kotoru odbori koji su kupili novac za ranjene pobunjenike i djecu poginulih. Ponukani njegovim pisanjem u prilog pobunjenika mnogi su Dalmatinci krenuli u Hercegovinu, da se s njima zajedno bore za oslobođenje od Turaka.

8.PRILIKE U DALMACIJI 1863-1865. GODINE
Pitanje sjedinjenja bilo je veæ skinuto s dnevnog reda kao centralno pitanje dalmatinske javnosti, a dalmatinski narodnjaci, shvativši da je prva njihova dužnost osvijestiti narod, zapoèeše odmah borbu za uvođenje hrvatskog jezika u škole, urede, upravu i sudove.
Prije svega trebalo je uvesti narodni jezik u sam sabor, koji je zapoèeo svoje drugo zasjedanje 12. sijeènja 1863. Odmah u drugoj sjednici tog zasjedanja zatraži Pavlinoviæ da sve zakonske osnove imaju biti podnesene u dva jezika, tj. talijanski i hrvatski. U treæoj

sjednici predložio je dr. Puliæ da hrvatski jezik treba izjednaèiti s talijanskim u školama i sudovima, a Pavlinoviæ da se odmah prizna ravnopravnost hrvatskog jezika s talijanskim u saboru i pokrajinskom odboru. Da prijeđu odmah na djelo, zapoèeše Pavlinoviæ i Kulišiæ u saboru govoriti hrvatskim jezikom.
Oni zastupnici koji su 1861. g. bili za autonomiju Dalmacije i protiv sjedinjenja s Hrvatskom nisu nipošto saèinjavali jednu kompaktnu stranku. U prvom redu bilo je među njima najveæi broj vladinih štiæenika, pa i zadrtih pristaša austrijske državne misli, a tek u drugom redu bili su oni koji su se, poput Bajamontija, zanosili za ideju autonomne Dalmacije i njenu balkansko-italsku orijentaciju. Okupljeni spoèetka svi u jednu grupu, potpadoše brzo pod vodstvo reakcionara Lapenne, vjernog izvršitelja naloga beèke vlade. Napredni autonomaši pod vodstvom Bajamontija sukobiše se brzo s reakcionarima, što se dogodilo onda kad je 18. ožujka došlo do verifikacije mandata c. k. kotarskog poglavarstva u Splitu Alesanija, koji je bio izabran s pomoæu velikih zloupotreba vlasti i njenog aparata za narodnog zastupnika u Sinju. Tom su prilikom protiv ovjerovljenja Alesanijevog mandata glasali zajedno s narodnjacima i autonomaši Bajamonti i još sedam njih, i mandat nije bio ovjerovljen. Pobjeda liberala u dalmatinskom saboru stvorila je sada zapravo tri stranke: vladinu, narodnu i autonomašku.
Poražena vlada osveæivala se sada narodnjacima; profesori na zadarskoj gimnaziji dr. Miho Klaiæ i Ivan Danilo budu otpušteni iz službe, a ravnatelj gimnazije dr. Puliæ premješten u Trento. Državno je odvjetništvo diglo optužbu protiv urednika "Nazionala" Nodila zbog zloèina bunjenja, na što je on osuđen na globu.
Vladina je stranka postajala sve nasrtljivija i sve bezobzirnija, pa je Alesani i ponovmo bio izabran u Sinju, uz još veæe zloupotrebe i nasilja. I ponovno su u saborskom zasjedanju 1864. g. udruženi liberali glasovali protiv ovjerovljenja toga izbora, ali ovaj puta ostadoše u manjini.
Nastojanje narodnjaka da se u urede i škole uvede hrvatski jezik dovelo je do osnutka jednog posebnog saborskog odbora još u zasjedanju 1863. g. i bili su se postigli znatni uspjesi kad je dalmatinska vlada, zbog kritike njenog djelovanja, 7. travnja 1864. g., raspustila sabor. To raspuštanje sabora djelovalo je obratno od onoga što je vlada namjeravala. Opozicioni zastupnici: Đordiæ, Jerkoviæ, Klaiæ, Kulišiæ, Ljubiša, Pavlinoviæ, Puliæ, Sabliæ, Tripkoviæ i Vojnoviæ su sada od narodnjaka osobito slavljeni i pozdravljani.
Istoga dana kad je sabor raspušten stvoreno je "Liberalno udruženje" - "Unione liberale", iz obih liberalnih frakcija dalmatinskog sabora, narodnjaka i liberalnih autonomaša pod vodstvom Bajamontija. Obje frakcije sastavljaju od sada Narodnu stranku u svrhu provođenja i razvijanja narodnog naèela u svim njegovim elementima, te ustavnih sloboština. Ako dođe na dnevni red pitanje sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom, svakoj je frakciji slobodno da se opredijeli kako hoæe i manjina sabora pokorit æe se veæini. Cijela æe se stranka u buduæim izborima založiti da budu izabrani svi oni zastupnici koji su bili u raspuštenom saboru. Za nove æe se kandidate sporazumjeti. Obje æe se frakcije brinuti za opstanak i napredak "Nazionala".
Raspust dalmatinskog sabora donio je mnogo nevolja novoj stranci: raspušteno je splitsko opæinsko vijeæe, kojemu je bio naèelnik Bajamonti, a protiv Nodila i Pavlinoviæa podignuta je optužba zbog zloèina bunjenja, zbog èlanka "O narodnosti" koji je tiskan u "Narodnom listu" još 1862.
Izborna borba 1864. g. vodila se s parolama: za vladu ili protiv nje. Zbog toga je vlada upotrijebila cio svoj èinovnièki aparat da pobijedi. Preturi i poglavari po cijeloj pokrajini pozivahu naèelnike i davahu im instrukcije i naredbe kako da postupaju. Obeæavali su sve i

sva, èak i povoljno rješenje parnica na sudu, zastrašivali svakoga koga su samo mogli i dalmatinska je birokracija pokazala ovog puta kako joj je samo do svojih mjesta i položaja i kako je spretna na svaku nepravdu, samo da sebe saèuva. Èak i sam namjesnik, general Mamula, obilazi po pokrajini i daje mig za izbore. Èlanovi narodne stranke proglašeni su revolucionarima i neprijateljima države. Makarski je naèelnik Miliæ kazao javno: "Tko bude govorio u prilog Pavlinoviæa, bit æe odmah sapet u verige i odveden u tamnicu". Ali, osim prijetnja i obeæanja vladini su organi iskrivljavali izborne listine, zabranjivali skupštine i skidali seoske glavare za koje su znali da su za opoziciju. Napokon se dogodilo i to da su izbori provedeni i uz asistenciju vojske.
Radeæi tako i s toliko nasilja uspjela je vlada dobiti veæinu. Izabrana su 24 vladinovca i 13 njih od liberalne opozicije (9 aneksionista i 4 autonomaša). Od izabranih vladinovaca gotovo je polovica njih bila kotarskih poglavara i savjetnika. Poslije izbora bijaše voða vladinovaca Lapenna, dosadašnji predsjednik pokrajinskog suda u Zadru, imenovan za civilnog upravitelja Dalmacije. Na taj je naèin predana vlast u Dalmaciji najogorèenijem neprijatelju svega onoga što je hrvatski osjeæalo, èovjeku sposobnom na svako bezakonje, samo da doðe do svoga cilja.
Poslije izbora poèela je vlada progoniti ljude zbog njihova rada za vrijeme izbora. Mnogo je narodnih ljudi bilo optuženo, mnogo njih osuðeno na zatvor, mnogi su èamili u tamnici, mnogi èinovnici premješteni, u saboru predložiše vladinovci da se briše subvencija privatnoj franjevaèkoj gimnaziji u Sinju, a u beèkom je parlamentu ministar Schmerling, upuæen od Mamule i Lapenne, kazao da "u Dalmaciji ima ljudi, koji traže centar gravitacije izvan Austrije" i da su takvi svi koji nisu glasovali za vladine kandidate.
Novi pokrajinski sabor sastao se 26. rujna. Njegovo predsjedništvo i svi prisjednici zemaljskog odbora bili su svi od reda vladinovci.
U to je u lipnju 1865. g. pao Schmerling, a na njegovo mjesto došao Belcredi, s novim ministarstvom. Nade koje su dalmatinski narodnjaci i njihovi saveznici postavljali u novo ministarstvo, doskora su se rasplinule, jer je na dalmatinskom namjesništvu vladao reakcionarni Lapenna, koji nije ni najmanje slijedio liberalne upute beèkog ministarstva. I tako se desilo da su opæinski izbori, provedeni za Belcredijeve vlade, na osnovu novog opæinskog izbornog reda, bili najgori.
Opæinski pravilnik i opæinski izborni red za Dalmaciju 1864. godine.
Veæ 30. srpnja 1864. g. izdan je zakon kojim je donesen novi opæinski pravilnik, i novi izborni red za Dalmaciju. Na osnovu zakona od 5. ožujka 1862. g. i u sporazumu s dalmatinskim saborom. Na osnovu tog zakona ostadoše u Dalmaciji iste opæine koje su i dotada postojale, s tom razlikom da su sada opæine postale autonomne upravne jedinice. Opæinu predstavlja opæinsko vijeæe i opæinska uprava. Èlanove opæinskog vijeæa biraju izbornici, a naèelnika i opæinsku upravu vijeæe. I èlanovi vijeæa i èlanovi uprava biraju se na tri godine. Naèelnik i èlanovi uprave polažu u ruke predstavnika vlasti u prisutnosti vijeæa obeæanje da æe biti vjerni i poslušni caru, poštivati zakone i savjesno ispunjati svoje dužnosti. Seoska glavare bira opæinsko vijeæe. Sve su opæinske èasti besplatne. Nadzor nad opæinama, koliko se to tièe financija, ima pokrajinski sabor preko pokrajinskog odbora, a državna vlast toliko, koliko ne bi opæine prešle kompetenciju koja im je dana.
Opæinsko vijeæe biraju: l. oni opæinari, austrijski graðani, koji plaæaju bilo izravni porez u dotiènoj opæini, bilo kao koloni i težaci; 2. svjetovni sveæenici i redovnici, ako su dušobrižnici, državni èinovnici, umirovljeni èasnici, svršeni sveuèilištarci, ravnatelji i uèitelji osnovnih škola, profesori na školama unutar opæine, kapetani i pomorski poruènici duge plovidbe i velike kabotaže, korporacije, ustanove i društva, koja u opæini plaæaju porez.

Izborno pravo vrši se redovito osobno, ali u određenim sluèajevima može se vršiti i preko punomoænika.
Tri su izborna tijela koja biraju opæinsko vijeæe (u iznimnim sluèajevima dva), razdijeljena prema visini poreza, kojeg pojedinci plaæaju. Svi opæinari nabrojeni pod 2. spadaju u I tijelo. Opæinsko vijeæe sastoji se od 12, 18, 30 ili 36 vijeænika, veæ prema broju izbornika. Svako izborno tijelo bira jednu treæinu od ukupnog broja određenog vijeænika.
Prvo bira III tijelo, za njim II, a posljednje I. Izborima ravna odbor kojemu je na èelu opæinski naèelnik ili jedan prisjednik i èetiri èlana, koja izaberu na jednom sastanku prisutni izbornici, relativnom veæinom. Glasuje se usmeno 1 javno.
Zakon o opæinskim izborima od 30. srpnja 1864, mada je imao još mnogo nedostataka, osobito u pogledu glasovanja, a i u pogledu izbornih tijela, bio je velik napredak prema dosadašnjem, kad izbora uopæe nije bilo. Izborni je red osobito favorizirao intelektualce i èinovnike, koje je sve postavio u I izborno tijelo, pa je vlada mogla pri javnosti glasanja uvelike i odluèno utjecati na ovo izborno tijelo, u kojemu su bili najveæim dijelom njeni èinovnici. Zbog istog je razloga ona mogla jako utjecati i na izbornike II i III izbornog tijela. Tako se i desilo da su prvi opæinski izbori, kojima je dirigirao Lapenna, bili karakteristièni zbog izbornih nasilja. Zbog izbornih zloupotreba došlo je do velikih nereda za vrijeme izbora, u Stonu, Kninu i Drnišu. Lapenna je sve to prikazao beèkoj vladi kao djelo državi neprijateljske opozicije.
U to su se u monarhiji zbili vrlo važni događaji: 20. rujna 1865. ukinut je februarski patent od 1861. g., a 10. prosinca 1865. otvoren je ugarski sabor.
Te velike promjene u monarhiji dovele su i do umirovljenja namjesnika baruna Mamule i 17. listopada do imenovanja novog namjesnika baruna generala Filipoviæa. Èim je Filipoviæ preuzeo namjesništvo, predloži on odmah ministarstvu da premjesti i Lapennu i okružnog poglavara Alesanija, što ministarstvo i prihvati. Sada su bili pušteni na slobodu oni koji su bili zbog izbora uhiæeni, a dr. Miho Klaiæ vraæen na zadarsku gimnaziju.
Zasjedanje novog dalmatinskog sabora, koje je poèelo 23. studenoga 1865. g. i u kojemu je Lapenna tako napadnut da se zahvalio na mandatu, nije donijelo ništa osobito. Međutim su se dalmatinski narodnjaci uvelike poveselili promjenom na namjesništvu i sa simpatijama pratili rad namjesnika Filipoviæa, pogotovo onda kad je on maknuo njihova najomraženijeg protivnika Lapennu.

9.GODINA 1866.

Godine 1866. ušla je Italija kao saveznica Prusije u rat protiv Austrije. Iako je austrijska vojska pobijedila talijansku kod Custozze (24. lipnja; i na moru kod Visa (20. srpnja), ipak je Austrija, poražena od Prusa kod Kraljièina Gradca, sklopila s Njemaèkom mir u Pragu (23. srpnja), a s Italijom u Beèu, 3. listopada 1866. g. U tom je miru Italija dobila Veneciju.
Italija je, kad je ušla u rat 1866. g., postavila pored drugih ciljeva i taj da postane gospodarica na Jadranskom moru i osvoji jedan dio njegove istoène obale.
Kad je Italija objavila Austriji rat, bijaše u Dalmaciji proglašeno ratno stanje. Još prije toga, èim je poèeo rat s Prusijom, splitsko je opæinsko vijeæe preko svoga naèelnika Bajamontija, koji se tada nalazio u Beèu, uputilo caru adresu vjernosti i lojalnosti. To su isto uèinile i mnoge druge dalmatinske opæine. Neke zabrinutosti da bi Italija mogla osvojiti Dalmaciju u Dalmaciji nije bilo, svi su bili uvjereni da to ona nije sposobna postignuti.
Dolazak talijanske mornarice pod Vis, bombardiranje Visa s namjerom da ga osvoji i onda pobjeda austrijske mornarice nad talijanskom odjeknula je u Dalmaciji, što je i prirodno, više nego igdje. Nije bilo gotovo mjesta u Dalmaciji iz koga nije bio bar jedan mornar u austrijskoj

floti. Zbog toga se bitka pod Visom smatrala u neku ruku vlastitom bitkom s neprijateljem, pa je i pobjeda smatrana vlastitom pobjedom. Nema sumnje da je junaštvo hrvatskih dalmatinskih mornara doista pridonijelo pobjedi, iako je ona bila u prvom redu zasluga glavnog zapovjednika Thegetthoffa i ostalih zapovjednika pojedinih jedinica. Pobjeda pod Visom primljena je u narodu kao pobjeda Hrvata-Dalmatinaca i junaštva se pojedinaca uvelike slavila, a neka èak i izmišljala, samo da se slava poveæa. Zaredaše pjesme kojima se slavila viška bitka uopæe, a onda pojedini junaci Hrvati-Dalmatinci, koji su se napose istakli. Pored veæ poznatih pjesnika, koji su svoje pjesme odmah i tiskali, kao Stjepan Buzoliæ, Stjepan Ljubiša i Stjepan Ivièeviæ, javljaju se mnogobrojni puèki pjesnici i pjesma o pobjedi pod Visom odjekuje po svoj Dalmaciji, oduševljavajuæi narod, a napose omladina. Narod shvaæa borbu pod Visom kao borbu Hrvata za svoju grudu protiv Italije, koja bi ju htjela oduzeti.

"Talijanci, je l' vam do inata?
More vam je i polje široko.
Al' u zemlju i prava Hrvata
Ne dirajte ko u svoje oko;
Jer tako nam i vjere i Boga,
Hrvatim je, ko svakom, do svoga.

Hrvat voli izgubiti glavu,
Nego ime i poštenje svoje;
Za svoj narod, za dom i za slavu
Pregorjet æe sve, pod nebom što je.
To Vis kaže, to i Bog zahtjeva,
to mu vila od postanka pjeva."
(Buzoliæ)

Dalmatinske su opæine i dalmatinski sabor poslali caru svoje èestitke zbog viške pobjede, a splitski je naèelnik Bajamonti podnio caru osobne izraze odanosti i veselja svoga grada zbog pobjede nad talijanskom mornaricom. Od svih je tih èestitaka najvažnija ona dalmatinskog sabora, zakljuèena 22. studenoga, na osnovu prijedloga koji su podnijeli Pavlinoviæ, Vojnoviæ, Didoliæ, Danilo, Raimondi, Klaiæ, Giljanoviæ, Macchiedo, Vrankoviæ, Rossi, Raduloviæ, Jovanoviæ, Kovaèeviæ. U tom se prijedlogu kaže među ostalim: "Vidjev", kaže se u èestitki, "da je uslijed krvi koju su oni junaci prolili u viškim vodama, obranjen rodni naš kraj od tuđinske navale, Sabor Dalmatinski zahvaljuje našoj mornarici i njezinom vodi Guljelmu Tegetthoffu na sjajnoj pobjedi pri posljednjem boju hrvatske zemlje. Izrazuje dužnu poèast vrijednim mornarima, koji su svojom krvi zapeèatili vjernost kralju i ljubav narodu. Nalaže Zemaljskom Odboru da priopæi saborski zakljuèak mjestoadmiralu Tegetthoffu i c. k. bojnom Amiraljatu."

Uza svu pobjedu austrijske vojske u Italiji, a mornarice pod Visom, ipak je Austrija u miru 1866. g. izgubila Veneciju. Na cijelom se Apeninskom poluotoku stvorila Ujedinjena Italija; jedino grad Rim nije joj pripadao.

Godina 1866. odluèna je za dalmatinske Hrvate. Poslije gubitka Venecije ostajalo je u Austriji vrlo malo Talijana i austrijska vlada nije imala više onoliku zalihu odakle da šalje toliko èinovništvo u Dalmaciju. Što je još važnije, austrijska je vlada napokon shvatila da je Dalmacija hrvatska zemlja i da ju dalmatinski Hrvati brane svojim životima, pa da je zloèin ne

samo protiv toga naroda, nego i protiv države tom istom narodu, koji braneæi svoju rodnu grudu, brani i državu, nametati tuði jezik i nastojati odnaroðivati ga u korist neprijatelja.
Dogaðaji na bojnim poljima, a napose pobjedonosna bitka pod Visom, podigli su uvelike narodnu svijest dalmatinskih Hrvata. Oni su sada gledali u Italiji svog neprijatelja koji hoæe ne samo da ih eventualno odnarodi, nego i da im postane gospodar. Talijanski jezik, koji je vladao u uredima i školama, a koji je narod dosada trpio, postao je tom narodu ne samo tuð, kakav mu je i dosada bio, nego i znakom jedne protunarodne nacionalne i politièke težnje. Italija je svojim napadajem na Vis pokazala jasno da hoæe Dalmaciju, èime je otvorila oèi mnogima koji dosada nisu u talijanskom jeziku nazirali nikakvu pogibelj, nego ga voljeli i poštivali kao kulturan jezik, kao sredstvo za upoznavanje kulturnog napretka i vezu s kulturnim svijetom. Sada je svega nestalo. Viška bitka, a pogotovo svijest da velik dio pobjede pripada Hrvatima, djelovala je daleko više nego bilo kakvo postepeno osvješæivanje pomoæu knjiga i škola. Dalmatinci su Hrvati postali sada daleko odluèniji u svojim traženjima i svojim zahtjevima. Dalmatinska pak vlada, koja je dosada uvijek prijeèila svaki napredak hrvatske narodne svijesti, koja je najviše pridonijela stvaranju onog sloja dalmatinskih intelektualaca koji su, odgojeni u njenim talijanskim školama, bili ispunjeni talijanskim duhom, nije ni mogla ni smjela i dalje iæi istim putem. Novi dalmatinski namjesnik Filipoviæ, Hrvat po rodu, osjetio je narodnu dušu i shvatio narodna traženja pa, iako im nije ni mogao ni smio u punoj mjeri zadovoljiti, opet je nastojao pomoæi koliko je mogao.
Samosvijest dalmatinskih Hrvata vidi se sada iz stupca "Nazionala". "Za našim snažnim oklopnjaèama - pisao je "Nazionale" 4. kolovoza - treba da stoji narod, zadovoljan u svojim zakonitim pravima, da ne bude stranac u svojoj kuæi, da se u školama i sudu može potpuno služiti svojim jezikom, da ne mora zavidjeti povlaštenom položaju u kojem se nalazi jezik onoga naroda koga udaljiše od nas naši vrijedni mornari svojom krvlju i svojom srèanošæu..."
Ali, uza sve to, vlada je davala tek mrvice. Tako je u studenom 1866. dr. Klaiæ, koji je bio svojedobno otpušten, imenovan za nadzornika osnovnih škola, a vlada obeæala da æe se u osnovnim školama poduèavati djeca u njihovu materinjem jeziku.
U drugoj polovici studenoga 1866. sastao se je dalmatinski sabor na kojem je došlo do sukoba izmeðu narodnjaka i Bajamontija, koji su onda doveli do raspada "Liberalne unije". Malo zatim, u sijeènju 1867. g., došlo je do sjedinjenja u jednu stranku svih autonomaša, i onih Lapenninih i onih Bajamontijevih. Taj je dalmatinski sabor, 21. prosinca, veæinom glasova zakljuèio da se zakonske osnove imaju podnositi saboru u oba jezika i da se oba teksta ujedanput glasuju.
Poèetkom sijeènja 1867. raspušten je dalmatinski sabor, kao i svi austrijski pokrajinski sabori, i raspisani su novi izbori.

10.DALMATINSKI SABOR 1867-1870.

Kad su raspisani novi izbori 1861. g., dalmatinski su narodnjaci ušli u borbu s velikim oduševljenjem, ali i sa sviješæu da neæe pobijediti protivnike. Ta u cijeloj je Dalmaciji ostalo ono isto èinovništvo koje se i dosada protiv njih borilo, a na opæinama su sjedili u upravi isti ljudi koji i do sada. Sva je uprava bila posijana autonomašima koji su se k tome sad još i izmirili i ujedinili. Izborni zakon, izdan još 1860. godine, favorizirao je uvelike èinovnike, gradove i trgovaèko-obrtne komore, dakle one koji su pristajali u svom najveæem dijelu uz autonomaše. Ovi su pak poveli veliku agitaciju, sa starim parolama da narodnjaci hoæe sjedinjenje s Hrvatskom i da bi, u tom sluèaju, Dalmacija bila ureðena poput vojne Krajine, tj.

vojnièki, gdje bi svaki èovjek bio vojnik do smrti, itd. Međutim se o sjedinjenju nije tada ni radilo. Beèkom je ministarstvu bilo do toga da mu novi pokrajinski sabori omoguæe saziv Reichsrata, koji bi odglasao sporazum s Mađarima.
U takvim prilikama izabrano je 15 narodnjaka i 26 autonomaša. Narodnjaci ne htjedoše sudjelovati u izboru zastupnika za beèki "Reichsrat", nego dadoše izjava da to ne èine jer "nije još odluèen položaj Dalmacije, veljaèkim patentom ostavljen neriješen, mi neæemo da biramo u carevinsko vijeæe, u koje ne spadaju narodi istoènih kraljevina carevine". Zbog napadaja na Lapennu prilikom rasprave o verifikaciji bio je Pavlinoviæu poništen izbor, što je još više podiglo njegov ugled u narodu.
U to je pao federalista Belcredi i za novog ministra predsjednika imenovan barun Beust, a 22. svibnja 1867. otvorio je car novi Reichsrat i saopæio mu da je sklopljena nagodba sa zemljama ugarske krune, što je parlament bez daljnjega priznao. Austrougarski dualizam bio je potvrđen.
Dalmatinski su autonomaši, naravno, bili saveznici Beustovi i pomagali njegovu èisto dualistièku politiku, koja je za njih znaèila definitivno rješenje dalmatinskog pitanja u smislu dalmatinske autonomne provincije, odijeljene i od Hrvatske i od Ugarske. Kako je pak namjesnik Filipoviæ pomagao u Dalmaciji nastojanje Hrvata za narodni jezik u školama i uredima, obraæali su se sada oni izravno ministarstvu u Beèu, optužujuæi i narodnjake i samog namjesnika Filipoviæa, koji pomaže njih, panslaviste i buntovnike.
Poznavajuæi Beustovo mišljenje, koji je javno u parlamentu napadao austrijske Slavene kao panslaviste i saveznike Rusije, dalmatinski su autonomaši nastojali to iskoristiti. U tu svrhu šalju oni takvim duhom zadojene memorandume, pa èak i deputacije u Beè. U samom parlamentu napao je Lapenna Filipoviæa. Kad je na povratku s etnografske izložbe u Moskvi Danilo napisao u "Nazionalu" dva èlanka o njoj, poèinju pod vodstvom Lapenne žestoki napadaji na "Nazionale", optužujuæi ga zbog veleizdaje, bunjenja i slièno. Državno je odvjetništvo, potaknuto tim napadajima, diglo optužbu protiv "Nazionala".
Protiv "Nazionala" istupaju ne samo državni organi u svojim tajnim izvještajima, nego i opæine u rukama autonomaša, privatnici autonomaši, pa èak i novinarski kolege tajnim denuncijacijama najgore vrsti. Oni optuživahu dalmatinske narodne prvake, a napose list "Nazionale", da su veleizdajnici i da podržavaju veze s Rusijom. A što je najgore, nisu to radili javno nego tajnim dopisima ministarstvu u Beèu. Èak je i sam urednik lista "Il Dalmata" tajno denuncirao i namjesnika i "Nazionale". To je jedini sluèaj u austrijskoj žurnalistici. Te denuncijacije bacaju najcrnju sliku na denunciante, koje je stranaèka mržnja dotle dovela da su, zaslijepljeni njom, postali prosti denuncianti. To su èinjenice koje smo crpili iz beèkih arhiva i koje æemo na drugom mjestu i objelodaniti.
Potaknuta tim, beèka je vlada naredila postupak protiv "Nazionala" i 17. listopada uhiæeni su Tonèiæ i Danilo, èlanovi uredništva, a optuženi Paštroviæ i dr. L. Matiæ. Osuđeni, izvršili su kaznu 1869. g.
Dne 1. svibnja 1867. g. sastao se hrvatski sabor u 2agrebu u najtežim prilikama: nagodba između Austrije i Ugarske bila je veæ gotova stvar i on pozvan da se sporazumije s Mađarima. Na tom saboru proèitana je i 1. svibnja "izjava manjine dalmatinskog sabora". U toj izjavi, poslije srdaènog pozdrava "braæi koja sjede u saboru Trojedne kraljevine" i pošto su istakli da nisu sudjelovali pri izborima u Reichsrat, kažu dalmatinski zastupnici:
"Braæo! Jurve stopljeni dušom i gojeæi jednake zakonite požude, mi pohlepno išèekivamo onaj èas, kad sjedinjenje Dalmacije, Dubrovnika i Kotora s Hrvatskom i Slavonijom bude èinom dovršeno. To sjedinjenje mi držimo da je od glavne potrebe za spasenje narodnosti naše i dostignuæe prave samostalnosti, èiju smo vidjeli samo prevarnu sjenu u ovo šest

godina kušanja od nas pretrpljenih. To æe se sjedinjenje dovršiti, kad Dalmacija mogla bude slobodno iskazati svoje želje pod upravom takovog izbornog zakona, po kome bude moguæe istinito, a ne pretvorno zastupstvo našega puka. Braæo! Hrabrenošæu, vjerom i postojanošæu, pobijedit æemo... Vaše bolesti i naše su bolesti, Vaše pobjede i naše pobjede... Živio naš ustavni kralj! Živila Trojedna kraljevina!"
Hrvatski je sabor pozdravio sa silnim oduševljenjem tu izjavu manjine dalmatinskog sabora, a u adresi upuæenoj kralju traži on cjelokupnost hrvatskog teritorija i istièe da je "Dalmacija po državnom pravu cjelovit dio trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije" i da se ona ima njima i pridružiti.
Na tu adresu odgovorio je kralj raspustom hrvatskog sabora.
Godine 1867. dogodila se u Dalmaciji jedna vrlo znaèajna stvar: dalmatinski autonomaški zastupnici u beèkom parlamentu, koji su birani kao autonomaši i nisu dotad nikad istupali kao Talijani, nego samo kao Dalmatinci, uđoše u "Klub talijanskih zastupnika" koji se tada u Beèu konstituirao. To otvoreno deklariranje dalmatinskih autonomaša ne samo da nije iznenadilo dalmatinske Hrvate, nego su oni bili time zadovoljni, jer je sada protivnik skinuo krinku. Međutim, to nije bilo baš tako, jer su autonomaški vođe u Dalmaciji i dalje istupali kao Dalmatinci, kao Slavo-Dalmati i slièno, pred narodom koji za talijansku neku narodnost nije htio ni da èuje.
Međutim je novi hrvatski ban Levin Rauch, raznim nasiljima i novim izbornim redom, uspio dobiti veæinu u hrvatskom saboru i pomoæu nje provesti 1868. g. ugarsko-hrvatsku nagodbu prema kojoj su odsad Hrvatska i Ugarska saèinjavale jednu "državnu zajednicu", a Hrvatskoj priznata autonomija, "zakonodavstvo i uprava u svima poslovima nutarnjim, bogoštovlja, nastave i pravosuđa". Hrvatsko-ugarskom nagodbom utvrđeno je i to da æe Ugarska "zahtijevati da se Dalmacija pridruži kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji."
Dalmatinski su Hrvati bili sada svjesni da je do sjedinjenja put dalek i da tek sada treba svom snagom uprijeti da se narod osvijesti, a u prvom redu da se u škole i urede uvede narodni jezik. U tu svrhu trebalo je povesti odluènu i još jaèu borbu za osvajanje pojedinih opæina, uza sav reakcionarni izborni red koji je pogodovao autonomašima. Posvuda, u saboru, na opæinama, u društvima, trebalo je voditi odluènu i bezobzirnu borbu, onako kako su ju dosada autonomaši vodili. Radi toga postali su sada sukobi sve èešæi, sve jaèi. Borba za narodna prava u Dalmaciji postajala je iz dana u dan življa, dalmatinski narodnjaci pravi misionari, koji su tako rekuæi osvješæivali èovjeka po èovjeka, sve bez ièije potpore, bez novèanih sredstava, dok im je nasuprot stajala vlast koja ih je smatrala panslavistima, èinovništvo zadojeno autonomaškim duhom, imuæniji građani, pa i sam dalmatinski odbor, sastavljen od samih autonomaša.
Vođe narodnjaka: Pavlinoviæ, Klaiæ, Puciæ i toliki drugi bijahu sada od autonomaške ulice, huškane od vođa, tvorno napadani, zlostavljani i ranjavani. Uzalud je beèki parlament donio zakon o opæim pravima građana, o ravnopravnosti pred zakonom, slobodi nauke, jednakopravnosti svih plemena u Austriji, itd. U Dalmaciji je i dalje vladala autonomaška birokracija, kojoj nije mogao stati na kraj ni èestiti namjesnik Filipoviæ, jer su se autonomaši mimo njega obraæali izravno beèkoj vladi koju su u parlamentu pomagali i postizavali ono što su htjeli. Oni su između ostalog uspjeli da je Filipoviæeve prijedloge o uvođenju narodnog jezika u škole beèka vlada odbila, na što je on dao ostavku.
Novi dalmatinski namjesnik bio je general Ivan von Wagner. Kako je izgledala u stvari u Dalmaciji jednakopravnost svih plemena, pokazuje nam sabor 1868. g., kad je saborska manjina podnijela prijedlog da se spisi privatnih stranaka i autonomnih vlasti (opæina) imaju

rješavati u jeziku u kojem su sastavljeni podnesci. Prijedlog je odbijen, a protiv njega su glasali svi autonomaši, osim jednoga.
Iako su dalmatinski autonomaši mislili da je dualizmom pitanje sjedinjenja skinuto s dnevnog reda, nisu tako mislili narodnjaci. Oni su javno isticali i pisali da "dokle bude jednoga rodoljuba u Dalmaciji, neæe nijedan zanijekati sjedinjenje."
Denuncijacije autonomaša, koji su se sada pretvorili u Talijane, ne prestaju ni 1868, štoviše, one poprimaju sve gori oblik. Radi njih premješten je Klaiæ iz Zadra u Kopar, na što se on odrekao službe.
Nevjerojatnim su cinizmom upotrijebili autonomaši pobunu u Krivošijama, da škode svojim protivnicima. U Boci Kotorskoj bunio se narod protiv zakona od 5. prosinca 1868. o opæoj vojnoj dužnosti, a vlasti, koje nisu znale umiriti narod, izazvaše cijeli ustanak. Taj krivošijski ustanak, s kojim nisu dalmatinski narodnjaci imali nikakve veze, iskoristili su autonomaši kad je Pavlinoviæ iznio u saboru 210 peticija s 4.000 potpisa, kojima se tražilo da vlada provede i u Dalmaciji 19. èlan temeljnog državnog zakona o opæim pravima građana. Dalmatinski su autonomaši sada okrivili narodnu stranku da ona huška narod protiv vlasti i izašli iz sabornice, da tobože otklone od sebe odgovornost za posljedice ovakvog huškanja. Traženje osnovnih prava, zagarantiranih temeljnim zakonom, oni su uzimali kao huškanje naroda i doveli to u vezu s ustankom u Krivošijama.
U isto je vrijeme nesposobni Wagner, zaveden krivim njihovim prikazivanjem, okrivljavao dalmatinske narodnjake pred vladom u Beèu da su odgovorni za krivošijski ustanak i da su panslavisti. Međutim je baš krivošijski ustanak uvjerio beèku vladu da se u Dalmaciji ne radi ispravno, pa je 10. prosinca 1869. premjestila namjesnika generala Wagnera i za vojnog zapovjednika u Dalmaciji imenovala generala Rodiæa, a civilnu upravu povjerila dvorskom savjetniku u miru Flucku. Isto je tako premjestila vlada kotorskog poglavara Franza, koji je svojim netaktiènim postupkom zapravo i raspirio ustanak. General Rodiæ, kome je bilo povjereno da mirnim putem umiri pobunjenike, uspio je u toj svojoj zadaæi, pa je 15. sijeènja 1870. g. sklopio s pobunjenicima mir u Kezlacu, na što su oni položili oružje, zakleli se na vjernost i dobili amnestiju.
Dalmatinske su gimnazije i realke, kako vidjesmo, bile glavni krivac autonomaškog protivljenja svim politièkim težnjama dalmatinskih Hrvata, jer su one bile talijanske, po svom nastavnom jeziku i po svom duhu.
I sve do 1867. g. Austrija je podržavala takve srednje škole, odnarođujuæi hrvatsku djecu ili stvarajuæi od njih ljude koji nisu osjeæali ni za svoj materinji jezik ni za svoje nacionalne interese. Bila je potrebna 1866. godina da uvjeri beèku vladu kako je išla krivim putem kad je iz bojazni pred panslavizmom i zavedena od loših informatora nastojala na svaki naèin u Dalmaciji zadržati sistem odnarođivanja preko srednje škole, koji je naslijedila od Francuza.
Tek 2. sijeènja 1867. uveden je hrvatski jezik kao nastavni za nauk vjere, povijest i zemljopis, uz talijanski i za latinski i grèki jezik. Kad su se pokazale zapreke i poteškoæe, odredila je dalmatinska vlada, 1. lipnja 1868, da se nauk vjere, povijest i zemljopis pouèavaju paralelno u oba jezika, a dotle dok se te paralele ne uvedu, neka se poduèavaju svi predmeti, pa i hrvatski, talijanskim nastavnim jezikom.
Vrlo brzo se vidjelo da takve polumjere ne vode nièemu i one su se mogle lako izigravati, ako je to ravnatelj pojedine škole htio. Trebalo je bar neke srednje škole sasvim pohrvatiti, da može u njima nesmetano cijela obuka teæi u hrvatskom jeziku. Tako je 16. listopada 1869. uveden hrvatski jezik kao nastavni u dubrovaèku i kotorsku gimnaziju, s time da se ta promjena poène sa I-im razredom i da do školske godine 1875-76. budu svi razredi pohrvaæeni.

Velika je to bila dobit za narodnu stvar u Dalmaciji. Sada su postojala dva zavoda koja više neæe odnaroðivati.

11.POBJEDA NARODNJAKA 1870.

Napadaji i denunciranja koje su autonomaši provodili, javno i tajno, samo su èelièili narodnjake, kojih su redovi iz dana u dan rasli, novi im osviješteni pristaše pristizali, a hrvatska narodna zastava, simbol sadašnje borbe, ponosno se vijala po svim mjestima Dalmacije.
Međutim se beèki kabinet nalazio još od kraja 1869. g. u krizi, koja se poèetkom 1870. pojaèala, jer ni èeški, ni moravski ni tirolski sabori nisu u parlament. poslali svoje odaslanike, a 31. ožujka istupiše i Poljaci. Radi toga palo je ministarstvo Hasner, a novi kabanet sastavi Potocki. Ministarstvo unutrašnjih poslova preuze Taafe. Ova dvojica bijahu zagovornici sporazuma sa Slavenima. Sada su raspušteni svi pokrajinski sabori, osim èeškoga.
U takvim prilikama poslali su autonomaši dopis u "Neue Freie Presse", u kojem se dalmatinski narodnjaci nazivaju agitatorima koje podupire Prag, Zagreb, Beograd i Moskva.
Novi izbori za dalmatinski sabor obavljeni su 4, 7. i 9. srpnja 1870. Neki pokrajinski poglavari, pristaše autonomaša, nastojahu i ponovno upotrijebiti svoj položaj protiv narodne stranke, ali uza sve to, u najžešæoj borbi, ali disciplinirani i složni, oduševljeni i svjesni, stupiše narodnjaci na izbore i uza sav izborni red koji je pogodovao autonomašima, narodna je stranka iznijela sjajnu pobjedu. Izabrana su 24 narodnjaka i 16 autonomaša, a Klaiæ u 2 kotara.
Odmah poslije izbora imenovan je general Rodiæ za namjesnika, za potpredsjednika namjesništva Alesani, za novog predsjednika dalmatinskog sabora Ljubiša, a za potpredsjednika sabora Filippi.
Lice dalmatinskog sabora, koji se sastao 25. kolovoza 1870., bilo je sasvim izmijenjeno. Sada se poèinju voditi rasprave i u hrvatskom jeziku, a isto tako i zapisnici i izvješæa. Prema sastavu sabora, došao je sada i Zemaljski Odbor u narodne ruke, pa su u nj izabrani: Bersa, Antonietti, Klaiæ i I. Vrankoviæ. Na prvu sjednicu nisu autonomaši uopæe došli, a za iduæu poslaše osam njih izjave kojima polažu svoje mandate.
Novi sabor, uputio je 3. rujna 1870. caru adresu u kojoj je tražio sjedinjenje s Hrvatskom i Slavonijom, istièuæi kako narod u Dalmaciji nije nikada izgubio svijest o pripadnosti hrvatskoj narodnoj zajednici i kako je "povratak Dalmacije k svojoj staroj državnoj zajednici" njena životno pitanje. Iza toga molio je sabor u adresi cara "da uvede narodni jezik u uèilište, u sudnicu, i javne urede", da se u vojnom zakonu uzme obzir na stare narodne obièaje, potporu brodarstva, željeznièki spoj Dalmacije s ostalom monarhijom, i dr. Tako je, samih 10 godina poslije kobnog zakljuèka 1860. g. dalmatinski sabor tražio sjedinjenje s Hrvatskom. Ali uzalud.
Novi odaslanici u beèki parlament bili su iskljuèivo èlanovi narodne stranke: Gj. Vojnoviæ, P. Budmani, Antonietti, Danilo, Ljubiša. Ovi su se pridružili onda u parlamentu "klubu desnog centruma", koji je težio za što veæom autonomijom provincija.
I u novom zasjedanju dalmatinskog sabora, 1871. g. istaknule su se narodne želje i narodni zahtjevi. U svojoj adresi od 14. listopada 1871. sabor moli cara da pozove zastupnike Hrvatske i Slavonije na konferenciju s dalmatinskim zastupnicima, da se dogovore "kako bi se s potvrdom Vašeg Velièanstva obnovila ona državna jedinica u kojoj su za vjekove dijelile zgode i nezgode".

U tom zasjedanju donio je sabor zakon o jeziku kojim se hrvatski jezik izjednaèivao s talijanskim u uredima i sudovima, ali ga vlada nije podastrla caru na sankciju, jer je stajala na stanovištu da sabor nema prava donositi takve zakone.
Ali, iako nije bila provedena potpuna jednakost hrvatskog jezika s talijanskim, opet je još 1869. godine, naredbama ministarstva unutrašnjih poslova i ministarstva pravosuđa, hrvatski jezik bio potpuno izjednaèen s talijanskim u svim poslovima koji su se odnosili na stranke i opæenje s njima. Te su naredbe imale biti provedene danom 1. ožujka 1871. g. Ali za taj posao nije u Dalmaciji bilo èinovnika koji bi, jer odgojeni u talijanskim školama, mogli svladati taj posao, a bilježnici i odvjetnici, također nesposobni da sastavljaju svoje podneske u hrvatskom jeziku, sastavljali su ih u talijanskom, ne vodeæi raèuna o svojim strankama, koje taj jezik nisu poznavale.
Međutim je narodna stranka redom dobivala opæine u svoje ruke i odmah u njima zavodila hrvatski jezik kao službeni. S druge strane su sada opæine poèele tražiti od vlasti da im na njihove dopise u hrvatskom jeziku odgovaraju hrvatskim jezikom, a neke su opæine (kao Knin) odbile dopise koji nisu bili pisani hrvatski. Èak je i Zemaljski Odbor sada tražio da mu na njegove hrvatske dopise namjesništvo odgovara hrvatski. Namjesnik Rodiæ, ma koliko bio naklon narodnjacima i ma koliko nastojao da se ministarske naredbe i provedu, bio je u velikoj neprilici, jer nije imao za to sposobnog èinovništva. Međutim su mnogi èinovnici, autonomaši, koji su znali hrvatski, hineæi da ga ne znaju sabotirali ministarske naredbe i èak su neki sudovi slali i dalje ljudima koji nisu poznavali talijanskog jezika, pozive u tom jeziku. Zbog svega toga vrenje je u narodu postajalo sve veæe i postojala je pogibao da æe doæi i do jaèih sukoba. Zbog toga su ministarstva unutrašnjih poslova i pravosuđa 20. travnja 1872. izdala zajednièku naredbu o upotrebi "zemaljskih jezika", kojom je određeno da se uredi i sudovi podložni ovim ministarstvima imaju uvijek služiti onim jezikom kojim se stranka služi, u dopisima, pozivima, raspravama i odlukama i osudama, u zapisnicima i sl.
Iako hrvatski jezik nije time još postao službeni jezik, ipak je veæ sada mnogo postignuto. Zaèudo, neke su srednje škole pored sve nestašice èinovnika ostajale i dalje talijanske.
Godine 1873. dalmatinski su odaslanici u carevinskom vijeæu pored sve zabrane saborskog kluba glasovali za zakon o izravnim izborima, kome su se protivili slavenski zastupnici. Taj je postupak dalmatinskih odaslanika izazvao ogorèenje narodnjaka u Dalmaciji, koji su ih osudili i izbacili iz stranke. S druge strane oni pokrenuše svoj list "Zemljak", koji stupi u oštru polemiku s "Narodnim Listom". Tako se upravo pred izborima u beèki parlament pocijepala narodna stranka i svojom neslogom omoguæila autonomašima da dobiju veæinu zastupnika za beèki parlament: autonomaši ih dobiše 5, a narodnjaci i zemljaci zajedno 4.
Autonomaši, koji su sada imali veæinu dalmatinskih parlamentarnih zastupnika, dadoše ostavke na svoje mandate u dalmatinskom saboru, koji se sastao na novo zasjedanje 5. prosinca 1873.
Za vrijeme saborskog zasjedanja 1873. stvoren je novi "narodni klub", kojemu je prva toèka pravilnika bila da se "klub tvrdo drži državnoga prava hrvatskoga" i nastojanja za sjedinjenje s Hrvatskom.
Razdor između narodnoga kluba i "zemljaka" trajao je sve do kraja 1874. godine. Tada je prestao izlaziti "Zemljak", i poboljšani odnosi između narodnjaka i "zemljaka" omoguæili su da su namjesto Lapenne i Kellera, koji su se zahvalili na mandatu, izabrana dva narodnjaka, pa je tako sada bilo u beèkom parlamentu 6 narodnjaka, i 3 autonomaša.
Franjo Josip I u Dalmaciji 1875. godine
Godine 1875. došao je u Dalmaciju car Franjo Josip I. Narodna stranka, sada u punom poletu, nastojala je da pred carem iznese svoje zahtjeve i da pokaže kako je Dalmacija

hrvatska zemlja. "Narodni List" doèekuje i pozdravlja kralja ovako: Zdravo kralju! - Nasljednièe Držislava Silnoga, Krešimira Velikoga, Zvonimira Blagoga, koji danas sprvom stupaš u ovu kolijevku hrvatstva, zdravo!" U èlanku se dalje nabraja što su Hrvati uèinili kroz stoljeæa u borbi za slobodu, zatim se traži jezik u školi i uredima, gospodarska pomoæ, i završava: "Zdravo hrvatski kralju, Franjo Josipe I! I dobrim nam došao!"
Cijela je Dalmacija doèekala cara s velikim oduševljenjem, a 12. svibnja doèekaše ga na Visu 59 naèelnika onih opæina koje su se nalazile u narodnim rukama, u ime kojih je grof Puciæ pozdravio cara u hrvatskom jeziku.
Korupcionaška afera zbog gradnje dalmatinske željeznice, u kojoj su bili umiješani Ljubiša i Bajamonti, i istup narodnjaka iz sabornice jer nisu htjeli vijeæati pod predsjedanjem Ljubiše, ostavka èlanova zemaljskog odbora kojemu je Ljubiša bio predsjednik, doveli su do saborskih izbora 1876. godine. Na tim su izborima iznijeli narodnjaci sjajnu veæinu; bilo je izabrano 30 narodnjaka i 11 autonomaša.
Autonomaši u manjini
Autonomaši, navikli da vladaju Dalmacijom, nisu se nikako mogli smiriti s time da svakog dana njihova snaga opada i da su osuđeni da se zadovolje onim pravima koja im, kao neznatnoj manjini, pripadaju. Veæ smo vidjeli kako su se oni služili denunciranjem narodnjaka kad su bili u veæini; sada, kad su u manjini, služe se istim sredstvima. Za to im je dao osobito povoljnu priliku hercegovaèki ustanak 1875. g., koji su narodnjaci sa simpatijama pratili i pobunjenicima slali materijalnu pomoæ, dok je mnogi oduševljeni omladinac prešao granicu i prikljuèio se pobunjenicima. Dalmatinskim je autonomašima napose smetao namjesnik Rodiæ, pa su ga zbog toga neprestano napadali. Tako je 1876. g. pisao list "L'Avvenire", koji je izlazio od 1875. g. u Splitu: "U posljednje smo vrijeme mogli konstatirati da je spomenuti Rodiæ - na zlu glasu zbog klasiène Klezarske pacifikacije - èlan srbske Omladine, tajnog društva kojemu je svrha stvaranje jedne jugoslavenske države". Isti mu je list prigovarao da dopušta da se u Kotoru i u Dubrovniku dižu generalni štabovi hercegovaèkog ustanka, a posvuda osnivaju odbori za pomoæ ranjenicima u hercegovaèkom ustanku. U svom govoru u budžetskoj raspravi u carevinskom vijeæu, 9. prosinca, napao je Bajamonti žestoko Rodiæa, napose zbog toga što nije sprijeèio da prvi èin prošlog dalmatinskog sabora bude traženje pripojenja Dalmacije Hrvatskoj. Vrlo je važno što je Bajamonti tom prilikom kazao o narodnosti Dalmatinaca i njihovom jeziku, istièuæi da u Dalmaciji ima Slavena koji neæe sjedinjenja s Hrvatskom. On je rekao za splitsku opæinu da je u njoj "tek èetvrtina, a možda i manje Talijana; svi su drugi Slaveni, i ni na teritoriju, ni u predgrađima samoga grada, ne biste našli možda ni jednog jedinog Talijana i malo njih koji talijanski jezik razumiju. U istim je prilikama i važna opæina Trogir i tolike druge."

12.OKUPACIJA BOSNE I RAZDOR IZMEĐU HRVATA I SRBA
Sve do sada dalmatinski su Srbi išli u politièkom radu s Hrvatima i bili èak u prvim redovima u borbi za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom. Srbi su se zajedno s Hrvatima borili za uvođenje hrvatskog jezika u škole i urede, oni su zajedno bili u narodnoj stranci. Međutim se s vladine strane èesto kušalo ubaciti sjeme razdora. Ujedinjeni u jednoj stranci, oni su nakon pobjede 1870. g. u adresi zajednièki istakli da traže sjedinjenje s Hrvatskom, a predsjednik sabora, Srbin, Ljubiša èak je i pismeno na to prisegao: "branit æu do svake zgode državno pravo trojedne kraljevine, kojoj po historiènom i prirodnom pravu spada sva današnja Dalmacija, ne izuzimam nijedne èesti njezine, ni pojedina okoliša i nastojat æu na sve moguæe naèine da se Dalmacija sjedini, na temelju saborske adrese, sa Hrvatskom i Slavonijom. Tako me Bog pomogao i sveti Jovan, i krsno ime sveti Dmitar!"

Međutim je rat Srbije i Crne Gore protiv Turske 1876. g. uvelike podigao srpsku narodnu svijest u Dalmaciji, a Ljubiša, napadan od narodnjaka zbog "zemljaštva", a onda zbog željeznièke afere, posta brzo ne samo neprijatelj narodnjaka, nego doskora i neprijatelj sjedinjenja. Pravoslavni poèeše sve jaèe isticati svoje srpstvo u opreci s hrvatstvom, a da se razdor poveæa uđoše u akciju sveæenici i kaluđeri. Veæ je 1877. g. "Glas Crnogorca" otvoreno pozivao zastupnike na osnivanje srpske stranke u dalmatinskom saboru. Ta je nastojanja nekih pravoslavnih pojaèalo poništavanje Ljubišinog mandata 1876. g., jer je on razglasio i u saboru govorio da mu se poništava mandat "jer sam Srbin pravoslavne vjere." Godine 1877. razmahala se novinska polemika zbog Bosne i Hercegovine. Protiv želja Hrvata da se Bosna i Hercegovina pridruži Austro-Ugarskoj i preko toga Hrvatskoj diglo se srpsko novinstvo. Sve je to imalo odjeka i u Dalmaciji.
Kad je "Narodni List" 1878. g. pozdravio ulazak austrijske vojske u Bosnu i Hercegovinu, da ju na osnovu zakljuèka berlinskog kongresa okupira, došlo je do definitivnog loma između Hrvata i Srba u Dalmaciji. To se pokazalo otvoreno prilikom izbora za carevinsko vijeæe g. 1879, kad su se u benkovaèkom kotaru Srbi udružili s autonomašima, srušili Klaiæa i izabrali autonomaša. Tada su Srbi istakli svoj program, u kojemu su se izjavili protiv sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom, a za njeno sjedinjenje s Bosnom i Hercegovinom. S pomoæu srpskih glasova izabrani autonomaš bio je i jedini, jer su sve ostale mandate za carevinsko vijeæe, njih 8, dobili narodnjaci. To se tim teže dojmilo narodne stranke, koja bi bila dobila sve mandate.

Pohrvaæenje splitske gimnazije i realke

Pobjeda na izborima za carevinsko vijeæe donijela je brzo narodnjacima dobre plodove. Dalmatinski zastupnici uđoše u klub grofa Hohenwarta, koji je bio za federalizam i podupirao novo ministarstvo Taafe. Pri svom stupanju u taj klub istakli su dalmatinski zastupnici da oèekuju od svojih poslanièkih drugova i vlade da æe im pomoæi u njihovu nastojanju za pohrvaæenje ureda i škola u Dalmaciji. Istodobno oni izjaviše da stupanjem u Hohenwartov klub nikako oni ne misle prejudicirati svom državnopravnom stanovištu. Na taj su naèin oni isposlovali veæ 1880. g. pohrvaæenje splitske gimnazije i realke, a tri godine zatim, i883, da se i u građanskim parnicama s hrvatskim strankama sud mora služiti hrvatskim jezikom. Osim toga isposlovaše i produženje željeznièke pruge od Siveriæa do Knina.
Pohrvaæenje splitske gimnazije i realke bio je nastavak pohrvaæenja dalmatinskih srednjih škola, dakle onih ustanova koje su, osnovane od Francuza, odnosno Austrije, s talijanskim nastavnim jezikom, veæ 75 godina odnarođivale hrvatsku omladinu, koje su, odgajajuæi ih jedino u poznavanju talijanskog jezika, onemoguæivale pomladak koji æe biti sposoban da hrvatskim jezikom uređuje, brani i sudi, koje su u jednu rijeè bile najveæi protivnik svoga rođenog naroda, unutar kojeg su djelovale. Njihova je krivnja što ni 1848, ni 1860. nije progovorila narodna duša i nije došlo do sjedinjenja s Hrvatskom, njihova je krivnja trajna oporba protiv pohrvaæenja ureda, sudova i škola. Dalmatinske srednje škole nose glavnu krivicu cijelog protunarodnog rada u Dalmaciji. Upravo zbog svega toga taj je uspjeh, koji treba u prvom redu zahvaliti izbornicima koji su izabrali u beèki parlament svoje narodne ljude, uvelike obradovao sve dalmatinske Hrvate, koji su gledali u tome preporod cijelog intelektualnog života Dalmacije i prestanak one najteže zapreke narodnom osjeæanju i nastojanju.

Borba za Split

Split je bio središte i hrvatske narodne borbe u Dalmaciji i središte autonomaške fronte. Ante Kuzmaniæ, Nadko Nodilo, Kosta Vojnoviæ, Ignat Balcotiæ, dr. Lovro Monti, Vinko Miliæ, Vid Morpurgo, A. K. M., autor "Šila za ognjilo", sve su to odreda Spliæani ili nastanjeni

u Splitu, odakle su vodili borbu za narodno buđenje i sjedinjenje. Spliæanin je i Luka Botiæ, a u splitskom se sjemeništu odgojio Mijo Pavlinoviæ. Uz ove koji su se u narodnoj borbi istakli svojim perom, bilo je u Splitu još mnogo prvaka te borbe. Položaj splitskih Hrvata, narodnjaka, bio je izvanredno težak. Protiv sebe imali su oni ne samo tada najpopularnijeg èovjeka u Dalmaciji, Bajamontija, i uz njega velik broj intelektualaca, nego i za njim zanesen puk grada i splitskih predgrađa. Splitski su narodnjaci daleko više od ostalih bili izloženi ne samo napadajima u štampi, nego i tvornim napadajima na ulici.
U Splitu je stvorena odluka da se osnuje list "Il Nazionale", a Spliæanin Nadko Nodilo bio mu je prvi urednik. U borbi s autonomašima istupiše 1862. g. splitski narodnjaci iz "Gabinetta" i osnovaše "Slavjansku Narodnu Èitaonicu", na kojoj istaknuše hrvatsku zastavu. Imajuæi protiv sebe opæinu i zaneseni puk, poèela je Èitaonica svoj rad u vrlo teškim prilikama i trebalo je da ima veliku odvažnost tko je htio da bude njen èlan. Tek sporazumom između narodnjaka i liberalnih autonomaša protiv vlade 1864. g. prilike se poboljšaše. Kroz cijelo to vrijeme dominira Splitom Bajamonti i njegov duh. Bez sumnje najjaèa pojava u tadašnjoj Dalmaciji, bio je isto tako dobar saveznik, kakav je bio nepomirljiv kao neprijatelj.
Godine 1859. postavljen je za opæinskog naèelnika u Splitu dr. Ante Bajamonti, liječnik rođen u Splitu 1822. g., èovjek visoke kulture i profinjenog ukusa, naprednih ideja, zadojen talijanskom kulturom, odgojen na sveuèilištu u Padovi. Veæ dotada istaknuo se on podizanjem kulturnih ustanova u Splitu, u prvom redu teatra. Svojom lijepom pojavom, svojim briljantnim govorima, svojom požrtvovnošæu za dobro splitskog puka, svojom nesebiènošæu i nadasve korektnim životom, svojim vezama s ljudima iz puka, kojima je djeci kumovao, bio im kum na vjenèanjima, ulazio u njihove bratovštine, Bajamonti je bio za golemu veæinu Splita idol, a za sve dalmatinske autonomaše jedino pozvani vođa, velièan kao nitko u Dalmaciji. Kako nije znao glatko hrvatski, govorio je na svojim zborovima talijanski, a hiljade ljudi, koji nisu talijanski razumijevali, slušali su ga bez daha, diveæi mu se i zanoseæi se njegovim glasom i gestama.
Kao naèelnik Splita Bajamonti je unapređivao interese svoga grada u svakom pogledu. Njegovo naèelnikovanje nije bilo jednostavno svršavanje tekuæih poslova, nego jedan stalan i intenzivan rad, kroz punih 20 godina. Sada je u Splitu sve bilo na dnevnom redu, štogod se odnosilo na poboljšanje materijalnog i duhovnog stanja ovoga grada. Pored toga on je znao svoj rad zaodjenuti èesto javnim manifestacijama koje su njegovu liènost izdizale do obožavanja. To se osobito pokazalo prilikom opæinskih izbora 1865. g., kad je Split nekoliko dana bio u deliriju zbog izborne pobjede. Kad se 1867. g. raspala liberalna unija, došlo je ponovno do suprotnosti i borba u Splitu i njegovoj okolici, u kojoj je narodna hrvatska svijest bila probuđena, a èar Bajamontijeve liènosti nije djelovao kao u Splitu. Godine 1868. u prosincu imali su se obaviti novi opæinski izbori. Znajuæi kakvo je raspoloženje u okolici, splitska je opæinska uprava nastojala da sela što manje sudjeluju na izborima i odredila samo jedno izborno mjesto, i to u Splitu. Seljaci narodnjaci nisu zbog raznih uzroka mogli iæi na glasovanje u Split, a jedan od tih bio je i taj što su tamo autonomaši njih tvorno napadali. Sela su protestirala protiv toga, ali bez uspjeha, jer je vlada podupirala autonomaše Lapennu-Bajamontija, koji su se opet bili sjedinili. I tako se desilo da sela nisu u izborima sudjelovala, a jaz između autonomaša i narodnjaka postajao je sve veæi.
Bajamonti je dao splitskoj opæinskoj upravi sasvim stranaèki karakter; on je poistovjeæivao stranku s opæinskom upravom i splitska opæinska uprava nije bila drugo nego glavni izvršni organ stranke i nosilac stranke u Splitu i srednjoj Dalmaciji. Zbog toga su gledali i narodnjaci u splitskoj opæinskoj upravi svoga najveæeg protivnika, smatrajuæi ju kao odbor autonomaške stranke. Bajamonti je iz te svoje kule vodio dalmatinske autonomaše, splitska

mu je opæina bila najjaèi oslon. Trebalo je dakle tu njegovu kulu srušiti. Splitska je opæina podupirala novèanim sredstvima list "L'Avvenire", politièki borbeni organ dalmatinskih autonomaša protiv narodnjaka; ona je na opæinski trošak proslavljala svaku autonomašku pobjedu, na svoj trošak tiskala proglase koji su vrijeđali hrvatske osjeæaje i narodne ideale. Koje je onda èudo da su narodnjaci uprli sve sile da tu opæinu osvoje, upotrebljavajuæi u toj borbi, isto kao i protivnik, sve što im je stalo na raspolaganju. Rad Bajamontijev za dobro Splita nije njih sad nimalo ublaživao. Splitsku opæinu trebalo je osvojiti.
Dne 4. studenoga bilo je splitsko opæinsko vijeæe raspušteno, a za komesara imenovan Aleksandar Nallini. Povod tom raspuštanju dao je sukob između nekoliko vojnika Hrvata i splitskih beršaljera (gimnastièkog društva). Zbog toga, kao i zbog neuredne administracije opæinskim imetkom, Zemaljski je Odbor predložio namjesništvu da splitsku opæinu raspusti, što je ono i uèinilo. Sada se razmahala ljuta izborna borba u Splitu i njegovoj okolici, u cijeloj opæini. Pod vodstvom dra Bulata splitski su se narodnjaci odlièno organizirali, a organizirali su i sela. Radom dra Bulata i njegovih drugova, koji su pridobivali pristaše i skupljali oko sebe protivnike Bajamontija, pokazalo se brzo da je narodna stranka u Splitu daleko jaèa od onoga što se mislilo. I, kad je došlo do izbora, 17-22. srpnja 1882. g., od 36 vijeænika, izabrano je 30 narodnjaka, Hrvata, a samo 6 autonomaša. Poraz autonomaša bio je daleko veæi od oèekivanja.
Hrvatska pobjeda na opæinskim izborima u Splitu odjeknula je diljem cijele Dalmacije i Hrvatske kao najkrupniji narodni događaj.

13.PUNA POBJEDA HRVATA

Poslije pobjede Hrvata u opæinskim izborima u Splitu pobijediše oni i na izborima u trgovaèko-obrtnièkoj komori u Splitu, gdje je izabrano svih 19 kandidata narodnjaka.
Krajem 1881. g., dakle prije opæinskih izbora u Splitu, umirovljen je Rodiæ, a zamijenio ga je general Jovanoviæ. Jovanoviæevo nastojanje da u unutrašnjoj politièkoj upravi uvede njemaèki jezik izazva reakciju.
Malo prije dolaska Jovanoviæevog buknuo je drugi krivošijski ustanak u Boki Kotorskoj, prouzrokovan time što Krivošijani nisu htjeli iæi na novaèenje. Međutim su krajem svibnja Krivošijani položili oružje.
Kad se Jovanoviæ poèeo okruživati na namjesništvu èinovnicima Austrijancima koji nisu znali ni rijeèi hrvatske, zapoèinje narodna stranka protiv njega borbu, na što je on odgovorio oštrim mjerama, premještajima i umirovljenjem Hrvata, zapljenama "Narodnog Lista" koji je napadao njegov germanizatorski sistem, zabranom ulaska u Dalmaciju zagrebaèkom "Obzoru" i sl. Jovanoviæ je provodio bezobzirno svoju politiku ponjemèivanja, naredivši politièkim èinovnicima da se u unutarnjem opæenju imaju služiti njemaèkim jezikom. Borba između Jovanoviæa i narodne stranke došla je do najjaèeg izraza prilikom izbora za pokrajinski sabor u travnju 1883. Tada je Jovanoviæ pokušao sporazum s autonomašima samo da sruši narodnjake, u prvom redu Biankinija, Klaiæa, Ljubiæa i Pavlinoviæa. Uza sve to narodna je stranka pobijedila i dobila apsolutnu veæinu. Bilo je izabrano; 23 narodnjaka, 9 Srba, 8 autonomaša i 1 vladinac.
Novi pokrajinski sabor sastao se 25. lipnja 1883. Sada je narodna stranka, koja je raspolagala svojom nadmoænom veæinom, predložila da vlada prestane s praksom da u Dalmaciji postavlja za namjesnika vojnu osobu, na što je namjesnik zatražio od ministarstva raspust sabora, ali mu ministarstvo nije toj želji udovoljilo.
Prilike su u Dalmaciji veæ bile sasvim izmijenjene, gotovo sve dalmatinske opæine u rukama narodnjaka, javni je život, ispunjen hrvatskim duhom, davao sliku vedrine i oduševljenja za

sve što je bilo hrvatsko. U takvim prilikama dalmatinski je sabor 21. srpnja 1883. zakljuèio da se hrvatski jezik proglasi službenim jezikom sabora i zemaljskog odbora. Dalmacija je tako, u okviru u kojem je smjela i mogla, tj. u svom autonomnom krugu, davala svom narodnom jeziku ono mjesto koje mu je uvijek pripadalo. Uzrok zašto nije sabor to uèinio odmah 1870. g. treba tražiti u nedovoljnom broju za to sposobnog èinovništva, a i u obzirima prema starijoj generaciji koja je polazila talijanske škole i koja se teško snalazila u službenom poslu na jeziku koji nije izuèila u školama, udžbenicima i zakonicima.
Sada je bilo vrijeme da se jaèe istupi pred beèku vladu sa zahtjevom da u sve urede uvede hrvatski jezik, ne samo kao jezik opæenja sa strankama, nego kao nutarnji i vanjski službeni jezik. Veæ je na saborskom zasjedanju 1883. g. Pavlinoviæ iznio prijedlog u ovom smislu. Taj je svoj prijedlog, potpisan od 33 zastupnika, dakle od više od 3/4 sabora, iznio on ponovno 1884. g. i sabor ga je prihvatio.
U izborima za beèki parlament 1884. g. bijahu izabrani sve sami Hrvati. Dalmacija je bila sada veæ èvrsto u hrvatskim rukama, narod osviješten, od 1887. skoro nijedna opæina osim Zadra u rukama autonomaša, škole pohrvaæene. Saborski izbori tekli su sada bez bojazni da bi autonomaši ikada više uspjeli da dobiju neku veæu važnost, a kamo li veæinu. Kako je stajao razmjer zastupnika u pokrajinskom saboru pokazuje nam rezultat izbora koji su još uvijek provađani na osnovu izbornog reda koji je omoguæavao autonomašima da se istaknu i da dobiju neke mandate, jer je taj izborni red favorizirao gradove i trgovaèko-obrtnièke komore na raèun seoskih opæina. Još uvijek bilo je to daleko od onoga što bi trebalo biti, da izborni rezultati odgovaraju i broju biraèa. Ti su rezultati bili ovi:

Godine 1883:	23 Hrvata,	9 Srba,	8 autonomaša
Godine 1883:	26 "	9 "	6 "
Godine 1895:	25 "	10 "	6 "
Godine 1901:	29 "	6 "	6 "
Godine 1907:	28 "	7 "	6 "

U ovako povoljnim prilikama mogli su se sada Hrvati i diferencirati u stranke, što se brzo i dogodilo. Godine 1889. prozva se narodni klub "Hrvatski narodni klub" i proširi svoj program, kojemu je bila prva toèka: "Narodni hrvatski klub stoji nepomièno na stožernom temelju državnoga prava hrvatskoga i cjelokupnosti Hrvatske. Prema tomu, teži da se Dalmacija što skorije sjedini s Hrvatskom i Slavonijom i da se Hrvatskoj državi povrate sve stare njezine èesti."
U to se stvara i opozicija unutar narodnog kluba, i g. 1892. istupiše iz njega Biankini i još èetvorica, koji onda osnovaše "Hrvatski klub". I ovome je klubu, kao i spomenutom, bila prva toèka programa: sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom.
Uzrok istupu Biankinija i drugova iz narodne stranke bio je taj što oni nisu odobravali umjereni stav, nego su tražili daleko jaèe i radikalnije isticanje hrvatskih politièkih ciljeva. Oni nisu odobravali njeno pomaganje Taafeove vlade, istièuæi da ta vlada nije udovoljila traženju Dalmacije ni što se tièe službenog jezika, ni što se tièe njenih ekonomskih potreba. Biankini je napao Taafeovu vladu u saboru 1892, a kad je u to izabran za narodnog zastupnika u beèki parlament, nije on stupio u Taafeov klub nego u opoziciju, pa je u plenumu carevinskog vijeæa dao državnopravnu izjavu, istièuæi da Dalmacija pripada Hrvatskoj.
Pravaštvo u Hrvatskoj našlo je brzo svojih pristaša i u Dalmaciji. Organ ove grupe bila je "Katolièka Dalmacija", kojoj je bio urednik njen vođa don Ivo Prodan. Godine 1884. donijela je "Katolièka Dalmacija" njezin program: Bog i Hrvatska. "Težimo, dopuštenim sredstvima -

pisao je taj list - za uspostavljanjem ujedinjene i samostalne Hrvatske pod slavnom krunom Habsburgovaca. To je ukratko bio, to jest, i ostat æe naš politièki program."
Otkriæe Kaèiæeva spomenika u Makarskoj 1890. i gospodarska izložba u Zagrebu 1891. pokazaše da je pravaška misao uhvatila u Dalmaciji dubok korijen i dadoše joj još više maha. Kako su naèela Hrvatskog kluba bila gotovo ista s onima pravaša, došlo je do njihova spajanja u jednu stranku. Ta nova stranka nastupila je onda u saboru s mladenaèkim poletom, pa je K. Ljubiæ 1894. g. iznio prijedlog o sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom, koji veæina sabora nije prihvatila. Zbog toga je Biankini oštro napao narodnu stranku, na što mu je odgovorio Klaiæ, kao predsjednik kluba narodne stranke. Klaiæ je rekao da glasovanje za tu adresu ne odgovara politièkoj mudrosti i da bi narodna stranka uèinila grijeh prema narodu kad bi takvim glasovanjem izgubila ono što je narod stekao u velikoj borbi sa sposobnim neprijateljem kroz 25 godina. U Austriji u vremena mirna ne može se izvesti nijedna promjena u državnopravnim odnosima.
Pravaši, kojih su glavni vode bili katolièki sveæenici koji su uza se imali gotovo svu sveæenièku omladinu po Dalmaciji, nisu tako lako napuštali borbu i savjeti i govor Klaiæev bili su za njih i suviše oportunistièki. Oni su borbu prenijeli u narod i 1895. istupiše na izborima.
Kad je u Hrvatskoj nastao rascjep u stranci prava i dr. Josip Frank stvorio "èistu stranku prava", stvorila se i u Dalmaciji "èista stranka prava" koja se odijelila od "stranke prava". Prilikom izbora za pokrajinski sabor 1901. g. izašlo je 18 narodnjaka, 9 pravaša, 2 èlana èiste stranke prava, 6 Srba i 6 autonomaša.
Kad se sabor sastao i veæina predložila adresu koja je vodila raèuna i o državnopravnim težnjama Hrvata, a istodobno i o tadašnjim potrebama Dalmacije, o ekonomskom podizanju ove siromašne zemlje, o željeznièkom spoju s ostalom monarhijom, o uređenju jeziènog pitanja i završavala ovako: "Svjestan svoje prošlosti i željan bolje buduænosti, narod hrvatski teži za ujedinjenjem pod žezlom svojih zakonitih vladara...", pravaška je manjina, vjerna svojim naèelima, donijela nacrt adrese u svom radikalnom duhu, tražeæi ujedinjenje svih Hrvata i uspostavljanje samostalnosti kraljevine Hrvatske pod žezlom Habsburgovaca, na osnovu narodnog i državnog prava. Primljena je adresa veæine, za koju su onda glasovali i pravaši.
Teški nemiri u Hrvatskoj u proljeæe 1903. g., i žrtve koje su pale za bana Khuena-Hedervaryja, pađoše opet sve dalmatinske Hrvate zajedno i svi su zastupnici, Hrvati i Slovenci iz Dalmacije, Istre i Trsta, pošli u Beè, da interveniraju kod samoga cara. Ali u tom ne uspješe, jer im tadašnji ministar predsjednik Korber nije dao audijenciju.
Godine 1901. zamijenio je namjesnika Davida barun Handel, prvi namjesnik Dalmacije koji nije bio vojnik. Handel je došao u Dalmaciju s otvorenim ciljem germaniziranja njenih ureda. Kad se u listopadu 1901. sastao dalmatinski sabor, iznio je preda nj Handel tzv. "jeziène punktacije", kojima se davalo pravo upotrebe njemaèkog jezika u Dalmaciji, i zatraži od sabora, da te punktacije prihvati. Ali je dalmatinski sabor to jednoglasno odbio.
Uza sve to namjesnik je Handel provodio ponjemèivanje u politièkoj upravi Dalmacije i doveo u politièku službu ljude koji hrvatskog jezika nisu nikako poznavali. Kad je u to namjesnik Handel uvrijedio Dalmatince, kazavši da "kod Dalmatinaca nema poštene rijeèi", izjavi sabor jednoglasno da neæe sudjelovati u saborskom radu dok Handel bude namjesnikom. Handel je na to raspustio sabor, a ovaj ga poklicima "van nedostojni"! ispratio.

Cijela je Dalmacija oduševljeno pozdravila držanje svojih zastupnika, a ministarstvo je Handela premjestilo. Godine 1906. imenovan je dotadašnji potpredsjednik namjesništva Nardelli namjesnikom. Bio je to prvi i jedini namjesnik rodom Dalmatinac.
U takvim prilikama 27. travnja 1905. ujediniše se zastupnici hrvatske narodne stranke i oni pravaške u "Hrvatsku Stranku", kojoj je prva toèka programa bila: "Hrvatska stranka stoji nepomièno na stanovištu sjedinjenja kraljevine Dalmacije s kraljevinama Hrvatskom i Slavonijom na temelju narodnoga i državnoga prava, smatrajuæi to sjedinjenje znamenitim korakom za oživotvorenje vrhovnog narodnog cilja, koji teži na to da se sve zemlje napuèene Hrvatima siože ustavnim sredstvima u jedno samostalno državno tijelo".
Izvan ove stranke ostadoše pristaše "èiste stranke prava" i dr. Smodlaka, koji je, zajedno s nekim mladim ljudima, osnovao "hrvatsku puèku naprednu stranku".
Rijeèka rezolucija
Poslije Trumbiæeva èlanka u "Narodnom Listu" 11. ožujka 1905. pod naslovom "Dalmacija u borbi između Ugarske i Austrije", u kom je isticao da je za provedbu reinkorporacija Dalmacije potrebno najprije zadovoljiti Hrvatsku, i njegovih razgovora s vođom mađarske nezavisne stranke Franjom Košutom, zapoèela je politièka akcija koja je dovela do sastanka izaslanika hrvatske stranke u Dalmaciji, zastupnika opozicije hrvatskog sabora i još nekih politièara u Opatiji. Poslije vijeæanja od 11-13. rujna, donesena je 3. listopada 1905. na Rijeci tzv. "rijeèka rezolucija". Tom rezolucijom izjaviše sabrani zastupnici da odobravaju borbu mađarskog naroda za potpunu državnu samostalnost i da æe se "boriti uporedo s mađarskim narodom za ispunjenje svih državnih prava i sloboština", u uvjerenju da æe to biti "od koristi hrvatskom i ugarskom narodu". "Postignuæe te svrhe namijenjene obostranoj koristi uvjetovano je najprije reinkorporacijom Dalmacije kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji kojima veæ virtualno i pravno pripada." Fili da se toj reinkorporaciji uzmogne pristupiti, potrebno je da se u Hrvatskoj "promijene odnošaji što spadaju u podruèje posala koji su danas zajednièki s Ugarskom, kao i sa zapadnom polom monarhije, na naèin da hrvatskom narodu bude osiguran samostalan politièki, kulturni, financijalni i opæe gospodarstveni opstanak i napredak." Odbor: Èingrija, Trumbiæ, Miliæ, Harambašiæ i Zagorac imali su nastavni rad u duhu ove rezolucije.
"Rijeèka rezolucija", koja je onda urodila velikim politièkim promjenama u Hrvatskoj, od najveæeg je politièkog znaèenja za Dalmaciju. Njeni zastupnici i oni iz hrvatskog sabora provode sada jedinstvenu i zajednièku politiku i prema Madžarima i prema Austriji. Hrvatski narod, iako još rastavljen u dvije državne zajednice, duhom je jedan ne samo na kulturnom, nego i na politièkom polju, i istupa jedinstveno prema drugim narodima.
Zadarska rezolucija
Rijeèka je rezolucija djelovala i na Srbe, koji su se u zadnje doba bili približili Hrvatima. Inicijativom vođa srpske samostalne stranke u Hrvatskoj došlo je do sastanka narodnih zastupnika i predstavnika svih srpskih opozicijskih stranaka u listopadu 1905. g. u Zadru i do donošenja tzv. zadarske rezolucije, 17. listopada. U toj su rezoluciji srpski predstavnici pozdravili pokret Mađara, izjavili da æe ga poduprijeti i istakli ovo: "Što se tièe zahtjeva braæe Hrvata za reinkorporaciju Dalmacije Hrvatskoj i Slavoniji, koja je i pozitivnim zakonom zajamèena, pripravne su srpske stranke uložiti i svoju snagu za ostvarenje ovog zahtjeva, ako se s hrvatske strane ukloni zapreka koja je dosad prijeèila srpskoj strani na Primorju da se za sjedinjenje izjavi, a to je da se sa strane Hrvata obavezno prizna ravnopravnost srpskog naroda s hrvatskim."
Dne 16. listopada 1905. sastao se dalmatinski sabor u potpuno skladnoj atmosferi. Za vrijeme tog zasjedanja došlo je onda do definitivnog sporazuma između Hrvata i Srba i

potpisan je zapisnik kojim se obvezuju jedni i drugi da æe "raditi rame uz rame kao jednakopravna braæa u narodno-politièkim pitanjima, a posebice nastojati složnim silama da se što prije oživotvori sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom kao glavni preduvjet osiguranju bolje im zajednièke narodne buduænosti."
Tako je cijela Dalmacija, svi njeni narodni zastupnici na zemaljskom saboru, osim 6 autonomaša, bila jednodušno za sjedinjenje s Hrvatskom. San generacija bio je stvarnost. Èekala se samo pogodna prilika, da se s time istupi.
Politièke prilike u Dalmaciji od zadarske rezolucije
do svjetskog rata 1914-1918. godine
Stranaèki život, koji nije više imao obilježje nacionalne borbe jer je ona bila završena poslije smirenja 1905. g., razmahao se ponovno 1907. g. kad je Dalmacija, kao i cijela Cislajtanija (Kraljevine i zemlje zastupane u carevinskom vijeæu), pristupila izborima za carevinsko vijeæe u Beèu, na osnovu opæeg i tajnog prava glasa. Na tim izborima kao i dosada nije bio izabran nijedan autonomaš.
Iduæe godine, 1908, biralo se za pokrajinski sabor, ali po starom izbornom redu. Bilo je izabrano 28 Hrvata, 7 Srba, i 6 autonomaša. Sabor koji se sastao u rujnu 1909. tražio je u svojoj adresi da se uredi državnopravni odnos prema Hrvatskoj i da se pristupi rješenju pitanja sjedinjenja Dalmacije i istodobno, obilaznim rijeèima, da se s ovim zemljama sjedini i Bosna i Hercegovina. Pravaši su dali odluènu državnopravnu izjavu, tražeæi cjelokupnost i samostalnost svih hrvatskih zemlja.
Novi izbori za beèki parlament 1911. g. nisu ni sada dali nijednog mandata dalmatinskim autonomašima. Isto su tako i opæinski izbori 1911. g. pokazali da je Dalmacija sada potpuno u narodnim rukama i autonomaši su dobili samo zadarsku opæinu. Dalmacija je sada bila u punom smislu hrvatska i narodna. Njezin namjesnik, Dalmatinac Nardelli, potpredsjednik namjesništva Tonèiæ, stari borac iz 1860-tih godina, sabor, opæine, sve je to bilo u narodnim rukama. Tada je umirovljen Tonèiæ i za njim Nardelli, a za namjesnika postavljen grof Marije Attems, zadnji namjesnik, sve do propasti monarhije.
U ovo je vrijeme riješeno i jezièno pitanje i poslije pregovora 1909. g. izdala je beèka vlada naredbu kojom se hrvatski jezik uvodi kao unutarnji službeni jezik u sve urede u Dalmaciji, uz neke male koncesije talijanskom, a l. sijeènja 1912. stupila je ova naredba na snagu.

14.KULTURNE PRILIKE U DALMACIJI ZA AUSTRIJSKOG VLADANJA 1848-1918.
Kakvo je bilo kulturno stanje Dalmacije do 1848. godine, veæ smo vidjeli. Gimnazija je bilo i preveæ, a puèkih škola nevjerojatno malo. Godine 1817. nije u kotorskom okružju bilo nijedne javne osnovne škole, u dubrovaèkom 10, u makarskom 2. Godine 1829. bilo je u cijeloj Dalmaciji svega 33 javne osnovne škole i nešto privatnih, deset godina kasnije, 1839. g., 55 redovitih i 15 nedjeljnih javnih osnovnih škola, a 1847-48. g. 175, ali se veæ iduæe godine smanjio njihov broj za 16. U tom razdoblju postojale su tri gimnazije, u Splitu, Dubrovniku i Zadru.
Poslije 1848. g. stvari su krenule malo na bolje, ali vrlo polako. Godine 1861. bilo je u Dalmaciji 157 osnovnih škola, 1868. godine 218, dok je god. 1910. u doba probuđene narodne svijesti i potpune narodne pobjede bilo veæ 435 javnih osnovnih škola i 25 privatnih.
Pored ostalih zapreka napredovanju osnovnog školstva bila je jedna od glavnih nedostatak škola za uèitelje i u vezi s time nedostatak i nedovoljna sprema uèitelja. Sve do 1848. g. obrazovali su se uèitelji nižih osnovnih škola u teèajevima od 3 mjeseca, koji su postojali uz više poèetne škole u Splitu, Dubrovniku i Kotoru. Uèitelji tih viših poèetnih škola dobivali su

svoju naobrazbu u 6-mjeseènom teèaju uz normalnu školu u Zadru. Godine 1848. odredilo je ministarstvo da ti teèajevi traju godinu dana. Tek je g. 1864. osnovan "ilirski preparandij konvikt" u Arbanasima kraj Zadra, a 1869-70. pretvoren je teèaj u Zadru u "Pedagoški institut". Godine 1871. ukinut je "Pedagoški institut" u Zadru, a u Arbanasima imala je obuka trajati tri godine, u kojima je 1878. dodan pripravni teèaj.
Pored ženske preparandije kod milosrdnica u Dubrovniku, koja je postojala do 1880, osnovana je 1870. godine i druga ženska preparandija u Dubrovniku.
Godine 1904. izjednaèene su dalmatinske preparandije s ostalima u Austriji i obuka proširena na 4 godine.
Tek od osnutka preparandije poèinje i priliv sposobnih uèitelja, i množenje škola.
I broj se srednjih škola poveæava. Otvara se gimnazija u Kotoru, koja se 1869. zajedno s dubrovaèkom poèela pohrvaæivati, realke u Splitu i Zadru, a 1909. realna gimnazija u Šibeniku. Godine 1896, kad su sve dalmatinske srednje škole osim onih u Zadru bile veæ davno pohrvaæene, bude osnovana hrvatska gimnazija u Zadru. Pored tih srednjih škola postojale su dvije nautièke škole, u Dubrovniku i Kotoru.
U tom razdoblju ne samo što raste broj osnovnih škola, nego s njihovim pohrvaæenjem raste neprestano i broj onih školskih obvezanika koji doista i pohađaju školu. Dok je još 1868. g., kad je u Dalmaciji bilo 218 osnovnih škola, od kojih 126 s hrvatskim nastavnim jezikom, a 26 s talijanskim, 76 s oba jezika, a 1 s njemaèkim, od 19.465 djece koja su mogla pohađati školu pohađalo samo 8675 djece, 1900. g. pohađalo je od 45.581 djece koja su bila obvezana pohađati školu veæ 41.371 dijete. Godine 1910, kad su od 435 javnih osnovnih škola bile sve osim jedne, u Zadru, s hrvatskim nastavnim jezikom, a od 25 privatnih 13 s hrvatskim, 9 s talijanskim i 2 s njemaèkim, od 62.800 školskih obveznika pohađalo je školu njih 60.158.
Vidjesmo, kake su se u Dalmaciji s razvitkom politièkih prilika javljali i razni listovi koji su zastupali razne politièke struje, odnosno primali èlanke raznih politièara i njihovih pristaša, mada sami nisu zastupali nikakvu posebnu struju. Pored spomenutih treba spomenuti još neke. Tako je 1884. poèeo u Splitu izlaziti list "Narod", koji je uređivao poznati publicist Dinko Politeo. Godine 1891. poèela je izlaziti u Dubrovniku "Crvena Hrvatska" pod uredništvom Frane Supila, zastupajuæi pravac protivan listu "Dubrovnik", koji je uređivao A. Fabris. "Katolièka Dalmacija" pod uredništvom Prodana promijenila je ime i zvala se "Hrvatska Kruna".
Od 1894. izlazi u Splitu "Jedinstvo", koje kasnije promijeni ime u "Naše Jedinstvo". Zajedno s osnutkom hrvatske puèke napredne stranke poèeo je u Splitu izlaziti list "Sloboda" pod uredništvom dra Iva Tartaglie i "Puèka Sloboda" pod uredništvom dr. Josipa Smodlake. Pored toga izlazio je u Splitu "Puèki list" i neki struèni povremeni èasopisi.
Književni listovi u Dalmaciji bijahu u ovom razdoblju: "Slovinac", koji je 1878. poèeo izlaziti u Dubrovniku, "Iskra" koju 1886. g. pokrenu u Zadru Nikola Šimiæ, "Novi Vijek", koji je od 1897. uređivao A. Tresiè-Pavièiæ i "Glasnik Matice Dalmatinske", koji je do 1903. uređivao Jakša Èedomil.
Dalmatinski su narodnjaci odmah 1848. g. shvatili da je potrebno odgajati narod ne samo u politièkom, nego i u kulturnom smjeru i veæ su 1848. g. poèeli raditi na osnivanju "Matice Dalmatinske", kojoj je svrha imala biti širenje narodne prosvjete. Ali je pripreme za osnivanje "Matice" omeo apsolutizam. Èim je taj prestao, poèelo se ponovna raditi na osnivanju "Matice" i 27. kolovoza i862. bila je "Matica Dalznatinska" sveèano otvorena. Matica Dalmatinska bila je èisto književno društvo, koje je izdavalo pouène i zabavne knjige za narodnu naobrazbu. Prva je takva knjiga bila "Narodni Koledar" za 1863. godinu, koji je

uredio Jovan Sundeèiæ. Godine 1884. pokrenuo je tadašnji tajnik Matice Dalmatinske, Nikola Šimiæ, književno-pouèni list "Iskru", koja je okupila oko sebe ponajbolje dalmatinske književnike.
Međutim su Dalmatinci veæ smatrali Zagreb svojim književnim središtem i veæ od 1848. g. primaju oni zagrebaèke književne èasopise, a Maticu Hrvatsku smatraju i svojom. Dalmatinski književnici i uèenjaci nalaze se u prvim redovima hrvatskih književnika i uèenjaka u Zagrebu, knjige izašle u Zagrebu nalaze u Dalmaciji sve više kupaca i èitatelja, a hrvatska književna društva sve više èlanova, tako da je u tom pogledu, veæ 1860. Dalmacija s Hrvatskom sjedinjena, pa se kulturni život Dalmacije razvijao usporedo i s istim smjerom s onim u Hrvatskoj.
Dalmatinci su mnogi prvaci hrvatske nauke (Nodilo, Ljubiæ, K. Vojnoviæ, F. Buliæ, Š. Brusina i dr.), lijepe knjige (Tresiæ-Pavièiæ, I. Vojnoviæ, Nazor, Begoviæ, Tin Ujeviæ, Viloviæ, Šimunoviæ i dr.), likovne umjetnosti (Medoviæ, Bukovac, Meštroviæ, Vidoviæ, Rosandiæ, M. Tartaglia, Miše, Kljakoviæ i dr.), i glazbe (B. Bersa, Hatze, Gotovac, Baranoviæ, Dobroniæ, Odak i dr.).

Trgovaèke i gospodarske prilike Dalmacije
za vrijeme austrijskog gospodstva

Kad je Dalmacija došla drugi put pod Austriju, 1814. g., došla je istodobno pod Austriju i Istra i Trst i Gorica i Venecijanska i Lombardska provincija. Dalmacija je izgledala kao neki privjesak tom posjedu, jer su Bosna i Hercegovina bile u turskoj vlasti. Zbog svega toga nije Austrija pokazivala gotovo nikakve pažnje prema Dalmaciji, i u trgovaèkom, ni u gospodarskom pogledu. U gospodarskom pogledu ona nije za nju znaèila ništa i zbog toga što je bila siromašna zemlja i iz nje se nije dalo gotovo ništa izvesti, a u trgovaèkom što je ona bila sasvim po strani od velikih kontinentalnih trgovaèkih putova. Trst i Venecija bile su sada luke preko kojih je prolazila cijela trgovina Austrije sa svijetom oko Sredozemnog Mora i preko oceana. Austrija je pustila Dalmaciju neka životari kako znade. I tako je to išlo decenijima.
Prestankom francuske vlasti u Dalmaciji prestala je i pomorska blokada, koja nije dala dahnuti Dalmaciji veæ nekoliko godina i koja je upropastila bila i njeno pomorstvo i njenu trgovinu. Osim toga je Austrija puštala slobodne ruke privatnoj inicijativi i u trgovini i u pomorstvu. Međutim, cijela je dalmatinska trgovina bila ogranièena na taj uski trak zemlje uz more i na Bosnu i Hercegovinu, što je sve zajedno i malo davalo i malo trebalo. Roba koja je dolazila iz Bosne i Balkana u dalmatinske luke, da se odavde izveze u svijet, imala se boriti sa svjetskom produkcijom, koja se kretala Sredozemnim morem i oceanima. U Trst i Veneciju dolazila je roba iz cijeloga svijeta, kojoj nije mogao konkurirati turski trgovac, a kad se pojavom željeznica i parobroda prijevozna cijena smanjila, zadan je i posljednji udarac karavanama koje su dolazile iz Bosne u Dalmaciju po starim putovima, sada zapuštenim i gotovo neprohodnim.
Sve do osamdesetih godina 19. vijeka, sve do austrijske okupacije Bosne i Hercegovine, tj. do gradnje bosanske željeznice, nije se ostavio stari naèin prometa između ove dvije pokrajine, od kojih je jedna bila u Austriji, a druga u Turskoj. Gradnjom bosanske željeznice dobila je Dalmacija vrlo malo. Naoko i po brojkama uvoza i izvoza, luèkog prometa i slignog, moglo je izgledati, da se u Dalmaciji podigla uvelike trgovina i promet, ali ako se to bolje promatra, vidi se da je to bila u prvom redu tranzitna trgovina koja je dodirivala Dalmaciju samo u dvije toèke, u kojima je svršavala bosanska željeznica, u Metkoviæu i Gružu.
Tek se krajem stoljeæa, polako ali stalno, dizala trgovaèki i sama Dalmacija, èemu su bili uzrok u prvom redu intenzivnija veza između pojedinih mjesta na primorju i otocima, kao i

veza primorskih mjesta s Trstom, a onda pojaèan izvoz vina i drugih nekih produkata. Dalmacija se krajem stoljeæa uvelike oporavila, što se produžilo u 20. stoljeæe. To je, nešto preko dva decenija, vrijeme najboljeg ekonomskog stanja Dalmacije, otkad je postojala. Postepen napredak njene trgovine možemo donekle vidjeti iz sve intenzivnijeg prometa u njenim lukama, koji je iz godine u godinu sve više napredovao. Dok je npr, luèki promet Zadra èinio 1890. g. 1737 lađa s 387.198 tona, bio je on 1895, g. 2442 lađe s 505.224 t, 1904. g. 3834 lađe s 828.796 t, a 1911. g. 4637 lađa s 1,888.799 t. Slièno je bilo sa svim ostalim dalmatinskim gradovima. Tako je luèki promet u Splitu iznosio 1890. g. 2817 lađa s 513.000 t, 1895. g. 3098 lađa s 566.799 t, 1904. g. 4402 lađe s 850.601 t, a 1911. g. 6206 lađa s 1,544.926 t.
Trgovaèka mornarica
Trgovaèka mornarica dalmatinskih gradova, uništena za vremena francuskog vladanja u Dalmaciji, teško se ponovno stvarala, u prvom redu zbog nestašice kapitala.
Ali stari mornari nisu mogli mirovati; vukla ih je želja za morem i veæim dobicima. Dalmatinska zemlja nije mogla mnogima od njih, naviklim na veæe zarade i bolji život, pružiti ono što su željeli. I ponovno se ono malo kapitala koji je preostao ulagao u lađe, ne toliko za domaæu upotrebu i trgovinu, nego za veliku svjetsku plovidbu. Tu su se u prvom redu istakli stari pomorci, Dubrovèani, Pelješèani i Bokelji. Tih je lađa duge plovidbe bilo sve više. Godine 1852. ima Kotor (Boka) 60 lađa duge plovidbe, Dubrovnik 21 lađu duge plovidbe, a Pelješac 17 lađa duge plovidbe. Pored tih lađa duge plovidbe imali su tada i Dubrovnik i Boka i lađa velike kabotaže. Srednja i sjeverna Dalmacija je u tom pogledu vrlo loše stajala; bez ijedne lađe duge plovidbe, a samo 7 velike kabotaže. Do 1866. g. prilike su se nešto malo popravile i u tom dijelu Dalmacije. Tada je splitski luèki okrug imao 3 lađe duge plovidbe i isto toliko i zadarski, dubrovaèki 47, a meljinski (Boka) 37 lađa duge plovidbe. Godine 1873. bilo je upisano u Splitu 6 lađa duge plovidbe, u Dubrovniku zajedno s Pelješcem 71, u Meljinama 59, u Zadru nijedna. To je doba u koje pada velik procvat pelješkog pomorstva, gdje je 1865. g. osnovano bilo "Pelješko brodarsko dionièko društvo", s dionièkim kapitalom od 2,300.000 zlatnih forinti, koje je u naponu svoje snage imalo 33 lađe duge plovidbe (29 barkova i 4 brika).
U to vrijeme dalmatinsko je pomorstvo bilo u punom cvatu, mada se polako, ali stalno poveæavala avet parobroda. Još sada broj je tih parobroda razmjerno malen, jer ih cijela Austrougarska ima tek 74, ali njihova je buduænost oèita, iako mnogi pomorci u nju ne vjeruju. Osamdesetih godina poèinje se osjeæati jaèe konkurencija parobroda, i to ne samo u dugoj plovidbi, nego i u maloj i velikoj kabotaži. Koliko je ta konkurencija katastrofalno djelovala na dalmatinsko pomorstvo, vidimo iz stanja 1885. g. Tada je Split imao 1 lađu duge plovidbe, Dubrovnik 17, Meljine 5, a Pelješac 22. Deset godina zatim, 1896. g. Split nema nijedne lađe duge plovidbe, Pelješac 8 (od toga 2 parobroda), Dubrovnik-Gruž 5 (od toga 3 parobroda), Boka Kotorska 2.
Udarac koji su parobrodi zadali brodovima na jedra bio je vrlo težak i neki se krajevi nisu od njega nikada više oporavili. Jedino su Dubrovèani poslije grubog udarca opet našli sebe i napornim radom poèeli pridizati novu trgovaèku mornaricu, pribavljajuæi parobrode za dugu plovidbu.
Osamdesetih i devedesetih godina razvija se u Dalmaciji parobrodska obalna plovidba u Makarskoj, Visu, Šibeniku, Dubrovniku, Zadru, Kotoru i Splitu. Mala su to društva i mali veæinom stari parobrodi, ali opet dobri za obalnu plovidbu, koja na taj naèin ostaje u domaæim rukama.

Međutim, Dubrovnik kroèi velikim koracima naprijed; 1904. g. postoji u Dalmaciji svega 15 parobroda duge plovidbe, od tih 14 u Dubrovniku i 1 u Hvaru, a 1910. g. ima Dubrovnik veæ 21 parobrod duge plovidbe, dok u ostaloj Dalmaciji nema nijednog. Te godine postoji u Dubrovniku 7 raznih parobrodskih društava i pored spomenutih parobroda duge plovidbe još i 5 velike i 11 male kabotaže.
Dalmatinska je velika i mala kabotaža morala izdržati konkurenciju subvencioniranih društava tršæanskog Lloyda i Ugarskog-hrvatskog parobrodskog društva na Rijeci, koja su društva imala u svojim rukama ne samo prekomorsku trgovinu monarhije, nego su svojim sve veæim, ljepšim i udobnijim parobrodima obalne plovidbe potiskivali skromnu domaæu. Pored toga, Trst je veæ od polovine 19. stoljeæa postao i trgovaèko i gospodarsko središte cijele Istre i Dalmacije. Povezan zgodnim parobrodarskim linijama, Trst je vukao k sebi gotovo sve što je Dalmacija mogla izvesti i slao u nju gotovo sve ono što je ona trebala. Njegovi parobrodi duge plovidbe donosili su tršæanskim veletrgovcima robu koju su onda oni dalje slali. Isto tako bilo je i s trgovinom koja je išla srednjom Europom. Dalmacija nije bila spojena željeznièkim putem s ostalom monarhijom. Željeznièki je austrijski put svršavao u Trstu, odakle se onda roba prevozila u Dalmaciju parobrodima. Malo pomalo kupili se u Trstu dalmatinski trgovci i dalmatinski kapital, a kako su gotovo svi mornari i kapetani tršæanskog Lloyda i drugih društava bili Dalmatinci, Trst je postajao iz dana u dan trgovaèko središte Dalmacije. Godine 1907, ujediniše se parobrodarska društva sjeverne i srednje Dalmacije, da uzmognu uspješnije izdržati konkurenciju Lloyda i Ugarsko-hrvatskog parobrodarskog društva, u zajednièko društvo "Dalmatia" i mjesto u Dalmaciji centraliziraše upravu u Trstu. Èak je i na Dubrovnik donekle djelovao Trst i 1911. g. nalazi se središte dubrovaèkog društva Raèiæ u Trstu. Na taj je naèin Dalmacija gubila inicijativu u tom pogledu, a Trst prisvajao sebi gotovo monopol austrijske plovidbe.
Željeznice
Jedno od najžalosnijih poglavlja dalmatinske povijesti je pitanje njezinog željeznièkog spoja s Europom. Bilo je u Dalmaciji ljudi koji su još od prvih pojava austrijskih željeznica sanjali o spoju Splita s dalekim zaleđem i s Europom, ali je austrijska vlada za sve to malo marila. I zadarska i splitska trgovaèka komora zauzimale se za gradnju željeznice u Dalmaciji i njihov spoj s monarhijom i svijetom. Tek 1874. g. prihvati austrijski parlament zakon o gradnji željeznice Split-Siveriæ, s ogrankom za Šibenik, koja bi dovršena i otvorena 4. listopada 1877. g.
Godine 1888. dovršen je i predan prometu dio pruge Siveriæ-Knin. Ali dalje se nije išlo. Kad se gradila bosanska pruga, koja je svršavala u Metkoviæu i Gružu, nastojahu stanovnici Srednje Dalmacije da se Split spoji s bosanskom željeznicom. Tako je došlo do projekta željeznièke pruge Split-Aržano, odakle bi preko Bugojna išla pruga s jedne strane u Sarajevo, a s druge u Donji Vakuf-Jajce-Prijedor, i 1903. je dovršena pruga Split-Sinj, ali do Aržana nije doprla nikada, pa ni do danas.
I tako je sada Dalmacija imala dvije kratke željeznièke pruge i nijedan spoj sa svijetom, ako se ne uzme spoj s uskotraènom bosanskom željeznicom u njenim izlaznim toèkama, u Gružu i Metkoviæu.
Tek je g. 1907. postignut između austrijske i ugarske vlade sporazum o gradnji željeznièkog spoja od Metlike do Karlovca te Ogulina, preko Pribudiæa u Knin. Poslije izvjesnih zapreka poèeše 1913. radovi na pruzi Ogulin-Gospiæ-hrvatska granica i isto tako na dalmatinskoj strani iz Knina na granicu. I tako nakon duge borbe, uvjeravanja i moljakanja, hrvatske su radne ruke s obiju strana Velebita lomile kamenje i bušile gore, da spoje Dalmaciju s njenim sunarodnjacima što su ih gore rastavile i da joj željeznim putem dadu slobodan pristup u

Europu. Ali je u to planuo rat 1914. g., pa je tek 11 godina zatim, 1925. g. cijela pruga dovršena i prvi željeznièki vlak krenuo iz Splita u Zagreb i Europu.

Gospodarske prilike

Dalmacija je kroz cijelu svoju prošlost bila u prvom redu zemlja poljodjelaca i stoèara, iako njena polja nisu vrsna omoguæiti njenim stanovnicima bolji život. Dalmacija je uvijek samo životarila, a nije nikada bogato živjela.

Bilo je s nekoliko strana nastojanja da se podigne poljoprivreda u Dalmaciji, ali je uglavnom ostalo sve pri starom. Tek krajem 19. st. poèinje se to stanje pomalo popravljati i država se poèinje više skrbiti za napredak poljodjelstva. Danas daje nam Dalmacija izgled potpuno vinogradarske zemlje, ali bi krivo zakljuèili kad bi mislili da je ona takva uvijek bila. Sve do 19. st. Dalmacija je proizvodila vino samo za svoju upotrebu i tek se nešto malo izvozilo u Veneciju. Vinova se loza gojila gotovo iskljuèivo samo na otocima i u primorju i vino izvozilo samo unutar pokrajine. Kad se 1858. g. pojavio u Italiji lug na lozi, poèelo se kupovati dalmatinsko vino za Italiju. Kako je potražnja bila velika, dalmatinski su poljodjelci sjekli maslinike i voænjake i mjesto žita sadili lozu. Ali je onda došao lug i u Dalmaciju, a Italija, koja je našla lijek protiv luga, nije više trebala dalmatinskog vina. Nevolja je bila velika, a spasila je Dalmaciju od nje filoksera, koja je uništavala francuske vinograde. Sada je Francuska uvozila dalmatinsko vino naveliko i između 1874. i 1885. g. Dalmacija se ekonomski oporavila i pridizala. Kad su se u Francuskoj obnovili vinogradi, pojaèani parobrodarski promet i željeznièki spojevi koji su iz Trsta i Rijeke vodili u unutrašnjost monarhije omoguæili su i izvoz dalmatinskog vina u velike i manje austrougarske gradove. Ali je tada došao nov udarac dalmatinskom vinogradarstvu, tzv. "klauzola" o vinu k trgovinskom ugovoru s Italijom, radi èega je propala trgovina dalmatinskim vinom koje nije moglo konkurirati talijanskom, a Dalmacijom zavladala velika nevolja. Da nevolja bude veæa, pojavila se 1894. g. filoksera, koja je onda postepeno uništavala dalmatinske vinograde. Obnovu vinograda omeo je svjetski rat 1914-18. g. i tek poslije njega teško su se i s velikim naporom oni obnovili.

Ostale grane poljoprivrede: gojidba duhana, gojidba buhaèa, raznoga voæa i masline, pomagahu uvelike podizanju poljodjelaca, ali nisu toliko zahvatile maha koliko vinogradarstvo i zbog toga nije ni njihova veæa ili manja potražnja djelovala onako kao ona vina. Gojidba duhana, na koju su veæ u 18. st. svraæali pažnju napredniji Dalmatinci, dopuštena je tek 1884. g. Voæarstvo, napose smokve, bajami i višnje, što je moglo steæi bolju prođu u monarhiji, nije nikada znaèilo u Dalmaciji mnogo i kretalo se u skromnim granicama. Gojenje maslina je kroz 19. st. stalno nazadovalo i maslinjaci su se èesto sjekli da ustupe mjesto lozi.

Ribarstvo

Vrlo važna grana narodnog gospodarstva poslije vinogradarstva u primorju i na otocima bilo je i sada ribarstvo. Sve do zadnjih godina 19. vijeka najvažniji i najunosniji bio je lov na srdele. Međutim, srdele su se lovile kao i u srednjem vijeku, a i konzervirale na isti naèin, tj. solile. Tek se krajem 19. st. osnivaju tvornice za konzerviranje ribe, kojih 1907. g. ima 24.

Industrija

Za posljednjih decenija austrijskog vladanja u Dalmaciji podigle su se neke manje industrije, od lokalnog znaèenja. Jedina industrija koja je imala jaèi udio u gospodarstvu Dalmacije, bila je cementna. Prva tvornica cementa osnovana je u Splitu 1870. g. (Gilardi & Betizza) namijenjena gotovo iskljuèivo za domaæu potrošnju. Od 1903. g., kad je "Jadransko anon. društvo za cement portland" podiglo tvornicu u Sv. Kaju kraj Solina, osnivaju se nove tvornice u okolici Splita i Omiša, veæina njih u rukama stranog kapitala. Njihova ekonomska

važnost za Dalmaciju sastojala se u iskorištavanju sirove tupine i u upotrebi domaæe radne snage.
Godine 1902. utemeljeno je u Trstu društvo za iskorištavanje vodenih sila Dalmacije "Sufid". Ono je onda podiglo 3 hidroelektriène centrale: u Jarugi na Krki, kod Manojlovca na Krki, i 1908-1912. u Kraljevcu na Cetini. Uz ove podiglo je to društvo tvornice karbida i vapnikova dušika u Crnici (Šibenik) i Dugom Ratu.
Pored ovih tvornica velikog stila dizale su se u to doba, tj. poèetkom 20. st., i razne manje za preradbu domaæih poljodjelskih ili ribarskih proizvoda, što je sve podizalo blagostanje Dalmacije, kojemu je ona stalno kroèila.

15.AUSTROUGARSKA I ITALIJA NA JADRANU
Poraz talijanske flote kod otoka Visa 1866. g., dao je Austriji prednost i prevlast na Jadranskom moru i pouèio službenu Italiju da je monarhija Habsburgovaca još uvijek dovoljno jaka da èuva istoènu obalu Jadrana, i da su Dalmatinci daleko od toga da bi priželjkivali Italiju, spremni da se najhrabrije opru svakom njenom vojnièkom pothvatu.
Nacionalistièka struja u Italiji - koja je uza sav viški poraz dobila Veneciju i venetsku dolinu sve skoro do Soèe - nije bila zadovoljna. Ona je postavila sebi prema Austro-Ugarskoj program Trento e Trieste, tj. južni dio austrijskog Tirola i Trst s okolicom imaju pripasti Italiji. Istovremeno su se gojile u izvjesnim krugovima simpatije za Dalmaciju, ali jaèeg pokreta u tom pravcu nije u Italiji bilo.
Ali - kolikogod su pojedine talijanske vlade bile sklone ovim nacionalistièkim nastojanjima Italije - one su se ne samo morale sprijateljiti sa postojeæim stanjem, nego je 1883. g. Italija nastojanjem Njemaèke pristupila savezu koji je od 1879. god. postojao između Austrougarske i Njemaèke. Tako bješe stvoren "trojni savez". Stvaranjem trojnog saveza reguliran je trajno "status quo" na Jadranskom moru.
13. ožujka 1887. "trojni savez" bijaše obnovljen i onda se on obnavljao dalje. Zadnji je put obnovljen 5. prosinca 1912. i imao je trajati do 8. srpnja 1920. godine.
Talijanski narod nije nikada bio oduševljen ovim savezom, mada je on donosio Italiji velike koristi u međunarodnim pitanjima. Nacionalistièko je podstrekavanje u Italiji tražilo neprestano da se oslobode od Austrije "neoslobođeni" - irredenti - Talijani, razna društva vodila su o tom naroèitu brigu. Austrijska vlada nije podavala skoro nikakvu pažnju tim nacionalistièkim težnjama u Italiji, ona je što više dozvoljavala djelatnost društva "Lega nazionale", koje je izdržavalo talijanske škole u mjestima, gdje su Talijani bili u tolikoj manjini da nisu imali svojih opæinskih škola. Kako su u Dalmaciji, kako vidjesmo, napokon sve opæine osim zadarske došle u hrvatske ruke i time narodu dane i škole u njegovom materinjem jeziku, to je Lega Nazionale otvorila svoje osnovne škole u Splitu, Šibeniku i Korèuli.
Borba za Dalmaciju za rata 1914-1918. g.
Još prije nego je Austro-Ugarska 28. srpnja 1914. napala Srbiju, Italija je 25. srpnja 1914. g. izjavila preko svog poslanika austrijskoj vladi da ona, za sluèaj da dođe do rata i Austrija zaposjedne srpsko podruèje, traži kompenzacije na osnovu èl. 7. ugovora o trojnom savezu.
Kad je Austro-Ugarska zapoèela rat sa Srbijom, bila je ona uvjerena da æe je pomoæi njeni saveznici, Njemaèka i Italija, u sluèaju da se sukob proširi i na druge države. Njemaèka je to doista i uèinila, veæ 3. kolovoza, dok se Italija proglasila neutralnom.
Međutim je Italija nastavila pregovore s Austro-Ugarskom, koja je 28. kolovoza izjavila da æe, u sluèaju osvojenja podruèja na Balkanskom poluotoku, povesti razgovor i o

kompenzacijama. Malo iza toga zauzela je Italija Valonu u Albaniji, pokazujuæi time otvoreno da hoæe na istoènu obalu Jadrana.
Dok se sada u Italiji razmahao pokret za rat protiv Austrije, nastojala je službena Italija da pregovorima doðe do jednog dijela austrijskog podruèja na Jadranu i u Alpama. Ona je 11. prosinca dala Austriji jasno razumjeti da ima izvjesnih aspiracija na neke njene krajeve. Opiruæi se s poèetka bilo kakvom ustupanju svoga podruèja, popustila je konaèno Austro-Ugarska sve veæem pritisku Italije i 27. ožujka 1915. izjavi ministar barun Burian talijanskom poslaniku u Beèu da æe Austro-Ugarska - za nagradu za talijanski neutralitet do kraja ovog rata - ustupiti Italiji južni Tirol, zajedno sa gradom Trentom.
Ali Italija nije ovim bila zadovoljna i ona je 10. travnja 1915. stavila Austro-Ugarskoj svoje prijedloge, koji su imali ultimativni znaèaj. Italija je tražila da joj Austro-Ugarska ustupi Trentino, Goricu i Gradišku, dolinu Soèe do Tolmina, Tržiæ (Monfalcone) i obalu do Nabrežine. Grad Trst sa sudskim kotarima Koprom (Capodistria) i Poreèom (Parenzo) saèinjavat æe slobodnu državu, nezavisnu i od Austrije i od Italije. Pored ovih zahtjeva za ustupanjem podruèja na sjevernom dijelu Jadrana, tražila je Italija i dio Dalmacije; Austrija æe ustupiti - glasio je zahtjev Italije - Italiji grupu Korèulanskih otoka, koju saèinjavaju Vis (s obližnjim otocima Sv. Andrija i Biševo), Hvar (s Paklenim otocima i Šæedrom), Sušac, Mljet, Korèula, Lastovo i Palagruža. Ovo je podruèje trebala Austro-Ugarska ustupiti odmah. Isto tako imala je Austro-Ugarska priznati talijanski suverenitet nad Valonom i njenim zaljevom, sa Sasenom, s toliko teritorija u zaleðu koliko treba za obranu i izjaviti da se sasvim dezinteresira u Albaniji. Italija bi se obvezala da æe do kraja rata biti potpuno neutralna.
Ovi su zahtjevi Italije izazvali u Beèu zaprepaštenje, jer su otvoreno išli za tim da Austrija izgubi i svoju trgovaèku i svoju vojnièku supremaciju na Jadranu, što je sve imala sada, bez krvi, dobiti Italija. Gubitkom Trsta, Austrija bi bila izgubila svoju najveæu i najvažniju luku do koje su svršavale njene željeznièke linije, koje su od njenih sjevernih granica vodile na more, a gubitkom srednjodalmatinskih otoka Austrija bi bila dobila punu talijansku kontrolu usred svoje obale. U svojoj crvenoj knjizi "Zur Vorgeschichte des Kreiges mit Italien", koja je izašla odmah poslije poèetka rata s Italijom, austrijsko je ministarstvo vanjskih poslova naroèito naglašavalo da su otoci koje je Italija tražila "skroz na skroz hrvatski".
Ma koliko neraspoložena prema takvim zahtjevima Italije, austrougarska je vlada nastavila pregovaranja s Italijom, nastojeæi postignuti neko sporazumno rješenje. Ona je pristala da ustupi Italiji talijanski dio Tirola, neke krajeve na zapadu Soèe, davala Trstu talijansko sveuèilište, priznavala Italiji puni suverenitet nad Valonom i okolicom, izjavljivala svoj desinteresement na Albaniju, ali o ustupanju dalmatinskih otoka nije htjela ni èuti.
Londonski pakt
Dok je ovako Austro-Ugarska, poticana od njemaèkog poslanika u Rimu, kneza Bulova, pregovarala s Italijom, nastojeæi da ona ostane neutralna, Italija je, još od poèetka ožujka, zapoèela u Londonu formalne pregovore s Engleskom, Francuskom i Rusijom. Ti su pregovori, u kojima je Italija tražila daleko više nego od Austro-Ugarske, doveli do sporazuma koji je bio potpisan u Londonu 26. travnja 1915. od Engleske, Francuske, Rusije i Italije. "Londonski pakt" davao je Italiji punu vlast na Jadranskom moru. Najveæi dio Dalmacije bio joj je obeæan. Italiji se garantiralo da æe dobiti: Trentino, cisalpinski Tirol s njegovom geografskom i prirodnom granicom (Brener), Trst, grofoviju Goricu i Gradišku, èitavu Istru do Kvarnera, ukljuèivši amo Volosko i istarske otoke Cres i Lošinj, kao i male otoke Plavnik, Unije, Srakane, Palazzuoli, Sv. Petar Ilovik, Asinello, Grujicu i obližnje otoke.
Na Dalmaciju se odnosi 5. èlanak ovog ugovora, koji glasi: "Italija dobit æe takoðer provinciju Dalmaciju u njenim današnjim administrativnim granicama, ukljuèivši amo na

sjeveru Lisaricu i Tribanj, a na jugu do linije koja æe, polazeæi od obale kod rta Planka, slijediti prema istoku vrhuncima visova koji èine razvode, na naèin da u talijanskom podruèju ostanu sve doline i vode koje teku prema Šibeniku, kao što su Èikola, Krka, Butišnica i njihovi pritoci. Italija æe također dobiti sve otoke, na sjeveru i zapadu Dalmacije od Premude, Silbe, Oliba, Skarde, Mauna, Paga i Visa na sjeveru, a do Mljeta na jugu, ukljuèivši amo Svetac, Biševo, Vis, Hvar, Šæedro, Korèulu, Sušac i Lastovo, kao i grebene i otoèiæe oko njih, te Palagružu, izuzevši jedino otoke Veliki i Mali Drvenik, Èiovo, Šoltu i Braè.
Èitava obala od rta Planke na sjeveru, do južnog korijena poluotoka Pelješca na jugu, kao i obala deset kilometara južno od rta Cavtata do rijeke Vojuše, imala je biti neutralizirana. Primorje od Voloskog zaljeva na istarskoj granici do sjeverne dalmatinske granice, ukljuèujuæi amo ugarsko primorje i èitavu hrvatsku obalu s lukom Rijekom i manjim lukama Novi i Karlobag, kao i otoke Krk, Prviæ, Sv. Grgur, Goli i Rab, a u donjem Jadranu obalu od rta Ploèe do rijeke Drima, s lukama Split, Dubrovnik, Kotor, Bar, Ulcinj i Sv. Ivan Meduanski, i otoke Veliki Drvenik, Mali Drvenik, Èiovo, Šoltu, Braè, Jaklan, Koloèep, imale su dodijeliti èetiri savezne vlasti Hrvatskoj, Srbiji i Crnoj Gori. Draè je trebao pripasti nezavisnoj državi Albaniji. Italija je imala nadalje dobiti u potpuni suverenitet Valonu, otok Saseno, i povrh toga još dosta prostran teritorij potreban za njihovu obranu.
Ostale toèke londonskog pakta odnose se na Sredozemno more, ratnu odštetu i kolonije. Imajuæi u ruci potpisan londonski pakt, Italija je najprije 4. svibnja 1915. bez prethodnog otkaza istupila iz trojnog saveza, a onda 23. svibnja navijestila Austro-Ugarskoj rat.
Rat s Italijom nije donio nikakvih ratnih operacija u Dalmaciji, jer se on vodio na sjeveru oko Soèe, na Alpama i u mletaèkoj dolini, i na jugu u Albaniji, a talijanska mornarica nije se usudila napadati dalmatinsku obalu. Međutim su se dogodili sudbonosni događaji. Podrovana izvana i iznutra rušila se Austro-Ugarska monarhija, a na hrvatskom podruèju preuzelo je u svoje ruke svu vlast Narodno Vijeæe SHS (Slovenaca, Hrvata i Srba) u Zagrebu, proglasilo se odcjepljenje od Austro-Ugarske monarhije, osnovala nova država SHS, u koju je ušla i cijela Dalmacija, a poslije probijene fronte na Balkanu i u Italiji, Austro-Ugarska se monarhija srušila.
Talijanska okupacija
Međutim je opæe narodno oduševljenje u cijeloj Dalmaciji doskora utihnulo; 4. studenoga došla je u Zadar talijanska torpiljarka i iskrcala èasnike i 100 momaka. Oni su zaposjeli dalmatinsko namjesništvo i izvjesili talijansku zastavu. Istog dana stigoše Talijani i u Šibenik i na otoke Hvar, Vis, Korèulu, Mljet i Lastovo i na Rijeku. 5. studenoga doploviše 4 talijanska drednauta s više torpiljarki u Polu. Istog dana došlo je u Zadar još nekoliko talijanskih torpiljera. Kasnije prispješe Talijani u Pag i u sva mjesta koja su bila unutar granice oznaèene za Italiju u londonskom paku, a i nešto preko toga.
Sva su ova mjesta okupirali Talijani u ime Antante. Međutim su 14. studenoga stigle i francuske torpiljarke na Rijeku, istog dana stigla je u Split i jedna amerièka ratna lađa, a u Kotor engleske i amerièke ratne lađe. 16. studenoga 1918. godine zaposjeli su Talijani sve utvrde u Poli i ratne lađe "Thegetthof' i "Prinz Eugen". Tako su Talijani zaposjeli velik dio Dalmacije i u njemu ostali sve do 1921. odnosno 1923. godine. Istovremeno dok je trajala talijanska okupacija u spomenutim krajevima bile su ,.l Splitu, Dubrovniku i u Boki Kotorskoj usidrene amerièke, francuske, engleske i talijanske ratne lađe, kao predstavnice saveznièkih sila u spornom Jadranu. U Dalmaciju, koja nije bilia okupirana od Talijana, ušla je srpska vojska.

2. prosinca 1918. .Dalmacija je zajedno s Hrvatskom ušla u sklop države Srba, Hrvata i Slovenaca.

Dalmacija na mirovnoj konferenciji 1918-1920.
i Rapalski ugovor

Èim je zapoèela mirovna konferencija u Parizu, bilo je jasno da æe između Italije i predstavnika države Srba, Hrvata i Slovenaca doæi do oštre borbe za istoènu obalu Jadrana, jer Italija nije namjeravala odstupiti od londonskog pakta, što više, odmah se vidjelo njeno nastojanje da dobije i Rijeku. Ta je borba, predvođena od ministra vanjskih poslova države SHS dra Ante Trumbiæa, prolazila razne faze posred kojih je predsjednik Amerièkih Ujedinjenih Država Woodrow Wilson 24. travnja 1919. dao izjavu u kojoj je zabacivao londonski pakt i isticao da Rijeka ne smije pripasti Italiji. Italija je dobivši granicu na Alpama, Trst i Polu dobila ono što joj po narodnom pravu pripada, a pošto nema više Austro-Ugarske, kao velevlasti, nije potrebno da se Italija strateški osigurava. Wilson je pozvao Italiju da se odrekne londonskog pakta i dokaže "novooslobođenim narodima na drugoj strani Jadranskog mora najplemenitiju od svih vrlina: velièinu duše, velikodušnost, prijateljsku širokogrudnost i pretpostavljanje pravde interesima". Na ovu Wilsonovu notu odgovorila je talijanska delegacija tako da je napustila konferenciju mira i vratila se u Rim još istog dana, 24. travnja. Kad je konferencija nastavila rad i bez Talijana, vratila se talijanska delegacija 6. lipnja natrag u Pariz, da i dalje tvrdokorno ostane pri londonskom paktu.

Dok su u Parizu trajala vijeæanja, okupirao je talijanski pjesnik Gabriele D'Annunzio 12. prosinca 1919, grad Rijeku i proglasio njenu aneksiju Italiji. Kad se na mirovnoj konferenciji nije moglo naæi rješenje koje bi zadovoljilo i Italiju i državu SHS, prepustilo se tim dvjema državama da se same međusobno sporazumiju. Tako je poslije raznih dogovora i sastanaka između delegata obiju država, došlo 20. studenoga 1920. do potpisa ugovora u Rapallu (St. Margherita Ligure).

Glavne su odredbe rapalskog ugovora: Talijanska se granica protegla sve do visa Triglava, Italiji je pripala Istra, Snježnik, Idrija i dr. Od sjevernih, nekada dalmatinskih otoka, pripali su Italiji Cres i Lošinj i mali otoci oko njih, od južnih Lastovo i Palagruža sa susjednim malim otoèiæima, dok su svi ostali otoci bili priznati državi SHS. Rijeka bijaše proglašena slobodnom državom i to u granicama tzv. corpus separatum, tj. u granicama grada i kotara Rijeke, kome se dodao mali dio bivše Istre na zapadu Rijeke. Cijela obala od Rijeke do Ulcinja, osim Zadra, bijaše priznata državi SHS, u kojoj je Dalmacija prestala postojati kao upravna jedinica uredbom o podjeli zemlje na oblasti od 26. travnja 1922, koja je Dalmaciju uvrstila u Splitsku i Dubrovaèku oblast. Poslije toga Dalmacija dijeli sudbinu ostalih hrvatskih krajeva.